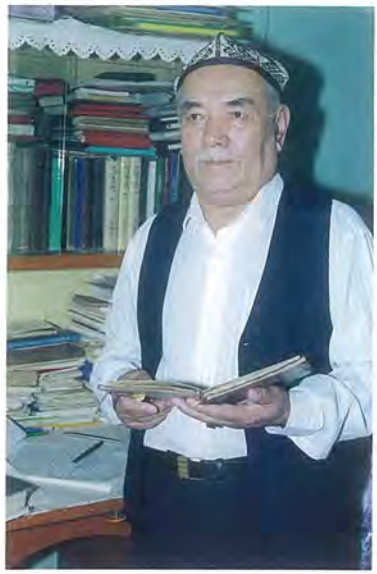
ئىمىن تۇرسۇن

ئۇيغۇر ھەققىدە

مىللەتلەر نەشرىياتى

مۇئەللىپنىڭ نەشر قىلىنغان كىتابلىرى

«ھەۋەس» (شېئىرلار) مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985-يىل نەشرى

«زەلىلى دىۋانى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985-يىل نەشرى

«سەپەر سەزگۈلىرى» (شېئىرلار، نەسرلەر)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998-يىل نەشرى

«تارىمدىن تامچە» (ئىلمىي ماقالىلەر)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990-يىل نەشرى

«قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىل نەشرى

«بۇلاقتىن بىر ئوتلام» (ماقالىلەر)، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1990-يىل نەشرى

«ئۇيغۇر تىلىدىن ئاساسىي ساۋات» (خەنزۇچە-ئۇيغۇرچە دەرسلىك)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1978-يىل نەشرى

مۇندەرىجە

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئەسلى نەسەبى ..... (1)
I ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئاتىسى توغرىسىدا ..... (1)
II ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئۇستاز ۋە مۇرەببىلىرى توغرىسىدا ..... (8)
III كۆكتاغتىنىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇرلار ..... (14)
IV خۇلاسە ..... (21)
ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ھاياتى — پائالىيىتى ..... (23)
قوشۇمچە: نەۋائى ۋە ئىشق-مۇھەببەت..... (52)
ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئىجادىيىتى ..... (72)
I نەزمىي ئەسەرلەر..... (73)
II نەسرىي ئەسەرلەر ..... (127)
ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئەدەبىي تىلى..... (182)
1. نەۋائىدىن ئىلگىرىكى تىل مۇھىتى ..... (186)
2. نەۋائى زامانىدىكى تىل مۇھىتى ..... (195)
3. نەۋائى ئەدەبىي تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى..... (199)
قوشۇمچە: نەۋائى تىلىنىڭ قۇدرىتى توغرىسىدا ..... (221)
ئەلىشىر نەۋائىنىڭ پوئېتىكىسى..... (229)
1. نەۋائىنىڭ دىۋان تۈزۈشتىكى نەۋاتۇرلۇقى ..... (231)
2. نەۋائىنىڭ لىرىكىلىق ژانىرلىرى ..... (234)
3. نەۋائىنىڭ بەدىئىي سەنئەتلىرى ..... (271)
ئەلىشىر نەۋائىنىڭ كىشىلىك قارىشى ..... (305)
ئاساسلانغان ۋە پايدىلانغان مەنبەلەر..... (343)

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئەسلى نەسەبى

نەۋائى پۈتۈن دۇنيا پەن-سەنئەت ئەھلىگە مەلۇم بولغان ئۇلۇغ شائىر. نەۋائىنىڭ ئەدەبىي-ئىلمىي ئىجادىيەتلىرى، سىياسىي-ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرى توغرىسىدا نۇرغۇن تەتقىقاتچىلار ھەر تەرەپلىمە ئىزدىنىپ، ھەر جەھەتتىن ئېنىقلاپ يورۇتۇپ بەردى. لېكىن بىزدە، بۇ جاھانشۇمۇل ئەدەبىنىڭ ئەسلى نەسەبى، شەخسىي ھاياتى، ئەسەرلىرىنىڭ تىلى توغرىسىدىكى مۇھىم مەسىلىلەر تېخى يېشىلمىدى. ئەنە شۇ مەسىلىلەرنى يېشىشكە دائىر ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتنى چوڭقۇرراق ۋە كەڭرەك ئېلىپ بېرىش ئەدەبىياتشۇناس، تارىخشۇناس ۋە تىلشۇناسلارنىڭ بۇرچلىرىدىن دەپ ھېسابلايمەن.

يازما مەنبەلەردە نەۋائىنىڭ تەرجىمھالى، بولۇپمۇ ئەسلى نەسەبى توغرىسىدا بايان قىلىنغان بەزى تەپسىلات ۋە بۇنىڭغا دائىر مۇتالىئەلەرنى تۆۋەندىكىچە تۈزۈپ چىقتىم.

I ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئاتىسى توغرىسىدا

ئىلگىرى بەزى تەتقىقاتچىلار (جۈملىدىن مەنمۇ) نەۋائىنىڭ ئاتىسىنى ئەمىر تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىغا خىزمەت قىلغىنى ھەم يېقىنلىق

مۇناسىۋەتىنى كۆزدە تۇتۇپ، بارلاس جەمەتىدىن دەيدىغان خاتا چۈشەنچىنى بايان قىلىشقانىدۇق. تارىخىي مەنبەلەر بۇ چۈشەنچىنى ئىنكار قىلىپ، ئەينى پاكىتلار بىلەن تەمىن قىلدى.

1. «تەزكىرە تۈش-شۇئەرا» («شائىرلار تەزكىرىسى»).

بۇ — نەۋائىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن، ئەدەبىياتشۇناس دەۋلەتشاھ سەمەرقەندى ھىجرى 892-يىلى (مىلادى 1486-يىلى) يېزىپ چىققان پارسچە ئەسەر. مۇئەللىپ بۇ كىتابىدا، ئىراق، ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا، 10-15-ئەسىرلەردە ياشىغان 150 نەچچە چوڭ شائىرنى ۋە ئۇلارنىڭ شېئىرلىرىدىن نەمۇنىلەرنى تونۇشتۇرغان. بۇ كىتابنىڭ «ئۆمۈرلىرى ئۇزۇن بولسۇن، ئەمرلەر پادىشاھى، فازىللار مەدەتكارى، ئۇلۇغ ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر زىكرىدە» دېگەن بابىدا مۇنداق بايان قىلىنغان:

"... بۇ مەشھۇر ۋە ئالىي دەرىجىلىك ئەمىرنىڭ بۇيۇك ئاتىسى زامانىسىنىڭ مەشھۇر كىشىلىرىدىن ۋە چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئۇلۇغلىرىدىن ۋە سۇلتان ئەبۇلقاسىم بابۇر باھادىر ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە، سۇلتاننىڭ يېقىن كىشىسى بولۇپ، مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ۋە دەۋلەتكە كەپىللىك قىلىش ئۇنىڭ ئىنان-ئىختىيارىدا ئىدى، ئىنتايىن فازىللىقىدىن ھەر ۋاقىت ئۆز ئوغلىغا پەزىلەت ئۆگەتتى؛ بارلىق ھىممىتىنى سائادەتمەن پەرزەندىنى ئىلىم-ھۇنەر بىزەكلىرى بىلەن زىننەتلەشكە ۋە ھىدايەت نۇرلىرى بىلەن يورۇتۇشقا سەرپ قىلدى..... ئۇ بۇزۇركۋارنىڭ تىرىشىپ قىلغان ھەرىكىتى بىھۇدە كەتمىدى. ئاتىسىدىن كېيىن (ئەلىشىر) نادىرى دەۋرانلىق، ئىززەت-تەمكىنلىك كۇرسىسىدا قارار تاپتى....."

2. «رەۋزەتۇس-سەفا فى سىيرەتۇل ئەنبىيا ۋەل-مۇلۇك ۋەل-خۇلەفا» («پەيغەمبەرلەر، پادىشاھلار ۋە خەلىفىلەر تەرجىمھالىرى توغرىسىدىكى پاكلىق بېغى»).

مۇئەللىپى "مىرخاند" نامى بىلەن مەشھۇر بولغان تارىخچى مۇھەممەد

ئـــبنی خاۋەندىشاھ (1433 ـــ 1498) ھراتتا نەۋائىنىڭ ھامىلىقىدا ياشـــغـان. يەتتە جىلدلىق بۇ مەشھۇر تارىخ كىتابنى ھىجرى 899 ـــ901-يىللىرى (مىلادى 1494 ـــ 1496-يىللىرى) يازغان (بۇ كىتابنىڭ 7-جـىلدىنى ئۇيغۇرچە تۆزگەن تىزىسى بويىچە نەۋرىسى خاندەمىر ھىجرى 927-يىلى، يەنى مىلادى 1521-يىلى پۈتتۈرگەن). بۇ كىتابنىڭ «ئۇلۇغ ۋە ساھىب تەدبىر ئەمىر ئەلىشىرنىڭ سۇلتان ئەھمەد مىرزا ئوردىسىدىن جاھانگىر خاقان ھۇسەيىن مىرزا مۇلازىمىتىگە كېلىشىنىڭ بايانىدا مۇشكىن رەقەم قەلەمنىڭ نۇكتەتىرازلىقى ۋە ئۇنىڭ ھال-ئەھۋالىنى بايان قىلىشتا كۆرسەتكەن سېھىر پەردازلىقى» دېگەن بابىدا، نەۋائىنىڭ ئاتىسى ھەققىدە مۇنداق يېزىلغان:

"..... ئۇ ئاپتاب دىللىق ئەمىرنىڭ ئۇلۇغ ۋە سەخاۋەتلىك ئاتىسى ئاۋۋال زامان تەقەززاسى بىلەن، ئەمىر تۆمۇر كوراگاننىڭ ئوغلى مىرزا ئۆمەر باھادىرنىڭ خاس مۇلازىملىرى قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ، ئەتىۋارلىق قەلىمى ئۇنىڭ بىسات لەۋھىگە كوكۇلداشلىق دەرىجىسىنى يازغان ئىدى....."

3. «ھەبىبۇس-سىيەر فى ئەخبار ۋە ئەفرادۇلبەشەر» («ئىنسانلارنىڭ ھەربىرى توغرىسىدا خەۋەرلەر ۋە دوستانە بايانلار»).

مۇئەللىپى "خاندەمىر" نامى بىلەن مەشھۇر بولغان غىياسىددىن ئىبنى ھۇمامۇددىن مۇھەممەد ئىبنى خوجا جەلالۇددىن مۇھەممەد ئىبنى خوجا بۇرھانىددىن (ھىجرى 880 ـــ 941-يىللار، مىلادى 1475 ـــ 1534-يىـــلـــلار)، بۇ زات نەۋائىنىڭ زامانداشى، ياشلىقىدىن تاكى نەۋائىنىڭ ۋاپاتىغىچە، ئۇنىڭ كۆتۈپخانىسىدا ئىشلىگەن. نەۋائىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە ئـونلىغان تارىخىي ئەسەر يازغان. «ھەبىبۇس-سىيەر» ھىجرى 921 ـــ 930-يـىـلـلـىرى (مىلادى 1515 ـــ 1523-يىللىرى) يېزىلغان. مەزكۇر كىتابنىڭ «ئەمىرلەر، ۋەزىرلەر ۋە سەدرلەر گۇرۇھىنىڭ خاقانى مەنسۇر سۇلتان

هـۇسەين مۇلازىمىتىگە يېتىشكىنى ۋە بەزى مۇھىم دەۋلەت ئىشلىرىنىڭ سەرەنجام ئېتىلگىنى بايانىدا» دېگەن بابىدا، مىرخاندنىڭ «رەۋزەتۇس-سەفا» كىتابىدا يېزىلغان مەزمۇن قەيت قىلىنغان:

"ئەمىرنىڭ بۇيۇك ئاتا-بوۋىلىرى قەدىمدىن ئۆمەر شەيخ باھادىر ئىبنى ئەمىر تۆمۇر كوراگان خاندانلىنىڭ خاس كىشىلىرى جۇملىسىدىن ئىدى ۋە كوكۇلداشلىق مەنسىبى ئېتىبار قەلمى بىلەن ئۇنىڭ خاتىرلەۋھىگە بېتىلگەن ئىدى".

4. «ۋەقەبە» ياكى «ۋەقەنامە» ــ نەۋائى ھىجرى 886-يىلى (مىلادى 1481-يىلى) يازغان ۋەقەنى بەلگىلىمىلىرى توپلىمى.

بۇ قىممەتلىك ھۆججەتلىك ئەسىردە. نەۋائى: "چۇن زەماننىڭ ئەزىمۇش شان سادات ۋە فۇزۇلاسى" دەپ يۇرت كاتتىلىرىنى سۆزلەپ كېلىپ، سەلتەنەت ۋە جەمئىيەتتە مۇھىم ئورۇن تۇتقان ئەربابلار قاتاردا "ئۇيغۇرى سفات باخشىلار ۋە ئۇيغۇر جىركەلىك ياخشىلار"نى تەرىپلەپ، "ھەر بىرسىنى بىر مۇۋافىق ئەمەلغە شۇغل پەيۋەندە قىلدى" دەپ يازغان؛ تۆمۇرىي سۇلالىسىدە، دۆلەتنىڭ مۇھىم ئەركانلىرى ۋە جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى تەبەقىسى ھېسابلانغان بارلاس، ئارلات، تارخان، قۇبات، قوڭرات قەبىلىلىرىدىن ئايرىمچە ئۇيغۇرلاردىن چىققان دۆلەت ئەربابلىرىنى ئالاھىدە كۆرسەتكەن.

نەۋائى يەنە بۇ ئەسىردە: "ئەگەرچە بۇ خاكسارنىڭ ئاتا ۋە ئەبۇكام ئىل ھەزرەتنىڭ (ھۇسەين بايقارانىڭ ــ م) ئابا ۋە ئەجدادى خىزمەتلەردە كىم، ھەربىرى سەلتەنەت كانىنىڭ گەۋھەرى ۋە شەجائەت بىيشەسىنىڭ غەزەنفەرى ئەردىلەر، ئىل نەۋئىمەراتىبغە سەزاۋەر، بىيىك مەنسەبغە كامكار بولغان ئەردىلەر" دەپ يازغان.

5. «تارىخى رەشىدى» ــ ياركەنت خانلىقىنىڭ ئىككىنچى پادىشاھى ئابدۇرەشىدخان نامىغا بېغىشلانغان مۇتتەۋەر تارىخىي كىتاب.

مۇئەللىپى مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر دوغلات ئىبنى مۇھەممەت ھۈسەين كوراگان. تەخمىنەن مىلادى 1545-يىلى يېزىلغان. مىرزا ھەيدەر ياشلىق چېغىدا ھىراتتا ئوقۇغان؛ ئەلىشىرنىڭ ھەمسۆھبەتلىرىنى كۆرگەن ۋە ئۇنىڭ ھاياتىنى ئوبدان بىلىدىغان زات ئىدى. مەزكۇر ئەسەرنىڭ «زىكرى مىر ئەلىشىر» دېگەن ماۋزۇسىدا مۇنداق دەپ يازغان:

مىر ئەلىشىرنىڭ "ئەسلى ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن تۇرۇر، ئاتاسىنى كىچىكىنە باخشى ئاتار ئەردىلەر." نەۋائى توغرىسىدىكى زىكىر "مەۋلانا سەئىددىن كاشغەرى ئەلەيھىررەھمە..... زىكرى ھافىز مەھمۇد زىيارەتگاھى" قاتارلىق توققۇز زاتنىڭ زىكرىدىن كېيىن بېرىلگەن.

زەھىرىددىن بابۇر «بابۇرنامە» سىدە، مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر دوغلات توغرىسىدا مۇنداق بايان قىلغان: "ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئوغلى ئۆمەر شەيخنىڭ "ئۇچىنچى قىزى خوپ نىگار خانىم ئىدى. مۇھەممەد ھۈسەين كوراگان دوغلاتقا بېرىپ ئىدى. (مۇھەممەت ھۈسەين كوراگانىنىڭ) بىر قىزى، بىر ئوغلى بولۇپ ئەردى... ئوغلى ھەيدەر مىرزا ئىدى. ئاتاسىنى ئۆزىبەك ئۆلتۈرگەندىن سوڭ كېلىپ مېنىڭ مۇلازىمىتىمدە ئۇچ-تۆرت يىل تۇرۇپ، سوڭرە ئىجازەت تىلەپ، كاشغەرغە، خان قېشىغا (سۇلتان سەئىدخان قېشىغا — م) باردى".

مۇئالىئە يۇقىرىدا مۆتتۇھر كىتابلاردىن نەقىل قىلىنغان ئاشۇ بايانلاردىن ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئاتىسى توغرىسىدا بەزى چۈشەنچىلەرگە ئىگە بولدۇق:

بىرىنچىدىن، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئاتىسى "ئۆز زامانىسىنىڭ مەشھۇر كىشىلىرىدىن ۋە چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئۇلۇغلىرىدىن" ئىكەن؛ ئەمىر تۆمۈر كوراگانىنىڭ ئوغلى ئۆمەر شەيخنىڭ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە "كوكۇلداش" دېگەن يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە بولغان؛ ئەبۇلقاسىم بابۇر سەلتەنەتىدىمۇ

"مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ۋە دۆلەتكە كاپالەتلىك قىلىش شۇنىڭ (نەۋائى ئاتىسىنىڭ ـــ م) ئىشەنچ-ئىختىبارىدا بولغان" مۇھىم دۆلەت ئەربابى ئىكەن.

ئـــكـــنچىدىن، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئاتىسى ناھايىتى بىلىملىك، ساخاۋەتلىك، غەيرەتلىك زات ئىكەن. ئۇزى ئىلىم-مەرىپەت ئىگىسى بولغىنى ئۈچۈن، ئوغلى ئەلىشىرنىڭ بىلىملىك، پەزىلەتلىك بولۇپ يېتىلىشىگە بارلىق ھىممىتىنى بېغىشلىغانىكەن.

ئـەنـە شـۇ ھـۆرمەتلىك زاتنىڭ ئىسمى غىياسـىددىن، سۈپەتلىرى "باخشى" ۋە "كىچىك باھادىر" ئىكەن.

"كوكۇلداش" ـــ بۇ نامنىڭ ئەسلى مەنىسى ئېمىلدەش ئاكا-ئۇكا، يەنى قېرىنداش بولماي، بىر ئانىنى ئېمىپ ئاكا-ئۇكا بولغان دېگەنلىك بولىدۇ. كېيىنچە بۇ نام خان-پادىشاھ خانىدانىغا يېقىن بولغان مەنسەب مـەنـسـىنى بىلدۈرىدىغان بولغان. بۇ مەنسەب ئىگىسى بولغان كىشى دۆلەتنىڭ ئامانلىق ۋە بىخەتەرلىك ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان.

"باخشى" ـــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئۇچ خىل مەنىنى بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇ: 1-مۇئەللىم؛ 2-ئۇستاز؛ 3-ھەكىم؛ دوكتۇر، تەبىب؛ مەملىكتىمىزدە چىڭ خانلىقىنىڭ چېگىنلۇڭ زامانىسىدا (1736 ـــ 1796-يىللىرى) ئىمپېراتور ئايشىن گور خۇڭلىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە تۈزۈلگەن «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» تە، "باخشى" سۆزىگە خەنزۇچە "بوشى" (博士) دەپ ئىزاھ بېرىلگەن؛ "بوشى"، ھازىرقى خەنزۇ تىلىدا "دوكتۇر" (پەنلەر دوكتۇرى) مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان خاس ئاتالغۇ. "باخشى" سۆزى كېيىن موڭغۇل تـىـلـىغا قوبۇل قىلىنىپ، "ئۇستاز"، "تېۋىب" مەنىسىدە قوللىنىلغان. «بابۇرنامە» دە "يارامنى باققىلى ئەبكە باخشى ئاتلىق موغۇل جەررامنى ئىبەزىپتۇرلەر، موغۇل ئېلى جەررامنى ھەم باخشى دەر" دەپ يېزىلغان.

"كىچىك باھادىر" ـــ "كىچىك باتۇر"، ئېھتىمال، غىياسىددىننىڭ بويى ۋەجىكرەك بولغاچقا ياكى ئاتىسىنىڭ ئەركە ئوغلى بولغاچقا "كىچىك" دەپ سۆيەتلەنگەن بولۇشى مۇمكىن. ئۆزى شجائەتلىك بولغاچقا باتۇر دېگەن نامغا مۇشەررەپ بولغان.

"كىچىك باھادىر" غىياسىددىن "باخشى" چوڭ بولغان ئائىلە ئىلىم-مەرىپەتكە، ئەدەبىياتقا ئىشتىياق باغلىغان ئائىلە ئىكەن. غىياسىددىن ئۆزى پازىل كىشى بولۇش بىلەن بىللە، ئۇنىڭ ئىنىلىرىمۇ شائىر ئىكەن: بىر ئىنىسى "كەبۈلى"، يەنە بىرى "غەربىي" دەپ تەخەللۇس ئىشلەتكەن. "ئەلشىرنىڭ ئائىلە مۇھىتى ئۇنىڭ بالىلىق چېغىدىلا ئەدەبىياتقا زور ھەۋەس قوزغىغان".

ئەمدى، "بارلاس جەمەتىدىن" دېيىلگەن مەسىلىگە كەلسەك، بۇ غىياسىددىننىڭ پەقەت ئەمىر تۆمۈر خانىدانىغا يېقىن بولغىنىغا قارىماي دېيىلگەن بىر خىل پەرەز بولسا كېرەك. چاغاتاي خانىدانىدىن تۇغلۇق تۆمۈرخان بىلەن بىللە ئىسلامنى قوبۇل قىلغان (ۋە كېيىن تۈركلەشكەن) مەرتىۋىلىك جەمەتلەردىن بارلاس، ئارلات، چوراس، دوغلاتلار تۆمۈرىي سەلتەنەتى دەۋرىدە، تاكى قىپچاق خانلىرىغا مەنسۇپ بولغان مۇھەممەد شەيبانىخان ئۆزبېك كۆچمەنلىرىنى سىر دەريا بويىدىن باشلاپ كىرىپ، (ھىجرى 906-يىلىنىڭ باشلىرىدا، يەنى مىلادى 1500-يىلىنىڭ ئىيۇل ئېيىدا) ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر بۆلۈكىدە ھاكىمىيەت تىكلىگەنگە قەدەر، مەملىكەتنىڭ ھەر ساھەسىدە يېتەكچىلىك ئورۇننى تۇتۇپ كەلگەن. ئۆزبېك مۇھەممەد شەيبانىخانىڭ "بەس ئەمدى، بارلاس سەلتەنىتىگە!" دەپ جاكارلىغانلىقىمۇ شۇنى بىلدۈرىدۇ. تارىخچى مىرخاندنىڭ يېزىشىچە، سۇلتان ھۈسەين بايقارا ئەلشىر نەۋائىنى مۆھىردارلىققا (تامغىچىلىققا) تەينىلىگىنىدە نەۋائى مۇنداق شەرت قويغان: "ئەمىر نىزامىددىن ئەلشىر..... مەن ئەمدى ئۇلۇغ ئاستانە ئىچكىلىرى قاتارىدا مەن، ئۇلۇغ مەنسەب ئىگىسى مەن، ئاسمانچە تەخت ئەمىرلىرىنىڭ ھەممىسىدىن يۇقىرىراق ئورۇندا ئولتۇرۇپتىمەن. مۇبادا، ئەمىرلىك مەنسەبىگە مۇتەسەددى بولسام، بارلاس

ۋە ئارلات ئەمرلىرىدىن بەزلىرى تۆرەگە (قائىدە-نىزامغا) بىنائەن مەندىن يۇقىرى ئولتۇرىدۇ. بەس، بۇ ئەمرلەرگە كەپىل بولۇش مېنىڭ مەنسەبىمدىن تۆۋەنرەكتۇر، دېگەندە، خاقانى مەنسۇر (ھۇسەين بايقارا ـــ م) ئۇنىڭ بۇ ئۆزرىسىنى قوبۇل قىلىپ، ئىنتايىن ئىنايەت بېغىشلىغانلىقى ئۈچۈن: بارلاس ئۇمەراسىدىن ئەمىر مۇزەففەر بارلاستىن باشقا بىرەر كىم ئەلشىردىن ئاۋۋال مۆھۈر باسمىسۇن، دېگەن ھۇمايۇن ھۆكۈم چىقاردى." («رەۋزەتۇس-سەفا» نىڭ «خاقانى مەنسۇرنىڭ ئەمىر نىزامىددىن ئەلشىرنى ئەمرلىك مەنسەبىگە تەيىنلىگەنلىكى بايانى» دېگەن بابىدا). مەزكۇر بايانغا قارىغاندا، ئەلشىر ئائىلىسى بارلاس جەمەتىگە مەنسۇب ئەمەسلىكى بىلىنىپ تۇرۇپتۇ.

ھازىرقى زامان ئۆزبېك ئەدەبىياتشۇناسلىرىدىن نۇرۇللا ئەخمەدوۋ (تاشكەنت دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دوتسېنتى) نىڭ مۇلاھىزىسچە، ئەلشىر نەۋائى ئۆزىنىڭ بىرەر ئەسىرىدە، ئاتا-ئانىسىنىڭ مۇبارەك ئىسىملىرىنى تىلغا ئالمىغان. بىزنىڭ ئادىتىمىزدە، پەرزەنت ئۆز ئاتا-ئانىسىنى ياكى ئەر-خوتۇن بىر بىرىنى ئۆز ناملىرى بىلەن قىچقىرىش بىئەدەبلىك بولىدۇ. شۇڭا، كلاسسىك ئەدىبلىرىمىزنىڭ تولىسى ئۆز ئەسەرلىرىدە ئاتا-ئانىلىرى توغرىسىدا بايان قىلمىغان.

II ئەلشىر نەۋائىنىڭ ئۇستاز ۋە مۇرەببىلىرى توغرىسىدا

ئەلشىر يېگىتلىك دەۋرىدە ئىشتىياق بىلەن ئىلىم تەھسىل قىلىشقا بېرىلگەندە، ئۇنىڭغا تۇرلۇك پەنلەردىن دەرس بەرگۈچى "ئاخۇنۇم" دۇر؛ ئۇنىڭ بېشىغا ئېغىر كۇن چۈشكەندە مەدەتكار بولغۇچى "كاشغەرلىك" دۇر.

بۇ مەسىلىنى ئېنىقلاشتا، ئالدى بىلەن، ئەلشىرنىڭ بالىلىق چېغى توغرىسىدا سۆزلەش ئانچە ئارتۇقلۇق قىلماس.

نـــزامـــددىن ئەلىشىرنىڭ ئاتىسى غىياسىددىن فەرغانىگە ھىجرەت قىلغاندىن كېيىن، ئەمىر تۆمۈر ئاستانىسىدە بولغان. بىر مەزگىل "ئەسەخ" شەھرى (تۆمۈرىي شاھزادە ئۆمەر شەيخ سىياسىي مەركەز قىلغان ئەنجان ۋىلايىتىدىكى بىر شەھەر)دە، ئۆمەر شەيخنىڭ ئوردا مۇلازىمىتىدە بولغان. كېيىن ھىراتقا كۆچۈپ كەتكەن.

ئەلىشىر ئون ياش چاغدا، ئەبۇلقاسىم بابۇر غىياسىددىننى سەبزەۋەرگە ھاكىم قىلىپ ئەۋەتكەن. ئەلىشىر ھىراتتا قېلىپ ئوقۇغان. ئەلىشىر 12 ياشقا كىرگەندە ئاتىسى ۋاپات بولۇپ، ئەبۇلقاسىم بابۇرنىڭ قولىدا قالغان. ئەلىشىر 15 يېشىدا ھۈسەين بايقارا بىلەن بىللە، ئەبۇلقاسىم بابۇر ئوردىسىدا خىزمەت قـــىلغان. بىر يىلدىن كېيىن (1456-يىلى) ئەبۇلقاسىم بابۇر مەشھەدكە يۆتكەلگەندە، ئەلىشىرمۇ بىللە كەتكەن. ھىرات تىنچىغاندىن كېيىن، ئەلىشىر ھىراتقا قايتىپ كەلگەن. بىراق، بۇ يەردە ئۇزاق تۇرالمىغان.

ئەلىشىر "ئەبۇسەئىد سۇلتان زامانىدا خوراسان پايتەختىگە ـــ ھىراتقا بـــېرىپ، بىرنەچچە كۈننى ئاشۇ ئىقبال ئاشيانلىق ئاستانە مۇلازىمىتىدە ئۆتكۈزدى. ئەمما ئۆز ھالىغا مۇناسىپ رىئايەت ۋە تەربىيەت تاپالمىدى. شۇ ســـەۋەبـــتـــىن، خوراساندىن بـــھـــشت مانـــند ســـەمـــەرقـــەنتكە بېرىپ، خوجا جالالۇددىن ئەبۇللەيس خانىقاسىدا ئىستىقامەت قىلدى ۋە كۆپ ۋاقتىنى كىتاب مۇتالىئىسىگە سەرپلىدى. بەزىدە ماۋەرا ئۇننەھرنىڭ ساھىب ئىختىيارى بولغان ئەمىر دەرۋىش مۇھەممەد تارخان ۋە ئەمىر ئەھمەد ھاجىبەك بىلەن باردى-كەلدى قىلىپ تۇردى" («رەۋزەتۇس-سەفا»).

نـــەۋائـــى ســـەمـــەرقـــەنتكە مەجبۇرىيەت ئاستىدا كەتكەن. بۇ ھەقتە زەھىرىددىن بابۇر ئۆز قىياسىنى مۇنداق يازغان:

"بىلمىدىم، نە جەرىمە بىلەن، سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا (نەۋائىنى) ھىرىدىن ئىخراج قىلدى، سەمەرقەنتكە باردى. نېچە يىلكىم سەمەرقەنتتە

ئىدى، ئەھمەد ھاجىبەك مۇرەببىي ۋە مۇقەۋۋىسى ئىدى".

ئەمما، "سەمەرقەنت نەۋائىنىڭ ھايات ۋە ئىجادىدا ناھايىتى چوڭ رول ئويناغان". "سەمەرقەنتتە نەۋائى سەمەرقەنت بېگى ئەھمەد ھاجىبەك (نەۋائى «م — ن»[1] دە ئەھمەد جامى بەگ دەپ يازغان) ۋە ئالىم فەزلۇللاھ ئەبۇللەيسلەردىن ماددىي ياردەم ئېلىپ ئوقۇغان." («ئۆزبېك ئەدەبىياتى تارىخى» تاشكەنت، 1953-يىل نەشرى).

ئەلىشىرنىڭ تەلىم ئالغان مۇھىم ئۇستازى — مەۋلانا فەسىھۇددىن مۇھەممەد نىزامى، يەنى "فەسىھۇددىن ئاخۇنۇم" دۇر. بۇ زات ھەققىدە خاندەمىر «خۇلاسەتۇل ئەخبار» دا مۇنداق دەپ يازغان:

"مەۋلانا فەسىھۇددىن مۇھەممەد نىزامى تۇرمۇشىنىڭ بىنۇقسانلىقى ۋە نەسەبىنىڭ ياخشىلىقى، ئىلمۇ پەندە مۇكەممەللىكى بىلەن، پەزىلەتپىشە ۋە بىنەزىردۇر..... ئانھەزرەت ئەمىر ئەلىشىر زۇرۇر ئىلىملەرنىڭ بارچىسىنى جانابىي مەۋلىۋى ھۇزۇرىدا ئۆگەنگەن ۋە ھەر قاچان ئۇ كىشىنى ئاخۇن دەپ چاقىرار ئىدى..... ئاخۇن فەسىھۇددىن مۇھەممەد نىزامىنىڭ ھېكمەت، رىيازەت، مەنىلەر بايانى، سەرف ۋە نەھۋە ئىلىملىرى بويىچە يازغان ئەسەرلىرى كۆپ ۋە بۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تەلەبەلەر ئاراسىدا مەشھۇردۇر. ئول جانابى فىقھ ۋە ھەدىس ئىلىملىرى بويىچە ھەم ئىنتايىن ماھىر بولغىنى ئۈچۈن، مۇشۇ كۈنلەردە «ۋەقايە» گە شەرھى يېزىش بىلەن بەندىدۇر".

ھېسرات، سەمەرقەنت ھەم ئەنجان ۋىلايەتلىرىدە، ھەتتا خارەزمدە، زىيالىيلار قاتلىمى ۋە مەنسەبدارلار قاتاردا "ئاخۇنۇم" ۋە "كاشغەرى" (يەنى قەشقەرىيلىك) ياكى "موغۇلستان بەگلىرى" دەپ ئاتالغان كىشىلەر كۆپ

---

① «م — ن» — «مەجالسۇن نەفائىس» ناملىق ئەسەرنىڭ قىسقارتىلما نامى، مەزكۇر كىتابنىڭ 347-بېتىدە ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ تولۇق نامى ۋە قىسقارتىلما نامى بېرىلدى. —تەھرىردىن.

ئىدى. بۇلار ئىلمۇ پەن ۋە ئەدەبىيات-سەنئەت ساھەلىرىدە ھەم ھاكىمىيەت دائىرىلىرىدە تەسىرى چوڭ ۋە مۇھىم ئورۇنلارنى تۇتقانىدى. مەسىلەن، مەشھۇر تاجىك شائىرى ئابدۇراھمان جامىنىڭ پىر-ئۇستازى ـــ سەئىددىن كاشغەرى، ئەلىشىرنىڭ ئۇستازى ـــ فەسىھۇددىن ئاخۇنۇم شۇلار جۇملىسىدىن ئىدى.

نىزامىددىن ئەلىشىر سەمەرقەنتتە ھىجرانلىق تۇرمۇشىنى كەچۈرگىنىدە، "مۇرەببىي" (تەربىيىچى) ۋە "مۇقەۋۋىسى" (مەدەد ـــ ياردەم بەرگۈچى) ئەھمەد ھاجىبەك ئىبنى سۇلتان مەلىك كاشغەرى ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن كۆپ ئاتىدارچىلىق قىلغان. ئەھمەد ھاجىبەك ئەھمەد مىرزىنىڭ ئەمرلىرىدىن ئىدى ھەم سۇلتان ئەبۇ سەئىد زامانىدىمۇ ئەمىر ئىدى.

«بابۇرنامە»دە مۇنداق يېزىلغان:

"يەنە بىرى، ئەھمەد ھاجىبەك ئىدى. سۇلتان مەلىك كاشغەرىنىڭ ئوغلى ئىدى. ھىرىي ھۆكۈمىتىنى سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا ئېچچە مەھەل مۇڭا بېرىپ ئىدى. ئاباغاسى جانىبەك ئۆلگەندىن سوڭ، ئۇنىڭ مۇچەسىنى بېرىپ، ئۇنى سەمەرقەنتكە ئىبەردى. خۇشتەبئىـۋە مەردانە كىشى ئىدى. "ۋەفايى" تەخەللۇس قىلۇر ئىدى؛ ساھىبى دىۋان ئەردى. شېئىرى يامان ئەمەس ئىدى.....؛ مىر ئەلىشىر نەۋائى ھىرىيدىن سەمەرقەنتكە كەلگەن پۇرسەتلەر ئەھمەد ھاجىبەك بىلە بولۇر ئىدى".

دېمەك، تۆمۈرىيلەر سۇلالىسىدە، ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدىمۇ مەرتىۋىلىك-مەنسەپدار ئۇيغۇر كىشىلىرى كۆپ ئىدى. مەسىلەن، سۇلتان مەلىك كاشغەرى، ئۇنىڭ ئىنىسى جانىبەك دولداي، سۇلتان مەلىك كاشغەرىنىڭ ئوغۇللىرى ئەھمەد ھاجىبەك ۋە ھاپىز مۇھەممەدبەك، يەنە ئابدۇلكەرىم ئەشرىت ۋە باشقىلار.

"جانىبەك دولداي ئىدى، سۇلتان مەلىك كاشغەرىنىڭ ئىنىسى ئىدى.

سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا سەمەرقەنت ھۆكۈمىتىنى ۋە سۇلتان ئەھمەد مىرزا ئۆز ئىشكىنىڭ ئىختىيارىنى مۇڭا بېرىپ ئىدى. مۇنى ئىشكىتاغا قىلىپ ئىدى. غەرىب (غارايىب) ئەخلاق ۋە ئەتىۋارلىق كىشى ئىكەندۇر. ئاندىن غەرىب نېمىلەر خېلى رىۋايەت قىلۇرلەر. ئول جۇملىدىن بىرى بۇ دۇركىم، سەمەرقەنت ھاكىمى ئىكەن پۇرسەتلەر ئۆزبېكدىن ئەلچى كېلۇر، ئۆزبېك ئۇلۇسىدا بۇ ئەلچى زورغا (زور ـــ چېلىشچى) مەشھۇر ئىكەندۇر. ئۆزبېك زور كىشىنى بۆكە دەر ئىمىش. جانىبەك دەركىم: بۆكەمۇسەن؟ بۆكە بولساڭ، كەل كۆرىشەيلى، بۇ ئەلچى ھەرقانچە مۇزايىقە (كۆچىنىش) قىلۇر، (جانىبەك) قويماس، كۆرىشۇرلەر، جانىبەك يېقار. (جانىبەك) مەردانە كىشى ئەردى".

ئۆمەر شەيخنىڭ ئەمرلىرىدىن "يەنە بىرى، ھافىز مۇھەممەد بەك دولداي ئەردى. سۇلتان مەلىك كاشغەرنىڭ ئوغلى ئەھمەد ھاجىبەكنىڭ ئىنىسى ئەردى..... ئۆمەر شەيخ مىرزا ئەنجان ھۆكۈمىتىنى ئاڭا بەردى....."

"يەنە بىرى، ئابدۇلكەرىم ئەشرىت (بىلىملىك-تەجرىبىلىك) ئۇيغۇر ئىدى. سۇلتان ئەھمەد مىرزا قېشىدا ئىشكىتاغا ئىدى. سەخى ۋە مەردانە كىشى ئىدى".

بۇلاردىن ئەلىشىر نەۋائىغا بۇاستە مۇناسۇبتى بولغان ئەھمەد ھاجىبەك كاشغەرى خوراساندا تەلىم ئالغان يۇكسەك مەدەنىيەتلىك كىشى ئىدى، سۇلتان ئەبۇ سەئىد ۋاقتىدا ھىراتقا (1464 ـــ 1465-يىللىرى) ھاكىم، كېيىن تاكى 1496-يىلىغىچە سەمەرقەنت ھاكىمى بولغان. سۇلتان ھۇسەين بايقارا ھىيرىنى ئىشغال قىلىپ، ئۆز سەلتەنەتىنى تىكلىگەندە، ئەلىشىر نەۋائى سۇلتان ھۇسەين بايقارانىڭ ئۆتۈنۈشى بىلەن، ئەھمەد ھاجىبەكتىن رۇخسەت ئېلىپ، ھىجرى 875- يىلىدا (مىلادى 1470- يىلى)،

مەكتەپداش دوستى (ھۇسەين بايقارا)نىڭ قېشىغا كېلىپ، ئۇنىڭ مۇلازىمىتىدە بولدى. نەۋائى سەمەرقەنتتە 12 يىل ياشىغان.

مۇئالىمە "ئاخۇن" سۆزى كونا ئىملادا "اخوند" شەكلىدە يېزىلاتتى. بۇ سۆزنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا ھەرخىل قاراشلار بار: بەزىلەر پارسچە سۆز دەيدۇ، بەزى تەتقىقاتچىلار "ئوغان ~ ئوغۇن"دىن ياكى "ئارقۇن"دىن ئۆزگەرگەن دەيدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا "ـــ اغۇن، ـــ غۇن" دېگەندەك تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار بىلەن ياسىلىدىغان سۆزلەر كۆپ ئىدى. مەسىلەن: "قەين-قەيناغۇن" (قېيىن بويان)، "ساغۇن" (قەبىلە باشلىقى)، "ئاتا ساغۇن" (ھەكىم، تەبىب)، "تۇرغۇن" ۋە باشقىلار. شۇڭا، "ئاخۇن" سۆزى "ئوغان" ياكى "ئاغۇن" ~ "ئارقۇن" (باشقۇرغۇچى) دىن ئۆزگەرگەن دېيىشكىمۇ بولىدۇ. مەيلى "ئاخۇن" ياكى "ئوغان ~ ئاغۇن ~ ئارقۇن" بولسۇن، بۇ سۆزلەرنىڭ مەنىسى بىر-بىرىگە يېقىن كېلىدۇ. يەنى "موللا"، "مۇئەللىم"، "ئۇستاز"، "ئەپەندى"، "ئىگەم" ياكى "خوجام" دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. 16-ئەسىردىن كېيىن، "باخشى" سۆزىنىڭ بالدۇرقى مەنىسى ئۆزگىرىپ، "داخان"، "پىرىخۇن" سۆزلىرى بىلەن مەنىداش بولۇپ قالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىنى "ئاخۇن" سۆزى ئىگىلىدى. تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەردىن ئۇيغۇرلاردا "ئاخۇن" سۆزى كۆپ قوللىنىلىدۇ. ھەرقانداق ئۇيغۇر يېڭى تۇغۇلغان ئوغۇلغا ئىسىم قويغاندا "ئاخۇن"نى قوشماي قويمايتتى. شۇڭا، ئۆزبېكلەر ئۇيغۇرنى "ئاخۇن ئەكە" دەيدۇ. دېمەك، "ئاخۇن" ئاساسەن ئۇيغۇرلارغا خاس ئاتالغۇ بولۇپ قالغان.

Ⅲ كۆكتاركتىكى غەربىدىكى ئۇيغۇرلار

تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، كان (قاڭلى) ئېلىنىڭ شىمالىدا، ئىدىل (ۋولگا) ۋادىسىدا، تېڭىز (خەزەر يەنى كاسپى كۆلى)نىڭ شەرقىدە، ملادىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن خەنزۇچە تارىخلاردا "دىڭلىڭ"، 6-ئەسىردە "تېلې" دەپ ئومۇملاشتۇرۇپ ئاتالغان قەۋملەرنىڭ غەربىي قەبىلىلىرى، جۈملىدىن ئاق ھۇن خانلىقىنى قۇرغان گاۋگۈيلەر (قاڭقىلىقلار) دەپ ئاتالغان قەۋملەر ياشىغان. ھەممىگە مەلۇمكى، "دىڭلىڭ" ياكى "تېلې" خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاستە ئاتا-بوۋىلىرى دەپ ئېنىق قەيت قىلىنغان. 6-ئەسىردىن كېيىن بۇ قەۋملەر "ئۇيغۇر" نامى بىلەن مەركەزلەشكەن پۈتۈن بىر مىللەتنى شەكىللەندۈرگەن. 7-ئەسىردە، ئورخۇن بويىنى سىياسىي مەركەز قىلغان ئۇيغۇر قاغانلىقى تىكلىنىپ، شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىلەرنىڭ كەڭ زېمىنى دائىرىسىدە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن. بۇ قاغانلىق 9-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا سىياسىي-ئىجتىمائىي سەۋەبلەر ۋە تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ كاساپىتىدىن يىمىرىلگەندىن كېيىن، قاغانلىقنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدىكى ئاھالىنىڭ بىر تۈركۈمى كۆكتارت (پامىر)نىڭ غەربىدىكى ئۆز قەۋمى-قېرىنداشلىرى ياشاۋاتقان رايونلارغا كۆچكەن. 9-، 12-ئەسىرلەردە، ئۇيغۇرلار گەنجۇ ياكى شىجۇ (خۇاڭخې يەنى يېشىل ئۆگۈزنىڭ غەربى) ئۇيغۇرلىرى، قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى، كۆكتارت ئۇيغۇرلىرى ياكى "خاقانىيە ئۇيغۇرلىرى" دېگەن ئۇچ بۆلەككە بۆلۈنگەنىدى. بۇلار ئاساسەن جۇغلىشىپ ماكانلاشقانلار ئىدى. بۇلاردىن باشقا ھەر جايدا تارقاقلاشقانلارمۇ بار ئىدى. كۆكتارت ئۇيغۇرلىرى قاراخانىيلارنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى ئىدى؛ ھاكىمىيەت تۆپىسىدىكى خانزادىلار جەمەتى ئۇيغۇرلارنىڭ

ياغلىقار ئۇرۇغىدىن ئىدى. قاراخانىيلار كۈچەيگەن زامانلاردا، ئۇنىڭ زېمىن دائىرىسى شەرقتە كۈچانىڭ ياقا رايونىدىن غەربتە ئامۇ دەرياسىغىچە، شىمالدا ئىلى تووقاي-تارباغاتايدىن جەنۇبتا قاراقورۇم ئېغىزىغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. 12-ئەسىردە، قاراخانىيلار سەلتەنەتىنى ئىگىلىگەن گورخانلار (قاراكىتانلار) مۇ ئاساسەن شۇ دائىرىدە ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

13-ئەسىردە، جىن سۇلالىسى (ئالتۇن خانلىق) نىڭ شىمالدا زامانىدا، غەربكە ۋە غەربىي شىمالغا ئەلچى بولۇپ بارغان سۇن جۇڭدۇەننىڭ «ئەلچىلىك خاتىرىسى» دە مۇنداق يېزىلغان: "4-يىلى (جىن سۇلالىسى شىڭدىك 4-يىلى، يەنى مىلادى 1220-يىلى) قىشتا — 12-ئاينىڭ بېشىدا، شىمالىي چېگرىدىن چىقىپ، غەربىي شىمالغا قاراپ ماڭدۇق..... شىيا خانلىقى (غەربىي شىيا — تاڭغۇتلار) دىن ئۆتۈپ ئىلگىرىلەپ يەتتە-سەككىز مىڭ چاقىرىم يول ماڭدۇق..... يۇزلىگەن شەھەرلەر بار ئىكەن. ناملىرى خەنزۇچە ئەمەس ئىكەن..... ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئېل بالىق شەھىرىگە كەلدۇق. بۇمۇ ئۇيغۇر پادىشاھىنىڭ پايتەختى ئىكەن ..... ئۇيغۇر ئېلىنىڭ زېمىنى ناھايىتى كەڭرى ئىكەن، غەربىي چېگرىسىنىڭ چېتى مەلۇم ئەمەس، چوڭ تاغدىن بىرقانچە دەريا شەرقتە قاراپ، بىرقانچە دەريا غەربكە قاراپ ئاقىدىكەن..... غەربىدە يەنە مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار..... ئىرى ئۇيغۇرلىرى، ھىندۇ ئۇيغۇرلىرى بار ئىكەن".

خەنزۇ تارىخچىسى لىۋېيتاڭ (تەيۈەن) «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» دېگەن ئەسىرىدە: (سۇن جۇڭدۇەننىڭ «ئەلچىلىك خاتىرىسى» دە يېزىلغان) "مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار" قاراخانىيلارنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ۋە گورخانلار دەۋرىدە پەرغانە ۋادىسىدىكى ئەنجان ۋىلايىتىدە ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنى كۆرسەتسە كېرەك؛ "ئىرى ئۇيغۇرلىرى" دېگەندىكى "ئىرى" بولسا "ھېيرى"

(هىرات)نى بىلدۇرسە كېرەك دەپ چۈشەنچە بەرگەن.

لى زىچاڭ ئۇستازى چۈچۈجى بىلەن 1220 ـــ 1224-يىللىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا سەپەر قىلغىنىدا يازغان «ساياھەتنامە» سىدە خاتىرىلىشچە: "... سايرامغا كەلدۇق (ھازىرقى چىمكەنت)، ئۇيغۇر پادىشاھى قارشى ئالدى... ئاندىن يەنە بىر شەھەرگە (تاش) يەتتۇق، ئۇ يەرنىڭ پادىشاھىمۇ ئۇيغۇر ئىكەن، ياشىنىپ قالغان ئادەم ئىكەن..... 10-ئاينىڭ 6-كۈنى چوڭ دەريادىن ئۆتۈپ سىمىزكەنت شەھىرىنىڭ شىمالىغا كەلدۇق..... شەھەر ئاھالىسى 10 مىڭ ئائىلىدىن ئاشىدىكەن..... تولىسى ئۇيغۇرلار ئىكەن ..... ئۇ يەردىن تۆت كۈن مېڭىپ كەش شەھىرىگە باردۇق (شەھەر سەبزە). قاغانىنىڭ ئەمرى بىلەن، تۇمەن بېگى بورلۇچىنىڭ مىڭ نەپەر مۇڭغۇل-ئۇيغۇر ئەسكىرى ھەمراھلىقىدا تۆمۈر قابۇقتىن ئۆتۈپ، تاغدىن ئاشتۇق. يەتتىنچى كۈنى دەريادىن (ئامۇ) كېمە بىلەن ئۆتتۇق....." مەلۇمكى، كۆكئارتىنىڭ غەربىدە ئۇيغۇر قەۋمى كەڭ تارقالغان. تارىخچى لىۋېينتاڭ بۇ دېيىلگەن ئۇيغۇرلار شۇ دىيارىدىكى مۇسۇلمانلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى مۇمكىن دەپ ئىزاھلىغان.

چىڭگىزغان ئىشغال قىلغان كەڭرى زېمىننى تۆت ئوغلىغا تەقسىم قىلغاندا، ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاينىڭ ئۇلۇشى (ئۇلۇسى) ھازىرقى شىنجاڭ رايونىنى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خېۋىگىچە بولغان كۆپ قىسمىنى ئۆز تەۋەسىگە ئالغانىدى.

ئۇيغۇر خەلقى يەنە يايىق ۋە سىر ۋادىلىرىدا ھەم خارەزمدىمۇ ئاساسىي ئاھالىلەردىن بىرى سۈپىتىدە تاكى 16-ئەسىرگىچە ئۆز نامى بىلەن ياشاپ كەلگەن. 17-ئەسىردە ئۆتكەن ئەبۇلغازى خان يازغان «شەجەرەئى تۈرك» دە قەيت قىلىنىشىچە، چىڭگىزخاننىڭ چوڭ ئوغلى جوجى خاننىڭ بەشىنچى ئوغلى شەيبانىخان ئىدى. شەيبانىخاننىڭ ئون ئىككى ئوغلى بولۇپ،

ئىككىنچى ئوغلى باھادىرخان ئىدى: بۇنىڭ چوڭ ئوغلى جوجى بۇغا، بۇنىڭ چوڭ ئوغلى مىڭ تېمۇر (مىڭكە تېمۇر) نىڭ ئالتە ئوغلى بولۇپ، ئۇچىنچىسى پولاد، بۇنىڭ ئوغلى ئىبراھىم، بۇنىڭ ئوغلى دەۋلەتشەيخ، بۇنىڭ ئوغلى ئابدۇلخەير، بۇنىڭ ئون بىر ئوغلى بولۇپ، چوڭىنىڭ ئىسمى مۇھەممەد، لەقەبى شاھبەخت، ئۆزى شائىر ئىدى؛ شەيبانىخانىنىڭ نەسلىدىن (يەتتىنچى ئەۋلادى) بولغىنى ئۈچۈن، ئۆزىگە شەيبانىنى تەخەللۇس قىلغانىدى. 16-ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە ئامۇ دەريا ۋە فەرغانە ۋادىلىرىغە ئۆزبېك كۆچمەنلىرىنى باشلاپ كىرگەن مەشھۇر زات ئەنە شۇ مۇھەممەت شەيبانىدۇر.

جوجى خانىنىڭ ئوغلى شەيبانىخانىنىڭ تۆتىنچى ئەۋلادى (چەۋرىسى) مىڭ تېمۇرنىڭ ئوغلى پولاد ئاتىسىنىڭ تەختىگە ئولتۇرغان. ئۇنىڭ ئىبراھىم ۋە ئەرەبشاھ دېگەن ئىككى ئوغلى بار ئىدى. "... ئاتلىق ئۆزبېك بۇ ئىككىسىنىڭ ئېتىنى ئەيىپ ئەرەب دەر ئىدى. پولاد ئۆلگەندىن كېيىن ئاتىسىدىن قالغان ئەللەرنى ئىككىسى بۆلۈشۈپ، ئىككى ئاغا-ئىنى بىر يەردە كۆچۈپ-قونۇپ، يايىقىنىڭ بېشىدا يايلاپ ۋە سىرنىڭ ئاياقىدا قىشلاپ، ئىناقلىق بىلەن ئۆمۈر ئۆتكۈزدى. ئەرەبشاھ ئۆلگەندىن كېيىن ھاجى تولى ئاتىسىنىڭ ئورنىدا ئولتۇرۇپ، ئەلگە پادىشاھلىق قىلدى..... ھاجى تولى ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى تېمۇر شەيخ ئورنىدا ئولتۇردى. ئۇ يىگىتلىك ۋاقتىدا قالماقتىن ئىككى مىڭ كىشى كېلىپ، ئېلىنى بۇلاپ-تالاپ كەتتى. تېمۇر شەيخ كەينىدىن قوغلاپ بېرىپ ..... شەھىد بولدى. ھېچ پەرزەنتى يوق ئىدى. ئەلنى ياۋغا چاپتۇردى. تۆرەسىدىن ئايرىلدى ۋە پادىشاھىدىن ئىنىسى ياكى ئوغلى قالمىدى. ئۇچ ئۇمىدسىزلىك قوشلاپ كەلدى. بۇ سەۋەبتىن، يان-يانىشا ئولتۇرغان خەلق ئۆزگە تۆرىلەرگە كەتتى. ئاندا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاقساقاللىرى يىغىلىپ، ئوردا ئىشىكىگە كەلدى. خانىمغا كىشى كىرگۈزدى..... خانىنىڭ خوتۇنلىرى ۋە قومالىرى كۆپ ئىدى. (خانىمگە

كىرگۈزۈلگەن كىشى دېدىكى) بۇنى ياخشى سۈرۈشتۈرسۇن، ئەگەر بىرسىنىڭ بويىدا بولسا، بىز كەتمەيلى، بالا تۇغۇلغانغىچە بۇ يەردە ئولتۇرايلى، خانىم: مېنىڭ ئۆچ ئايلىق ئوغلانىم بار، دېدى. بۇ سۆزنى ئىشتكەندىن كېيىن، ئۇيغۇر خەلقى ئوردا بىلەن بىللە تۇردى..... ئالتە ئايدىن كېيىن ئوغۇل تۇغۇلدى، ئېتىنى يادىكار قويدى..... ئاندىن كېيىن، ئاتىسىدىن قالغان نەۋكەرلىرى ئۆمىدلىنىپ قايتىپ كەلدى. ئىشكتە (سارايچىقتا) بېشى پۈتۈن، يەڭلىك-ياقىلىق ئەل ئۇيغۇر بىلەن نايمان بولدى". بۇ يەردە دېيىلگەن ئۇيغۇر خەلقى 14-ئەسىردىن ئىلگىرىلا، شۇ رايوندا ياشاپ كەلگەنلىكى مەلۇم.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ فەرغانە ۋە ماۋەرائۇننەھر رايونلىرىدا ئىلگىرى ماكانلاشقان ۋە ئۆزگە خەلقلەرگە ئارىلىشىپ كەتكەن ئۇيغۇر ئاھالىسىدىن باشقا، 13-14-ئەسىرلەردە، "موغۇلستان"[1] ياكى "قەشقەرىيە"دىن غەربكە ئۇيغۇر قەۋمىدىن ۋە ئۇنىڭ يۇقىرى تەبىقىسى، بولۇپمۇ زىيالىيلار قاتلىمىدىن تۇركۈملەپ كۆچكەن.

13-ئەسىردە، چىڭگىزخاندىن بېگىلىپ، موڭغۇل يايلىقىدىن قېچىپ كەلگەن نايمانلار باشلىقى كۈچلۈك قاراكىتان-گورخاننىڭ تەختىنى (ئوردۇ بالىقنى) ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، سىياسىي-دىنىي جەھەتتە قاتتىق زوراۋانلىق قىلغان؛ ھەتتا خوتەن ۋىلايىتىدە دىنىي مۇجادىلە تۈپەيلىدىن مىڭلىغان زىيالىيىنى قەتلى ئام قىلغان. شۇ دەۋردە، بىرمۇنچە كىشىلەر غەربكە

---

① چاغاتاي ھايات چېغىدا، ئۇنىڭ ئۇلۇشى (ئۇلۇسى) "خانلىق" دەپ ئاتالمىغان. ئۇنىڭ ئەۋلادى ھۆكۈمرانلىق قىلغان زامانلاردا، ھاكىمىيەت بېشىدىكى موڭغۇل قەۋمىگە مەنسۇپ تەبىقە نەزەردە تۇتۇلۇپ، ئۇلۇشنىڭ شەرقىي قىسمى، يەنى ھاكىمىيەت مەركىزى جايلاشقان قىسمى ئاشقىلار تەرىپىدىن "موغۇلستان" دەپ ئاتالغان.

ـــتۇركستانغا ھىجرەت قىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن (چاغاتاي ئۆلكەسىدىن كېيىن) ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئۆزى بەگ-ئۆزى خان بولۇشۇپ، خانلىق تالىشىپ، جەڭ-جېدەل قىلدى. جۇملىدىن ھازىرقى شىنجاڭ رايونى يەنە "پۇتمەس-تۇڭمەس جېدەل-ماجرا مەيدانىغا ئايلىنىپ قالدى؛ ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىدە ۋەيران بولۇشقا باشلىدى".

ئاھالىنىڭ بىر قىسمى، بولۇپمۇ ئوقۇمۇشلۇق تەبىقىدىن نۇرغۇن كىشىلەر "موغۇلستان"دىن "تۇركستان"غا ھىجرەت قىلدى. بۇلار كۆپىنچە فەرغانە رايونىدا ئەنجان ۋىلايىتىگە (بىلىقچى، ئەسەكە، قاراسۇ، ئاقتاچى، ئۇيغۇر قىشلاق، شەرىخان ناھىيىلىرىگە)، ئىسسىق كۆل بويىغا (قارا قول، قاراسۇ، نارىن، ئوش، توختوگۇل قاتارلىق جايلارغا)، ئۇنىڭدىنمۇ يىراقراق كەتكەنلەر خارەزمغا، خوراسانغا، ھىيرىغا بېرىپ ماكانلاشقان.

بۇ ئۇيغۇر "مۇھاجىرلىرى" شۇ جايلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ۋە مەدەنىيەت-مەرىپەت ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىدا مەلۇم رول ئوينىغان؛ ھەتتا تۇمۇرىي سۇلالىسىدە ھەربىي-مەمۇرىي مەنسەپلەرنى ئۆتىگەن. چىڭگىزخاننىڭ ماۋەرائۇننەھر، خوراسان ۋە ئىراقلاردا ھۆكۈمرانلىق قىلغان نەۋرىلىرى زامانلىرىدىمۇ ئۇلارنىڭ ھەممە مۇشاۋۇرلىرى ۋە بىتىكچىلىرى ھەم دەپتەردارلىرى ئۇيغۇرلادىن بولغان. ئەبۇلغازى خان «شەجەرەئى تۇرك» دېگەن ئەسىرىنىڭ «ئۇيغۇر ئېلىنىڭ زىكرى» دېگەن بابىدا مۇنداق يازغان: "ئۇيغۇر خەلقىدە تۇركىي تىل بىلەن ئوقۇغان كىشىلەر كۆپ ئىدى، دەپتەردارلىقنى ۋە دىۋان ھېسابلىرىنى ياخشى بىلۇرلەر ئەردى. چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىلىرىنىڭ زامانىدا ماۋەرائۇننەھر، خوراسان ۋە ئىراقتا دىۋانلار ۋە دەپتەردارلارنىڭ بارچىلىرى ئۇيغۇر ئىدى. چىنىنىڭ يۈرتلىرىدىمۇ چىڭگىزخان ئوغۇلانلىرى دىۋان ۋە دەپتەردارنى ئۇيغۇر خەلقىدىن قويۇپ ئەردىلەر. چىڭگىزخاننىڭ ئورنىدا ئولتۇرغان ئوغلى ئوگاداي خان خوراسان، مازاندىران

ۋە گىلانىنى ئۇيغۇر كۆركۈز دېگەنگە تاپشۇرۇپ ئەردى. ئول ياخشى ھسابدان ئەردى.....".

"ئەمر تۆمۇر مەھكىملىرىدە ئىش ئالاقە قەغەزلىرى تامامەن ۋە باشتىن ئاخىر ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلاتتى. ئۆمەر شەيخىنىڭ مەرغىلانلىق مىرسەئىدكە ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىپ چۈشۈرۈلگەن يارلىقى 1456-يىلى تۇزۇلگەن" («توختامىش ۋە تۆمۇر قۇتلۇق يارلىقلىرى» نەزەردە تۇتۇلدى).

بۇ زامانلاردا، ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدىن مۇمتاز ئەدىب-شائىرلار فەرغانە، خارەزم ۋە ھراتلاردا مەشھۇر ئىدى. مەسىلەن، ئەلىشىر نەۋائى ئۇيغۇر بۇلغاسىنىڭ مەلىكۇل كەلامى (ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆز پادىشاھى) دەپ تەۋسىپلىگەن مەشھۇر شائىر لۇتفى «نەرگىس كۆزۈڭ» دېگەن غەزىلىدە:

"يالغۇز ھىجىردا يوقكىم، ئانىڭ زۇلفى ۋەسفىدە،
شېئىرىڭ شىئارى، لۇتفى، خىتاۋۇ خوتەندە بار"

دېگەن بېيىتى بىلەن ئەسلى يۇرتىدىن بىشارەت بەرگەن. شۇنىڭدەك ياركەنتنىڭ سەككىچى (ھازىر پەكىچى دەپ ئۆزگەرتىلگەن) يېزىسىدىن ھىجرەت قىلغان سەككاكىيلەر ئائىلىسى ئاۋۋال خارەزمدە، كېيىن ئالمالىق ھەم سەمەرقەنتتە ياشىغان. شائىر سەككاكىنى نەۋائى «مەجالىسۇن نەفائىس» دېگەن ئەسىرىدە "ئۇيغۇر ئىبارىلىرىنىڭ چىچەنلىرىدىن مەۋلانا سەككاكى" دەپ ئالاھىدە ھۆرمەت بىلەن تونۇشتۇرغان. شۇنىڭدەك "كاشغەر ئەدەبىي تىلى" ئەنئەنىسى بويىچە ئەمر تۆمۇر دەۋرىدە ئىجاد ئەتكەن شائىر سەيفى (ھاجى ئەمر سەيفۇددىن) قاتارلىق ئەدىبلەر ئۆتكەن.

تۇركىيە تىلشۇناسلىرىدىن ئەخمەد جەفەر ئوغلۇ ئەتراپلىق تەتقىق قىلىپ يازغان ئەسەرلىرىدە: "ھۇلاكۇ ۋە تۆمۇر زامانىدىن باشلىنىپ، شاھرۇخ ھاكىمىيىتىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر يېتىشىپ تۇركىيىچە شېئىر يازغان ھەيدەر

خارەزمی، ئەتایی، سەككاکی، مۇقىمى، يەقنى، ئەمرى، گەدائى، لۇتفى ۋە باشقا شائىرلار"نى ساناپ ئۆتكەن. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى توغرىسىدا پاكىتلار ئاساسىدا تۆۋەندىكىچە ئىزاھ بەرگەن:

ھەيدەر — «مەخزەنۇل ئەسرار» («سىرلەر خەزىنىسى»)نىڭ مۇئەللىپى. بۇ ئەسەرنىڭ ئۇيغۇر ھەرپلىرى بىلەن يېزىلغان 32 بېيىتى رەشت رەخمەتى ئارات تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان(TDED. XII).

سەككاكى — بۇ شائىرنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىدىكى غەزەللىرى ئوسمان ف. سېرتقايا تەرىپىدىن نەشر قىلدۇرۇلغان (TDED. XX ئىستانبۇل).

ئەمرى — «دىھنامە» سىنىڭ دەسلەپكى قىسمىنىڭ ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان 23 بېيىتى ر.ر. ئارات تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان (ئىستانبۇل. 1953).

لۇتفى غەزەللىرىدىن ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغانلىرى ئوسمان ف. سېرتقايا تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان (TDED. XI).

بۇ زامانلاردا ياشاپ ئىجاد ئەتكەن ئەدىبلەر ئادەتتە مەھمۇد قەشقەرى زامانىدىن تارتىپ ئۆزلىرىنىڭ قايسى ئۇلۇس-ئىلەتكە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئانچە ئىزاھلاپ تۇرمىغان. پەقەت "تۈركىي تىل"نى ئانا تىل دەپ بىلگەن. شۇڭا ئۇلارنىڭ مىللىي خاسلىقىنى "ئوغۇزچە" ۋە "تۈركچە" دەپ ئىككى قولغا بۆلۈنگەن تىل پەرقىنى ئاساس قىلىپ، قايسى قولغا مەنسۇپ تىلدا يازغانلىقىغا قاراپ ئايرىش مۇمكىن.

IV خۇلاسە

ئۆز ئانا تىلى ئۈچۈن قانتتىق كۈرەش قىلغان ئەدىبلەرنىڭ پىشۋاسى، تۈركىي جۇملىدىن ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىياتىنىڭ يۈكسىلىشىدە چوڭ رول ئوينىغان مۇتەپەككۇر شائىرنىڭ قۇلقىغا تەكبىر ئېيتىپ قويۇلغان ئىسمى (ئاتىسىنىڭ ئىسمىغا — غىياسىددىنغا ئەگەشتۈرۈپ) نىزامىددىن؛ مەكتەپتە

ۋە جەمئىيەتتە قوللىنىپ ئادەتلەنگەن ئىسمى ئەلىشىر (بەزىلەر بۇ ئىسمىنى نەۋائى باللىقىدىلا چېچەن، ئاق كۆڭۈل ۋە جۈرئەتلىك، مۇرتەز يەنى تەكتۇشلىرى ئارىسىدا كۆزگە چېلىقارلىق بولغىنى ئۈچۈن، چىار يارلاردىن "ئاللاھنىڭ شىرى" دەپ تەۋسىپلەنگەن ھەزرىتى ئەلىگە تەشبىھ قىلىپ قويۇلغان بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىشىدۇ). سۇلتان ھۇسەين بايقارا‌غا ئون يىللاپ ئەمىر بولغىنى ئۈچۈن، ئەمىر ياكى مىر دېگەن نامنى قوشۇپ ئاتىغان. شۇڭا، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئەلىشىر ياكى ئەمىر (مىر) ئەلىشىر دەپ ئاتاش ئومۇملاشقان. تۈركىي ئەجدادىيەتتە قوللانغان تەخەللۇسى "نەۋائى" پارسىي غەزەللىرىدە قوللانغان تەخەللۇسى "فانىي"، تولۇق ئىسمى نىزامىددىن ئەلىشىر نەۋائى، ئائىلىۋى نەسەب جەھەتتىن "ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن" كېچىك باھادىر غىياسىددىن باخشىنىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلىدۇر.

بۇ مەشھۇر زات ـــ نەۋائى، زەھىرىددىن بابۇرنىڭ ئېنىق يېزىشىغا ئاساسلانغاندا، ئۆز ئەسەرلىرىنى "ئەنجان تىلى" بىلەن يازغان؛ ئەنجان "ئېلى تۈركىدۇر، ئېلىنىڭ لەفزى قەلەم بىلەن راستىدۇر. ئانىڭ ئۈچۈنكىم، مىر ئەلىشىرنىڭ مۇسەننىفاتى باۋۇجۇدكىم ھىيرىدە نەشئۇنەما تاپىپدۇر، بۇ تىل بىلەدۇر". ئەنجاننىڭ شەرقىي "كاشغەر"، "ئەنجان تىلى" بىلەن "كاشغەر تىلى" تۈركىي تىلنىڭ شەرقىي گۇرۇپپىسى (تىلشۇناسلىقتا تۈركولوگلار ئادەتلەنگەن نام بويىچە ئۇيغۇر-قارلۇق گۇرۇپپىسى) خاقانىيە تىلىنىڭ ئېمىلداش شۇبلىرىدۇر.

دېمەك "ئۇيغۇر ئەسىللىك" نىزامىددىن ئەلىشىر نەۋائى XV ئەسىر-دىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئاساس بولغان "تۈركىي تىل" سەنئەتكارىدۇر. نەۋائىنىڭ ئەجدادىيىتىنىڭ تىلى توغرىسىدىكى ئىلمىي تەتقىقاتنى چوڭقۇر-لاشتۇرۇش ئارقىلىق بۇ مەسىلە تېخىمۇ ئايدىڭلىشىدۇ.

ئەلشىر نەۋائىنىڭ ھاياتى ـ پائالىيتى

نىزامىددىن ئەلشىر ھىجرى 844-يىلى رامىزاننىڭ 7-كۈنى (مىلادى 1441-يىلى فېۋرالنىڭ 9-كۈنى) ھىراتتا تۇغۇلغان. شۇ كەمگىچە ئېنىقلانغان مەلۇماتقا كۆرە، ئەلشىر غىياسىددىن باخشىنىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى بولۇپ، دەرۋىش ئەلى دېگەن ئىنىسى بولغان. «م ـ ن»نىڭ بەشىنچى مەجلىسىدە، نەۋائى: "مىر ئىبراھىم ـــ سۇلتان ھۈسەين (شەيخ بەھلۇلبەگنىڭ ئوغلى) نىڭ ئوغلىدۇر ۋە فەقىرنىڭ ئاغاسىنىڭ نەبىرەسىدۇر. فەقىر ئانى ئوغۇلچىلاي ئاسراپمەن" دەپ قەيت قىلغىنىغا قارىغاندا، ئەلشىرنىڭ ئاكىسى بولغان.

ئاتىسى غىياسىددىن باخشى مەرپەتپەرۋەر، ئىلىمغا ۋە ئەدەبىياتقا قىزىقىدىغان زات ئىدى. ئەلشىرنىڭ ئىككى تاغىسى بولغان. نەۋائى «م ـ ن» نىڭ ئىككىنچى مەجلىسىدە يېزىشىچە: "مىر سەئىد ـــ ئەل ئاراسىدا كەبۇلى لەقەبى بىلە مەشھۇردۇر. فەقىرغە تاغايى بولۇر. ياخشى تەبئى بار ئەردى. تۇركچەگە مەيلى كۆپرەك ئەردى. سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا ئىلكىدە سەرەخس قورغانىدا شەھىد بولدى". "مۇھەممەد ئەلى ـــ غەربىي تەخەللۇس قىلۇر ئەردى: ئول ھەم فەقىرغە تاغايى بولۇر ئەردى. مىر سەيىد كەبۇلنىڭ ئىنىسىدۇر. خۇش مۇھاۋەر ۋە خۇش خۇلق ۋە خۇش تەبئى ۋە دەردمەند يىگىت ئەردى ۋە كۆپرەك سازلارنى ياخشى چالار ئەردى. ئۇنى ۋە ئۇسسۇلى خوب ئەردى. ئىلمى مۇسقىدىن ھەم خەبەردار ئەردى.

خوتۇنىنى خوب بىتەر ئەردى. ئەگەرچە بۇ فەقىرنىڭ قەۋم ۋە خەيلى سۇلتان ساھىب قىران (ھۈسەين بايقارا)نىڭ بايرى (سىنالغان) قوللارى ۋە مەۋرۇسىي (مىراس قالغان) بەندىلەردۇرلەر... سۇلتان ساھىب قىران خىزمەتىدە غۇربەت ئىختىيار قىلىپ، سەمەرقەندده قالغاندا، ئاغاسىنىڭ قاتىلى ئانى ھەم شەھادەت مەرتەبەسىغە يەتكۈزدى".

دېمەك، ئەلىشىرنىڭ ئىككى شائىر تاغىسى بولغان. ئەلىشىرنىڭ ئائىلىسى مەرپىەتپەرۋەرلەر ۋە ئەدىبلەر ئائىلىسى ئىدى. ئۇ كىچىك چېغىدىنلا ئەدەبىياتقا قىزىققان. ھەممەتلىك ئاتىسى ئالىملار، شائىرلار ۋە يۇرت مۆتىۋەرلىرىنىڭ سۆھبەت-مۇكالىمىلىرىگە ئەلىشىرنى بىللە ئېلىپ بارغان. سۆھبەتچىلەرنىڭ پايدىلىق سۆزلىرى ۋە خۇش ئەدەبلىرى گۆدەك ئەلىشىردە ياخشى تەسىر پەيدا قىلغان. شۇڭا، ئۇ ئۆزلىكىدىنلا شېئىر-نەزم ئۆگىنىشكە بېرىلگەن. «م - ن»نىڭ بىرىنچى مەجلىسىدە، بۇنى ئەسلەپ مۇنداق يازغان: "بۇ فەقىر ئاۋۋال نەزمكىم ئۆرگەنىپمەن... ھە مانا ئۈچ ياش بىلەن تۆرت ياشنىڭ ئاراسىدا ئەردىم. ئەزىزلەر ئوقۇماق تەكلىفى قىلىپ، بەئزى ھەيرەت ئىزھارى قىلۇرلەر ئەردى ۋە مەسنەۋىلەرى ھەزرەتى مەۋلانا جەلالىدىن رومى مەسنەۋىسى ۋەزنىدىكىم رەمەلى مۇسەددەس دەرلەر، ۋاقىئ بولۇپتۇر...".

ئەلىشىر سەبى-بالىلىق چېغىدا، شاھزادە-ئەمىرزادىلەر بىلەن بىللە تەربىيىلەنگەن. بۇ مۇھىتتا ياششىغا ئۇنىڭ ئائىلىۋى نەسەبى ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەنىدى. ئەلىشىرنىڭ باباسى - ئاتىسى تۆمۇرىي ھۆكۈمدارلارنىڭ خىزمىتىدە بولغان. ئەلىشىرنىڭ ئاتىسى غىياسىددىن تۆمۇرىيلەردىن مىرزا بايقارانىڭ ئوغلى مەنسۇر بىلەن ئېمىلداش بولغان. ئەلىشىرنىڭ مومىسى مەنسۇرنىڭ ئېمىك ئانىسى ئىدى، مىرزا مەنسۇر ھۈسەين بايقارانىڭ ئاتىسىدۇر. شۇ مۇناسىۋەت ۋە باشقا سەۋەبلەردىن ئەلىشىر ھۈسەين بىلەن

بالىلىق چېغىدىن يېقىن ئۆتكەن، بىر مۇددەت بىللە ئوقۇپ، بىللە تەربىيىلەنگەن.

ئەلىشىر تۆت يېشىدا ئوقۇشقا كىرگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ زېرەكلىكى ۋە تىرىشچانلىقى بىلەن ساۋاقداشلىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرغان. ئەمما، ئوقۇشى ئۇزۇلۇپ قالغان، چۈنكى بۇنىڭغا زامان مالمانچىلىقى سەۋەب بولغان.

ئەلىشىرنىڭ ئاتىسى غىياسىددىن باخشى ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئىككىنچى ئوغلى شاھرۇخ مىرزا سەلتەنەتىدە خىزمەت قىلىۋاتقاندا، ئەلىشىر ئالتە-يەتتە ياش چېغىدا، يەنى 1447-يىلى شاھرۇخ مىرزا ئۆلۈپ، تۆمۈرىي شاھزادىلەر ئوتتۇرىسىدا تەخت-تاج تالىشى تۈپەيلىدىن جەڭ-جېدەل كەسكىنلىشىپ، يۇرت مالمان بولغاچقا، نۇرغۇنلىغان كىشىلەر تەرەپ-تەرەپكە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. شۇ قاتاردا غىياسىددىن ئۆز ئائىلىسى بىلەن ئىراققا كۆچۈپ بارغان. بۇ توغرىدا ئەلىشىر «م - ن»نىڭ ئىككىنچى مەجلىسىدە مۇنداق ئەسلىگەن: "شاھرۇخ سۇلتان بۇزۇقلۇغدا، فەقىرنىڭ ۋالىدى جەمائەتى كەسىر بىلە روزگار ھەۋادىسى ۋە فىتنەسىدىن خوراساندىن قاچىپ، ئىراققا بارۇردا يەزدەكىم... يارىم كېچەدە يېتىپ تۇشتىلەر... تەخمىنەن ئالتە ياشىمدا بولغاي ئەردىم". ئاندىن كېيىن ئەلىشىر مەۋلانا شەرەفىددىن ئەلى يەزدى خانەقاھىغا تالىڭ ئاتقاندا باشقىلار بىلەن كىرگەنلىكى، مەۋلانانىڭ سوئاللىرىغا جاۋاب بەرگەنلىكى ۋە مەۋلانا ئۇنىڭ زەكىلىكىدىن خۇرسەن بولۇپ فاتىھە ئوقۇغانلىقى، بۇ زاتنىڭ قانداق كىشى ئىكەنلىكى خۇسۇسىدا ئۆزىدە شۇئۇر (چۈشۈنچە) ھاسىل بولغانلىقىنى يازغان.

ئەلىشىرنىڭ ئائىلىسى ئىراقنىڭ تەفت شەھىرىدە ئۇچ يىلچە تۇرۇپ قالغان. ئەمما ئەلىشىر ئوقۇشنى تەرك ئەتمىگەن. خۇراساندا ئۇرۇش مالمانچىلىقى بېسىقماندىن كېيىن، غىياسىددىن ئائىلىسى ھىراتقا قايتىپ كەلگەن؛ ئەبۇلقاسىم بابۇر ھۆكۈمىتىدە خىزمەت قىلغان. ئۇزۇن ۋاقىت

ئۆتمەي ئەبۇلقاسىم بابۇر ئۇنى سەبزەۋارغا ھاكىم قىلىپ ئەۋەتكەن. ئەلىشىر ھىراتتا قېلىپ ئوقۇشنى داۋام قىلدۇرغان. مەكتەپتە ۋە ئائىلىدە، تېگىشلىك دەرسلەرنى بېرىلىپ ئۆگەنگەندىن باشقا، ئەدەبىي ئەسەرلەرنى كۆپ قىزىقىپ ئوقۇغان. ئۇ شەيخ سەئدىنىڭ «گۈلستان» ۋە «بوستان» كىتابلىرىنى، فەرىددىن ئەتتارنىڭ «مەنتىقۇت تەير» («قۇشلار مەنتىقىسى») ئەسىرىنى تەكرار ئوقۇپ، يادلىۋالغان. نەۋائى 60 يېشىدا يازغان «لىسانۇت تەير» («قۇشلار تىلى») ئەسىرىدە، ئۆزىنىڭ باللىق چېغىنى مۇنداق ئەسلىگەن:

"بۇ ۋاقىئە يادىمغا شۇنداق كېلىدۇكى: باللىق چېغىمدا... باللار دەرسىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن تەرەپ-تەرەپتىن بىر نەۋئ ئاۋاز چىقىرار ئىدى. دەرسىنىڭ ئازابىدىن، 'ياء خۇدا' سۆزىنى تەكرار ئېيتىشتىن بەزگەنلىرىدە، مۇدەررىس ئوقۇغۇچىلارنىڭ خاتىرىسىنى جانلاندۇرۇش، ساۋادىنى راۋان قىلىش نىيىتىدە، شېئىر ئوقۇتار ئىدى. بەزەن، «گۈلستان»، «بوستان» قىسسىلىرىنىمۇ ئوقۇتار ئىدى. ئول چاغدا، مېنىڭ ھەۋەسىمەن تەبئىتىم «مەنتىقۇت تەير»نى ئىستەر ئىدى. «مەنتىقۇت تەير»نى ئاستا-ئاستا تەكرارلاش نەتىجىسىدە، ساددا كۆڭلۈم ئۇنىڭ سۆزلىرىدىن بەھر ئالدى. تەبئىتىم بۇ سۆزلەرگە ئاشنا بولغاچقا، باشقا سۆزلەرگە مەيلىم قالمىدى. كىتابنىڭ ھېكايىلىرىگە ۋە قۇش تىلى بىلەن قىلىنغان كىنايىلىرىگە كۆنۈكۈپ كەتتىم. بىرەر سۆزدىن تەبئىتىم ئېچىلسا، بۇ سۆزنىڭ مەنىسى نېمىلىكىنى تېپىشقا ئىنتىلدىم. ئۇ كىتابنى ئوقۇش زەۋقى مېنى خۇش قىلار ئىدى. بىراق بۇنى ئىزھار قىلالماس ئىدىم. ئۇ كىتاب يالغۇزلۇق چاغلىرىمدا دوست بولدى. كىشىلەرنىڭ ئاددىي سۆزلىرىنى ياقتۇرماس بولدۇم. بۇنداق ئەھۋالىمنى بايقىغان باللار چۈڭلىشىپ، گەپ-سۆز قىلىشقا باشلىدى. بۇ سۆزلەرنى ئاتا-ئانامۇ ئىشىتتى. ئۇلار كۆپ ئەنسىرەپ، گويا بىلىمسىز كىشىلەردەك ۋەھىمگە چۈشۈپ قالدى. ئۇلار مېنى ئېلىشىپ قالمىسۇن

دېگەن ئەندىشە بىلەن، كىتابنى يوقىتىۋەتتى-دە، بۇ كىتاب بىلەن مەشغۇل بولۇشتىن مېنى مەھرۇم قىلدى... مەن ئۇ شېئىرلارنى يادلاپ ئالغانىدىم، ھەر ۋاقىت ئۇلارنى يوشۇرۇنچە تەكرار قىلۇر ئىدىم. ئۇنىڭدىن باشقا سۆزگە مەيلىم ئاز بولۇپ، «قۇشلار مەنتىقىسى» بىلەن سىرداش ئىدىم".

ئەمما، ئەلىشىرنىڭ ئاتىسى ئۇنىڭ ئوقۇمۇشلۇق كىشى بولۇپ يېتىشىپ چىقىشى ئۈچۈن، بارچە ئىمكانىيەتنى يارىتىپ بەرگەن. ئاتىسىنىڭ ئۆمرى پەرزەنتىنىڭ كېيىنكى ئىستېئدادىنى كۆرۈشكە نىسىپ بولمىغان. ئەلىشىر 12-13 ياشلارغا كىرگەندە ئاتىسى ـــ غىياسىددىن باخشى ۋاپات بولغان. بۇ ھادىسە ئەلىشىرغا قاتتىق تەسىر قىلغان. ئۇ كېيىن يازغان غەزەللىرىنىڭ بىرىدە مۇنداق ئىپادىلىگەن:

ھىراتتىن ئەگەر ئوت تۇشسە سەبزەۋارغەچە،
بولاي سەمەندەرۇ تارتاي ئۆزۈمنى يارغەچە...

ئەمەسچۇ ئۆمر ئىشى مەئلۇم، ھەر نېچۈك بولسا،
ئۆزۈمنى يەتكۈرەيىن يار ئولۇر دىيارغەچە...

نەۋائى، غەمسىم ئۆلتۈردى، غەمزەدە مەي بەر،
يوق ئەرسە باشلا مېنى يارى غەمگۇسارغەچە.
(«ف-ك»)

ئەلىشىرنىڭ ئاتىسى ئۆلگەندىن كېيىن، ئاۋۋال دەرۋىش سوپەت شاھ مۇھەممەد سۇلتان ئەلىشىرنى ئۆز ھىمايىسىگە ئېلىپ، ئېتىبار بىلەن قارىغان. ئۇ ۋاپات قىلغاندىن كېيىن ئەبۇلقاسىم بابۇر قولىدا قالغان. ئەبۇلقاسىم

ئۇنىڭ بىلىم ئېلىشىغا ھەر جەھەتتىن مەدەت بەرگەن. ئەلىشىر بەدىئىي ئەسەرلەرنى ئوقۇش بىلەنلا كۇپايىلىنىپ قالماي، ئۆزىمۇ شېئىر يېزىشقا كىرىشكەن. 15 يېشىدىلا شائىر سۇپىتىدە داڭقى چىققان. ئەسلىدە، 12 ياش چېغىدىلا، ئەلىشىر ئالىملار، شائىرلار ۋە سەنئەتكارلار بىلەن تونۇشقان ۋە ئۇلارنى ئۆزىگە ئۇستاز تۇتقان. ئۇلار ئەلىشىرنىڭ تالانتىدىن ھەۋەسلەنگەن. مەسلەن، مەشھۇر شائىر لۇتفى خېلىلا ياشىنىپ قالغان چېغىدا، ئەلىشىرنىڭ قابىلىيىتىگە قىزىقىپ، يۇقىرى باھا بەرگەن. ئەلىشىرمۇ ئۇنى ئۆزىگە ئۇستاز تۇتقان. تارىخچى خاندەمىر «مۇكارەمۇل ئەخلاق» كىتابىدا بۇ توغرىدا مۇنداق يازغان:

"مەۋلانا لۇتفى سۆز لۇتفىدە يىگانەئى دەۋران ئىدى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ھېچكىم تۈركىي تىلدا شېئىرنى ئۇنىڭدىن ياخشىراق ئېيتالمىغان. ئالىھەزرەت نەۋائى ئەمدىلا يېتىلىپ، يىگىتلىك دەۋرى باشلانغان پەيتلەردە، بىر كۈنى لۇتفى خىزمىتىگە باردى. لۇتفى: 'نازۇك پىكىرلىرىڭنىڭ نەتىجىلىرىدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن بىر غەزەلنى ئوقۇش بىلەن، بىزنى بەھرىمەن قىلسىڭ، دەپ ئىلتىماس قىلدى. ئۇل ھەزرەت (نەۋائى) بىر غەزەل ئوقۇدىكى، ئۇنىڭ مەتلەئى مانا بۇدۇر:

ئارەزىڭ يانغاچ كۆزۈمدىن ساچىلۇر ھەرلەھزە ياش،
بويلەكىم پەيدا بولۇر يۇلدۇز نىھان بولغاچ قۇياش.

مەۋلانا جانابلىرى بۇ ئوتلۇق غەزەلنى ئىشتىش بىلەن، ھەيرەت دېڭىزىغا چۆمۈپ، شۇنداق دېدى: "ۋەللاھ، ئەگەر مۇيەسسەر بولسا ئىدى، ئۆزۈمنىڭ ئون-ئون ئىككى مىڭ فارسىي ۋە تۈركىي بەيتىمنى شۇ غەزەلگە تېگىشەر ئىدىم ۋە بۇ ئىشنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىنى چوڭ مۇۋەپپەقىيەت ھېسابلار

ئىدىم".

نەۋائى 15 يېشىدا، ھۈسەين بايقارا بىلەن بىللە ئەبۇلقاسىم بابۇر ھۆكۈمىتىدە خىزمەت قىلىشقا كىرىشكەن. 1456-يىلى ئەبۇلقاسىم بابۇر مەشھەدكە يۆتكەلگەندە، ئەلىشىر ئۇنىڭ بىلەن مەشھەدكە كەتكەن. 1457-يىلى ئەبۇلقاسىم بابۇر ئۆلگەن. ئەلىشىر مەشھەددە قېلىپ ئوقۇۋاتقان. ئەمما، ساۋاقدىشى ھۈسەين بايقارا مەنسەپ ۋە ھاكىمىيەت ئىستىكى بىلەن، ئوقۇشنى تاشلاپ، مەرۋگە كەتكەن ۋە ئۇ يەردە كۈچ توپلاشقا كىرىشكەن.

ئەلىشىر مەشھەددە ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرۇپ، پارسىي ۋە تۈركىي تىللاردا داڭقى چىققان شائىرلاردىن فىردەۋسى، نىزامى، خۈسرەۋ دېھلەۋى ۋە ئاتايى، لۇتفى، سەككاكىلارنىڭ ئەسەرلىرىنى بېرىلىپ ئوقۇپ ئۆگىنىشكە باشلىغان.

نەۋائى بۇ ھەقتە «م - ن»دە مۇنداق يازغان:

"... مەلىكۇل قەلەم فىردەۋسى تۈسىي ۋە قۇدۇەتۇل مۇھەققەقىن شەيخ نىزامى گەنجەۋى ۋە سۇلتانۇس شۇئەرا ئەمىرۇل ئۇمەرا ھەزرەتى خاجە ئەمىر خۇسرەۋ دېھلەۋى... بىز فەقىرلەر كىم ئۆزىمىزنى بۇ جەمائەتنىڭ رىزە چىنى خانى خۇشەچىنى خىرمەنى تۇتارمىز (داستىخىنىنىڭ ئۇۋاقلىرىنى تېرىۋالغۇچىلار ۋە ئىلىم خامىنىدىن باشاق تەرگۈچىلەر ئورنىدا تۇتىمىز)، بەلكى ئول ھۈنەر ۋە قابىلىيىتىمىز ھەم يوقتۇر".

مەشھەددە ئىلىم تەھسىل قىلغان مەزگىللەردە، ئەلىشىر گۈزەل ئەخلاقى ۋە كەمتەرلىكى بىلەن ئىلىم ۋە كامالەت ئەھلىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. سەيىد ھەسەن ئەردەشىر، شەيخ كەمال تۇربەتى، مەۋلانا مۇھەممەد مۇئەممائى ۋە باشقا مۆتىۋەرلەر نەۋائىغا كۆپ مېھرىبانلىق بىلدۈرگەن. ئەلىشىر كېيىن «م - ن»نىڭ ئىككىنچى مەجلىسىدە بۇ توغرىدا مۇنداق يازغان:

"شەيخ كەمال تۇربەتى... خوراسانىنىڭ مۇئەييىنى رەڭگىن زۇرەفاسىدىن ئەردى (كۆزگە كۆرۈنگەن ـــ تاللانغان ئوقۇمۇشلۇقلىرىدىن

ئىدى). فەقىر ئانى كۆرەرگە كۆپ ئازرۇم بار ئەردى. ئاشنالىغ بۇ نەۋئ ۋاقىئ بولدىكىم، سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا زەماندا، مەشكەمەدە غەرىب ۋە خەستە بىر بۇقئەدە (خانىقاھ ياكى ھويلا) يىقىلىپ ئەردىم، قۇربان ۋەقفەسى بولدى ... جەمائەتى مەۋلۇمس ئەل (بىر توپ مەۋلۇى سۇپەت كىشىلەر) سەيرى قىلىپ مەن ياتقان جايغا كېلىپ، تامغا بىتىلگەن ئەبياتنى ئوقۇپ، بىر بەيت ئۇستىدە بەھسغە تۇشتىلەر. بىر ئۇلۇغراق كىشكىم، ئول جەمائەت ئاڭا تابئ ئەردىلەر. ئول جەمائەتنى ئىلزام قىلدى (يېگىۋالدى). فەقىر زەئىف ھالدا ئول جەمائەت جانىبىدىن سۆز ئايتىدىم. ئاڭا (جەمائەت) دېدىلەر كىم، بىمار يىگىت ھەم بىر سۆز ئايتادۇر. ئول ئۇلۇغراق كىشى شەيخ كەمال ئەرمىشكىم، زىيارەتكە كەلگەن ئەرمىش. باشىم ئۇستىگە كېلىپ، مەبھەسنى ئاراغا سالدى (بەھەس تەمسىنى ئوتتۇرىغا قويدى). ئول ھەم فەقرنى ئىشتىكەن ئېركەندۇر ۋە كۆرەر ھەۋاسى بار ئېركەندۇر... مەنزىلغە بارىپ (تۇرالغۇسغا قايتىپ) تۆھفە ۋە تەبەررۇك سوۋغات يوسۇنى بىلەن يۇبەردى ۋە تا ئاندا ئەردى، دائىم كېلۇر ئەردى".

شۇ چاغلاردا ئەلىشىر ئابدۇراھمان جامى بىلەن تونۇشقان. بۇ تونۇشۇش ئەلىشىرنىڭ ھاياتىدا ۋە ئىجادىيىتىدە چوڭ رول ئويناغان. ئەلىشىر جامىنى ئۆزىگە ئۇستاز تۇتقان. ئەلىشىرنىڭ بىلىم سەۋىيىسى ۋە بەدىئىي ئىجادىيەتتىكى قابىلىيىتىدىن مەمنۇن بولغان جامى ئۇنى ئۆزىگە شاگىرت ھەم پەرزەنت ھېسابلىغان. ئەلىشىر يازغان ئەسەرلىرىنى جامىغا كۆرسىتىپ، ئۇنىڭدىن پىكىر-مەسلىھەت ئېلىپ تۇرغان.

نەۋائى 18 — 19 ياشلىرىدا، مەشھەددىن ھىراتقا قايتقان. بىراق ھىراتتا سوغۇق مۇئامىلىگە ئۇچرىغان. ھىجرى 863-يىلى (مىلادى 1458-يىلى) ئاخىرلىرىدا، ھىراتنى ئىگىلىگەن ئەبۇسەئىد مىرزا جاھىل ۋە رەھىمسىز ھۆكۈمران ئىدى. ئەبۇسەئىد ئۆز قېرىنداشلىرىدىن بىرمۇنچە كىشىنى،

ئۇلۇغبەكنىڭ ئائىلە تاۋابئاتىنى قەتلى قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۆمەر شەيخ، شاھرۇخ ۋە ئەبۇلقاسىم بابۇرنىڭ ئەربابلىرى ۋە يېقىنلىرىنىڭ مال-مۈلكەتلىرىنى دېۋانى قىلىپ (مۇسادىرە قىلىپ)، ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرگەن ياكى زىندانغا تاشلىغان ياكى سۈرگۈن قىلغان. خەلقە بولسا، ھەرخىل ئالۋاڭ-ياساق سالغانلىقى ئۈستىگە ئۈلارنى تالان-تاراج قىلىپ تۇرغان. بۇ ئېچىنىشلىق پاجىئەلەردىن ئەلىشىرمۇ ئامان قالمىغان. ئۇنىڭمۇ ئاتا مىراسى دېۋانى قىلىنغان. بۇ ھەقتە نەۋائى «ھالاتى سەيىد ھەسەن ئەردەشىر» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق يازغان:

"سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ھەر كىشىدە جەۋاھىر بولسا ئالىپ، بولماسا تەھەھەۋسىدە (قورقۇتۇشتا) مۇبالىغەلەر قىلىپ، ئەنۋارى ئىزا ۋە زەرەر يەتكۈزەر ئەردى". شۇنىڭدەك، ئەبۇسەئىد ھۆكۈمرانلىق قىلغان زامانىدىكى قېينىچىلىق، جاپا-مۇشەققەتلەرنى مەشھەددىكى ئۇستازى ھەسەن ئەردەشىرگە يازغان شېئىرىي مەكتۇبىدا روشەن تەسۋىرلىگەن.

ئەبۇ سەئىد مىرزا ئەلىشىرگىمۇ دۈشمەنلىك كۆزى بىلەن قارىغان. بىرىنچىدىن، ئەلىشىر بولسا ئەبۇسەئىدكە قارشى ھەرىكەت قىلمۇاتقان ھۈسەين بايقارانىڭ ساۋاقداش دوستى ئىدى. ئىككىنچىدىن، ئەلىشىرنىڭ تاغىلىرىنى ئۆلتۈرگەن ئەبۇسەئىد ئۇنىڭدىن ئۆزىگە قارشى ۋە قىساسكار دەپ خەۋپسىرەيتتى. دېمىسىمۇ، ئەلىشىر ئەبۇسەئىدكە قارشى جاي-جايلاردا كۆتۈرۈلگەن خەلق ھەرىكەتلىرىگە ھېسداشلىق قىلاتتى. شۇ سەۋەبتىن، ئەبۇسەئىد مىرزا ئەلىشىرنى تەخمىنەن 1458-يىلىنىڭ ئاخىرىدا ھىراتتىن سەمەرقەنتكە سۈرگۈن قىلىۋەتكەن.

ئەلىشىر ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يازغان «م - ق» ناملىق ئەسىرىدە مەشھەددە ۋە ھىراتتا ئەنە شۇ يېگىتلىك مەزگىلىدە ئۆتكۈزگەن كۈنلىرىنى ئەسلەپ مۇنداق يازغان: "گاھ شەھرىم ئېلى سىتەمىدىن غۇربەتقە تۈشتۈم

ۋە گاھ ئەزىزلەر خىزمەتىدىن ئۆزۈمنى بەھرىمەند ۋە سۆزۈمنى دىلىپسەند تاپتىم".

ئەلىشىر پارسىي تىلىنمۇ خۇددى ئۆز ئانا تىلىنى بىلگەندەك پىششىق بىلگەن. شۇڭا ئۇ "زۇللسانەين" (ئىككى تىل ئىگىسى) دېگەن نام بىلەن شۆھرەت قازانغان. ئەلىشىر تۈركىي تىلدا يازغان ئەسەرلىرىگە "نەۋائى" سۆزىنى تەخەللۇس قىلغان. "نەۋائى" ــ "نەۋا" سۆزىدىن ئېلىنغان، نەۋانىڭ مەنىلىرى ــ ئاۋاز، ئۈن-سادا؛ كۈي، ئاھاڭ، مۇڭلۇق ئۈن؛ بايلىق؛ نەسىب، بەھرە. پارسىي ئەسەرلىرىگە "فانى" سۆزىنى تەخەللۇس قىلغان، فانىنىڭ مەنىسى ــ يوقالغۇچى، تۈگىگۈچى، ئۆتكۈنچى، يەنى "باقى" (مەڭگۈ، ئەبەدى)نىڭ ئەكسى.

ئەلىشىر ھىراتتا ئىككى جەھەتتىن زەربىگە ئۇچرىغان: بىرى، ئەبۇسەئىد مىرزا ئۈنى ماددىي بايلىقىدىن مەھرۇم قىلىپ، يوقسۇللۇق ھالىتىگە چۈشۈرگەنلىكى ئۈستىگە، تەقىب ئاستىغا ئالغان؛ يەنە بىرى، ۋەدىلەشكەن مەشۇقى ئۆز دۆلىتىمەن ئائىلىسىنىڭ تەسىردە، ۋاپاسىزلىق قىلىپ، يۈز ئۆرۈگەن، مۇھەببەتتىكى بۇ مەغلۇبىيەت ئەلىشىرگە قاتتىق زەربە بولغان.

نەۋائى ئۆزىگە ئاتىدارچىلىق قىلغان شاھى ــ ئەبۇلقاسىم بابۇردىن ئايرىلغان ھەم ماھى ــ ياردىن ئايرىلىپ پىغان چەككەن ھالىتىنى ئەسلەپ غەزەللەر يازغان، جۈملىدىن:

چەرخ ئايرىدى تېز ئېتىپ نالەمنى ھەم، ئاھىمنى ھەم،
مېھرىبان شاھىمنى ھەم، نامېھرىبان ماھىمنى ھەم.

ھەر كىشى دىلخاھۇ دىلجويۇم ئىدى، سالدى ھىراق،
شاھى دىلجۇيۇمنى داغى، ماھى دىلخاھىمنى ھەم...

جاندا شاهىم يادى، كۆڭلۈم ئىچرە ماهىم فۇرقەتى،
دەك ئاڭا قۇللۇق، بۇ بىرگە شايەللاهمنى هەم...

ئەي فەلەك، شاهۇ مەهىم شەمئى رۇخىدىن غەم تۇنى،
يارۇتۇپ ئۆيۈ، يولغا كەلتۇر بەختى گۈمراهمنى هەم...
(«ف-ك»)

دېگەن غەزەللەرنى يازغان.

سەمەرقەنتكە بارغاندىن كېيىن، ئەلىشىر نەۋائى تەربىيىچى ۋە يارەمچىلەرگە ئىرىشىپ، ياشاش ۋە بىلىم ئېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. سەمەرقەنت بېگى ۋە ئاتىسىنىڭ يېقىنلىرىدىن بولغان ئەھمەد جامى بەگ ئۇنىڭغا هەر جەهەتتىن يارەم بەرگەن. ئەلىشىر نەۋائى ئىلىم تەھسىل قىلىش ئۈچۈن دەسلەپتە خوجا جەلالۇددىن ئەبۇللەيس خانىقاسىغا ئورۇنلاشقان. نەۋائى كېيىن يازغان «م - ن» ناملىق ئەسىرىدە ئۇنىڭ سەمەرقەنتتىكى هاياتىغا كېپىللىك قىلغان شەخسلەر توغرىسىدا مۇنداق تەۋسىپلىگەن:

"ئەھمەد جامى بەگ سۇلتان مەلىك كاشغەرىينىكىم، ـــ زەمانەسىنىڭ بىبەدەللىرىدىن (تەڭدىشى يوقلارىدىن) ئەردى، ـــ ئوغلىدۇر. ۋەفائى تەخەللۇس قىلۇر. سۆزەتى خۇش ۋە سىيرەتى دىلكەش، ئەخلاقى هەمىدە ۋە ئەتۋارى پەسەندىدە يېگىتدۇر. خوراساندا تەربىيەت تاپتى. هىرات دارۇس سەلتەنەسىدە ئون يىلغا يېقىن هۆكۈمەت قىلدى ۋە سەمەرقەند مەھفۇزەسىدە مۇددەتى هاكىم ئەردى ۋە بىر قەرنە بولار باردىكىم، ئىستىقلال بىلەن ئەمارەت ۋە ئىستىقرار بىلەن پادىشاهىغا نەيابەت قىلادۇر. باۋۇجۇد بۇ بەگنىڭ سىپاهىيلىغىدا جەلادەت ۋە بەهادۇرلۇغىنى هەر كىشى تانۇر، مۇسەللەم تۇتار، تەبئى بەغايەت خوب ۋاقىئ بولۇپدۇر ۋە نەزمغە كۆپ ئىلتىفاتى بار".

نەۋائى «ساقىينامە» سىدىمۇ ئۆزى هۆرمەتلەيدىغان كىشىلەرنى

ئەسلىگەندە، ۋەفائى توغرىسىدا مۇنداق يازغان:

بىرىكسم قالدى، بەسى كۆپ قالسۇن،
ئۆمر كامىنى جەھاندىن ئالسۇن.

چۇن ۋەفائى بىلە بولدى مەشھۇر،
ئەيلەسۇن ئۆمرى ۋەفا بىرلە زۇھۇر.

كۆڭلى چۇن تاپتى ۋەفا ئىچرە سەفا،
دەكى، مۇنداق دېدىلەر ئەھلى ۋەفا.

كىم، ۋەفا ساغەرىدىن ئالساڭ كام،
ئىچ، ۋەفا ئەھلىنى ياد ئەيلەپ جام.

(«ف-ك»)

ئەۋائى «م - ن»دا، خوجا فەزلۇللاھ ئەبۇللەيس توغرىسىدا مۇنداق يازغان: "سەمەرقەند ئەكابىرىدىندۇر. فەقىھ ئەبۇللەيس ئەۋلادىدىندۇر. فقىھدە ئانى "ھەنەفەئى سانى" (ئىككىنچى ئەبۇھەنىفە — ئىمام ئەئزەم) دەرلەر ئەردى ۋە ئەرەبىيەدە ئىبنى ھاجىب كەفەسىيغە تۇتارلار ئەردى..... فەقىر ئىككى يىل ئانىڭ قاشىدا سەبەق ئوقۇدۇم، ئانچە ئىلتىفاتى بار ئەردىكىم، فەرزەند دەر ئەردى، شېئىر ۋە مۇئەمماغا داغى مايىل ئەردى".

ئەۋائى سەمەرقەندە ناھايىتى بېرىلىپ، ئىلىم تەھسىل قىلىش بىلەن بىللە، شېئىرىي ئىجادىيەتتىمۇ ئاجايىپ ئەتىجىلەرنى يارىتقان. بۇ چاغدا يازغان غەزەللىرىنىڭ تېمىتىكا دائىرىسى ئاساسەن، ئىشق-مۇھەببەت فىراقى،

هجرانلىقتىن ئىبارەت بولغان. نەۋائىنىڭ سەمەرقەندتىكى ھاياتى بىلىمدە ۋە ئىجادىيەتتە ئۆسۈپ-يېتىلىش ھاياتىدۇر.

سەمەرقەند ـــ ئۇ زاماندا مۇھىم مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى. ئۇ يەرگە كۆپ ئۇلۇمالار، ئەدىبلەر يىغىلغانىدى. مەسىلەن، مىرزا بەگ، مىرزا ھاجى سوغدى، مەۋلانا يەھياسىبەگ، مەۋلانا سەيفى، سەيف قۇتب سەمەرقەندى ۋە باشقىلار. بۇ شەھەرگە فەرغانە، تاشكەنت، بۇخارا، ھىراتلاردىن كىشىلەر كۆپلەپ كېلىپ ئوقۇيتتى. سەمەرقەنددە، ئەلىشىر فەزلۇللاھ ئەبۇللەيس ۋە ئۇلائى شاشى مۇدەررىسلىك قىلغان مەدرەسىدە ئەدەبىيات نەزەريىسىگە دائىر مۇھاكىمىلەرگە، شېئىرىيەت توغرىسىدىكى مۇنازىرىلەرگە ۋە ھەرخىل ئىلمىي سۆھبەتلەرگە قىزغىن قاتناشقان. جۇملىدىن، ئاتائى، سەككاكى، يەقىنى، مۇقىمى قاتارلىق مەشھۇر شائىرلارنىڭ بەدئىي مىراسلىرىنى ئۆگەنگەن. رەسمىي دەرسلەردىن تاشقىرى بۇ پائالىيەتلەر ئەلىشىرنىڭ ئىجادىي ۋە ئىلمىي ھاياتىدا كۈندىن-كۈنگە پەللىمۇ پەللە يۇكسىلىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان.

ئەلىشىر مەيلى ھىرات ياكى مەشھەد ۋە ياكى سەمەرقەندلەردە بولسۇن، تۇرلۇك ئىلىم-ھۇنەر ئۆگىنىشىنى ئۆزىنىڭ كۈنلۈك ھاياتىدا زۆرۈرىيەت دەپ بىلگەن. تىلشۇناسلىق، تارىخشۇناسلىق، فىقھىشۇناسلىق، ئىلمىي ئەرۇز ۋە سەنائىئ (شېئىرىيەت بىلىملىرى)، ئىلمىي ھەيئەت (ئاسترونومىيە) قاتارلىق ئىلىملەرنى پۇختا ئىگىلەش بىلەن بىللە، خەتتاتلىق، مۇزىكىشۇناسلىق جەھەتلەردىمۇ چوڭقۇر ۋە كەڭ بىلىم ھاسىل قىلغان. بۇ جەھەتتە ئۆزىنگە ئۇستاز بولغۇچىلاردىن بەزىلىرىنى ئۆز ئەسىرىدە ئەسلەپ ئۆتكەن:

"مەۋلانا يەھياسىبەگ ـــ خوراسان مۇلكىنىڭ رەڭگىن فازىلى ئەردى. كۆپ ئۇلۇم ۋە فۇنۇندا ماھىر ئەردى. سەنائىئ ۋە ئەرۇز فەنىدە بارچە ئەل ئانى مۇسەللەم تۇتار ئەردىلەر... بۇ فەقىر ئەرۇز فەنىدە ۋاستە بىلە

مەۋلانانىڭ شاگردىمەن".

"دەرۋىش مەنسۇر ـــ دەرۋىش ۋە پەرھىزكار ۋە مۇرتاز كىشى ئەردى ... ۋە ئەرۋز ۋە سەنايىئدە مەۋلانا يەھيا سىبەگ شاگردىدۇر... ۋە فەقر ئەرۋزنى دەرۋىش قاشىدا ئوقۇپمەن".

"خوجا يۈسۈف بۇرھان ـــ فەقر مۇزىكا فەننده ئانىڭ شاگردىمەن".

ئــەلشىر نەۋائى ئۆزىمۇ بىرقانچە كۈيلەرنى ئىجاد قىلغان، تۇرلۇك چالغۇلارنى چېلىشنى بىلگەن. شۇڭا، ئەلشىر شائىر بولۇش بىلەن بىللە كومپوزىتور ئىدى. موللا ئەسمەتۇللا «تارىخىي مۇسقىيۇن» دا، نەۋا مۇقامنى نەۋائى تەسنىف قىلغان (تۇزگەن) دەپ يازغانىدى.

ئــەلشىر نەۋائى سەمەرقەنددە بەدئىي ئىجادىيەت ساھەسىدە مول تــەجــرىبىلەرگە ئىگە بولغان. ئەدەبىيات ۋە سەنئەتنىڭ راۋاجلىنىشىدىمۇ ئالاھىدە رول ئوينىغان. ئەلشىر نەۋائى سەمەرقەنددە، ئىلىم ۋە ئەدەبىيات مەشغۇلىيىتىدىن باشقا، ماۋەرائۇننەھرنىڭ جۇغراپىيىلىك تۇزۇلۇشىنى، سۇ مەنبەلىرىنى تەكشۈرۈپ ئۆگەنگەن.

نەۋائى سەمەرقەنددىكى تۇرمۇش خاتىرلىرىنى ئۆمۇر بويى ئېسىدە ساقلىغان.

ئەلشىر نەۋائى سەمەرقەنددە ئون ئىككى يىل ياشىغان. 1469-يىلنىڭ بــاشلىرىدا، ھۈسەين بايقارا ھىراتقا كىرىپ، تەختنى ئىگىلىگەن ۋە ئۆز ھــاكىمىيىتىنى تىكلىگەندى. ئاندىن، ھۈسەين بايقارا سەمەرقەندكە ـــ ئەھمەد جامى بەگكە نەۋائىنى ھىراتقا يولغا سېلىپ قويۇشنى ئۆتۈنۈپ خەت يازغان. نەۋائى 1469-يىلنىڭ ئاپرىل ئېيىدا ھىراتقا كەلگەن. تەختكە بېكى چىققان ھۈسەين بايقارا ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ۋە مەملىكەتنى باشقۇرۇشتا قابىلىيەتلىك ھەم ساداقەتلىك كىشىلەرگە بەك موھتاج بولغان. نەۋائى ھىراتقا كېلىپ بىر مەزگىل قەدىناسلىرى بىلەن قايتىدىن دىدارلىشىپ،

تۇرمۇش-مەئىشتىنى يېڭىدىن باشلاشقا كىرىشكەن. ھۇسەين بايقارا ئۇنىڭ ئاتا مۇلكى-مىراسىنى قايتۇرۇپ بەرگەن ۋە ئۆزىمۇ يېڭىدىن ھەدىيىلەر بەرگەن. ھۇسەين بايقارا ئۇنى ئوردىغا جەلب قىلغاندا دەرھال كۆنمىگەن. ھۇسەين بايقارانىڭ قايتا-قايتا دەۋەت قىلىشى ۋە باشقىلارنىڭ مەسلىھەتى بىلەن، نەۋائى ھۆكۈمەت خىزمىتىنى قىلىشقا رازىلىق بىلدۈرگەن ۋە مۇھۇردارلىققا تەيىنلەنگەن. نەۋائى «م - ن» نىڭ تۆتىنچى مەجلىسىدە، مەۋلانا بۇرھان توغرىسىدا بايان قىلغىنىدا ۋاقىتنى مۇنداق قەيت قىلغان: "بۇ فەقىرغە پادشاھ مۇھر تەكلىفى قىلغاندا، تەئرىخى ئايتىپ ئەردى، بەغايەت خوپ ۋاقىئ بولۇپ ئەردى: تا ئېرىخش اين بدكى عليشير موھرزد". بۇ پارسچە سۆزلەردىن "عليشير موھرزد"نى ئەبجەد ھېسابى بىلەن سانىغا ئايلاندۇرغاندا، ھىجرى 876-يىلىغا (مىلادى 1471-يىلى) توغرا كېلىدۇ. نەۋائى بۇ مەنسەپتە ئىككى يىلدىن ئارتۇق ئىشلىگەن. بىراق ئوردىنىڭ ئىش-كۈشلىرى ئۇنىڭ ئىجادىيەت ئىشلىرىغا چوڭ تەسىر يەتكۈزگەنلىكى ۋە باشقا سەۋەبلەردىن نەۋائى مۇھۇردارلىق ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بەرگەن. زەھىرىددىن بابۇرنىڭ يېزىشچە نەۋائى ئىلگىرى بەگلەردىن ئەمەس ئىدى، يەنى بارلاس، دوغلات كەبى خانلار-ئەمىرلەر نەسەبىدىن ئەمەس ئىدى. بىراق، ئۇزاق ئۆتمەيلا، ھۇسەين بايقارا ئۇنى ۋەزىرلىككە تەيىنلىگەن. ئۇ زامانداش بۇ مەنسەپتىكىلەر ئەمىر دەپ ئاتالغان.

نەۋائى ۋەزىرلىك قىلىۋاتقاندا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى چاغلاردىمۇ مەملىكەتنىڭ مۇقىملىقى ئۈچۈن كۆپ تىرىشقان؛ ھۇسەين بايقارا ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئوتتۇرىسىدىكى تالاش-تارتىش ۋە ئۆچ-ئاداۋەتلەرنى ھەل قىلىشتا چوڭ رول ئوينىغان. ئەل يۇرتىنىڭ ئاۋاتلىقى ۋە مەدەنىي ھاياتىنىڭ گۈللىنىشى يولىدا ھارماي ئىشلىگەن. نەۋائى ھۇسەين بايقارانى ۋە ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرىنى ئەدلۇئادالەت بىلەن ئىشلەشكە ئۇندىگەن. ئاھالىغا ئېغىر باج-سېلىق ۋە

ئالۋاڭ-ياساق سېلىۋېرىش ئاھالىنىڭ تۇرمۇشىنى يامانلاشتۇرىدۇ، پۇقرانىڭ قارشىلىقىغا سەۋەب بولىدۇ ۋە مەملىكەتنى خاراب قىلىش ئاقىۋىتىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ دەپ قارىغان، ئەمەلدارلارنى ئىنسابقا چاقىرغان ۋە خەلقنى زۇلۇم سېلىشنى ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە چەكلىگەن. نەۋائىنىڭ بۇ تەشەببۇس ۋە ھەرىكەتلىرى ساراي مەمۇرلىرىنىڭ، يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ مەنپەئەتلىرىگە بېرىپ تاقالغانلىقى ئۈچۈن، بىر قىسىم مەمۇر-ئەمەلدارلار نەۋائىغا نارازى ھەم ئۆچمەن بولۇپ، ھۈسەين بايقاراغا تۈرلۈك ۋاستىلەر بىلەن نەۋائىنى ئۇستىدىن بۆھتان توقۇپ، چېقىمچىلىق قىلغان.

نەۋائىي ئىجادىيىتە ۋە ئەلگە ساخاۋەت ئىشلىرىنى كۆزدە تۇتۇپ، ۋەزىرلىكتىن ئىستېپا بەرگەن. بۇ ھەقتە ئابدۇراھمان جامى «نەفەھاتۇل ئۇنۇس» دېگەن كىتابىدا مۇنداق يازغان: "881-يىلدا (ميلادى 1476-يىلى)، دەرۋىشلەر دوستى ۋە ئۇلارنىڭ مۇخلىسى، ھەممە مەشغۇلاتتىن توق، فەقىرلىق يولىغا باتۇر ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر — بۇ كىشى ئۆز خاھىشى ۋە ئىختىيارى بىلەن، دەرىجە ۋە ئېتىبارنىڭ ئەلا مەرتىبىسىدىن يۈز ئۆرۈپ، تەسلىم ۋە رازىلىق قەدىمى بىلەن، فەقىرلىق ۋە فانىلىق يولىنى قوبۇل قىلغان — بۇ فەقىردىن، كۆڭۈلدىن ئۆتكەن ۋە خاتىرىدە قارار تاپقان شەكىلدىكىدەك ئىلتىماس قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئىلگىرىكى ئارزۇ بېڭىلاندى ۋە بالدۇرقى مەيىل كۆچلەندى ۋە تەكىد دەرىجىسىگە يەتتى. چىن ھىممەت ۋە خالىسانە نىيەت بىلەن شۇ ئىستەكنى ئۆتەشكە ۋە تاپشۇرۇقنى بېجىرىشكە كىرىشىلدى". لېكىن نەۋائىي ئوردا خىزمىتىدىن پۈتۈنلەي قول ئۈزمىگەن. تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەر بىلەن ئايرىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتەپ تۇرغان.

نەۋائىي ئوردىنىڭ ئېغىر يۈكىدىن — روھىي ۋە جىسمانىي جەھەتتىن بەك ھاردۇرۇۋەتكەن ۋەزىپىسىدىن ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئاساسەن ئۇلۇغ ئۇچ ئىش بىلەن شۇغۇللانغان. بىرى، ئەدەبىي-ئىلمىي ئىجادىيەت ئىشلىرى

بىلەن كېچە-كۈندۈز مەشغۇل بولغان. نەۋائىنىڭ ئالەمشۇمۇل دەرىجىگە كۆتۈرۈلگەن پەن-سەنئەت ساھەسىدىكى ئاجايىپ ئەسەرلىرى ئاساسەن شۇنىڭدىن كېيىن يېزىلغان. مەشھۇر «خەمسە»سى، بىرقانچە ئونلىغان ئىلمىي-ئەدەبىي ئىجادىيەتلىرى 1481 — 1501-يىللار ئارىلىقىدا ۋۇجۇدقا چىقىقان. يەنە بىر ئۇلۇغ ئىشى — ئەل-ئۇلۇسنىڭ پاراۋانلىقى ۋە مەملىكەتنىڭ ئاۋاتلىقى ئۈچۈن قىلغان هىممەت-ساخاۋەتلىرىدۇر. ئۇچىنچى ئۇلۇغ ئىشى — پەن-مەدەنىيەت، ئەدەبىيات-سەنئەت ساھەلىرىدە نۇرغۇن كىشىلەرگە مۇرەببى ۋە هامىي بولۇپ، تالانت ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرگەن. جۈملىدىن ئىلىم-پەننىڭ هەر ساھەسىدە ئاجايىپ قىممەتلىك ئەسەرلەرنىڭ يېزىلىشىغا تەشەببۇسچى هەم تەشكىلاتچى بولغانلىقىدۇر.

نەۋائىنىڭ ئوردا-ھۆكۈمدارلىق تەشۋىشى ۋە مەنسەپدار-جەمەتلەر ماجىرالىرىدىن بىر مەزگىل بولسىمۇ ئارام تېپىپ قالغانلىقىدىن ئۆز هېسسىياتىنى ئىپادىلەپ غەزەللەر يازغان:

ئەي نەۋائى، پىرى ساقىيۇەشقە ئانداق مەن خەراب
كىم، ئۇنۇتمىشمەن جەهان تارخان ئىلە بارلاسىدىن.
(«ف - ك»)

يەنە، پادىشاھ ۋە شاھزادىلارنىڭ تەرەپپازلىق قىلىپ، ئۇرۇغ-ئايماق سۈرۈشتۈرۈپ، مەملىكەتنىڭ پارچىلىنىشىغا يۈزلەنگەنلىكىدىن ئەنسىرىگەن نەۋائى، غەزەللىرىدە بۇ كەيپىياتنى مۇنداق ئىپادىلىگەن:

ئەي نەۋائى، چۇ گەداسەن، سەنۇ بىر لولىۋەش،
شەھغە مىرزايۇ مىرەك، خانغا قىياتۇ قوڭرات.

ئەي نەۋائى، مېنى زار ئەيلەدى بىر لولۇەش
كىم، ھەم ئارلات ئۇنۇت بولدى ماڭا ھەم بىلگۈت.

ھەتتا خان جەمەتىدىن — بارلاس ۋە تارخان ئېسىلزادىلىرىدىن ۋاز كەچكەنلىكىنى ئېپادىلەپ مۇنداق يازغان:

سالماق ئوت بارلاسۇ تارخان ئارەزى نەسۇدكىم،
بىزنى كۆيگەن چېھرە بىرلە بىر ياساقى كۆيدۈرۈر.
(«ق - ك»)

ھۈسەين بايقارا ھاكىمىيىتىدە زىددىيەتلەر بارغانسېرى كەسكىنلەشكەن. ھاكىمىيەت بېشىدىكىلەر بىلەن پۇقرالار ئوتتۇرىسىدا، ۋىلايەت ھاكىملىرى بىلەن مەركىزىي ھاكىمىيەت ئوتتۇرىسىدا، شاھزادىلەر ئوتتۇرىسىدا سىياسىي-ئىقتىسادىي مەنپەئەت توقۇنۇشلىرى ئەۋج ئالغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇھەممەد شەيبانىخان تۆمۇرىيىلەر سۇلالىسىغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكىتىگە ئۆتۈپ ماۋەرائۇننەھرگە سىڭىپ كىرىشكە باشلىغان. ھۈسەين بايقارا ئۆزىنىڭ رەقىبلىرىگە قارشى پات-پات قوشۇن تارتىپ، ھەربىي يۈرۈش قىلىپ تۇرغان. بۇ ئەھۋاللار مەملىكەتتە ۋە ئاھالە ئىچىدە پاراكەندىچىلىك ۋە نارازىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

مەملىكەتتە تەسىرى زور ۋە جەمئىيەتتە ئىناۋەتلى يۇقىرى ھەم ھەر تەبىقىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان نەۋائىدىن ھۈسەين بايقارا ئىمكان قەدەر پايدىلىنىشقا مەجبۇر بولغان. نەۋائىنىڭ ھەج قىلىش ئۈچۈن قىلغان ئىلتىماسلىرىنى پادىشاھ غەربىي ئۆلكىلەردە تىنچسىزلىق ۋە يوللاردا ئەنسىزلىك ئېغىر دېگەن باھانە بىلەن رەت قىلغان. ھۈسەين بايقارا مەملىكەتنى ئىدارە

قىلىشتا نەۋائىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، نەۋائىنىڭ ئىنىسى دەرۋىش ئەلىنى ئوردا مۆھۈردارلىقىغا تەيىنلىگەن. مەملىكەتنىڭ غەربىي رايونىدا ۋالىي-ھاكىملاردىن بەزىلەر يۈز ئۆرۈشكە باشلىغان ۋە خەلقنىڭ ئارازلىقى قوزغالغانلىقى سەۋەبىدىن، بۇ رايوننى تىنچىتىش مەقسىتىدە، ھۈسەيىن بايقارا ھىجرى 892-يىلى (مىلادى 1487-يىلى) نەۋائىنى ئاستىرابادقا ھاكىم قىلىپ ئەۋەتكەن. نەۋائى تېز پۇرسەتتە مازاندىران ۋىلايىتىدىكى ۋەزىيەتنى ئوڭشاپ، ئاھالىنى خاتىرجەم قىلغان. ھەتتا، ھۈسەيىن بايقارا غا قارشى چىققان جۈرجان ۋە مازاندىران ھاكىملىرى نەۋائىنىڭ ئاسترابادتا قوللانغان سىياسىي تەدبىرلىرىدىن رازى بولۇپ، ھىرات پايتەختىگە قايتىدىن تەۋەلىكىنى بىلدۈرگەن. نەۋائى ھىراتقا قايتىشنى شۇنچە ئىلتىجا قىلسىمۇ، ھۈسەين بايقارا رۇخسەت قىلمىغان. ئاخىر نەۋائىنىڭ قانىتىق ئىلتىماسى بىلەن، پادىشاھ ئۇنىڭ قايتىپ كېلىشىگە رازىلىق بىلدۈرگەن. نەۋائى ھىجرى 893-يىلى (مىلادى 1489-يىلى) يەنى "ساق كۆڭۈللۈك ئەمر ئۇ مەملىكەتتە ئىككى يىلغا يېقىن ئادالەت مەسنەددە ئولتۇرۇپ، ئاندىن ھۆكۈمەت ئىشلىرىدىن ئىتەك يىغىشتۇرۇپ ھىراتقا قايتىدۇ" («مۇكارىمۇل ئەخلاق»).

نەۋائى ھىراتقا كېلىپلا يەنە ئىجادىيەت ۋە مەرىپەت-ساخاۋەت ئىشلىرىغا كىرىشىپ كەتكەن. ئۇ ئىجادىيەت ساھەسىدە، نۇرغۇن ئىلمىي-ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇنىڭ نەسرىي ئەسەرلىرى ئاساسەن ئاستراباد سەپىرىدىن كېيىن يېزىلغان. ئاندىن، ئاممىۋى پاراۋانلىق ئۈچۈن نۇرغۇن ئىنشائاتلارنى قۇردۇرغان.

ھىجرى 904-يىلى (مىلادى 1498 — 1499-يىللىرى)، ھۈسەين بايقارا مەرۋدە لەشكەرگاھ قۇرۇپ تۇرۇپ قالغانىدى. نەۋائى ئۆزىنىڭ ھەج قىلىش ئۇمىدىنى بىلدۈرۈپ، مەۋلانا نىزامىددىن ئابدۇلھەي تەبىنى رۇخسەت

سوراش ئۇچۇن لەشكەرگاھقا ئەۋەتكەن. لېكىن پادىشاھ نەۋائىنى كۆپ ماختاپ ئۇزۇن خەت يېزىپ، ناھايىتى تەكەللۇپ بىلەن رۇخسەت بەرمىگەن. نەۋائى پادىشاھ بىلەن ئۆزى كۆرۈشمەكچى بولۇپ، سەرەخسكە بارغاندا، ھۈسەين بايقارامۇ شۇ يەرگە يېتىپ كەلگەن ۋە بۇ قەدىناس دوستلار قايتىدىن مۇلاقەتتە بولغان. ئەلىشىر نەۋائى "ئۇلۇغ قارارگاھتا ئۇچ كۈن تۇرۇپ، شۇ كۈنلىرى پادىشاھقا، شاھزادىلارغا ۋە ھەرەم ئەھلىلىرىگە ئاجايىپ چاپقۇر ئاتلار، يۈك توشۇيدىغان تۆگىلەر، ھېسابسىز مالۇ مەبلەغ تارتۇق قىلدى... ئاندىن ئالىي ھەزرەتكە ئەرز قىلدى: ... سىزنىڭ ۋەكالىتىڭىز بىلەن، قالغان ئۆمرۈمنى ئەسارىي ئاستانىسىنى سۈپۈرۈشكە سەرپ قىلسام، مۇلازىملىق ئىشلىرىدىن تامامەن ئازاد بولسام، چۈنكى قېرىلىق مادارسىزلىقى ۋۇجۇدۇمغا تەسىر كۆرسىتىپ، ماغدۇر كەتكەن، بەدەن زەئىپلەشكەن..... ساھىبقىران بۇ ئىلتىماسنى ياخشى قوبۇل قىلىپ... شۇ ئاندا ساق كۆڭۈل ئەمرىنىڭ قابىل قامەتىنى تۇگمىلىرى ئالتۇن، زەردار تاشلىق، قارا قۇندۇز جۇۋا، مەزكۇر مەنسەپكە مۇناسىپ باشقا قىممەتباھا تونلار بىلەن بېزىدى ۋە پايتەخت ھىرانقا قايتىشقا ئىجازەت بەردى" («مۇكارىمۇل ئەخلاق»).

ئاندىن، شەيخۇل ئىسلام ئابدۇللاھ ئەنسارى مازىرىدا، ئەلىشىر نەۋائى ناھايىتى چوڭ يىغىن قىلىپ، يۇرت كاتتىلىرى ۋە ئاھالىدىن پاتمىھ ئېلىش ئۈچۈن مەرىكە ئۆتكۈزگەن. ھىجرى 905-يىلى (مىلادى 1499 — 1500-يىللىرى) ئەلىشىر نەۋائىنىڭ قايتا-قايتا قىلغان ئىلتىماسىنى پادىشاھ قوبۇل قىلىپ، ھەج سەپىرىگە رۇخسەت بەرگەن. "نەۋائى 906-يىلى مۇھەررەم ئېيىنىڭ ئاخىرقى چارشەنبە كۈنى (1500-يىل 25-ئاۋغۇستتا) ئاتلاندى ۋە شۇ يۇرۇش بىلەن ئەينۇل ھايانقا چۈشۈپ، مەشھەدكە كەلگەن". ئەمما، يۇرت مۆتىۋەرلىرى ئالدىنى توسۇپ، ھازىر خوراسانىڭ تىنچسىزلىقى، پادىشاھنىڭ باشقۇرالمايۋاتقانلىقى، بولۇپمۇ ئۆزبېك پادىشاھى

شەيانىخان ماۋەرائۇننەھرنى ئىستىلا قىلىپ، ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتمەكچى بولۇۋاتقانلىقى قاتارلىق سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ، نەۋائىنى سەپىرىدىن قايتۇرغان.

نەۋائى ھىراتقا قايتىپ، پاراۋانلىق خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان. ھۈسەين بايقارا مەملىكەتنىڭ غەربىي قىسمىدا تىنچلىق ئورنىتىش بىلەن ئاۋارە ئىدى. ھۈسەين بايقارانىڭ پايتەختكە قايتىپ كېلىۋاتقانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغان نەۋائى ساقلىقىنىڭ بۇزۇلۇپ بەدىنىنىڭ زەئىپلەشكەنلىكىگە قارىماي، پادىشاھنىڭ ئالدىغا چىققان. 1501-يىلى 1-يانۋار كۈنى نەۋائى شاھ مەلىك راباتىغا كېتىۋاتقىنىدا بېشى ئايلانغان. بۇ كېسەل سەكتىگە ئايلىنىپ (مېڭىسىگە قان چۈشۈپ)، قىسىرلاشقا ۋە سۆزلەشكە ماجالى قالمىغان. شۇنىڭ بىلەن شەھەرگە ئېلىپ كېلىنگەن. ھىجرى 906-يىلى 12-جۈمادىيەل ئاخىر (1501-يىلى 3-يانۋار) يەكشەنبە كۈنى ئەتىگەندە جان ئۈزگەن. ئۆزىنىڭ جامە مەسچىتى يېنىغا ئىلگىرى شۇ ھادىسە ئۈچۈن ياساپ قويۇلغان گۈمبەز ئىچىگە دەفنە قىلىنغان.

نەۋائى ناھايىتى چوڭ مۇلۇك ئىگىسى ئىدى. ئاتا مىراس مۇلكىدىن باشقا، ھۈسەين بايقارا تەرىپىدىن سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن يەر-زىمىنلىرى كۆپ ئىدى. نەۋائى بىر مەزگىل ئالىي مەنسەپ ئىگىسى بولۇپ تۇرغىنىدا، ئۇنىڭ شاھ خەزىنىسىدىن بېرىلىدىغان يۇقىرى مائاشى بار ئىدى. شۇڭا، نەۋائىنىڭ تاپاۋىتى نۇرغۇن ئىدى. ئەمما، نەۋائى بايلىقىنى باشقا مەنسەپدارلار ۋە زەردارلارەك، شەخسىي ئەيش-ئىشرەتلىرى ۋە كەيپ-ساپاسى ئۈچۈن بۇزۇپ چاچماستىن، ئەل-يۇرتنىڭ پاراۋانلىق ئىشلىرىغا، خەير-ساخاۋەتكە، مەدەنىيەت-سەنئەتنىڭ تەرەققىياتىغا، جۈملىدىن ئىلىم-مەرىپەت، مەدەنىيەت-سەنئەت ئەھلىگە ياردەم بېرىشكە سەرپ قىلغان.

ئالدى بىلەن، نەۋائىنىڭ ئۆز ئەسىرى «مەجالىسۇن نەفائىس» ۋە

تارىخچى خانەمىزنىڭ «خۇلاسەتۇل ئەخبار»دا قەيت قىلىنغان مەلۇماتلار بويىچە، نەۋائىنىڭ تەربىيىتى ۋە يارىدىمى، قوللاپ-قۇۋۋەتلىشى بىلەن، قابىلىيەت ئىگىسى بولۇپ يېتىشكەن ۋە قابىلىيىتىنى جارى قىلدۇرغان ياكى نەۋائىنىڭ ئەتراپىغا ئويۇشقان ئالىملار، مۇدەررىسلەر، شائىرلار، تېۋىبلار، سەنئەتكارلاردىن بىر قىسمىنى تونۇشتۇرىمىز.

تىلشۇناسلار:

سەيفىددىن ئەھمەد، شەيخ ھۇسەين؛

ئەدەبىياتشۇناسلار:

دەۋلەتشاھ ــ «مەجمۇئەتۇش شۇئەرا»نىڭ مۇئەللىپى.

كەمالىددىن ھۇسەين ۋائىز ــ "ئۇنىڭ بەلاغەتنايالىق ۋە فەساھەتسىغەتلىك كىتابلىرى كۆپ ھەم ھېسابسىز بولۇپ، ئۇلارنىڭ تولىسى ئەمىر ئەلىشىرنىڭ ئاتاغلىق نامى بىلەن زىننەتلەنگەن".

ئەتائۇللاھ ــ "ئەلىشىرنىڭ خىسلەتلىرى ھەققىدە «رەۋزەتۇل ئەھباب» ناملىق كىتاب يازغان".

بۇرھانىددىن ئەتا ئۇللاھ ــ "شېئىر سەنئىتى، شەرافەتلىك قاپىيە ئىلمىدە ماھىر" (خاندەمىر).

تارىخچىلار:

مىرخاند خاۋەندشاھ ئوغلى ــ "ئىنشا ۋە تارىخ فەنىدە تەڭدىشى يوق" (نەۋائى). ئۇنىڭ ئوغلى مىرخاندنىڭ يېزىشىچە: "... ئەمىر ئەلىشىر خەلاسىيە خانىقاھىدا ئۆزىنىڭ ھوزۇر-ھالاۋىتى ئۈچۈن ئاجرىتىلغان خانەنى ئول جانابقا بېرىپ، «رەۋزەتۇس سەفا»نى يېزىشنى بۇيرۇدى... جانابى ئاتام ... قىسقا ۋاقىت ئىچىدە بۇ يەتتە ئىقلىمدا تېڭى يوق پايدىلىق كىتابنىڭ ئالتە جىلدىنى يېزىپ تاماملىدى... يەتتىنچى دەپتىرى... تۇرلۇك ئەھۋال تۈپەيلى تامام بولماي مۇسەۋۋەدە ھالىدا قېلىپ قالغانىدى..."

شائىرلاردىن:

شەيخ ئەھمەد سۇھەيلى ــ "... دائىم فەساھەتلىك بەيتلەر ۋە بەلاغەت ئەسەرلىك شېئىرلار يېزىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ قەسىدىلىرى، غەزەللىرى ۋە دېۋانى مەشھۇردۇر".

ئابدۇللاھ جامى ــ "زامانىنىڭ چوڭ شائىرلىرى ۋە دەۋرىنىڭ مەشھۇر فازىللىرى جۇملىسىدىندۇر... «خەمسە»غە تەتەببۇئ باغلاپ، رەنگىن مەنىلىك ئاجايىپ شېئىرلارنى نەزم يېپىغا تىزغان".

شەھاب ــ "مۇئەممالا فەننىدە تەڭدىشى يوق، زامانداشلىرىدىن مۇمتاز";

مەشھۇر مۇدەررىسلەردىن:

مىركەمالۇددىن ھۇسەين ــ "... گازۇرگا مازارىنىڭ شەيخى ھەم مۇتەۋەللىسى".

ئەمىر ئىبراھىم مەشھەدى ــ "سۇلتانىيە مەدرەسەسىدە ھەم پەزىلەتلىك خەلاسىيە خانىقاھىدا دەرس بېرىش بىلەن مەشغۇل".

ئەمىر شەمسۇددىن مۇھەممەد ئىبنى ئەمىر يۇسۇف ــ "... شەرافەتلىك ئىخلاسىيە مەدرەسەسىدە ئوقۇپ كەمالەتكە يېتىشكەن".

ئەمىر نىزامۇددىن مەشھەدى ــ "فەزىلەتلىك ئەمىرنىڭ ئىخلاسىيە مەدرەسەسى ۋە خەلاسىيە خانىقاھىدا تەلىم ئالغان".

ئەمىر مۇرتەزا ــ "كۆپ ۋاقىت ئىخلاسىيە مەدرەسەسىدە فەزلۇكەمال كەسپ ئەتتى. شۇ يەردە دەرس بېرىدۇ".

مەۋلانا خەلىلۇللاھ ۋە باشقىلار.

مەشھۇر تېبىبلاردىن:

غىياسۇددىن مۇھەممەد تەبىب ــ "شەرافەتلىك تىب ئىلمىدە زور ماھارەت ھاسىل قىلغان... ئىلاقىنىڭ «داۋا ئۇسۇللىرى» كىتابىغا غايەت

ئېنىق ۋە لەتاپەت بىلەن شەرھ يازغان".

دەرۋىش ئەلى تەبىب ــ "مەھدىئولىيا ملكەت ئاغا داروشىفاسىنىڭ مۇدەررىسى".

مۇھەممەد تەبىب ــ "... غەربىلەرنى داۋالار ئوتلار بىلەن داۋالاشقا بەك ھېرىس كىشى... ئەلشىرنىڭ داروشىفاسىدا ئۆز ئىشى بىلەن بەند ...".

نەۋائىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا ئىشلىگەن بەزى خوشخەت كاتىبلار:

سۇلتان ئەلى مەشھەدىي ــ "نەستەئلىق خېتىنى يېزىشتا مەۋالانا جەفەردىن كېيىن ئۇنىڭغا تەڭ كېلىدىغان كىشى يوق... ئەلشىر يازغان ھەربىر كىتابنى نەيقەلەمدە ئوخشىتىپ كۆچۈرگەن".

خوجاھافىز مۇھەممەد ــ "خەتتاتلار يېتەكچىسى ۋە كۆپچىلىك خوشنەۋىستلەرنىڭ دەناسى. ئالتە خىل خەت ئۇسلۇبىنىڭ ھەممىسىدە ياخشى يازىدۇ".

سۇلتانئەلى كائىلىي ــ "نەستەئلىقنى بەغايەت تازا ۋە ياخشى ئۇسلۇبتا يازىدۇ".

سۇلتان مۇھەممەد ــ "ھۆسنخەتتە يېتەكچىدۇر. ئەمىر ئەلشىرنىڭ ئىلھام بايان ئاغزىدىن كۆپ قېتىم: نەستەئلىق يېزىشتا ھېچكىم ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلمەيدۇ، دېگەن" ۋە باشقىلار.

بەزى نەققاشلار ۋە مۇھەندىسلەر:

مىرخاند ئۆزبېكنىڭ كىتابىدا: "زامانە نەققاشلىرى ۋە دەۋر مۇھەندىسلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئول ھەزرەت ئەمىر ئەلشىرنىڭ تەلىم-تەربىيىتى ئاستىدا بۇ فەننى ئىگىلەپ ئالغانلار ۋە تۆت ئەتراپقا مەشھۇر بولغانلار" دەپ، تۆۋەندىكى سەنئەتكارلارنى تونۇشتۇرغان:

خوجامىرەك نەققاش ــ "كىتاب بەتلىرىگە زەر بېرىش، كىتابلارغا

سۈرەت سىزىش ۋە تۈپلەش ھۈنىرى ساھەسىدە، تەڭداشسىز، ھۆسنىخەتتىمۇ پىشقەدەم".

ھاجى مۇھەممەد ـــ "ماھىر ھۈنەرمەن، ھەمىشە غارايىپ ئويلار ۋە ئاجايىپ ئىشلارنى سۈرەتكە كەلتۈرىدۇ".

مۇھەممەد ئىسھانى ـــ "مۇھەندىسلەر جۈملىسىدىن. بۇمۇ ساندۇق سائىتى ياسىغان".

ئۇستاز بېھزاد ـــ "زامانەنىڭ كامىل سۈرەتكەشلىرىدىن، بۇ ئىشنى ناھايىتى كامالەتتىگە يەتكۈزگەن".

قاسىم ئەلى چېھرەكۈشا ـــ "زامانەنىڭ بېتۈك مۇسەۋۋىرى، نەپىس سەنئەتلىك نەققاشلار بېتەكچىسى".

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ تەرىپىسىدە بېتىشكەن سازەندىلەر:

"ئەمىر ئەلىشىر نەۋائى مۇسىقە ئىلمىدىمۇ شۇنچە ماھارەت ھاسىل قىلغانىكەنكى، ئەگەر مۇئەللىمى سانى ئەبۇ نەسىر فارابى ھايات بولغان بولسا، ئۇنىڭغا شاگىردلىق سىرغىسىنى قوبۇلقىغا تاقىۋالغان بولاتتى. قانۇن ۋە ئۇددا جىسىق تەلىم ئالغان. سازەندە ئەھلىنىڭ كۆپچىلىكى ئالىي ھەزرەتنىڭ مۇلازىمىتىنى قىلىدۇ".

ھاپىز قارىق ـــ "ئەلىشىر خىزمىتىگە كىرىپ، قانۇن چېلىشتا تېڭى يوق كىشىگە ئايلاندى. ئاۋازىمۇ ياخشى ئىدى".

سەيىد ئەھمەد ـــ "غىجەكىنى بەك ياخشى چالاتتى".

شاھقۇلى ـــ "غىجەكچى... ئۇد ۋە باشقا مۇسىقە ئەسۋابلىرىنى مەشق قىلدى... قىسقا ۋاقىت ئىچىدە بۇنى ئىگىلەپ بولدى. بىر كۈي تەسىنىڭ ئەتتىكى پىشرەۋى پۇركاردۇر... ئۇد، غىجەك، قۇبۇزنى غايەت ئۇستىلىق بىلەن چالىدۇ".

ھۈسەين ـــ "... ئەمىر ئەلىشىرنىڭ كۆرسەتمىسىگە بىنائەن ئۇد

چېلىش بىلەن مەشغۇل بولدى... ئاۋازى ئۈد ئاۋازىغا ناھايىتى ماس تۈشىدۇ ... بىر تۇغقىنى مۇھەممەدمۇ قانۇن چېلىشتا يۇقىرى مەرتىۋىگە ئېرىشكەن".

شەيخ نايىي — "... ئەمىر ئەلىشىر... ئۇنى نەي چېلىشقا تەرغىب قىلدى... بۇ فەندە ئۇنىڭغا تەڭ كەلگۈچى يوق".

ئەلىشىر نەۋائى پەرزەند ئورنىدا كۆرۈپ تەربىيىلىگەن كىشىلەر:

مىر ھەيدەر — "سەبۇھى تەخەللۇس قىلۇر ئەردى. ئاتا-ئاتادىن بۇ دەرگاھنىڭ بايرىسى بەلكى تۇغماسىدۇر. بۇ فەقىرغە شىددەتى قەرابەتدىن (ئىنتايىن يېقىنلىقىدىن) فەرزەندلىغ نىسبەتى بار" (نەۋائى: «م - ن»).

مىر ئىبراھىم — "سۇلتان ھۈسەيىننىڭ ئوغلىدۇر ۋە فەقىرنىڭ ئاغاسىنىڭ نەبىرەسىدۇر. فەقىر ئانى ئوغۇلچىلاي ئاسراپمەن" (نەۋائى: «م - ن»).

كەمالۇددىن ھۈسەين ئەلى جەلايىر — "ئەمىر ئەلىشىر كۆپ مېھرىبانلىقىدىن ئۇنى فەرزەند دەپ ئاتىغان" (خاندەمىر «خۇلاسە تۇل ئەخبار» ۋە باشقىلار).

خاندەمىر «مەكارىمۇل ئەخلاق» ناملىق ئەسىرىنىڭ «ئىككىنچى مەقسەت، ئىلىمنىڭ پەزىلىتى ۋە ئالىملارنىڭ مەرتىۋىسى» دېگەن بابىدا: "ئۇلۇغ مەرتىۋىلىك ئەمىرنىڭ نامى شەرىقلىرىگە ئاتاپ، زامان ئالىملىرى تەسنىف قىلغان كىتابلارنىڭ ئىسملىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز" دەپ يېزىپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن:

«شەرھى فەرائىز» — سەيفۇددىن ئەھمەد تەفتەزانى ئەسەرى.

«رەۋزەتۇل ئەھباب فى سىيەرۇن نەبى ۋەل ئەھباب» (پەيغەمبەر ۋە ئەسھابلار تەرجىمھالى ھەققىدە دوستلۇق بېغى) — ئىككى جىلدلىق، مەجالۇددىن ئەتا ئۇللاھ ئەسلىي ئەسىرى.

«تەفسىرى فارسىي» (پارسچە تەپسىر) — كەمالۇددىن ھۈسەين ئەل

ۋائىزەل كاشغەي ئەسرى.

«شەرھى ئەربەئىن» (قىرىق ھەدىس شەرھى) ــ ئىمام نەۋاۋى ئەسرى.

«ھاشىيەئى مۇختەسەر»، «ھاشىيەئى چەغمىنى»، «ھاشىيەئى شەرھى»، «ھىدايەئى ھېكمەت»، «ھاشىيەئى شەرھى ئەشكال» (پال شەكىللىرى شەرھى)، «تەسىس شەرھى بىست بابى ئۇستۇرلاب» (ئۇستۇرلابنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى شەرھى) ۋە باشقىلار ــ مەۋلانا فەسىھۇددىن مۇھەممەد نىزامى ئەسەرلىرى.

«شەرھى مىشكات» ــ ئىمامۇددىن ئابدۇللەتىز. ئەبھەرى ئەسرى.

«ھاشىيەئى شەرھى ھېكمەتى ئەينى» (ھېكمەتلەر بۇلىقىنىڭ ھاشىيەشەرھىسى) ــ كەمالۇددىن مەسئۇد شىرۋانىي ئەسرى.

«رىسالەت دەر ئىلمى فەراسەت» ــ ئابدۇرەززاق كىرمانىي يازغان.

«تەرجىمەئى ئەدەبىياتى نەفەھات» (خۇشبۇي ئەدەبىيات تەرجىمىسى) ــ نىزامۇددىن ئەھمەد پىرشەمس ئەسرى.

«تەزكىرەتۇل نۇقۇس» (تەن-ۋۇجۇد تەزكىرىسى) ــ دەرۋىش ئەلى تەبىب تۇزگەن.

«ھاشىيەئى مفتاھ» (كىلىت ناملىق كىتابنىڭ شەرھى) ــ خوجا خاۋەند ئەبۇللەيىس ئەسرى.

خاندەمىر كىتابنىڭ ئىككىنچى مەقسەد «شېئىر ۋە شائىرلار ھەققىدە» دېگەن بابىدا، يەنە "ئول ھەزرەتنىڭ ئۇلۇغ نامى بىلەن تاماملانغان باشقا كىتابلارنىڭ ئىسىملىرى" بايان قىلىنغان:

«رىسالەئىَ قافىيە» ــ بۇرھانۇددىن ئەتائۇللاھ ئەسرى.

«لەيلى ۋە مەجنۇن»، «خسرەۋ ۋە شىرىن» كىتابلىرى ــ شىھابۇددىن ئابدۇراھمان جامى ئەسرى.

«مەسنەۋىيات» ـــ ئەھلىي شىرازى ئەسىرى.
«قەسىدەئى مەسنەۋ» ـــ ئەھلىي شىرازى ئەسىرى.
«يۈسۈف ۋە زۇلەيخا» ـــ مەسئۇد گۈلىستانى.
«سەھرلىك ھىلال» ـــ غىياسۇددىن مۇھەممەد ئىبنى مەۋلانا جەلال ئەسىرى.

«رىسالەئى مۇئەممما» ـــ شەمسۇددىن مۇھەممەد بەدەخشى ئەسىرى.

شۇنىڭدەك، نىزامۇددىن ئەھمەد سۇھەيلى، كەمالۇددىن ھۈسەين ئەلى جالايىر، نىزامۇددىن ئاسترابادى، فەسىھۇددىن ساھىبدارا ۋە باشقا شائىرلار مەدھىيە-مىننەتدارلىق يۈزىسىدىن ئەلىشىرغا بىرقانچە قەسىدىلەر بېغىشلىغان.

نەۋائى مال-مۈلكىنىڭ زور بىر قىسمىنى ئىلىم-مەرىپەت يولىدا، چوڭ مەدرىسىلەر (ھازىرقى تېخنىكوم ۋە ئالىي ئوقۇش يۇرتلىرىغا توغرا كېلىدۇ)، خانىقالار، خەلق تۇرمۇشىغا ئالاقىدار باغلار، رابا تلار ۋە شىپاخانىلار، ھاممالار سېلىشقا سەرپ قىلغان. نەۋائى ئالاھىدە «ۋەقفنامە» يېزىپ، بۇ ئورۇنلارنىڭ ئورنى، ئىھاتىسى ۋە بۇ ئورۇنلارغا تەيىنلەنگەن ئىلىم ئىگىلىرى، تالىپلار، شەيخ-مۇتەۋەللى، جارۇبكەش، ئىمام-مەزىنلەر ۋە باشقا خادىملارنىڭ تۇرمۇش ئەمىناتى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە، ئىنىق ۋەزىپە-مائاش ئۆلچەملىرىنى بەلگىلەپ بەرگەن.

مەدرەسە ۋە خانىقالار:

ئىخلاسىيە مەدرەسەسى ـــ ھىراتنىڭ ئىنجىل ئىرىقى بويىغا زىننەتلىك قىلىپ ياسالغان چوڭ مەدرەسە.

خەلاسىيە خانىقاسى ـــ يۇقىرىدا ئېيتىلغان مەدرەسەنىڭ ئۇدۇلىغا ناھايىتى گۈزەل ۋە كۆركەم سېلىنغان مەرىپەت ئورنى.

شىفائىيە ـــ مەزكۇر مەدرەسىنىڭ غەرب تەرىپىدە ناھايىتى چىرايلىق ياسالغان شىپاخانا.

نىزامىيە مەدرەسەسى ـــ ھىرات شەھرى ئىچىگە سېلىنغان ئوقۇش يۇرتى.

خۇسرەۋىيە مەدرەسەسى ـــ مەرۋ شەھرىگە بىنا قىلىنغان. خۇسرەۋبيە سۆزى جۇملەل ھېسابى بىلەن ئۇنىڭ سېلىنغان يىلى تارىخىنى بىلدۈرگەن، يەنى ھىجرى 891-يىلى (مىلادى 1487-يىلى).

"ئىخلاسىيە مەدرەسەسى بىلەن خەلاسىيە خانىقاسى بىنا قىلىنغان زاماندىن تا شۇ كۈنگە قەدەر يىگىرمە يىل مۇددەت ئىچىدە (خاندەمىر كىتاب يازغان ۋاقىتنىچە)، دۇنيانىڭ ھەر تەرەپ ۋە ھەر بۇرجىكىدىن بۇ ئىككى مۇبارەك جايغا مىڭلاپ تەلەبەلەر كېلىپ، ئاز پۇرسەتتە تۈرلۈك ئىلىم ۋە پەنلەرنى ئۆگىنىشكە مۇۋەپپەق بولۇپ، ئالقىشلار ۋە ماختاشلار بىلەن ئۆز ۋەتەنلىرىگە قايتقان" («مەكارىمۇل ئەخلاق»).

جەمائەتخانا خانىقاسى ـــ ھىرات خىيابانىدا شەمسۇددىن مۇھەممەد تەبادكانىي سەرمازاردا.

فەنائىيە ـــ مەزكۇر مازار دائىرىسىدىكى دەرۋىشخانا.

ھەۋزى ماھىيان ئىمارىتى ـــ خوراسان خەلقىنىڭ سەيرگاھى ۋە دەرۋىشلەر ھەم فەقىرلەر تۇرالغۇسى.

پىرى مۇجەررەد خوجا ئابدۇلۋاھىد ئەھمەدنىڭ مازارى ئىمارىتى ـــ كەڭلىكى ۋە ھەشەمتى بىلەن مەشھۇر سەيرىگاھ.

شەيخ مۇھىي مازىرى لەنگىرى ـــ ھەيۋەتلىك ياسالغان.

ئەمىر ئابدۇلۋاھىد ئىبنى مۇسلىم مازارى ئىمارىتى ـــ خۇمچەئى بادقا سېلىنغان.

زىيارەتگاھ خانىقاسى ـــ پەقىر-مىسكىنلەرگە غىزا بېرىلىدىغان جاي.

خوجا يۇسۇف ھەمەدانى مازىرى ئىمارىتى.

دارۇلھۇففەز ـــ مەشھەددە ئىمام رىزا باغچىسىدا ياسالغان. بۇ جاي

كۆك تاش ۋە ئالتۇن بىلەن مۇسۇلمانچە ۋە چىنچە ئۇسلۇبتا ناھايىتى ھەشەمەتلىك قىلىپ نەقىشلەنگەن. بۇ باغچىدا غايەت ئېگىز ۋە ئىنتايىن زىننەتلىك بىر ئايۋان بىنا قىلىنغان. ھەر كۈنى پەقەت زەئىپ ۋە يېتىملەرگە غىزا بېرىش ئۈچۈن غەلۋۇرخانا قۇرۇلغان.

شەيخ فەرىدۇددىن ئەتتار مازىرىدىكى خانىقا ـــ خۇش مەنزىرلىك جاي. نەۋائى ھىجرى 902- يىلى (مىلادى 1496 ـــ 1497-يىللىرى) نىشاپۇرغا بارغىنىدا ياساتقان.

مەۋلانا سىررى لەنگىرى ـــ مەرۋ شەھرىدە بىنا قىلىنغان.

يوللارغا سالدۇرغان راباتلار 54 كە يەتكەن؛ 15 يەرگە كۆل قازدۇرغان. 15 جايدا كۆۋرۈك ۋە توغان ياساتقان. توققۇز ھاممام سالدۇرغان.

نەۋائىنىڭ بۇ ئەھمىيەتلىك ئىش ئىزلىرى توغرىسىدا، دەۋلەتشاھ سەمەرقەندى «تەزكىرەتۇش شۇئەرا» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق خۇلاسىلىغان:

"ئۇلۇغ ئەمىرنىڭ ئىمارەتلىرى ۋە خەيرى-ئېھسانلىرىنىڭ ھەممىسىنى تەرىپلەپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ ھېساب-كىتابىغا يەتكىلى بولمايدۇ".

قوشۇمچە:

نەۋائى ۋە ئىشق-مۇھەببەت

كىمگە يەتكەي ئىشق دەردى داغىدىن ئافەت ئاڭا،
داغى مېھرى سەلتەنەتدۇر دەرد ئېرۇر سەھەت ئاڭا.
ئىشق كويى تۈفراغى بىر كىمىيادۇر كىم، ئېرۇر،
يۈز قۇياش ئەكسەرىچە، بەلكىم فۇزۇن قىممەت ئاڭا.

ئىشق دەيرى بەزمىنىڭ سىنغان ساۋالى ئىچرە مەي
كىم، ئىچەر جەمشىد جامىنى تانلا ماس ھىممەت ئاڭا...
چۈن تۇشەر ئاشق تەنىغە ئىشق ئوتىنىڭ شۇئلەسى،
ئويلە شاھدۇر كىم، ئېرۇر زەربەفتىدىن خىلئەت ئاڭا...
تاجۇ دەۋلەت بەرسە ئىشق ئوتىدىن ئالىپ بىر شەرەر،
بۇكى ئۆرتەر ئۆزلۈكىن، يەتمەسمۇ بۇ دەۋلەت ئاڭا...
(«ن - ش»)

نەزامىددىن ئەلىشىر نەۋائى ئىشق-مۇھەببەت توغرىسىدا ناھايىتى نۇرغۇن غەزەللىرىدىلا ئەمەس، ئىشق-مۇھەببەت داستانلىرىدىمۇ چوڭقۇر ۋە كەڭرى تەبىر بەرگەن. بۇ تەبىرلەر ئادەتتىكى ئىشق ماجراسىدىن تۇغۇلغان يۈزەكى چۈشەنچىلەر ئاساسىدا ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائىي تۈرمۈشتىكى ئىنسانلار ئارا مۇناسىۋەتكە باغلىق بولغان ئەخلاقىي يوسۇنلار ۋە ئۆز زامانىسىدىكى تۈزۈمگە پىتەكچى بولغان غايىلەرنى تەشرىھ (ئوپېراتسىيە) قىلىش ئاساسىدا، شەخسىي سەرگۈزەشتىدە يۈز بەرگەن ھادىسىلەرنى تەتبىق قىلىش ئارقىلىق، پاساھەتلىك تىل بىلەن ئىپادىلەنگەن.

نەۋائىمۇ ئىنسان، ئىنسانلار ئىچىدىن ئۆزۈپ چىققان كامىل ئىنسان ۋە مۇتەپەككۇر شائىر؛ ھەقىقىي ئىنساندا بولۇشقا تېگىشلىك خۇسۇسىيەتلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭدا مۇجەسسەم ئىدى؛ ئۇ جەمئىيەتتىكى ھادىسىلەرگە نىسبەتەن ناھايىتى سەزگۈر ۋە ھايانىي ھادىسىلەرنى تەرىپلەشتە ئەقلى ئۆتكۈر ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن نەۋائى ھەسىس شائىر دەپ ئاتالغان. ئىنسان خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى ئىشق-مۇھەببەت بولغاچقا، نەۋائىمۇ ئىشق-مۇھەببەت قىسمىتى بولغان، بۇ قىسمەت سەۋەبىدىن ئىشق-مۇھەببەتنىڭ ئاچچىق-چۈچۈكىنى شەخسەن تېتىغان ۋە دەردۇ

جاپاسىنى يېتىپ ئاشقىچە تارتقان. نەۋائىنىڭ شەخسىي ھايات پائالىيەتلىرىنىڭ بۇ مەزمۇنى تولۇق تەتقىق قىلىنغان ئەمەس. بۇ ھەقتە، ئۆزبېك ئەدەبىياتشۇناسلىرىدىن نۇرۇللا ئەخمەدۇۇ «نەۋائى ھاياتىغا ئائىت بەزى تەپسىلاتلار» دېگەن ماقالىسىدا يانداشقان. [«ئەدەبىي مىراس» (43) 1، تاشكەنت، 1988]

كۆپلىگەن كلاسسىكلار ئىشق-مۇھەببەت توغرىسىدا نۇرغۇن ئەسەرلەر يېزىشقان. ئۇلاردىن بەزىلىرى ۋاستىلىق كەچۈرمىشلەرنى (جەمئىيەتتىكى ئىشق ۋەقەلىرىنى) ياكى رىۋايەت-چۆچەكلەرنى ئۆزلىرىنىڭ كۆز قاراشلىرى بويىچە بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ ئۇ ياكى بۇ شەكىللىرى ئارقىلىق تەسۋىرلىگەن. نەۋائىي بولسا، ئۆز بېشىدىن ئۆتكەن ئىشق سەرگۈزەشتىسىنى بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ غەزەل ۋە داستان ژانىرلىرىدىن كەڭ پايدىلىنىپ، جەمئىيەتتىكى تۇرلۇك تەبىقىلىرىگە ئالاقىدار قىلىپ، ئىجتىمائىي مەسىلە سۈپىتىدە تەسۋىرلەپ بەرگەن. شۇڭا، نەۋائىنى ئاشق شائىر دېيىشمۇ ئاساسسىز ئەمەس.

مېھىر ئاكلاپ ئاشىق ئولدۇم، سوكرە يەتسە كوھى غەم،
نە ئەجەب، ئىشق ئىبتىداسى ئەين ئېرۇر، بايانى قاف.

(مەنىسى: مېھىر-مۇھەببەتنى چۈشىنىپ، ئاشىق بولدۇم، ئاخىردا غەم تېغى يەتسە، ئەجەبلەنمەڭ، چۈنكى، ئىشقنىڭ باشلىنىشى ئەين [ئەرەبچىدە "ع" ھەرپى] يەنى "كۆرۈش"، "قاف" [ئەرەبچىدە "ق" ھەرپى] يەنى "قاف تېغى" ـــ ئىشق باشتا كۆكۈلنى يورىتىدۇ. ئاخىردا تاغدەك غەم كەلتۈرىدۇ.) نەۋائىنىڭ ئىشق توغرىسىدىكى بۇ تەسۋىرى ئەرەب ئەدىبلىرىدىن ئەس سالىبىينىڭ مۇنۇ تەرىپىگە ئوخشاپ كېتىدۇ: "ئىشق بېيشقاق شارابدۇر

كىم، ئۇنىڭ تەبىئىتى زەھەرى قاتىلدۇر".

ئىشق-مۇھەببەت توغرىسىدىكى ھېسسىي ۋە ئىدراكىي چۈشەنچىلىرى ھەم شەخسىي كەچۈرمىشلىرىدىن ئالغان ھاسلاتىنى ئەلىشىر نەۋائى مۇنداق تەسۋىرلىگەن: "ئىشق-ئەختەربدۇر دەرەخشەندە ۋە بەشەرىيەت كۆزى نۇرۇ زىياسى ئاندىن، گەۋھەربدۇر رەخشەندە ئىنسانىيەت تاجىنىڭ زىبۇ بەھاسى ئاندىن. (ئىشق-پارلاق يۇلتۇزدۇركى كىشىلىكنىڭ كۆزىگە نۇر-زىيا شۇنىڭدىن كېلىدۇ، يالتراق گۆھەردۇركى ئىنسانىيەت تاجىسىنىڭ زىننىتى-باھاسى شۇنىڭدىن بولىدۇ)... بەھربدۇر ۋەسىئھەر ئىگرەمى يۈز ئەقلۇھۇش كېمەسىن چومۇرغان ۋە تاغدۇر رەفى ھەر تىغى مىك زۇھدۇ تەقۇاباشىنى ئۇچۇرغان (كەك دېگىزدۇركى ھەربىر قاينىمى يۈزلىگەن ئەقىل-ھوش كېمىسىنى چۆكتۈرۈۋەتكەن ۋە ئېگىز تاغدۇركى ھەر بىر تېغى مىڭلىغان زاھىد-تەقۋانىڭ بېشىنى گاڭگىرىتىۋەتكەن)" (نەۋائى «مەھبۇبۇل قۇلۇب»).

نەۋائىنىڭ نۇرغۇنلىغان غەزەللىرىدە، ئۆز ھاياتىدا تارتقان دەرد-ئەلەملىرى بىۋاستە ئىپادىلەنگەنلىكى، يەنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن ياكى ئۆزىگە ئالاھىدە تەسىر قىلغان بىرەر ۋەقە تۈپەيلىدىن يېزىلغانلىقى ئېنىق بىلىنىدۇ. بۇنداق ئەسەرلەردە شائىرنىڭ ھايات يولىغا دائىر دېتاللار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بىئوگرافىك ئىپادىلەر روشەن چېلىقىدۇ. بۇ توغرىدا نەۋائىنىڭ ئۆزى ئېيتقىنىغا دىققەت قىلايلى. نەۋائى «خەزايىنۇل مەئانى» نىڭ دىباچەسى (كىرىشمىسى)دە مۇنداق يازغان:

"ئاندىن سوگىرە خۇد خاتىرىگە كەلمەس ئەردىكىم، بىر غەزەل ھۆسن بەھرى غەزالەلەرى تەئرىفىدە يا ئىشق ئاتەشكەدەسى شارارەلەرى تەۋسىفىدە تۇگەتكەيمەن، بەلكى بىر بەيت شوخنىڭ جەمالى دىلفۇرۇزى بابىدا يا ئۆز كۆڭلۇمنىڭ دەردۇ سۆزى شەرھىدە قەلەم سىلكىگە كىۋۈرە ئالغايمەن يا

خەيالىمغا كەچۈرە ئالغايمەن" (ئومۇمىي مەنىسى: ئاندىن كېيىن خۇددى ئويلىمىغاندەكلا، بىر غەزەلنى گۈزەللىك دېگىزىنىڭ كېيىكلىرىنى تەرىپلەش ياكى ئىشق ئاتەشخانىسى يالقۇنىنى سۈپەتلەش بىلەن تۈگىتىمەن. بەلكى شوخ ـــ گۈزەلنىڭ يۈرەكنى كۆيدۈرىدىغان جامالى توغرىسىدىكى ياكى ئۆز كۆڭلۈمنىڭ دەرد ئوتىنى شەرھىلەيدىغان بېيتلەرنى قەلەم تىزىقىغا ئۆتكۈزىمەن ياكى خىيالىمغا كەلتۈرىمەن). شۇنىڭدەك، نەۋائى «غەرايىبۇس سىغەر» دىكى بىر غەزىلىدە مۇنداق دەيدۇ:

چۈن نەۋائى نەزمىنىڭ ھەر ھەرفىدۇر شەرھى غەمىڭ،
دېسە، بولۇر كىم، ئېرۇر ھەر بەيتى بىر بەيتۇل ھەزەن.

نەۋائىنىڭ ھايات پائالىيەتلىرى ۋە ئىجادىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى توغرىسىدا، تۈركولوگلار، بولۇپمۇ نەۋائىشۇناسلار كۆپ ئىزدىنىپ، نۇرغۇن تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، بۇ جەھەتلەردىكى جىق مەسىلىلەرنى يېشىپ بەردى. لېكىن، شائىرنىڭ كۆلپەتلەر ۋە تاسادىپلار بىلەن تولغان شەخسىي تۇرمۇشىغا دائىر مەسىلىلەر تېخى تولۇق يېشىلمىدى. بۇ مەسىلىلەردىن بىرى ئۇنىڭ ئۆمرىنى تەنھا ئۆتكۈزگەنلىك مەسىلىسىدۇر. زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر شۇنداق يازىدۇ: ئەلشىر "ئوغۇل ۋە قىز ۋە ئەھلۇ ئەيال يوق، ئالەمنى تەۋرى فەرد (يالغۇز ھالەتتە) ۋە جەرىيدە (تەنھا) ئۆتكۈزدى". بۇ توغرىدا ئۆز زامانىسىدا، نەۋائىنىڭ شەنىگە داغ تەگكۈزىدىغان (بولۇپمۇ يۇقىرى تەبىقىگە مەنسۇپ بولغان خوتۇن-قىزلار ئوتتۇرىسىدا) ھەرخىل سۆز-چۆچەكلەر تارقالغان. بەزى ئەدىبلەر تەكشۈرۈپ-تەتقىق قىلىپ باقمايلا، ئاشۇنداق ئەپقاچتى گەپلەرنى تارقىتىشتا سۈخەنچى خوتۇنلار قاتارىغا ئۆتۈپ قالغان. زەينىددىن ۋاسىفىي «بەدايىئۇل ۋەقايە» دېگەن كىتابىدا مۇنداق

ۋەقەنى بايان قىلغان: "بىر كۈنى ھەزرىتى سۇلتان ھۈسەين مىرزا ئەمىر ئەلىشىرنىڭ پارسالىقى (ياماق ئىشلاردىن ساقلانغۇچى) ۋە تاھارىتىنى بۇزماسلىقى تەئرىپىنى قىلىپ دېدى: بۇ جاناب دۇنياغا كېلىپ، ھايات خىلىقىنى (كىيىمىنى) كىيگەندىن بۇيان ئېتەكلىرىگە شەھۋەت چىركىنى تەگكۈزمىگەن. فۇتۇۋۋەت ۋە جۇمەردلىك (يىگىتلىك ۋە مەردلىك) ياقاسى لەئلى تۇغمەسىنى خوتۇنلار ھاۋايۇ ھەۋىسىگە تۇتقۇزمىغان".

زامان بىلەن، دەۋران زۇبەيدەسى خەدىچە بېگىم (ھۈسەين بايقارانىڭ سۆيۈملۈك خوتۇنى) بۇ گەپكە ئىشەنمىگەن. ھەتتا، مەشھۇر ئالىم ۋ.ۋ. بارتولدمۇ نەۋائىنىڭ ئائىلىسىز ۋە بالا-چاقىسىز ئۆتكەنلىكى توغرىسىدا ئۇنىڭ شەنىگە داغ تەگكۈزىدىغان پىكىرلەرنىمۇ دەپ تاشلىغان.

ئەلىشىر نەۋائى بىلىملىك، پەزىلەتلىك ۋە خەلقپەرۋەر زات بولغاچقا، يۇقىرى تەبىقە دائىرىسىدىلا ئەمەس، خەلق ئاممىسى ئىچىدىمۇ ئىناۋەتنى يۇقىرى ۋە تەسىرى زور ئىدى. نەۋائىنىڭ بەزى ھەددى-ھەرىكەتلىرىنى دوراشنىمۇ كىشىلەر ئۆزىگە شەرەپ دەپ بىلەتتى. «بابۇرنامە» دە يېزىلىشىچە: "ھەر كىشىكىم ھەر ئىشتە بىر نېمە پەيدا قىلدى، ئول نېمەنىڭ رىۋاجى ۋە رەۋنەقى ئۇچۇن ئەلىشىرنى دەر ئىدى. بەزى زەرافەت (گۈزەللىك، نازۇك-پەملىك) بىلە ئەلىشىر بەگنى ئىسناد (نىسبەت-تەئەللۇق) قىلۇر ئىدى. نېچۇككىم، ئەلىشىر بەگ قۇلاق ئاغرىقىدا ياغلىق باغلىغانلىقى ئۇچۇن خوتۇنلار كۆك ياغلىقنى قېيىق باغلىغانىنى ئەلىشىرنى ئات قويدىلەر".

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئەھلى ئايالسىز، بالا-چاقىسىز بېگانە ئۆتۈشىنىڭ شەخسىي ۋە سىياسىي سەۋەبلىرى بار ئىدى. ئەلىشىر مەشھەددىن ھىراتقا كەلگەندىن كېيىن بۇ يەردە ئۇزاق ياشىيالمىغان، چۈنكى نىزامىددىن ئەلىشىر 18 ياش چاغلىرىدا چوڭ پالاكەتكە ئۇچرىغان.

«بابۇرنامە» دە يېزىلىشىچە: "بىلمىدىم، نەجەرىمە (گۇناھ، جەرىمانە)

بـــلەن، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا (نەۋائىنى) ھىرىدىن ئىخراج قىلدى (چـــقىرىۋەتتى). سەمەرقەنتكە باردى... نىچە يىلكىم سەمەرقەنتتە ئىدى. ئـــەھمەد ھاجىبەك مۇرەببى ۋە مۇقەۋۋىسى (تەربىيىچىسى ۋە مەدەتكارى) ئىدى". سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا (مىلادى 1458-يىلى) پايتەخت ھىراتنى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن، شاھرۇخ ۋە ئۇبۇلقاسىم بابۇرنىڭ ئەربابلىرى ۋە يـــېقـــىنلىرىنىڭ مال-مۇلكىنى مۇسادىرە قىلىپ، ئۆزلىرىنى ھەر جايغا سۈرگۈن قىلغان. شۇ قاتاردا، ئەلىشىرنىڭ ئاتا مۇلكىمۇ مۇسادىرە قىلىنغان ۋە ئۆزى سوغۇق مۇئامىلىگە ئۇچراپ، سەمەرقەنتكە كېتىشكە مەجبۇر بولغان. ئەلىشىر يىگىتلىك چېغىدا، سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان.

نەۋائىنىڭ "سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ھەر كىشىدە جەۋاھىر بولسا ئالىپ، بولماسا تەفەھھۇسىدە (قورقۇتۇشتا) مۇبالىغىلەر قىلىپ، ئەنۋايى ئىزا ۋە زەرەر يەتكۈزەر ئەردى..." دېگەن سۆزى ئەنە شۇ دىشۋارچىلىقتىن دېرەك بېرىدۇ.

ئـــەلىشىر ھىراتتا تۇرغان مەزگىللىرىدە (18-19 ياش چاغلىرىدا)، دۆلەتمەن ئائىلىلەردىن بىر كىشىنىڭ قىزىغا ئاشىق بولغان ۋە يىگىت-قىز ئوتتۇرىسىدا ئىشق-مۇھەببەت رىشتىسى باغلانغان. بۇ ھەقتە، ئەلىشىر بىر غەزىلىدە ئىشارەت قىلغان:

ئون سەككىز مەڭ ئالەم ئاشۇبى ئەگەر باشىندەدۇر،
نە ئەجەب، چۈن سەرۇبنازىم ئون سەككىز ياشىندەدۇر.
دېسە بولغايكىم، يەنە ھەم ئون سەككىز يىل ھۆسنى بار،
ئون سەككىز ياشىندە مۇنچە فىتنە كىم باشىندەدۇر.
ئون سەككىز يىل دېمە يۈز سەكسەن يىل ئولسا، ئول دۇرۇر،

هۆسن شاهى، ئول بەلالارکنم کۆزۈ قاشندەدۇر.
(«ب - ۋ»)

بۇ ئاشق-مەشۇقلار ئوتتۇرىسدا خەت-ئالاقە ئۇزۇلمەي داۋام قىلىپ تۇرغان. ئەلىشىر ئۆز ئىشقىنى، ۋەسل بېغىغا ئىنتىلىش ھېسسىياتىنى ئىنتايىن پاساھەتلىك تىل بىلەن تەسۋىرلەپ، مۇنداق غەزەل يازغان:

نە خۇش بولغاي ئىكۆزلەن مەست بولساق ۋەسل باغىدا،
قولۇم بولسا ئانىڭ بويىندا ۋە ئاغزىم قۇلاغىدا.
دەمى ۋەسل ئىچرە ۋالەلىغ رۇخسارىم ئىگىندە،
يەنە بىردەم نىيازۇ ئەجز ئىلە باشىم ئاياغىدا.
تۇتۇپ گاھى زىنەخدانىن مۇكەررەر ئەيلىسەم پات-پات،
كۆرۈپ گۈللەر ئاچىلغان بادەدىن رۇخسار باغىدا.
(«ن - ش»)

بىراق، ئەلىشىر ۋىسال بېغىدىن بەھرىمەن بولالمايدۇ. ئۇ ئىشق كويىغا كىرگەن شۇ مەزگىللەردە، ھىراتتا، ئىگە-چاقسىز، باش-پاناھسىز بولۇپ قالغانىدى. ئۇ پېقىرلىك ھالىتىدە ئىدى، بۇ غۇربەت ئۇنىڭ ئىشق ئازۇسىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا چوڭ توسقۇنلۇق قىلدى. باي-باينىڭ قاياشى بولغان ئۇ زامانداش، ئاتىسىنىڭ ئىزىزىتىدىن ۋە مال-مۇلكىدىن مەھرۇم بولغان كەمبەغەل يىگىتنى باي-دۆلەتمەن ئائىلە ئۆزىگە كۈيئوغۇل قىلىشنى مۇناسىپ كۆرمىگەن. نەسەپ-مەرتىۋە سۇرۇشتۇرۇدىغان ئائىلىدە ئۆسكەن ۋە فېئودالىق-مۇتەئەسسىپلىك روھىدا تەربىيىلەنگەن قىز ــ نەۋائىنىڭ مەشۇقى ۋاپاسىزلىق قىلىپ، ئۆزلىرىگە ئوخشاش دۆلەتمەن ئائىلىگە ياتلىق

بولۇشنى راۋا كۆرگەن. بۇ ئەھۋال نەۋائىنىڭ مۇنۇ غەزەللىرىدە ئىپادىلەنگەن:

يۇز بەلا تاشى ئەگەر ياغدۇرسا دىلبەر باشمە،
شاد بولۇرمەن بارچەسى گەر تەگسە يەكسەر باشمە...
ئىككى باشىم بولماسا، ئىككى كۆڭۈللۈك يارنى
سېۋمەگەيمەنكىم بەلا ئۇرسۇن مۇكەررەر باشمە...

يەنە بىر غەزىلىدە:

ۋاي، يۈزمىڭ ۋايكىم، تەركى مۇھەببەت قىلدى يار،
بىلمەيىن قالدىم مەنۇ قىلماي خەبەر ئايرىلدى يار.
باردى ئۇقتەك تېزۇ يادەك قامەتىم ياد ئەتمەدى،
ئىشق ئارا گويا مېنىڭ ئەگرىلىكىمنى بىلدى يار.
چۇن گەدالار بىرلە شاھلار قىلماس ئەرمىش يارلىغ،
مەن گەدانى كۆزگە بەس نە چۇن بۇرۇندىن ئىلدى يار.
(«غ - س»)

ئۆز مەشۇقىنى مەرتىۋە-دەرىجىتىن كۆرە، ساداقەتمەن بولۇش ۋە ئەقىدىسىنى ساقلاشقا، يەنى ۋاپادار بولۇشقا ئۇندەپ غەزەللەرمۇ يازغان.

نە بولدى دەردىمە، بى ۋەفا، داۋا قىلساڭ،
ۋەفاغا ۋەئدە قىلىپ، ۋەئدىگە ۋەفا قىلساڭ.
(«ب - ۋ»)

مەشۇقىنىڭ يەنىلا بايىشادلىقىنى ھەققىي ئىشق-مۇھەببەتتىن ئۈستۈن قويۇپ، ئەلىشرنى پەقەت كۆرگەنلىكىنى، شۇنىڭ بىلەن بەتنامغا قالغانلىقىنى ئەۋائىنىڭ مۇنۇ بەيىتلىرىدىن بىلىشكە بولىدۇ.

دەپ ئىمىش سەن تەرك ئېتىپ ئىشق-مۇھەببەت شۇمسەن،
ئات چىقارمىش سەن سەلاھ ئىچرە زىھى بەدنامليغ.

ئەۋائىنى مەشۇقىنىڭ يۈز ئۆرۈگەنلىكىدىن ئۆزىگە ۋە ئۆزگىگە نىدا قىلىپ، مۇنداق غەزەل يازغان:

ياردىن ھېچكىم مېنىڭدەك زار-مەھجۇر ئولماسۇن،
جۇملەئى ئالەمدە رەسۋالىقغە مەشھۇر ئولماسۇن.
مەن بولاي ئەۋارە ئىشقىمدىن ئەيلەپ گۇفتۇگۇ،
ئاتى ئانىڭ ھەر كىشى ئاغزىغە مەزكۇر ئولماسۇن...
پەند ئىلە كۆڭلۇم ئۆيىن قىلما ئىمارەت ئەي رەفىق،
بىزنى بۇزدى ھەرگىز ئول، يارەبكى، مەئمۇر ئولماسۇن...
يار ۋەسلىغە قۇۋاندىم قۇۋدى كويىدىن مېنى،
ئەي ئەۋائى ھېچ كىشى دەۋلەتغە مەغرۇر ئولماسۇن.
(«غ - س»)

شۇنىڭدەك مۇھەببەت ۋەقەسىدىن كۆرگەن دەرد-ئەلەم تەجرىبىسىنى يەكۈنلەپ، كۆڭۈلنىڭ كەينىگە كىرمەسلىك، ھاۋايۇ ھەۋەسكە بېرىلمەسلىك تۇغرىسىدا نۇرغۇن ئەسەرلىرىدە ئەھمىيەتلىك پىكىرلەرنى بايان قىلغان. لېكىن ئەۋائى ھاياتقا ئۇمىدۋارلىق بىلەن قاراپ، ھايات گۈلىنى

دەرد-ئەلەمدىن ئۇستۇن قويغان:

خۇش تۇرۇر باغى كائىنات گۈلى،
بارچەدىن ياخشراق ھايات گۈلى.

يەنە بىر غەزىلىدە:

قايدا كىم ھۆسن ئەھلىدىن ئالەمغە تۇشتى ئافەتى،
ئىشقىدىن قىلدىڭ مېنى رەسۋايى ئالەم، ئەي كۆڭۈل...
ئۆتكەن ئۆتتى، بارى، ئەمدى ئەيلە بۇ پەندىم قەبۇل
كىم، يەنە قىلما ھەۋايى جىنسى ئادەم، ئەي كۆڭۈل.
(«ن - ش»)

نەۋائى يارنىڭ ۋاپاسىزلىقىدىن زارلانغان بولسىمۇ، ئۆزىگە تەسەللى بەرگەن، بىرى بىۋاپا بولغىنى بىلەن، يەنە بىرەر مېھرىبان يار تېپىلىشىغا ئۈمىد باغلىغان:

گەر ئانىڭدەك شوخى شەھر ئاشۇبى ئافەت تاپماساق،
بىر فەقىرى مېھرىبانى غەمگۇسارى كۆزلەلى.

نەۋائى بىرىنچى قېتىم ۋەدىلەشكەن مەشۇقى ۋاپاسىزلىق قىلغاندىن كېيىن، ئۆزىگە "فەقىرلەر"دىن "مېھرىبان غەمگۇسار" ئىزدىگەن. ئاخىر، ھەمدەرد بولارلىق بىر لايىق تاپقان. ئەپسۇسكى، نىكاھلىنىشقا مۇۋاپىق بولالمىغان، تۇيۇقسىز تەگكەن كېسەل بىلەن بۇ لايىقى ۋاپات بولغان. بۇنى

نەۋائىنىڭ بەزى غەزەللىرىدىكى ئىما-ئىشارەتلەردىن پەرەز قىلىش مۇمكىن:

هەيـهاتكىم، بىراۋ غەمىدىن زارمەن يەنە،
فەريادكىم، بەلاغە گىرىفتار مەن يەنە.

يەنە «ئىدى» رەدىپلىك غەزىلىدە مۇنداق يازغان:

گويىيا شۇكر ئەتمەدىمكىم ئانسىز ئۆلمىشمەن بۇ دەم،
ئول قويىاشمنى ياشۇرغان چەرخى كاجرەفتار ئىدى.
چەرخ بىلمانكىم ماڭا بۇ ئۆزرىنى تۇتتى رەۋا،
يوقسە مېهر ئەهلىگە ئول تابار ئىدى، غەددار ئىدى...
(«غ - س»)

ئەلىشىر نەۋائى ئىنسان ۋاپاسىزلىقى ۋە پەلەك ۋاپاسىزلىقىدىن تۇغۇلغان ئەنە شۇنداق مۇھەببەت پاجىئەلىرىنى بېشىدىن كەچۈرگەنىدىن كېيىن، ئىشق توغرىسىدىكى چۈشەنچىلىرىنى خۇلاسىلاپ، غەزەللەر يازغان. مەسىلەن:

كىمكى ئاشىق بولسا زارۇ خەستە هال ئولماق كېرەك،
رەشكىدىن ئالەم ئىلىگە بەد خەيال ئولماق كېرەك.
ۋەسل تاپماغلىغكى ئىشق ئەهلىغە ئەمرىۋر مەهال،
هەجر ئارا گاھ نالەدىن ئانداقكى نال ئولماق كېرەك.
ۋەسل مۇمكىن يوق، ۋەلى هىجراندا هەردەم يۇز بەلا،
مۇنداق ئافەت مۇپتەلاسى ماهۇسال ئولماق كېرەك.
ئىشق كويىدا زىلالى ۋەسل ئىچمەيدۇر كىشى،

دەير ساری تالبی جامی زىلال ئولماق كېرەك.
زۇلم كۆركىم، چەرخ ئېتىپ ئىككى سىپەھنى كىنەۋەر،
مورلار خەيلى ئارادا پايمال ئولماق كېرەك.
ئەي نەۋائى، ئىستەسەك مەخلەس كۆدۈررەتتىن ساقا،
خانىقاھدىن دەير ساری ئىنتقال ئولماق كېرەك.
(«غ - س»)

نەۋائى غەزەللىرىدە ۋە باشقا ئەسەرلىرىدە ئۆزىنىڭ تەھللىى بويىچە، ئادالەتپەرۋەر جامائەتچىلىكىنىڭ پىكىرلىرىنى دىققەت نەزىرىدە تۇتۇپ، ئىشقىدا ئىمتىياز بولماسلىق چۈشەنچىسىنى ئالغا سۈرگەن، نەۋائى ئىشق مەسلىسىدە، ئاشىق-مەشۇقلار مەيلى يۇقىرى تەبىقە ياكى تۆۋەن قاتلامدىن بولسۇن، ئۇلاردىن ھېچقايسىسى ئىمتىيازلىق بولماسلىقى، يەنى ئاشىق مەشۇقنى ياكى مەشۇق ئاشىقنى پەقەرلىقىدىن ھەقىر كۆرمەسلىكى ۋە ئۇلار يۇقىرى-تۆۋەنلىك، باي-گادايلىق پەرقلىرىگە پىسەنت قىلماسلىقى، پەقەت تەڭ ئورۇندا، تەڭ مۇناسىۋەتتە، بىر-بىرىگە ھەمدەم-ھەمنەپەس بولۇشى كېرەكلىكىنى تەكىتلىگەن.

ئاشىق ئېرسەڭ، كۆرمەگىل، ئەي شاھ، گەدالارنى ھەقىر كىم، بەلالىغ ئىشق فەرق ئەتمەس گەدايۇ شاھنى.

يەنە بىر غەزەلىدە:

ھۆسن چۇ جلۋە قىلۇر، ئاقۇ قارادا يوق فەرق،
كىشىگە كەلسە بەلاخاھى خىتا، خاھى ھەبەش.

نەۋائى «مەھبۇبۇل قۇلۇب» ناملىق ئەسىرىنىڭ «ئىشق زىكرىدە» دېگەن بابىدا، بۇ پىكرىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، شۇنداق دەيدۇ:

"ئىنادى ئالدىندا تەڭ ھەم پادىشاھ، ھەم گەدا، بېدادى قاشىدا بىر ھەم فاسىق ھەم پارسا" (قىيىقلىق ئالدىدىمۇ پادىشاھ بىلەن گادا تەڭ، جەۋرە قېيىشىدىمۇ يامان ئىشلارنى قىلغۇچى بىلەن يامان ئىشلاردىن ساقلانغۇچىمۇ ئوخشاش).

نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىشق-مۇھەببەتنىڭ ھەقىقىي تەبىرى بېرىلگەن ۋە ئىشق ئىزھار قىلىش ھەم يارنى ھەقىقىي ئىشقا دەۋەت قىلىش ماۋزۇلىرى تەسۋىرلەنگەندىن كېيىن، مەشۇقنىڭ ۋەدىسىدە تۇرماسلىقى تۈپەيلىدىن تۇغۇلغان "ۋەفا" ماۋزۇسى، يەنى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا ۋەدىسىدە تۇرۇش بىلەن تۇرماسلىقتەك چوڭ زىددىيەت مەسىلىسى گەۋدىلىك ئورۇنغا ئۆتكەن. «ۋەفا» سۆزى توغرىسىدا شەرھلىگەن بىر غەزىلىدە:

ۋەفا شەخسىنىڭ فەرقىنى چەرخ تىغى،
ئىكى بۆلدى ۋەھكىم بىرى كەم بولۇپتۇر.

يەنى، "ۋەفا" ئۆزى بىر سۆز بولسىمۇ، لېكىن ئىككى تەرەپلىمە مەنىگە ئىگە سۆز — "ۋەدە" بىلەن "ۋەدىدە تۇرماسلىق"تىن ئىبارەت ئىككى يۈزلۈك سۆز ئىكەنلىكىنى بايان قىلغان.

نەۋائى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە كۆرۈلگەن تۇرلۇك ۋەقەلەرنى كۆزىتىپ، ئۆز كەچۈرمىشلىرىدىن ھاسىل قىلغان چۈشەنچىلىرىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، "ۋەفا" پەقەت ئاشىق-مەشۇق ئوتتۇرىسىدىكىلا مەسىلە ئەمەس، بىر ئىجتىمائىي مەسىلە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغان. ئىنسانىيەتتە شاھ باشلىق ھۆكۈمران تەبىقىگە "ۋەفا" پەزىلىتى

بۇياقتا تۇرسۇن، ھەتتا "ۋەفا" سۆزىمۇ يات ئىكەنلىكىنى، ئىنسان تۇغۇل پەلەك-زامانىمۇ ۋەفانىڭ ئەھدىسىدىن چىقالمايدىغانلىقىنى ئېنىق ۋە كونكرېتراق ئىپادىلەشكە ئۆز ماھارىتىنى بېغىشلىغان. «كۆڭۈل» رادىفلىق غەزىلىدە مۇنداق يازغان:

ئالەم ئەھلىغە ۋەفا كۆپ قىلدىمۇ، كۆردۈم جەفا،
ئۇلفەتىڭ بۇ خەيلىدىن سەن بارى قىل كەم، ئەي كۆڭۈل.
(«ن - ش»)

«ئىستەدىم» رادىفلىق غەزىلىدە مۇنداق يازغان:

بىلمەدىم ئالەم ئىلىدە يوقتۇرۇر مۇتلەق ۋەفا،
ۋەھكى ئۆمرۈم ئولچە يوقتۇر ساغىنىپ يار ئىستەدىم.

«كۆرمەدىم» رادىفلىق غەزىلىدە مۇنداق يازغان:

كىمگە قىلدىم بىر ۋەفاكىم، يۇز جەفاسىن كۆرمەدىم،
كۆرگۈزۈپ يۇز مېھر، مېڭ دەردۇ بەلاسىن كۆرمەدىم.
(«ب - ۋ»)

«ۋەفا» رادىفلىق غەزىلىدە ئالەم ئەھلىغە نەسىھەت قىلغان:

كىمسە ھەرگىز كۆرمەدى چۈن ئەھلى دەۋراندىن ۋەفا،
ئولكى دەۋران ئافەتىدۇر نە تەمەئ ئاندىن ۋەفا.

گەر ۋەفا قىلساڭ ئېرۇر ئاندىنكى بارىدۇر سەن بەرى،
يوقسە كىم ئالەمدە كۆرمىش نەۋئى ئىنساندىن ۋەفا.
(«ب - ۋ»)

سەمەرقەنتتە ياشىغان دەسلەپكى مەزگىللىرىنى ياش ئەلىشىر ھىجرانلىق ھالىتىدە ئۆتكۈزگەن. شۇڭا ئەسەرلىرىدە، «ۋەفا» تېمىسىغا ئۇلاپ «ھىجران»، «فىراق» تېمىلىرى يورىتىلغان.

نەۋ بەھار ئەييامى بولمىش، مەن دىيارۇ يارسىز،
بۇلبۇل ئولغاندەك خەزان فەسلى گۈلۇ گۈلزارسىز...
تاڭ ئەمەستۇر گەر دىيارۇ يارسىز ئازۇردەمەن
كىم، ئەمەس بۇلبۇل گۈلۇ گۈلزارسىز ئازارسىز...
(«غ - س»)

دېمەك، شائىرنىڭ سەمەرقەنتتە يېزىلغان شېئىرلىرىدە «ھىجران»، «فىراق»، «غۇربەت» تەسەۋۋۇرلىرى ئۆز قەلبىنىڭ نازۇك تۇيغۇلىرىنىڭ ئىنكاسىدۇر. «ئۆرتەندى» رادىفلىق غەزىلى بۇ ھالنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرىدۇ:

ۋەھكى ھەجرىڭ ئوتى جىسمى ناتەۋانىم ئۆرتەدى،
ناتەۋان جىسمىمغە تۇشكەن شۆئلە جانىم ئۆرتەدى.
قوزغابان كۆڭلۈم ئالاخانۇ ئالامان ئەيلەدى،
نە ئالاخانۇ ئالامان، خانۇمانىم ئۆرتەدى.
(«ب-ۋ»)

نەۋائىنى مۇنداق كۆلپەتلەرگە سالغان مەشۇقىنىڭ نامۇ نىشانى ـــ كىم ئىكەنلىكى ھەققىدە كۆپ تەتقىقاتچىلار ئىزدەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئېنىق نەتىجە ھاسىل قىلالمىغان. چۈنكى نەۋائى "يارنىڭ ئىشقىدىن مەنلا سۆزلەپ ئاۋارە بولاي، ئۇنىڭ ئىسمىنى بىر كىم ئاغزىغا ئېلىپ يۈرمىسۇن" دېگەن مەزمۇندا «ئولماسۇن»، «ئىمىش» رادىفلىق غەزەللىرىنى يازغان:

مەن بولاي ئاۋارە تا ئىشقىمدىن ئەيلەپ گۇفتۇگۇ،
ئاتى ئانىڭ ھەر كىشى ئاغزىغە مەزكۇر ئولماسۇن.
(«غ - س»)

يار ئاتى جاندىن چىقارىپ، تىلغا مەزكۇر ئەيلەمەك،
ئاشقى پەرۋانە ئالىندا قاچان مەھسۇپ ئىمىش.
(«ف - ك»)

لېكىن، تەتقىقاتچىلار نەۋائى ئۆز مەشۇقىنى "گۈل" بىلەن تەۋسىف قىلغانلىقىغا قاراپ، ئۇنىڭ مەشۇقى "گۈل" بىلەن ئاتالغان بولسا كېرەك دەپ تەخمىن قىلىشىدۇ. ئومۇمەن "گۈل" ۋە "بۇلبۇل" كلاسسىكلىرىمىز "ئاشىق" بىلەن "مەشۇق"نىڭ تىمسالى سۈپىتىدە كۆپ قوللانغان سۆزلەر. گاھىدا شائىرلار ئۆزىنى "بۇلبۇل"غا، يار-مەشۇقىنى "گۈل"گە ئوخشىتىدۇ. نەۋائىمۇ مەزكۇر ئىستىئاردىن كۆپ پايدىلىنىپ، ئۆز مەشۇقىدىن بشارەت بەرگەن. نەۋائىنىڭ ئىجادىيىتىدە "گۈل" لىرىك قەھرىمان نامى سۈپىتىدە قوللىنىلىپ يېزىلغان شېئىرلار كۆپ.

گۈلنى ئوخشاتقان ئۇچۇن يارىمغا گويا باغ ئارا،

مۇزتەرىپ كۆڭلۈم قۇشدۇر، بۇلبۇلى شەيدا ئەمەس.
(«غ - س»)

نەۋائىنىڭ ھەققىدە تەتقىق قىلغۇچىلار، نەۋائىنىڭ «فەرھاد ۋە شىرىن» داستانىنى يېزىشىدا ئىجتىمائىي زۆرۈرىيەت ۋە ئەدەبىي رىجىلىرىدىن باشقا، بەختسىز مۇھەببىتىمۇ چوڭ تۈرتكە بولغان، شائىرنىڭ مۇرادىغا يېتەلمىگەنلىكى فەرھادنىڭ تەقدىرىگە قىسمەن ئوخشاپ كېتىدۇ، دېيىشىدۇ. دەرۋەقە نەۋائىنىڭ «فەرھاد ۋە شىرىن» داستانىدىكى مۇنۇ بەيىت بۇنىڭغا پاكىت بولىدۇ:

چۇ تاپتىم ئىشق ئارا فەرھادۋەشلىق،
قىلاي ئول جامنى فەرھاد كۆشلۈق.

چۈنكى نەۋائى بىرمۇنچە غەزەللىرىدە فەرھادنى ھەمدەرد، ئەسلىگۈچى، ھالىنى بىلگۈچى قىلىپ تەسۋىرلىگەن. گاھىدا ئۆزىنى ئىشق دەردى مۇبتەلاسىدا فەرھاددىن ئۆتە دەردمەن قىلىپ كۆرسەتكەن.

ئىشق ئەھلى گۆرىستانىدا قەبرىم چۇ زاھىر بولغۇسى،
فەرھاد ئانىڭ تاشىن يۇنۇپ، مەجنۇن مۇجاۋىر بولغۇسى.
(«غ - س»)

ئىشق ئارا قازدىم بەلا تاغىنى تىرناغىم بىلە،
ئويلە ساغىنماڭكى، شىرىن ئاشقى فەرھادەمەن.
(«ن - س»)

تاش ئۇرارلار مەنى مەجنۇنغەكى، قازمش فەرھاد،
ئىشق ئارا مەنچە قاچان ئەردى ئىكىن شددەت ئاڭا.
(«ب - ۋ»)

نە چاغلىق تاشكىم فەرھاد ئوشاتتى،
فەلەك بارىن يىغىپ باشىمغا ئاتتى.
مېنىڭ ئەفسانەم ئەردى بول ئەجەبراق،
نېچە مەجنۇن سۆزنىن راۋى ئۇزاتتى.
(«ب - ۋ»)

بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ قىياسچە، ئەلىشىر نەۋائى ئۆز ئىشقىنى شەرھلەپ، ئۆزىنى مەپتۇن ۋە مەھزۇن قىلغان مەشۇقىنىڭ نامىنى ئاتاپ ئايرىم داستان يازماقچى بولغان. لېكىن بۇ داستان رېجە ھالىتىدە قالغان. ئېھتىمال، «فەرھاد ۋە شېرىن» داستانىدا بايان قىلىنغان ۋەقەلىكلەر ۋە ئوخشىتىشلار ھەم ئاشىق بىلەن مەشۇقىنىڭ ۋىسال ئۇچۇن تارتقان كۇلپەتلىرىنىڭ تەسۋىرى بىلەن كېپايىلەنگەن بولسا كېرەك.

نەۋائى ئەللىك ياشتىن ئاشقاندا، دوست-ياردىنلىرىنىڭ تەرغىبى ۋە شەخسىي ئىلھۇمى يالغۇزلۇق سەۋەبى بىلەن ئۆزىگە بىر ھەمراھ تېپىشنى ئويلىغان. لېكىن بۇ خىيالىدىن ۋاز كەچكەن. بۇ ھەقتە ئۆمۇر بايانى تەرزىدە مۇنداق غەزەل يازغان:

ئاقارا باشلادى باش، تۆكۈلە باشلادى تىش،
سەفەر يارىغىنى قىلغىلكى، تۇشتى باشىگە ئىش.
يىگىتلىكىم بارىبان، كەلدى باشىمە قېرىلىق،

فەنا يولدا بۇ ياڭلىغ ئىمىش باربشۇ كېلىش.
يۇز ئولكى قىرىقدىن ئەللىككە قويىدى يۇز، قىلسا
مىڭ ئىشىدىن بىرىگە ياخشىلىق مەھال ئەرمىش.
يىگىتلىك ئولدى بەھارۇ كۆھۈلەت ئولدى خەزان،
دېگەن بۇ سۆزنى ـــ قېرىلىقنى قىشقا ئوخشاتمىش.
نە قىش نىشاتى ماڭا قالدى نە خەزان، نە بەھار،
نەھارىمە چۇ خازان قويىدى يۇز، خەزانمە قىش.
نە تۇرفە ئىشكى، بىراۋچۇن تارىقتى ئۆمرىدىن،
دېسە "ئۇزۇن ياشا"، قارغىشدۇر ئاڭا بۇ ئالقىش.
نەۋائىيا، تۇتار ئەھلى فەنا نەجاد يولىن،
ئېرىشمەك ئىستەر ئېسەڭ ئىشدە، ھەم ئالارنى ئېرىش.
(«ق ـ ك»)

دېمەك، ئۇلۇغ مۇنەپەككۇر شائىرنىڭ ئۆمرىنى تەنھا-بويتاق ئۆتكۈزگەنلىكىنىڭ شەخسىي سەۋەبلىرى ئەنە شۇ ئەھۋاللاردىن بولسا كېرەك. نەۋائى ئۆمرىنىڭ تولىسىنى ئىجادىيەتكە، ئەلنىڭ پاراۋانلىقىغا بېغىشلىغان.

ئەلشىر نەۋائىنىڭ ئىجادىيىتى

ئەلشىر نەۋائى "چاغاتاي ئەدەبىياتى"نىڭ داھىيانە ۋەكىلى، ئۇ ئۆز ئانا تىلىدا "ئەڭ كۆپ يازغان ۋە ئەڭ خوب يازغان" مۇتەپەككۇر شائىر؛ شۇنداقلا XV ئەسىر كلاسسىك شېئىرىيىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن شائىرلارنىڭ پېشۋاسى.

نەۋائىنىڭ ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ ئاساسلىق ساھەلىرىدە، خىلمۇخىل تېمىلاردا چوڭقۇر مەزمۇنلۇق ئەسەرلەر يارانقان ئېنسىكلوپېدىك ئەدىب. نەۋائىنىڭ ئومۇمىي ئىجادىي مىراسىنى يەتتە تۈركۈمگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

1. بەدىئىي ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى: «خەزايىنۇل مەئانى»، «خەمسە»، «لىسانۇت تەير»، «ھىلالىيە»؛ «تۇھفەتۇل ئەفكار»، «ھەسبى ھال»؛

2. ئەدەبىياتشۇناسلىققا ئائىت: «مەجالىسۇن نەفائىس»، «مىزانۇل ئەۋزان»، «مۇفرەدات»؛

3. تىلشۇناسلىققا ئائىت: «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين»؛

4. تارىخ — تەزكىرە ھەم ۋەسىقەشۇناسلىققا ئائىت: «خەمسەتۇل مۇتەھەييرىن»، «تارىخى مۇلۇكى ئەجەم» («زۇبدەتۇل تەۋارىخ» دەپمۇ ئاتالغان)، «ھالاتى سەيىد ھەسەن ئەردەشىر»، «ھالاتى پەھلىۋان مۇھەممەد»، «مۇنشىئات»، «ۋەقفىيە»، «تارىخى ئەنبىيا ۋە ھۆكۈما»؛

5. پەلسەپىگە ئائىت: «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»؛

6. ئـــجـادىـــي تـــەرجىمىگە ئائىت: «نەسايىمۇل مۇھەببەت» ـــ ئابدۇرەھمان جامىنىڭ «نەفەھاتۇل ئۇنس» دېگەن ئەسىرىنىڭ قوشۇمچە ۋە ئىلاۋىلەر بىلەن تولۇقلاپ قىلىنغان تەرجىمىسى؛ «نەزمۇل جەۋاھىر» ـــ ھـــەزرەت ئەلىنىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرىنىڭ توپلىمى ـــ «نەسرۇلەئالى» («لەئلىلەر چاچقۇسى») دېگەن ئەسىرىنىڭ شېئىرىي تەرجىمىسى؛ «ئەربەئىن ھـــەدىـــس» («قىرىق ھەدىس»)نىڭ جامى تەرىپىدىن قىلىنغان پارسچە تەرجىمىسىنىڭ تۈركىيچە تەرجىمىسى؛ فەخرىددىن ئىراقىينىڭ «لەمەئات» ئەسىرىنىڭ تەرجىمىسى؛ نەزمىي ۋە نەسرىي ـــ ئىككى ساھە بويىچە نۇرغۇنلىغان بۇ ئەسەرلەر بىلەن نۇقتىلىق تونۇشۇپ چىقايلى.

I نەزمىي ئەسەرلەر

نەۋائىنىڭ دىۋانلىرى، «خەمسە»، «لىسانۇت تەير» ـــ بۇ ئۇچ چوڭ ئـــەســـەر لىرىك ئىجادىيەت ھېسابلىنىدۇ؛ قەسىدىلىرى بىلەن بىللە باشقا نەسرىي ئەسەرلىرىنىمۇ شېئىرلىرى كۆپ. نەۋائىنىڭ زامانداشى ۋە نەۋائى "پىر ئۇستاز"، "ئەۋلىيا" دەپ ھۆرمەتلەيدىغان ئەدىب ئابدۇرەھمان جامى مۇنداق دېگەن: "ئەگەرچە ئاڭا تەبئەت قۇۋۋىتى ۋە قابىلىيەت كەڭلىكى جەھەتتىن تۈركىي ۋە فارسىي ـــ ئىككى تىلدا شېئىر مۇيەسسەر بولسىمۇ، ئەمما تەبئىنىڭ مەيلى فارسىدىن كۆرە تۈركىيگە ئارتۇقراقدۇر ۋە ئۇنىڭ غەزەللىرى ئۇ تىلدا ئون مىڭدىن زىيادە بولسا كېرەك. نىزامى «خەمسە»سى مۇقابىلەسىدە ئېيتقان مەسنەۋى (ئىككىلىك) لىرى ئوتتۇز مىڭغا يېقىن. دېگەندەك، ئۇ تىلدا ئونىڭدىن ئىلگىرى ھېچكىم ئونچىلىك شېئىر ئېيتمىغان ۋە نەزم گۆھىرىنى تەشمىگەن". جامى ۋاپات قىلغاندىن (1492-يىلىدىن)

كېيىن نەۋائى ئۆزى ۋاپات قىلغانغىچە، نەسرىي ئەسەرلەردىن باشقا، يەنە نۇرغۇن شېئىر يازغان. نەۋائى «دىباچە» (كىرىش سۆز)دە مۇنداق دېگەن: "ئاندىن سوڭرە يىغىلغان ئەشئارنىڭ ۋە نەزم رىشتەسىغە تارتىلغان دۇررى شەھۋار (ئەڭ ئەلا دۇر-ئۇنچە)نىڭ ئەدەدى بۇرۇنقى دىۋانلاردىن ئارتۇق چاغلىقدۇر"، شۇڭا ئەدەبىياتشۇناسلار نەۋائىنىڭ لىرىك مىراسىلا 50 مىڭ مىسرادىن ئاشىدۇ، دەپ مۆلچەرلەشكەن.

1. دەسلەپكى دىۋانلىرى

ئەلىشىر 7-8 يېشىدىن باشلاپ شېئىر يېزىشقا كىرىشكەن. ھىرات، مەشھەد، تەفت شەھەرلىرىدە ئوقۇپ يۈرگەن چېغىدىلا قولىغا قەلەم ئالغان. بولۇپمۇ سەمەرقەنددە ئىلىم تەھسىل قىلىش داۋامىدا، ناھايىتى نۇرغۇن نەزمىي ئەسەر يازغان. نەۋائى 25 ياش چېغىدا بىر دىۋانى تۈزۈلگەن. نەۋائى بېيىتلىرىدىن تۈزۈلگەن بىر دىۋانغا «تۆھپەتۈس-سەلاتىن» («سۇلتانغا تۆھپە») دەپ نام بېرىلگەن.

«بەدايىئۇل بىدايە» («بەدىئىيلىك باشلانمىسى»). بۇ ــ نەۋائىنىڭ ئۆزى تۈزگەن بىرىنچى دىۋانى. بۇ دىۋان نەۋائى 1469-يىلى سەمەرقەنددىن ھىراتقا قايتقاندىن كېيىن تۈزۈلگەن. تەخمىنەن نەۋائى 35 ياش چاغلىرىدا (1476-يىلى) تۈزۈلگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ دىۋان 12 ژانىردا يېزىلغان 842 پارچە شېئىردىن تەركىب تاپقان.

«نەۋادىرۇن نىھايە» («نادىرلىق چوققىسى»). نەۋائى بۇ دىۋانىنى تەخمىنەن 41 يېشىدا تۈزگەن بولۇشى مۇمكىن؛ دىۋانغا 1476 ــ 1486-يىللىرى ئارىلىقىدا يېزىلغان. سەككىز ژانىرغا مەنسۇپ كۆپچىلىك شېئىرلىرى (693 شېئىر) كىرگۈزۈلگەن. بۇ يىللاردا، نەۋائى تولا چاغلاردا خانلىق-ئوردا خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ئۈچۈن، ئاساسەن غەزەل ژانىرىدا شېئىر يازغان.

ئەلىشىر نەۋائى بۇ دىۋانلىرى توغرىسىدا مۇنداق يازغان: "... بۇخاكسار پەرىشان روزگار كىچىك ياشىدىن ئۆزۈمنى شېئىرنىڭ پەرىشان سەۋداسىغە گىرىفتار بولغانىمنى ۋە توفۇلىيەت (گۆزەكلىك) زامانىدىن كۆڭلۈمنى نەزمنىڭ پەراكەندە ۋەسۋەسىغە مەشغۇل ۋە شىفتەۋار (مەپتۇن) بولغانىن ۋە مۇتەقەددىم شۇئەراسى مەلىكۇل كەلاملىرى (ئىلگىرى ئۆتكەن شائىرلار، سۆز پادىشاھلىرى) دەستۇرى بىلەن جەمئ ۋە تەرتىبدە سەئى قىلغانىمنى... ھەر سىنىف شېئىرغە زىب ۋە تەزىين ۋە ئارايىش ۋە ئايىن بەرگەنىمنىڭ كەيفىيەتىن بۇرۇنقى دىۋانىم فەھرەستىدە كىم (مۇندەرىجىسى) «بەدايىئۇل بىدايە»غە مەۋسۇمدۇر. شەرھ بىلە ئەرز قىلىپ ئەردىم. ئاندىن سوڭ داغى ئول جەمئ ۋە تەرتىبدىن باشقا يەنە بىر تەقرىب بىلە بىر نەۋئ ئەبياتكىم ئېيتىلىپ ئەردى ۋە ھەرنەۋئ غەزەلىياتكىم يىغىلىپ ئەردى. ئول خەيال شەبىستانىنىڭ دۇرەخشان ئەختەرلەرىن ۋە ئول كۆڭۈل گۈلشەنىنىڭ دۇرەخشان گەۋھەرلەرىن داغى ئىككىنچى دىۋانىمغە كىم «نەۋادۇرۇن نىھايە» غە مەشھۇردۇر..."

2. «خەزايىنۇل مەئانى»

ئەلىشىر نەۋائى بالدۇرقى ئىككى دىۋاندىكى شېئىرلارنى ۋە 1486-يىلىدىن كېيىن يازغان شېئىرلىرىنى (كېيىن يازغانلىرى 1597 پارچە) قوشۇپ چوڭ لىرىك توپلام تۈزۈپ، «خەزايىنۇل مەئانى» («مەنبەر خەزىنىسى») دەپ ئات قويغان. بۇ دىۋانىنىڭ تۈزۈلۈشى توغرىسىدا، «خەمسەتۇل مۇتەھەييىرىن» ۋە «مۇنشىئات» دېگەن ئەسەرلىرىدىمۇ توختالغان. بۇ دىۋانى خەلق ئارىسىدا «چاھاردىۋان» دېگەن نام بىلەن مەشھۇردۇر. چۈنكى بۇ دىۋان تۆت توپلامدىن تەركىب تاپقان.

نەۋائى بۇ دىۋانىغا يازغان «دىباچە»سىدە مۇنداق قەيت قىلغان، رۇبائىي:

بۇ بەھركى، گەنجلەر مەكانى دېدىلەر،
ھەر قەترەسىن بىر زىندەگانى دېدىلەر.
شەھ مەخزەنى تەبئىدىن نىشانى دېدىلەر،
كىم، ئانى «خەزاينۇل مەئانى» دېدىلەر.

"... تۆرت فەسلىنىڭ مۇقابىلەسىدىكىم، تۆرت دىۋان ۋاقىئ بولۇپتۇر، ھەرقايسىغە بىر مۇناسىپ ئات دەرىايىست ئىدى. ئول سەبەبدىن ئەۋۋەلقى دىۋانىكىم، تۇفۇلىيەت بەھارى غۇنچەسىنىڭ ئەجىب گۇللەرى ۋە سىغەر گۇلزارىنىڭ باغچەسىنىڭ غەرىب چېچەكلىرى بىلە ئاراستە بولۇپ ئەردى، «غەرايىبۇس سىغەر» دېيىلدى. ئىككىنچى دىۋانىكىم، يىگىتلىك ئاشۇفتەلىغ ۋە شەباب ئالۇفتەلىغ يازى ۋە دەشتىدە يۈزلەنگەن نادىر ۋەقايئ بىلە پېيرەستە بولۇر ئەردى، «نەۋادىرۇش شەباب» ئاتالدى ۋە ئۇچىنچى دىۋانىكىم، ۋەسەتۇل ھەيات مەيخانەسىدە ئىشق بىلە شەۋق پەيمانەسىدىن يۈزلەنگەن بەدىئ نىشاتلار كەيفىيەتىن يازىلىپ ئەردى، «بەدايىئۇل ۋەسەت» ئات قويۇلدى ۋە تۆرتۇنچى دىۋانىكىم، ئۆمرىنىڭ ئاخىرلەردە يۈزلەنگەن ئىشق دەردۇرەنجى فايدەلەرىكىم، جانسۇز ئاھ ئۇرماق ۋە جان تاپشۇرماقدۇركىم، ئاندا سەبت بولۇپتۇر، «فەۋايىدۇل كىبەر» لەقەپ بېرىلدى".

ئەلىشىر نەۋائى يىلنىڭ تۆت پەسلىگە ئوخشىتىپ ئۆمرىنىمۇ تۆت پەسلىگە ئايرىغان، "يەتتە-سەككىز ياشتىن يىگىرمە ياشقىچە" بولغان دەۋرىنى "تۇفۇلىيەت ئاۋانى" ("بالىلىق چېغى") ۋە "ئۆمۈر فەسىللىرىنىڭ ئەۋ باھارى ۋە ھايات گۇلشەنىنىڭ گۇلزارى" دەپ ئاتىغان، بۇ چاغنى مەدھىيىلىگەن شېئىرلىرىنى «غەرايىبۇس سىغەر» («بالىلىق غارايىبلىرى») دىۋانىغا توپلىغان. "يىگىرمەدىن ئوتتۇز بەشكىچە شەباب زەمانى" (يىگىتلىك زامانى) بولۇپ، ئۆمۈرنىڭ ياز پەسلى ۋە "يىگىتلىك بۇلقى" دەپ تەرىپلەپ

يازغان شېئىرلىرىنى «نەۋادىرۇش شەباب» («يېگىتلىك نادىرلىقلىرى») دىۋانىغا توپلىغان. "ئوتتۇز بەشتىن قىرىق بەشكىچە" "كۆھۈلەت ئەييامى" (ئوتتۇرا ياشلىق كۈنلىرى) "قىياس قىلىپ"، بۇ ئۆمۈرنىڭ خازان فەسلى يەنى "تىرىكلىك باغىنىڭ بەرگىزىنىڭ نىشانىسى" (يوپۇرماق تاشلايدىغان چېغى) دەپ تەرىپلەپ يازغان شېئىرلىرىنى «بەدايىئۇل ۋەسەت» («ئوتتۇرا ياشلىق بەدئىيلىكى») دىۋانىغا توپلىغان. "قىرىق بەشدىن ئاتمىش ياقىنىغىچە" ئۆمۈرنىڭ قىش پەسلى بولۇپ، "كىشىنىڭ ... ئەدەم (يوقلۇق) بولغا كىرىپ، زامان ئەھلى بىلەن خەيرلىشىدىغان" چېغى دەپ ھېسابلاپ، بۇ ھەقتە دۇنيا تەرىقىسىدە يازغان شېئىرلىرىنى «فەۋايىدۇل كىبىر» («قېرىلىق پايدىلىرى») دىۋانىغا توپلىغان.

نەۋائى مۇمكىن قەدەر بارلىق شېئىرلىرىنى توپلاپ، ئۆمرىنىڭ تۆت پەسلىگە توغرىلاپ تۆت دىۋانغا ئايرىغان. لېكىن مۇتلەق خرونولوگىيىلىك ئاساستا تۇرۇلگەن دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى «غەرايىبىۋس سىغەر» دىۋانىغا كىرگۈزۈلگەن شېئىرلار ئىچىدە يېشى ئەللىككە يەتكەندە يازغان شېئىرلىرىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، «غ — س»دە مۇنداق يازغان:

ياشىڭ ئەللىك بولدى يۈز قويغىل فەنا تۇپراغىغە
كىم، شەباب ئەييامى ئەيشۇبىئەدەبلىغ چاغى بەس.

«خەزايىنۇل مەئانى» دىۋانى سىمىترىك قانۇنى ئاساسىدا، خۇددى نەۋائى ئۆزى دېگىنىدەك "غەزەلىياتنى 32 ھەرپ تەرتىبى بىلەن مۇرەتتەپ قىلىنغان". يەنى ھەر دىۋانغا كىرگۈزۈلگەن شېئىرلارنىڭ قافىيىلىرى ئاساس قىلىنىپ، ئەرەب ئېلىپبەسىدىكى ھەرپلەر تەرتىبى بويىچە مۇتەناسىپ ھالدا تۇرۇلگەن.

دىۋانغا 3132 پارچە شېئىر كىرگۈزۈلگەن ۋە ھەربىر ھەرپكە بىردىن ماۋزۇ قويۇلغان. تەخمىنەن 44 مىڭ 901 مىسرادىن ئىبارەت. بۇ شېئىرلار 16 خىل ژانىردا (غەزەل، مەسنەۋى، قەسىدە، مۇخەممەس، مۇسەددەس، مۇسەممەن، رۇبائىي، قىتئە، ساقىنامە، مۇستەزاد، فەرد، مۇئەمما، لۇغز يەنى تېپىشماق، تەركىببەند، تەرجىبەند، تۇيۇق شەكىللىرىدە) يېزىلغان. ئەمما تۆت دىۋاندا لىرىك ژانىرلار تەكشى ئەمەس، مەسىلەن، بىرىنچى دىۋاندا تۆت ژانىر، ئىككىنچى دىۋاندا 13 ژانىر، ئۈچىنچى دىۋاندا سەككىز ژانىر ۋە تۆتىنچى دىۋاندا 12 ژانىر بار. 3132 پارچە شېئىرنىڭ 2600 پارچىسى غەزەل بولۇپ، غەزەللەر تۆت دىۋانغا 650 دىن تەڭ تەقسىم قىلىنغان.

پەقەت غەزەل ژانىرىنى ئالساق، تېما جەھەتتىن ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئۇمۇمەن پەلسەپىۋى-دىداكتىكىلىقى ۋە ئىجتىمائىيلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. مەزمۇن جەھەتتىن ئىشق-مۇھەببەت، مەي، ساتىرا، تەسەۋۋۇف، ئەل-ۋەتەن، ۋەفا، ئادالەت، زامان، ئەمگەك، تەبىئەت قاتارلىق نۇرغۇن ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. نەۋائىشۇناسلارنىڭ تەرىپىچە، بۇ دىۋان ــ نەۋائى لىرىك مىراسىنىڭ ھەقىقىي كۆزگۈسى ۋە پۈتىتىك ئېنسىكلوپېدىيەدۇر.

3. «خەمسە»

«خەمسە» نەۋائىنىڭ ئېپىك ئەسىرى، «خەمسە» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، "بەش"، "بەشلىك" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ؛ ئەدەبىياتتا، بەش داستاننىڭ توپلىمى «خەمسە» دەپ ئاتالغان.

نەۋائى خەلق فولكلورى، تارىخىي ۋەقەلەر ۋە رىۋايەتلەرنى كەڭ ۋە چوڭقۇر ئۆزلىشىپ، ئۆزىدىن ئىلگىرى «خەمسە» يازغان شائىرلارنىڭ، بولۇپمۇ ئىلياس يۈسۈف ئوغلى نىزامى ــ گەنجەۋى ۋە ئەمىر خىسرەۋ دېھلەۋىنىڭ تەجرىبىلىرىنى تەنقىد قىلىپ، بەدىئىي ۋە غايىۋىي جەھەتلىرىدىن ئۆزىگە

خاس ئۇسلۇب بىلەن، كەينى كەينىدىن بەش داستان يازغان. خانەمىر «مۇكارىمۇل ئەخلاق»تا يېزىشىچە: "گۈزەل سىپەتلىك ئەمىرنىڭ مەنزۇم ئەسەرلىرىدىن بىرى تۇركىي «خەمسە» بولۇپ، يىگىرمە يەتتە مىڭ بەيتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ". نەۋائىنىڭ «خەمسە»سى «ھەيرەتۇل ئەبرار»، «فەرھاد ۋە شىرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «سەبئەئى سەييار»، «سەددى ئىسكەندەرى» دىن ئىبارەت. تۆۋەندە بۇ بەش داستانىنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز.

«ھەيرەتۇل ئەبرار»

«ھەيرەتۇل ئەبرار» — «ياخشى كىشىلەرنىڭ ھەيرانلىقى» — پەلسەپىۋى-تەربىيىۋى داستان، نەۋائى بۇ داستانىنىڭ يېزىلغان ۋاقتىنى ئەسەرنىڭ خاتىمىسىدە مۇنداق كۆرسەتكەن:

ھەيرەتى ئەبرار كۆرۈپ زاتىنى،
«ھەيرەتۇل ئەبرار» دېدىم ئاتىنى؛
نۇكتەئى تارىخكى ئەھسەن ئىدى،
سەككىزۇ سەككىز يۈزۇ سەكسەن ئىدى.

يەنى ھىجرىنىڭ 888-يىلى (مىلادى 1483-يىلى) يېزىلغان.

داستان كىرىش، تۆت مۇناجات، بەش نەئت (پەيغەمبەرنىڭ سۈپەتلىرى توغرىسىدا)، نىزامى-گەنجىۋى ھەققىدە مەدھىيە، جامى توغرىسىدا، سۆز — تىلنىڭ تەرىپى ۋە سۆزنىڭ مەنىسى، سۇلتان ھۈسەين بايقارا ھەققىدە مەدھىيە، كۆكۈلنىڭ تەرىپى، ئۇچ ھەيرەت، بەھائىددىن

نەقشەبەندى ھەققىدە مەدھىيە، 20 مەقالەت (ھەر مەقالەت ئاخىردا بىردىن ھېكايەت)، مۇھەممەد پارسا ھەققىدە، نەۋائى ئۆزى ھەققىدە (قوشۇمچە قۇلنىڭ ھېكايىتى) بولۇپ جەمئىي 64 ماۋزۇدىن تەركىب تاپقان. بۇلاردىن 20 مەقالەت داستاننىڭ ئاساسىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. ھەر مەقالەتتە بىردىن مەسىلە (ئىمان، ئىسلام، پادىشاھ، سېخىيلىق، ئەدەب، قانائەت، ۋاپا، ئىشق ئوتى، راستچىللىق، ئىلىم، قەلەمكەشلەر، پايدا يەتكۈزگۈچى، پەلەك-زامان، مەيخورلۇق، خۇنسلارنىڭ ھېيلىگەرلىكى، يىگىتلىك باھارى، ھاياتنى قەدىرلەش، ھىراتنىڭ ئابادلىقى، لەتىپلەرنىڭ مەجمۇئى) گۈزەل-فاساھەتلىك سۆزلەر، ھېكمەتلىك ئىبارىلەر، تەبىئەت ۋە گۈزەللىك تەسۋىرلىرى بىلەن بايان قىلىنغان. نەۋائى بۇ داستاندا، خەلق چۆچەكلىرى، مەسەللىرى، ماقال-تەمسىللىرىدىن كەڭ پايدىلانغان ۋە ئۆزىمۇ نۇرغۇن ھېكمەتلىك ماقاللارنى ئىجاد قىلغان. شائىر ئۆزىنىڭ پىكىر-مۇلاھىزىلىرىنى ھەر مەقالەت ئاخىردا بىردىن قىسقا ھېكايە بىلەن گەۋدىلەندۈرگەن. شائىر بۇ مەسىلىلەر ئارقىلىق زالىملارنى، رىياكار روھانىلارنى، جاھىللىق، مۇناپىقلىق، ئالدامچىلىق، تەمەخورلۇق ئىللەتلىرىنى ئەيىبلەيدۇ؛ ئادالەت، ئىنساپ، ۋاپادارلىق، سېخىيلىق، ئەدەب-ئەخلاق، ئەمگەكچانلىق، راستچىللىق پەزىلەتلىرىنى تەرغىپ قىلىدۇ. مەسىلەن، 11-مەقالەتتە، ئىلىم-ئالىم پەزىلىتى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزگىنىدە، ئىلىم ئىزدىگۈچى مۇساپىرلارنىڭ تارتقان جاپالىرىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

زۇلمدۇرۇر ئۇشبۇكى بىرناتەۋان،
ئىلىم تەلەپ شەھەردىن ئۇلغاي رەۋان.

ئەينى فەلاكەتدىن ئاياغى يالاڭ،

تونى يوقىدىن تەنى داغى يالاڭ.

تىيۇرەپ ئايانغىنى ئانىڭ ھەر تىكەن،
ھەر تىكەن ئۇستىدە مۇكەررەر تىكەن...

ئەسكى سەپچى باشىدا كۆلكۈلۈك،
دام كەبى باشىدىن ئايانغى تۇرگۈلۈك.

ئەگىنده ئەۋراق كىتابى ئانىڭ،
قىلغالى تەھسىل شىتابى ئانىڭ...

ئاچ ئېتىبان قارنىنى موھتاجلىق،
تۇئمەغه موھتاج ئېتىبان ئاچلىق.

ھەرنه يېتسپ قانىڭ ئولۇپ يول يۇرۇپ،
تا ئۆزىن ئۆز مەقسەدىغه يەتكۈرۈپ...

سەير ئېتسپ ئاقشامغەچه بىتۆشەئى،
چۈن بولۇپ ئاقشام تۇتۇبان گۈشەئى...

تاڭلا قىلىپ سەير مەدارىس ئارا،
مەدرەسەلەر ئىچره مەقالىس ئارا...

غۇربەت ئارا ھالى ياماندىن يامان،

ھەرنە يوق ئاندىن ياماڭ ئاندىن ياماڭ.

ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئىلمنى مەنسەپ ئۈچۈن ۋاستە قىلىپ، جاھىل ھۆكۈمرانلارغا، ئەمەلدارلارغا خۇشامەت-تەخسىچىلىك قىلىدىغانلارنى قاتتىق قامچىلىغان:

جاھىل ئەگەر ئۇلدۇرۇر، ئالىم بۇدۇر،
ئالىم ئەمەس ئۆزىنگە زالىم بۇدۇر.

ئىلمنى كىم ۋاستەئى جاھ ئېتەر،
ئۆزىنىيۇ خەلقنى گۇمراھ ئېتەر.

ئالىم ئەگەر جاھ ئۈچۈن ئولسا زەلىل،
ئىلمى ئانىڭ جەھلىغە بولغاي دەلىل

چۈنكى تاپىپ ئىلىم رىياسەت ئۈچۈن،
خلئەت ئېتىپ ھۇللە نەجاسەت ئۈچۈن.

ئاندىن، ئالىمنى ئۆز ئىلمىگە ئەمەل قىلىشقا، ئۆز ئىلمىنى قەدىرلەپ، مال-دۇنياغا بېرىلمەسلىككە دەۋەت قىلغان:

ئالىم ئەگەر قەتئ ئەمەل ئەيلەسە،
ئىلمىغە شايەستە ئەمەل ئەيلەسە.

سالماسا كۆز جىقەئى دۇنيى سارى،
باقماسا تۇز دۇنيىنى فانى سارى.

ئانى شەرەق گەۋھەرنىڭ كانى بىل،
گەۋھەرى كان ھەرنە دېسەڭ ئانى بىل.

تۇنجى مەقالەتتە، جەندە كىيىۋېلىپ خەلقنى خۇراپاتلىققا باشلايدىغان، خانىقا ياساپ كىشىلەرنى مۇرىد قىلىپ ئالدايدىغان رىياكار سوپىلارنى دىنغا خىيانەت قىلغۇچى مۇشرىكلار دەپ قاتتىق ئەيىبلىگەن:

خىرقە ئۈزە بەخىيەكى ھەريان چېكىپ،
زۇھدۇ رىياۋۇ ھۇللەلەرىدىن تىكىپ...

ئەسكى ئەمامەكى بولۇپ پىچ-پىچ،
پىچىدىن ئۆزگە نېمە يوق ئاندا ھېچ...

تۇرغە ساقالىن ئاسىبان كۆلگۈدەك،
ئىككى يىغاچ ئۈزرە چىقىپ ئەچكۈدەك.

ئەچكۈچە ھەم يوق ئىشىدە توغرىلىق،
ئول تۇتۇپ ئوغرى، بۇ قىلىپ ئوغرىلىق...

مەفسەقەئى تاپىبان ئىلتىپ پەناھ،
ئاتىنى مەئبەد ئاتاپ ۋە خانەقاھ...

خلۇەت ئارا قىلغۇچى مەھرەم ئۆزىن،
خىزرى بىلە تۇتقۇچى ھەمدەم ئۆزىن...

ئەرز نىياز ئەيلەبان ئولغاي مۇرىد،
پايەلەردىن ھەرنەفەس ئەتكەي مەزىد.

باتىن ئولۇپ فاسىد، زاھىرسەلاھ،
تاشى مۇسەللاھۇ ئىچى مۇستەراھ.

بۇ ئەل ئىرۇر بارچە ياماندىن يامان،
كىمكى يوق ئاندىن يامان ئاندىن يامان.

ئالتىنچى مەقالەتتە، ئەدەب ۋە ھەددى ھەربىكەت توغرىسىدا مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، ئاتا-ئانىنى قەدىرلەش، چوڭلارنى ھۆرمەتلەش ۋە كىچىكلەرگە شەپقەت قىلىش، مىننەت ۋە كىبرى قىلماسلىق زۆرۈرلۈكىنى تەۋسىيلىگەن:

ئەلگە شەرەف بولمادى جاھۇ نەسەب،
لېك شەرەف كەلدى ھەياۋۇ ئەدەب.

بولماس ئەدەبسىز كىشىلەر ئەرجۇمەند،
پەست ئىتەر ئول خەيلىنى چەرخى بەلەند...

رۇتبەدە سەندىن كىشىكىم بولسا پەست،
كۆرسەڭ ئۆز ئۆز ئالىدا ئانى زىردەست...

بىرى ئېرۇر مەكرەمەتى ۋالىدەين،
بىلكى مۇنىڭ قىلماغىدۇر فەرزى ئەين...

باشنى فىدا ئەيلە ئاتا قاشىغە،
جىسمنى قىل سەدەقە ئانا باشىغە...

كىمكى ئۇلۇغراق ئاڭا خىزمەت كېرەك،
كىمكى كىچىكرەك ئاڭا شەفقەت كېرەك.

ئۇنىڭچى مەقالەتتە، نەۋائى راستچىللىقنى تەرىپلەپ، كەكلىكنىڭ يالغانچىلىقى ئۆزىنىڭ بېشىغا چىققانلىقى توغرىسىدىكى مەسەلنى كەلتۈرۈپ، ئۆزىنىمۇ ئاگاھلاندۇرغان:

سۆزدە نەۋائى نە دېسەڭ چىن دېگىل،
راست نەۋا نەغمەغە تەھسىن دېگىل.

«فەرھاد ۋە شىرىن»

«فەرھاد ۋە شىرىن» داستانى نەۋائىنىڭ «خەمسە»سىنىڭ گۈل تاجى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسىرىنى نەۋائى تۈرمۇشنىڭ ئاچچىق-چۈچۈكلىرىنى خېلى تېتىغان، جەمئىيەت ماھىيىتىنى ۋە قىياپىتىنى چوڭقۇر كۆزىتىپ، كۆپ مەسىلىلەردە ئەقلىي خۇلاسە چىقارغان چېغىدا، يەنى بېشى قىرىقتىن ئاشقاندا يازغان. داستاننىڭ تۈگەنچە بايدا:

چۇ تارىخى يىلىن ئەيلەي دېدىم تۇز،
سەككىز يۈز سەكسەن ئەردى داغى توققۇز.

دەپ يېزىلغان، بۇنىڭدىن داستاننىڭ ھىجرى 889-يىلى (مىلادى 1484-يىلى) يېزىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

نەۋائى بۇ داستاننى يېزىشتا، ئۆزىدىن ئىلگىرى بۇ تېمىدا يېزىلغان داستانلارنى ھەر تەرەپلىمە چوڭقۇر تەتقىق قىلغان، بولۇپمۇ نىزامى-گەنجەۋى (1141 — 1203-يىللىرى) يازغان «خۇسرەۋ ۋە شىرىن»، خۇسرەۋ دېھلەۋى (1253 — 1325-يىللىرى) يازغان «شىرىن ۋە خۇسرەۋ» داستانلىرىدىكى تەجرىبىلەر ۋە ئارتۇقچىلىقلارنى ئۆگىنىدۇ ۋە بۇ داستانلارغا تەنقىدىي نەزەر بىلەن قاراپ، خۇسرەۋنى باش قەھرىمان قىلغانلىقىلىرىنى كەمچىلىك دەپ ھېسابلايدۇ. ئەمما لىرىك-ئېپىك ئەسەر يېزىشتا "زور پىل" دەپ تونۇلغان بۇ ئىككى مەشھۇر شائىرنىڭ پەنجىسىگە پەنجە ئۇرۇشقا جۈرئەت قىلىدۇ:

ئەمەس ئاسان بۇ مەيدان ئىچرە تۇرماق...
نىزامى پەنجەسىگە پەنجە ئۇرماق...

نىزامى ئەردى ئانداق پىلى ۋالا،
كى چەكتى گەنج گۆھەر مەيلى بالا...

بۇگۈن ئول پىل بۇ ھىندۇ ئېرۇر بىل،
كىچىكرەك بولسا ھەم لېكىن ئېرۇر پىل.

نەۋائىغا داغى شەۋكەت يېتۈرگىل،

بۇ ئىككى پىلدىن قۇۋۋەت بېتۇرگىل.

بۈگۈنكىدىن باشقا، يەنە تارىخىي ئەپسانە-رىۋايەتلەرنى، خەلق چۆچەكلىرىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بايلىقىدىن ئىجادىي پايدىلىنىدۇ:

بۇرۇن جەمئ ئەت نېكىم بولسا تەۋارىخ،
بارىدىن ئىستە بۇ فەرخۇندە تارىخ...

ئانى نەزم ئەتكى تەرھىك تازە بولغاي،
ئۇلۇسقا مەيل بىئەندازە بولغاي...

خۇش ئەرمەس ئەل سوڭىچە رەخش سۈرمەك،
يولىكىم ئەل يۈگۈرمىشدۇر يۈگۈرمەك...

قىلىپ بۇ كۆڭلۈمنى بۇ ئەندىشە پەيدا،
تەۋارىخ ئەيلەدىم ھەر ساري پەيدا.

دېمەك، نەۋائى بۇ داستانىنى يېزىشتا، كىشىلەر ماڭغان يولدىن ماڭماي، ئۆز ئالدىغا يول ئاچىدۇ ۋە داستانغا ۋەقەلىكنى ۋە باش قەھرىمانىنى چىن دىيارىدىن تاللايدۇ:

بۇ گۈلشەننىكى رەشك نەقش چىندۇر،
نەسىمى ھەم گۈلى ھەم ئاتەشىندۇر.

نىزامغا دېھلەۋى ئەگىشىپ، پادىشاھ خسرەۋنى باش قەھرىمان قىلغان بولسا، نەۋائى ئۇلار يارانقان ئەپسانىدىن ئۆزگىچە بولغان ۋەقەلىكنى تاللاپ، فەرھادنى باش قەھرىمان قىلىدۇ:

نىزامىغە چۇ خسرەۋ بولدى پەيرەۋ،
ئەگەر ئول شاھ ئىدى بۇ ئەردى خسرەۋ.

تەناسىپ تاپىپ ئول ئىككى بېگانە،
دېدىلەر بارى خسرەۋدىن فەسانە.

مەنى مەھزۇنغا كىم ئىشق ئەتتى بىداد،
سالىپ غەم تاغدا ئانداقكى فەرھاد.

مۇناسىبدۇر ئەگەر تارتىپ نەۋانى،
دېسەم فەرھاد مەھزۇن داستانى.

نەۋائىنىڭ تەتقىق قىلغۇچىلار نەۋائىنىڭ بۇ داستانىنى يېزىشىغا ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە باغلىق بولغان ئۆز ھاياتىي كەچۈرمىشلىرى، بولۇپمۇ مۇھەببەتتىكى بەختسىزلىكى سەۋەب بولغان ۋە نەۋائى بۇ جەھەتتىكى قايغۇ-ئەلەملىرىنى "مەھزۇن فەرھاد"نىڭ تەقدىرى ئارقىلىق ئىپادىلىگەن دەپ قارىشىدۇ:

بۇ رەنگىن سەفھە بەلكىم دەردى باغى،
ئەيان ھەر لالەسىدە ئىشق داغى...

يانا بائس بۇ كىم ئىشقى بەلاشور،
بىر ئۇتىدىن ئەيلەپ ئەردى جانىمە زور...

تىلىم خۇد بار ئانىڭ تەئرىفىدە لال،
قىلاي خامەم تىلىدىن شەرھى ئەھۋال.

داستان باشلانما، دىباچە، مۇناجات، نەئت، قەلەم سۈرمەك ۋەسىدە، جامى، يېزىشقا كىرىشمەك ۋە فەرھاد بىلەن ھەمئاۋاز بولماق، تارىخ ئەفسانىلىرىنى ئۆگەنمەك، ھۈسەين شاھ مەدھى، بەدىئۈززامان مەدھى قاتارلىق كىرىشمە بابلاردىن باشقا، چىن مەملىكىتى، فەرھادنىڭ دۇنياغا كېلىشى ۋە ھەرخىل ھۈنەرلەرنى ئۆگىنىشى، تىلسىمنى ئېچىشى، سەپەر مۇشەققەتلىرى، شاپۇر بىلەن ئۇچرىشىشى، ئەرمەنگە بېرىشى، تاغ تېشىپ ئۆستەڭ ئېلىشى ۋە شىرىن بىلەن مۇناسىۋىتى، خىسرەۋ بىلەن ئېلىشىشى، مۇھەببەت قۇربانى بولۇشى قاتارلىق ۋەقەلەر 40 بابتا بايان قىلىنغان؛ ئاخىردا تۇغقانچە بىلەن ئاياغلاشتۇرۇلغان. نەۋائى بۇ داستاندا باش قەھرىمانى — فەرھادنى دۇنيانىڭ ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلىك مەملىكەتلىرىدىن بولغان "چىن مۇلكى"دىن تاللايدۇ. فەرھادنىڭ ۋەتىنى بولغان چىننى نەۋائى چوڭقۇر مۇھەببىتى ۋە ئاجايىپ پاساھەتلىك تىلى بىلەن تەسۋىرلەيدۇ. ھەتتا، داستاندا چىن توغرىسىدا مەخسۇس باب يازىدۇ. بۇ ھەقتە ئۇزۇندىلەر:

بۇ چىنى ھۇللەغە بولغان رەقەمكەش،
يۇزىن بۇ تەرھ ئىلە قىلدى مۇنەققەش...

كى چىن مۇلكى كى رەشك نەقشى چىندۇر،

سەۋادى غەيرەتى خۇلد بەرىندۇر...

ئىكى ئالەمچە مۇلكى ۋۇسئەت ئىچرە،
يەتى گەردۇنچە تەختى رىئەت ئىچرە.

سپاھى يەر يۈزىدە قۇم ھېسابى،
نە قۇم، گەردۇن ئۈزە ئەنجۇم ھېسابى.

تەجەممۇل ئاندا ئەفرىدۇنچە يۈزمىك،
خەزانە مەخزەنى قارۇنچە يۈزمىك...

زەمانە تاق ئافاق ئەيلەپ ئانى،
بارى خانلار ئارا تاق ئەيلەپ ئانى.

بۇ تەسۋىرلەر بىلەن چىن مەملىكىتىنىك قۇدرەتلىك ــ زور مەملىكەت ئىكەنلىكىنى بىلدۇرسە، تۆۋەندىكى بەيتلىرى ئارقىلىق، بۇ مەملىكەتنىك پەن، مەدەنىيەت-سەنئەت جەھەتلىرىدە ئاجايىپ كەشپىياتلار يارانقان مەرىپەتلىك ئەل ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن:

خىتا مۇلكىدە ھەر نەۋئى غەرايىب
كى، مۇمكىن بولماغاي ئانداغ ئەجايىپ.

سۇ مەنبەرلەر بارى زىباۋۇ نازۇك،
ھۇنەرۋەرلەر بەغايەت چۇستۇچابۇك...

قىلىپ تۇننى يورۇق، كۈننى قاراڭغۇ،
سۈدىن ئوت ياندۇرۇپ، ئوتتىن سېپىپ سۇ.

كۆكەرتىپ شۆئىلەلىق ئوتتىن سېپەندان،
ئاسىپ ئۆرگەمچى تارى ئبرله سەندان.

ئۇ زامانلاردا، ئىران-خۇراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدىبلىرى خوتەننى چىن مەملىكىتىنىڭ كۆزنىكى دەپ ھېسابلايتتى ۋە ئىچكىرىكى چىن دىيارىنى خوتەن ئارقىلىق تونۇيتتى. شۇڭا خوتەننى "ماچىن" دەپمۇ ئاتاشقانىدى. ئەدىبلەر گۈزەل ئوخشىتىشلار ئۇچۇن خوتەن رەئالىرى، خوتەن كېيىكلىرى، خوتەن خاۋەرى-قوياشى دېگەندەك تىمساللارنى كۆپ قوللىناتتى. نەۋائىمۇ خوتەننى خۇددى ئانا يۇرتىغا بولغان قىزغىن مۇھەببىتىدەك، ئوتلۇق ئىشتىياقى ۋە كۈچلۈك ھېسسىياتى بىلەن ئاجايىپ تەشبىھ ئارقىلىق تەسۋىرلىگەن. مەسىلەن، فەرھاد ئالەم بىلەن خوشلاشقاندا، بەھرامغا يەل ئارقىلىق يوللىغان سالامىدا خوتەننى ئەسلەپ مۇنداق تەرىپلىگەن:

خوتەن مۇلكىكى جەننەتتىن نىشاندۇر،
سەۋادى ئۇزرە جەننەت جان فىشاندۇر.

ھەم ئاندا تۆرت باغى رەۋزە ئايىن،
ئىچىندە تۆرت قەسرى خۇلد تەزىين.

كى بولمىش ئەردى ھۈكمىدىن مۇھەييا،
گۈلۈ ئەسمارى ئانداقكىم سۈرەييا.

ئۆتەردە جىلۋە گاھىڭ بولغۇسىدۇر،
يانارىدا خاكراھىڭ بولغۇسىدۇر.

نەۋائىنىڭ ئۆزىگە قىسمەتداش دەپ تونۇغان باش قەھرىمانىنى چىنى ماچىندىن تاللىشى سەۋەبسىز بولمىسا كېرەك. نەۋائى نۇرغۇن غەزەللىرىدە، خوتەنىنى مېھر-مۇھەببەت بىلەن كۈيلىگەن.

نەۋائى بۇ داستانىدا، فەرھاد، شىرىن، مەھىنبانۇ، شاپۇر، بەھرام، بىناكار — بانىي، نەققاش — مانى، تاشچى — قارۇن ۋە ئون كەنىزەك قاتارلىق ئىجابىي ئوبرازلار ئارقىلىق، ئىنسانپەرۋەرلىك، تەرەققىيپەرۋەرلىك، ئادالەت، مەرىپەت، ئەمگەك ۋە مۇھەببەتنى ئاجايىپ تەشبىھلىك تەسۋىرلەر، ھېكمەتلىك ئىبارىلەر، خىلمۇخىل ئېپىزوتلار بىلەن كۈيلىگەن؛ خىسرەۋ، شىرۇيە، مەككار دەللە، بۇزرۇك ئۇمىد قاتارلىق سەلبىي ئوبرازلار ئارقىلىق زالىملىق-زوراۋانلىق، جاھالەت، رەزىللىك، مەككارلىق، مۇناپىقلىقنى تىل تىغى بىلەن جازالىغان.

فەرھاد ئوبرازى

فەرھادنىڭ ئەسلى-نەسەبى ۋە ئىسمى توغرىسىدا نەۋائى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

كى ئول نىسبەتدە سۇلتانلاردىن ئەردى،
خىتا مۇلكىدە خاقانلاردىن ئەردى...

مۇھەببەت نۇرى ئالىندا ھۇۋەيدا،
جەمالىدا ۋەفا تۇغراسى پەيدا...

ئاڭا فەرزانە فەرھاد ئىسىم قويدى،
ھۇرۇفى مەئخەزىن بەش قىسىم قويدى؛

فراقۇ رەشكۇ ھەجرۇ ئاھ ئىلە دەرد،
بىرەر ھەرف ئىبتىدادىن ئەيلەبان فەرد.

فرھاد (فەرھاد) بەش ھەرپتىن (ف، ر، ھ، ا، د) تەركىب تاپقان بولۇپ، ف — فراق، ر — رەشك، ھ — ھىجران، ا — ئاھ، د — دەرد مەنىلىرىنى بىلدۇرىدۇ دەپ شەرھلىگەن.

نەۋائى بۇ ئوبرازنى شۇنداق كۆيۈپ-پىشىپ تەسۋىرلەپ بېرىدۇكى، ئۇنىڭ بارلىق قابىلىيەت، پەزىلەت، ئەردەم-مەرىپەت، ئەقىل-پاراسەت، ئەمگەك-سەنئەت ئەھلىنىڭ يارقىن تىمسالى، مۇھەببەت-ۋاپا، ساداقەت — چىن دوستلۇقنىڭ ھەقىقىي نامايەندىسى قىلىپ گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇ بالىلىق چېغىدىن باشلاپ، بىلىم-ھۈنەر ئۆگىنىشكە ھەۋەسلىك، ئەمگەكچان-تىرىشچان، كىشىلەرگە كۆيۈمچان بولۇپ ئۆسىدۇ. چىن خاقانى ئۇنى مۇناسىپ تاج-تەخت ۋارىسى قىلىپ يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن تۈرلۈك تەدبىرلەرنى كۆرىدۇ: ھەربىي يۈرۈشلەرگە بىللە ئېلىپ بارىدۇ. شۇنداق يۈرۈشلەردىن بىرىدە، فەرھاد ئىسكەندەر تىلسىمىنى ئاچىدۇ ۋە جاھانىنەمادىن شىرىنلىك جامالىنى كۆرۈپ غايىبانە ئاشىق بولىدۇ. ئاتا-ئانىسى ئۇنىڭ كۆڭلىنى ئوۋلاش ئۈچۈن ماچىندا تۆت پەسىل مەنزىرىسىنى نامايان قىلغان تۆت قەسىر-چاھارباغ سالدۇرىدۇ. ئەمما، فەرھاد بۇنداق راھەت-پاراغەت ۋە تاجۇ تەختتىن ئىشق-مۇھەببەتنى ئەلا بىلىدۇ ۋە شۇ يولغا كىرىدۇ. ئۇز ئەسلىنى سورىغانلارغا فەرھاد ئۆزىنى مۇنداق تونۇشتۇرىدۇ:

ماڭا هەم بار ئىدى ئەركىن دىيارى،
دىيارىم خەيلى ئىچرە ئىقتىدارى.

ئاتام شايەدكى خاقان ئەردى ئېركىن،
نېچە ئىقلىم ئۇزە خان ئەردى ئېركىن.

يېتىپ ئەردى ئىكىن باشمغا تاجى،
ئاياغىم ئاستىغا هەم تەختى ئاجى.

خىتاۋۇ چىن ئارا ئون ئىككى مىڭ شەهر،
تاپار ئەردى ئىكىن هۆكمۈم بىلە بەهر.

مۇڭا لايىق سپاهۇ خەيلۇ جاهىم،
تەرىقى سەلتەنەتدە دەستگاهىم.

يېتىپ چۇن ئىشق خەيلى تۇركتازى،
هەقىقىي ئىشق يوق، ئىشق مەجازى.

ئاتا بىرلە ئانا قالىپ ئەزاغا،
نېچە مىڭ شەهر ئېلى رەنجۇ ئەناغا.

نەۋائىي فەرهاد ئوبرازى ئارقىلىق ئەمگەكنى، ئەمگەك ئەهلىنى كۈيلەيدۇ. شۇڭا بۇ داستانىنى «مېهنەتنامە» دەپمۇ ئاتايدۇ:

زەرۋەرەتكىم، سالىپ بىر ئۆزگەگە تەرەپ،
بۇ «مېھنەتنامە»نى قىلغۇم دۇرۇر شەرەپ.

فەرھاد سۆيگەن يارى شىرىننىڭ دىيارىنى ئىزدەپ يولغا چىققاندا، دېگىز سەپىرىدە پالاكەتكە ئۇچرايدۇ، ئامان قېلىپ دېگىز ساھىلىغا چىققاندا، ئىرانلىق ئاق كۆڭۈل يىگىت — شاپۇر بىلەن ئۇچرىشىدۇ، بۇلار ئەھۋاللىشىپ چىن دوست بولۇشىدۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ شاپۇر فەرھادقا ھەمراھ بولۇپ، ئۇنىڭ ئازرۇسىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى ئۈچۈن جان پىدالىق قىلىدۇ، بۇنى فەرھاد مۇنداق تەرىپلەيدۇ:

ماڭا ئول ۋەقتدىنكىم ھەمدەم ئولدۇڭ،
گىرىفتارى بەلاۋۇ ماتەم ئولدۇڭ.

ۋەفا ئاينىۋ شەرتى مۇنچە بولغاي،
مەگەركىم تەڭرى-ئوق ئۆزرۇڭنى قولغاي.

شاپۇر فەرھادقا سۆيگەن يارىنىڭ دىيارى ھەققىدە خەۋەر بېرىدۇ ۋە ھەمدەم بولىدىغانلىقىنى بىلدۇرىدۇ:

ھەۋاسى جانغىزا، گۈل ئاندا خەرمەن،
نەزاھەتدە ئېرەمدەك، ئاتى ئەرمەن.

بارۇر بولساڭ ساڭا رەھبەرلىك ئەيلەي،
دېمەي رەھبەرلىكۇ چاكەرلىك ئەيلەي.

فەرھاد بىلەن شاپۇر ئەرمەن دىيارىغا بارغاندا، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ تاغدا تاش قېزىپ-يونۇپ، جاپالىق ئەمگەك قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرىدۇ:

گۈزۈھى ئەردى دەردۈداغ ئىچىندە...
ئارىق قازماقغا شاغىل تاغ ئىچىندە...

ئىكى يۈز خارەبۇر ئىلكىدە تىشە،
ئۈزۈپ ئول تىشە تاش ئۈزرە ھەمىشە...

ئىكى يۈز خارەبۇر ئۈچ يىل قىلىپ كىن،
زەمانى تىنمايىن ئۈرماقغا مىتىن.

قازىلىپ ئىككى-ئۈچ يۈز قارى خارە،
قالىپ ئانىڭ كۆپى ھەم نىمكارە.

فەرھاد ئەرمەندە سۇ قىسلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن بولۇۋاتقان بۇ ئەمگەك مۇشكىلاتىغا شەخسىي ئىنتىلىشىدىن كېچىپ ئۆزىنى بېغىشلايدۇ. فەرھاد كېچىكىدىن ئۆگەنگەن ھۈنىرىنى ۋە ئىلىم پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ، ئۈچ يىلدا تۇغمىگەن سۇ ئىنشائاتىنى تېز پۈرسەتتە ئورۇنلايدۇ. بۇ مەرد يىگىتنىڭ ۋەقەسى ئەرمەنىڭ مەرىپەتپەرۋەر پادىشاھى مەھىنبانۇغا ۋە ئۇنىڭ جىيەن قىزى شىرىنغا مەلۇم بولىدۇ. شۇنىڭ نەتىجىسىدە فەرھاد بىلەن شىرىن تونۇشىدۇ.

شىرىن ئوبرازى

شىرىنمۇ خۇددى فەرھادتەك تەربىيەت تاپقان، بىلىملىك، ئىنسانپەرۋەر،

چـــاڭ ئـــرادىلىك، ساداقەتلىك شەخس ئۇبرازىدۇر. شىرىن فەرھادنىڭ سىيماسىدا كىشىلەرنىڭ بەختى ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغان، پىداكارلىق، ئىجادكارلىق-ئەمگەكچانلىق خىسلەتلىرىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا مەپتۇن بولىدۇ. بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا پەيدا بولغان مۇھەببەت ئەمگەك جەريانىدا، خەلق ئۈچۈن بەخت يارىتىش داۋامىدا، ئەرمەنگە شىرىن ئۈچۈن تاجاۋۇز قىلغان خىسرەۋ پادىشاھقا قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك كۈرىشىدە بارغانچە كۈچىيىدۇ ۋە مۇستەھكەملىنىدۇ. بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە شاپۇر ئىخلاسى بىلەن ۋاستىچىلىق قىلىدۇ. شىرىن ئۆز دىيارىنى زالىم پادىشاھنىڭ قورشۇۋىدىن خـــلـــمۇخىل يوللار بىلەن تەھدىت سېلىۋاتقىنىغا قارىماي، خىسرەۋنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىدۇ ۋە فەرھادقا ئۆز ساداقىتىنى ئىزھار قىلىدۇ:

چېكەردىن غەم تاغىن ھالىڭ نېچۇكدۇر؟
بۇ يۈكدىن جىسىم چۈن نالىڭ نېچۇكدۇر؟

قاتىغ غۇربەت ئارا ھالىڭ نە ئېركىن؟
ئاچىغ فۇرقەتدە ئەھۋالىڭ نە ئېركىن؟...

ماقامىڭ تاغ يا سەھرامۇ ئېركىن،
يانىڭدا بىستەرىڭ خارامۇ ئېركىن؟...

ئەگەر بىلقىسەڭ يارۇ ئەزىزىڭ
بولا ئالماق، ھەم ئولغايمەن كەنىزىڭ...

خرامىڭ چاغى يولداش بولسام ئەردى،
سۇ كۈنۈڭ ۋەقتى قولداش بولسام ئەردى...

كۆرۈپ خارۇخەس ئورنۇڭدا نەھانى،
ساچسم ببرله سۈپۈرسەم ئەردى ئانى...

سۇ ئىستەپ تۇشسە ئوتلۇق كۆڭلۈڭگە جۇش،
لەبمدىن تۇتسام ئەردىم چەشمەئى تۇش...

ئەگەرچە فۇرقەتىمدىن ناتەۋانسەن،
ۋەلى ھەم ئەرسەنۇ ھەم پەھلەۋانسەن...

ئەگەر ھەجرىگدە يۇز يىل غۇسسەكەشمەن،
ئەگەر ۋەسلىڭ ئۈمىدى بولسا خۇشمەن...

فەرھاد سۇ ئىنشائاتىنى تاماملاپ، ئۆستەڭگە سۇ باشلاپ، پۈتۈن ئەرمەن خەلقى مەھنىبانۇ باشلىق بايرام تەنتەنىسى قىلىپ، فەرھاد بىلەن شىرىن ۋىسال شادلىقىغا ئېرىشىش ھارپىسىدا، زالىم پادىشاھ خىسرەۋ شىرىننى سورىتىپ ئەلچى ئەۋەتىدۇ. رەت جاۋابىنى ئالغاندىن كېيىن، ئەرمەنگە ئەسكەر تارتىپ ھۇجۇم قىلىدۇ. مەھنىبانۇ رەھبەرلىكىدە خەلق تاجاۋۇزدىن مۇداپىئە قىلىدۇ، فەرھاد تاغدا تۇرۇپ خىسرەۋ لەشكىرى بىلەن قاتتىق جەڭ قىلىدۇ. فەرھادنى زورلۇق كۈچى بىلەن بېگەلمىگەن خىسرەۋ مەككار دەللىنى ئىشقا سېلىپ، فەرھادنى ھوشسىزلاندۇرۇپ ئەسىرگە ئالىدۇ. فەرھاد بىلەن خىسرەۋ — بۇ ئىككى قارىمۇ قارشى شەخس ئوتتۇرىسىدا، نەۋائى ھەق-ناھەقلىق

مۇنازىرىسىنى بېرىش ئارقىلىق، ئىجابىي ئوبراز بىلەن سەلبىي ئوبرازنىڭ قىياپىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

شاپۇر فەرھادنى بەنت قىلغان غاردىن قۇتۇلدۇرىدۇ. فەرھاد يەنە جەڭ قىلىدۇ. بىراق، مەككار دەللىنىڭ ھەم ۋەزىر بۇزرۇك ئۇمىدنىڭ ھىيلە-نەيرىڭى بىلەن فەرھاد يەنە قولغا چۈشىدۇ. سۈيقەست بىلەن فەرھاد جېنىدىن ئايرىلىدۇ. خىسرەۋنىڭ ئوغلى شىرۇيە شىرىنى ئاتىسىدىن تالىشىپ، قولغا كەلتۈرۈش نىيىتىدە ئاتىسىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە شىرىنغا ئەلچى ئەۋەتكەندە، شىرىن قەتئىي رەت قىلىدۇ:

ماڭا فەرھاد ئىشقى تۆھمەتى بەس
كى، چېھرە كۆرمەس ئول زارغەمكەش...

بۇ بىزگە ھالۇ يۈز نەۋئ ئەلدە شۆھرەت،
نە يۈز شۆھرەتكى، يۈزمىڭ نەۋئ تۆھمەت.

شىرىن فەرھادنىڭ سۈيقەست بىلەن قۇربان بولغانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، قەتئىي ئىرادىسىنى بىلدۈرىدۇ:

كى ئىشقىمدە ئانىڭدەك فەردى ئالەم،
ۋەفا بابىدا غەم يەرۈەردى ئالەم.

ئۆلۈپ مەن قىلماسام زاھىر ۋەفايى،
غەمىدىن تۇتماسام سوكۇ ئەزايى.

شـىرىن تەدبىر قوللىنىپ، فەرھادنىڭ جەستىنى ئالدۇرىدۇ ۋە ئۆز ئىرادىسىگە مۇۋاپىق، "قۇتى ھاياتى" بولغان ئاشقى ئۇچۇن جان تەسلىم قىلىدۇ:

ۋەفادىن قىلمامىش ئىشقىمده تەقسىر،
بۇ دەم نەۋبەت ماڭا يەتمىش نە تەدبىر.

كى ئول ئىشقىمده ھىرمان بىرله كەتتى،
ۋەلى ئىشقى كەمالىن سابىت ئەتتى...

ۋەفاسىن جاندا پىنھان ئەيلەگەيمەن،
نىسارى مەقدەمى جان ئەيلەگەيمەن.

نەۋائى ۋاپادار ئاشىق-مەشۇقلارنىڭ ھاياتىنى بۇ قانلىق پاجىئە بىلەن ئاياغلاشتۇرغاندىن كېيىن، ئىشق-ۋاپا توغرىسىدا ئوتلۇق يۇرىكىدىكى ھېسسىياتىنى شۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

كى جانكىم ئانىدادۇر، جانان ۋەفاسى،
نېچۇك قىلغاي ئانى دۇشمەن فىداسى...

قۇلاق ئىشق ئەھلى سالماس بويله سۆزگه
كى شاھلىق ئۆزگەدۇر، ئاشقلىق ئۆزگه...

كېرەك ئاشىقا جان-جانان فىداسى،

تىلەر ئول قىلسا جانان جان فىداسى.

فەرھاد جان ئۆزەر چېغىدا، پۈتۈن ئەل-يۇرتىنى، ئاتا-ئانىسىنى، بولۇپمۇ ئۆزىنگە ھۈنەر ئۆگەتكەن ۋە ئىمارەت-چارباغ ياساشتا ئاجايىپ ھۈنەرلىرىنى كۆرسەتكەن دوستلىرىنى ئەسلەپ سالام يوللايدۇ:

كى ئەي بادى سەبا تەكرى ئۈچۈن قوپ،
بېتىپ چىنۇختا مۇلكىدە يەر ئۆپ.

دېمان خاقان قاشىدا بۇ ئوغۇلدىن
كى غۇربەت ئىچرە ئۆلگەن خەستە قۇلدىن...

يانا مانىيغا كىم نەققاشى چىندۇر،
ئاڭا كىلكى ئەزادىن ئافەرىندۇر.

دېگەيسەن ئول مەھەلكىم، كىلكى تەھرىر،
چېكىپ ئول تۆرت قەسرىم قىلدى تەسۋىر...

يانا قارۇنغە ھەم مەندىن سالام ئەت،
نەكىم پەيغام قىلغۇمدۇر، تەمام ئەت.

قايۇ نەقشىمكى خارە ئۇزرە قازدىڭ،
باشىمدا ئىسمۇ ئەلقابىمنى يازدىڭ.

دېگىل ھەر تاشكىم تىشەم ئوشاتتى،
يىغىپ گەردۇن بارىن باشمغا ئاتتى.

يەنە، كۆكۈلداش ئىنىسى — چىن سەركەردىسى بەھرامنى لەشكەر تارتىپ، رەقىبىمدىن ئىنتىقام ئالسۇن دېگەن تىلىكىنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن، ۋەتىنى — چىن دىيارىغا بېرىشنى شاپۇرغا تاپىلايدۇ:

بۇدۇر كامىمكى، بەھرامى دىلاۋەر
كى، بار ئەردى ماڭا ئول يارۇ ياۋەر.

يانا بەھرامغا يەتكۈر سەلامىم —
چۇ يەتكۈردۈڭ سەلامىم، دە پەيامىم:

كى ئەي جانىم تاپىپ جانىڭغا پەيۋەند،
كۆكۈلتاشۇ ئىنى شاگىردۇ فەرزەند.

بۇيان ئەزم ئەيلەمەك جەزم ئەيلە فىلھال،
چىرىك جەمئ ئەيلەبان ئەزم ئەيلە فىلھال...

قىلىچى تويغارىپ خىسرەۋنى جاندىن،
تىلەسە بىگۈنە قانىمنى ئاندىن.

نەۋائى بەھرام ئوبرازىنى ئادالەت سىمۋولى قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ. بەھرام ئەرمەن دىيارىغا كېلىپ، تاجاۋۇزكار — زوراۋانلاردىن، فەرھادنىڭ

قاتللىرىدىن ئىنتىقام ئالىدۇ. شىرۋيەنىڭ ئورنىغا ئادالەتپەرۋەر ھەم خەلقپەرۋەر بىركىمنى پادىشاھ قىلىدۇ. فەرھاد ـــ شىرىنلەرگە قەبرە قاتۇرىدۇ. نەۋائى "كىم ئورا كولسا ئۆزى چۈشىدۇ" دېگەن ھېكمەتلىك تەمسىل بويىچە، مۇنداق مىسرالارنى يازىدۇ:

تۆكۈپ قان خەلق باغرى يارەسىدىن،
ھەم ئاقتى قانى باغرى پارەسىدىن.

ئەگەر قاتىل گەدا، گەر كامراندۇر
كى، شەرتى ئىشق ئارا ھەم قانغا قاندۇر.

بىراۋغا كىم بىراۋدىن يەتتى ئافات،
ھەمانە كىم قاتىغراقدۇر مۇكافات.

بىراۋ كىم رىشتەئى ئۈزدى جەفادىن،
ئېۋەز تۇتماق كېرەك كۆز ئەڭدىھادىن...

بۇ مەزرەئ ئىچرە ساچساڭ ھەرنە دانە،
ھەمۇل دانە كۆتەرگۈڭ جاۋدانە.

نەۋائىنىڭ بۇ داستانىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدە ئۆزگىچىلىكى ـــ ئاياللار بىراۋەرلىكى تېمىسىدۇر. ۋاپادارلىقتا مەشۇقلەر نەمۇنىسى بولغان شىرىن، ئادالەتپەرۋەر ھەم مەرىپەتپەرۋەر مەھىنبانۇ ئوبرازلىرىنى ناھايىتى ئۇتۇقلۇق يارىتىقاندىن باشقا، خوتۇن-قىزلارنىڭمۇ ئەرلەرگە ئوخشاش ئىلىم-ھۈنەر

ئىگىسى بولۇپ، ئەل-يۇرت ئۆچۈن ئۆز قابىلىيەتلىرىنى جارى قىلالايدىغانلىقىنى تەرىپلەپ "ئون پەندە ئون ساھىب كەمال" قىزنىڭ ئوبرازىنى يارىتقان:

دىلارامۇ دىلارايۇ دىلاسا،
گۈلئەندامۇ سۈمەنبويۇ سۈمەنسا:

پەرىچېھرە، پەرىزادۇ پەرىۋەش،
پەرى پەيكەر زەھى ئون ئىسمى دىلكەش.
... ...
بولۇپ شېرىن بىساتىنىڭ نەدىمى،
ئۇلاردىن خۇش مېھمانۇ ھەرىمى.

كېلىپ ھەرقايسى بىر فەزل ئىچرە ماھىر،
مەھارەت شۇنداق ھەر بىرىدە زاھىر.

بىرى ئەشئار بەھرى ئىچرە غەۋۋاس،
بىرى ئەدۋارى دەۋرى ئىچرە رەققاس.

بىرى مەنتىق رۇسۇمىدە رەقەمكەش،
بىرى ھەيئەت رۇقۇمغە قەلەمكەش.

بىرىنىڭ شۇنداق ئىلمى ھەقايىق،
بىلا غەتدە بىرى ئەيتىپ دەقايىق.

بىرى تارىخدا سۆز ئەيلەپ فەسانە،
بىرى ھېكمەت فەنى ئىچرە بېگانە.

ھېساب ئىچرە بىرىنىڭ زېھنى بارىپ،
مۇئەممادا بىرىسى ئات چىقارىپ.

بۇ فەنلەردە ئۇلار بىر-بىردىن ئەھسەن،
يۈز ئول فەنلىق ئارا ھەرقايسى يەكفەن.

نەۋائى بۇ داستاننىڭ ئاخىردا، پادىشاھتىن تارتىپ بارچە ئاۋامغىچە ئىسلىم ئۆگىنىش زۆرۈرلىكىنى، جاھانگىر بولۇپ دەۋران سۈرگەن نى-نى پادىشاھلارنىڭ قۇرۇق ئانىقىدىن باشقا ھېچ قانداق ئىز قالمىغانلىقىنى، ھۆكۈمرانلار "مەملىكەت قايسى ئىشتىن ئاباد بولىدىغانلىقى ۋە قايسى ئىشتىن ئۇلۇس بەرباد بولىدىغانلىقى"نى بىلىپ تەدبىر قىلىشى كېرەكلىكىنى، ئىلىم ئەھلىنى ھۆرمەتلەش ۋە ئىلىمنى قەدىرلەش بىلەن ئەل-ئۇلۇس رونىق تاپىدىغانلىقىنى تەكىتلەپ چىرايلىق مىسرالارنى يازىدۇ. "تۈگەنچە"سىدە، خىسرەۋ، نىزامى ۋە جامىلار "تىل خەنجەرىنى چېكىپ، سۆز كىشۋەرىنى (مەملىكىتىنى) باشتىن-ئاياغ ئىلكىگە ئالغانىدى"، "مەنمۇ ئۇلارنىڭ ئىزىدىن ماڭدىم" بىراق، ئۇلار "رۇم ئەھلى"، "ھىندىستان" ۋە "ئەجەم" دىيارىدا داڭق چىقارغان بولسا، "مەن چىندىن خوراسانغىچە بولغان كەڭ دىيارىدىكى تۈركىي خەلقى ئۈچۈن يازدىم" دەپ خۇلاسىلەيدۇ:

نىزامى ئالسا بەردەئ بىرلەگەنچە،
قەدەم رۇم ئەھلىغە ھەم قىلسە رەنجە.

چېكىپ خسرەۋ داغى تىغى زەبانىنى،
يۇرۇپ فەتھ ئەيلەسە ھىندۇستانىنى.

يانا جامى ئەجەمدە ئۇرسا نەۋبەت،
ئەرەبدە داغى چالسا كوسى شەۋكەت.

ئەگەر بىر قەۋم گەر يۇز، يوقسە مىڭدۇر،
مۇئەييەن تۇرك ئۇلۇسى خۇد مېنىڭدۇر.

ئالىپمەن تەھتى فەرمانىمغە ئاسان،
چىرىك چەكمەي خىتادىن تاخوراسان...

كۆڭۈل بەرمىش سۆزۈمگە تۇرك جان ھەم،
نە يالغۇز تۇرك، بەلكىم تۇركمان ھەم.

«لەيلى ۋە مەجنۇن»

بۇ — «خەمسە» دىكى ئۇچىنچى داستان. بۇ داستان «فەرھاد ۋە شىرىن» داستانىدىن كېيىنلا، خەلق ئېپسانىلىرى ئاساسىدا يېزىلغان. بۇ ئەسەر نەۋائىنىڭ باشقا داستانلىرىدىكىدەك، كىرىش، مۇناجات، نەئت، سۆز گۆھەرلىرىنى تەۋسىپلەش (نىزامى ۋە خسرەۋ دېھلەۋى نەزمىلىرى ھەققىدە)، جامى، پادىشاھ مەدھى، بەدىئۇززامان مەدھى قاتارلىق مەزمۇنلاردىن باشقا، مەجنۇن بىلەن لەيلىنىڭ پۈتكۈل ئىشقى پاجىئەسى 30 بابتا بايان قىلىنغان ۋە سۇلتان ئۇۋەيس مەدھىسى بىلەن سۆز خاتىمىسى بېرىلگەن.

بۇ داستاننى بېزىش توغرىسىدا نەۋائى شۇنداق دەيدۇ:

يازماقتا بۇ ئىشقى جاۋدانە،
مەقسۇدۇم ئەمەس ئىدى فەسانە...

ئەفسانەلەرى جەھاندا نامى
نەزم ئەيلەپ خۇسرەۋى، نىزامى...

گەر نۇكتەلەرى جەھاننى تۇتتى،
غەۋغالارى ئىنسۇجاننى تۇتتى.

چۇن فارسى ئەردى نۇكتە شەۋقى،
ئازراق ئىدى ئاندا تۇركىي زەۋقى.

مەن تۇركچە باشلابان رىۋايەت،
قىلدىم بۇ فەسانەنى ھىكايەت.

داستاندىكى ۋەقەلىك مۇنداق: ئەرەب دىيارىدا ئەبۇ قەيس تېغى باغرىدا ئارى ئەيمەن دېگەن ھاۋالىق جايدا ياشايدىغان قەبىلىدىكى بىر باي ئائىلىدە ئوغۇل تۇغۇلىدۇ، ئۇنىڭغا "قەيس" دەپ ئات قويۇلىدۇ. تۆت-بەش ياشقا تولغاندا قەيس مەكتەپكە بېرىلىدۇ. بۇ مەكتەپتە قەيس ئائىلىسىگە قارىغاندا ناھايىتى دۆلەتمەن ئائىلىدە تۇغۇلغان لەيلى دېگەن قىزمۇ ئوقۇيدۇ. بۇلار ئوقۇش جەريانىدا بېتىلگىنىچە بىر-بىرىگە كۆڭلى چۈشۈپ، ئاشىق-مەشۇق بولىدۇ. لەيلىنىڭ ئاتىسى جاھىل-مۇتەئەسسىپ ئادەم بولغاچقا قەيس

ئائىلىسىنى ئۆزىگە تەڭ كۆرمەيدۇ. لەيلى بويىغا يەتكەندە، ئۇنى بەئى ئەسەد قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئىبن سەلام دېگەن كىشىگە بەرمەكچى بولىدۇ. بۇنىڭغا لەيلى قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. قەيس ئىشق دەردىدە ئەل-يۇرتىنى تاشلاپ، چۆللەردە سەرگەردان بولىدۇ. كىشىلەر ئۇنىڭ يۇرۇش-تۇرۇشىغا قاراپ، "مەجنۇن" دەپ ئاتايدۇ. ئاردا، ئووۋ ئووۋلاپ يۈرگەن نەۋفەل دېگەن خالىس ئىنسانپەرۋەر زات مەجنۇنغا خەيرخاھلىق قىلىدۇ. ھەتتا لەيلىنىڭ ئاتىسى گەپكە كۆنمىگىنى ئۈچۈن، ئەسكەر تارتىپ، ئۇنىڭ قەبىلىسىنى مۇھاسىرە قىلىدۇ. بېگىلىپ قېلىش خەۋپىدە قالغان لەيلىنىڭ ئاتىسى قىزى لەيلىنى ئۆلتۈرۈۋەتمەكچى بولىدۇ. ئاشىق-مەشۇقلارنىڭ ھاياتىنى نەزەردە تۇتۇپ، نەۋفەل قورشاۋنى بىكار قىلىدۇ. لەيلىنىڭ ئاتىسى ئۆز قەبىلىسىنى بىر كېچىدە باشقا جايغا كۆچۈرۈپ كېتىدۇ. مەجنۇن زېيد دېگەن كىشىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق لەيلى بىلەن ئالاقە باغلايدۇ. لەيلىمۇ ئېنىگسى ئارقىلىق مەجنۇن بىلەن سۆزلىشىپ تۇرىدۇ. مەجنۇننىڭ كۆڭلىگە ئارام بېرىش ۋە ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، نەۋفەل ئۆز قىزىنى مەجنۇنغا توي قىلىپ بېرىدۇ. لېكىن توي ئاخشىمى مەجنۇن بۇ قىزنىڭمۇ سۆيگىنى بارلىقىنى بىلىپ ۋە ئۆزىنىڭ لەيلىگە بولغان ساداقىتىنى ساقلاپ، يەنە چۆلگە راۋان بولىدۇ. لەيلىنىڭ چوپانى ياردەم قىلىپ، مەجنۇننى قويلار ئارىسىدا "قوي قىياپىتى" بىلەن قەبىلىگە ئېلىپ بېرىپ، لەيلى بىلەن كۆرۈشتۈرىدۇ. لېكىن فېئودالىق ئاساسىتى ۋە مۇتەئەسسىپلىك ئادىتى بۇ ئاشىق-مەشۇقلارنىڭ مۇرادىغا يېتىشىگە قاتتىق توسقۇن بولىدۇ. ئاخىردا لەيلى بىلەن مەجنۇن خار-زارلىق ئىچىدە ئۆمىدسىزلىنىپ ھالاك بولىدۇ. شۇڭا، نەۋائى بۇ داستاننىڭ مەزمۇنى توغرىسىدا مۇنداق دەيدۇ:

مەن داغى بۇ مەينىكەم سۇزۇپمەن،
تولۇركانە سۇرۇد ئاڭا تولۇپمەن.

ئەل كۆڭلىگە ئاندىن ئۇلغۇسى خوب
كىم، كەلدى بۇ نەۋھەنىڭ مۇڭى كۆپ.

مۇڭلۇغ مەنۇ مۇڭ بىلە پەيامىم،
مۇڭلۇغ كىشىلەر سۆزى كەلامىم.

نــەۋائى داستاننىڭ خاتىمىسىدە، بۇ ئەسىرنى «ھەيرەتنامە» دەپ ئاتايدۇ.

«سەبئەئى سەييار»

نەۋائى بۇ داستانى توغرىسىدا مۇنداق يازغان:

"دىلارام جېڭى ۋە يەتتە قەسر ۋە خەۋەرنەق ۋە سايىر ھالەتنى بىلەي دېـگــەن كىشى بۇ فەقىر «خەمسە»سىدە «سەبئەئى سەييار»نى ئوقۇپ مەلۇمات ئالسۇن". «سەبئەئى سەييار» — «يەتتە پلانىتا» يەنى «يەتتە ئاقراق» (يەتتە يولتۇز) دېگەن سۆز. لېكىن بۇ داستان بەھرام گور بىلەن دىلئارام ۋەقەلىرى دائىرىسىدە، يەتتە مۇسافىر سۆزلىگەن يەتتە ھېكايىدىن تەركىب تاپقان.

نەۋائى بۇ داستاننىڭ خاتىمىسىدە بەھرامنىڭ دىلئارام فىراقىدا يەتتە قەسىر-يەتتە گۈمبەز سالدۇرغانلىقى، ھەر گۈمبەزدە بىر كۈن بەزمە ئۆتكۈزۈپ، بىر مۇساپىردىن بىر ھېكايە ئاڭلايدىغانلىقى توغرىسىدا مۇنداق يازغان:

بۇ يەتى زەربكار ئالىي قەسر
كى، يانا يوق ئۇلار مسالى قەسر.

كى بۇ كشۋەردە ئەيلەدىم مەئمۇر،
كى يەتى قەسر ئىچىندە يەتتى ھۇر.

سەير بىرلە نىشات ئېتىپ بەھرام،
بولۇبان ھەربىرسىدە بىر شام...

بىر مۇسافىر دەر ئەردى ئەفسانە،
تاپقالى ئۇيقۇ شاھى فەرزانە.

لۇتف بۇ نەزم ئارا بىغايەتدۇرۇر،
غەرەز ئەمما يەتتى ھېكايەتدۇرۇر...

بولدى چۇن بۇ رەقەم ئىشى تەيىار،
قويدۇم ئاتىنى «سەبئەئى سەيىار».

ئاندىن، بۇ داستاننى قانچە ۋاقىتتا، قايسى يىلى، قانچە بەيت قىلىپ يازغانلىقىنى بايان قىلغان:

ماڭا ئەيبامى گەرچە ياد ئېرمەس،
لېك تۆرت ئايدىن زىياد ئېرمەس:..

گەرچە تارىخى ئەردى سەككىز يۈز،
سەكسەن ئۆتمىش ئىدى يانا توققۇز.

ئايى ئانىڭ جەمادىيۇس سانى
پەنجشەنبە يازىلدى ئۇنۇڭانى.

ۋەرەقۇ سەترىن ئەيلەبان تەئىين،
بەيتنى بەش مىڭ ئەيلەدىم تەخمىن.

ئەرەب ـــ ئەجەم دىياردا ھۆكۈم سۈرگەنَ يەمەن پادىشاھى بەھرام يەتتە ئىقلىمنى سەيرى-ساياھەت قىلىپ يۈرىدىغان چىنلىق رەسسام مانىيدىن چىن مەملىكىتىدە ھۆسنى لەتايەت، نەغمە ۋە پاساھەتتە تەڭدىشى يوق گۈزەل دىلئارامنىڭ ۋەسپىنى ئاڭلاپ، غايىبانە ئاشىق بولىدۇ-دە، ناھايىتى نۇرغۇن مال-دۇنيا بەدىلىگە دىلئارامنى قولغا كەلتۈرىدۇ:

مەھۋەشى لۇئبەتى خىتائى زاد،
كۆرۈپ ئاندىن خىتاۋۇ چىن بىداد...

ئەسلىدە ئىل غەزالەئى مۇشكىن،
چىن فەزاسىدا ئەردى ھەجلەنشىن.

ھەم خوتەن دەشتىدە مەقام ئەتكەن،
ھەم گۈل سەبزەدە خىرام ئەتكەن.

بەھرام كېچە-كۈندۈز دىلئارامنىڭ نەغمە-ناۋاسى بىلەن بەنت بولىدۇ. ئــوۋغا بــللە چىقىدۇ. بىر قېتىمقى ئوۋدا، دىلئارام ئۇنىڭ ئوۋ قىلىش ماھارىتىنى ماختىمىغانلىقى ئۈچۈن غەزەپلىنىپ، دىلئارامنى ئۆزىنىڭ سۈمبۈل چېچىدا باغلاپ چۆلگە تاشلۇۋېتىدۇ. لېكىن كېيىن بۇ قىلمىغا پۇشايمان يەپ، دىلئارامنى ئىزدەپ تاپالمايدۇ. بەھرام مەجنۇنلۇق ھالىتىگە چۈشىدۇ. بۇنىڭ كۆڭلىنى ئېچىش ئۈچۈن، يەتتە ئىقلىم ئىسكەندە، يەتتە خىل رەڭدە نــەقــشلىتىپ، يەتتە گۈمبەز قەسىر سالدۇرىدۇ. شەنبىدىن باشلاپ ئازنە كۈنىگىچە، ھەر كۈنى بىر قەسىرده بەزمە-ئىشرەت ئۆتكۈزىدۇ. ھەر كۈنى بىر مۇساپىرنى كەلتۈرۈپ بىردىن ھېكايە ئاڭلاپ، ئۇخلايدۇ.

شەنبە كۈنى مۇشكىن (قارا) ئىگىن بىلەن قارا گۈمبەز-قەسىرده بەزمە ئۆتكۈزىدۇ. بىرىنچى ئىقلىم يولىدىن كەلگەن مۇساپىردىن ھېكايە ئاڭلايدۇ: ھېكايىده ھىند جەسرەتخان ئوغلى فەررۇخ ۋە قۇددۇسلۇق ئەخى ھەم ئۇنىڭ چــىرايلىق خوتۇنى گۈلچېھرە ئوبرازلىرى ئارقىلىق سېخىيلىق، مەردلىك، ھىممەتلىك، ۋاپادارلىق خىسلەتلىرى بايان قىلىنىدۇ.

يەكشەنبە كۈنى، بەھرام زەرنىگەر گۈمبەزده سېرىق ئىگىنلىك ھۆر بىلەن مەيخورلۇق قىلىدۇ. ئىككىنچى ئىقلىم يولىدىن كەلگەن مۇساپىردىن ھېكايە ئاڭلايدۇ، ھېكايىده، رۇم ئېلىدىكى زەرگەر زەيد زەھھاب ۋە باشقا ئوبرازلار ئارقىلىق ھۆكۈمرانلاردىكى رەزىللىك، ساختىپەزلىك، ئاچكۆزلۈك ئىللەتلىرى ئېچىپ بېرىلىدۇ.

دۈشەنبە كۈنى، بەھرام يېشىل ئىگىن بىلەن يېشىل گۈمبەز قەسىرده، يېشىل كىيىنگەن گۈزەل بىلەن زۇمۇرەد جامدا تىنىق مەي ئىچىدۇ. ئۈچىنچى ئىقلىم يولىدىن كەلگەن مۇساپىردىن ھېكايە ئاڭلايدۇ، ھېكايىده، مىسرىدىكى بايىنىڭ ئوغلى سەئىدنىڭ شەھرسەبزلىق ئىككى يېشىل كىيىملىك غېرىب بــىلەن سۆھبىتى (سەئىد ھەمىشە غېرىب-مۇساپىرلارنى مېھمان قىلىپ

تـــۇرىدۇ)، سەئىد شەھرسەبزىگە كېلىپ، غاردا ھەيلەقوس ھەكىم بىلەن ئۇچرىشىپ، جاماستانىنى تاپقانلىقى، شاھنىڭ قىزى خەزرا بىلەن بولغان ئـــىشـقـــى-مـــۇھەببىتى قاتارلىق ۋەقەلەر ئارقىلىق مەردلىك، شجائەتلىك خىسلەتلىرى تەرىپلىنىدۇ.

ســـەيشەنبە كۈنى، بەھرام گۈلگۈن ئىگىن بىلەن گۈلنار قەسرىدە، شەپەقتەك قىزىل كىيىنگەن قۇياشتەك گۈزەل بىلەن ياقۇت جامدا لەئىلىرەڭ مەيخورلۇق قىلىدۇ. تۆتىنچى ئىقلىم يولىدىن كەلگەن مۇساپىردىن ھېكايە ئاڭلايدۇ. ھېكايىدە پادىشاھ جەۋنە بىلەن سېخىي، مەرد بىگىت مەسئۇدنىڭ دوستلۇقى، بۇنىڭغا ئىچى تارلىق قىلغان تىراز ۋالىيسى جەيبۇر ھەم ئۇنىڭ ۋەزىرى مەللۇلارنىڭ مەسئۇدقا زىيانكەشلىك قىلغانلىقى، جەيبۇرنىڭ قىزى بىلەن مەسئۇدنىڭ سەرگۈزەشتلىرى بايان قىلىنىدۇ. ھېكايىدە دوستلۇق، ئادىللىق، سېخىيلىق مەدھىيىلىنىدۇ.

چـارشەنبە كۈنى، بەھرام ماۋى (ھاۋارەڭ) ئىگىن كىيىپ، نىلۇپەر گـــۈمـــبـــەز قەسرىدە بەزم ئۆتكۈزىدۇ. بەشىنچى ئىقلىم يولىدىن كەلگەن مۇساپىردىن دېڭىز قاراقچىسى جابىر، نەۋدەر شاھ قىزى مېھر، يەمەن مۇلكىدىن نۇئمان ئوغلى سۇھەيلى توغرىسىدىكى ھېكايىنى ئاڭلايدۇ. ھېكايىدە، ئەدەن دىيارىدىكى دېڭىز قاراقچىسى جابىرنىڭ دېڭىز سەيلىسىگە چىققان قىز مېھرنى قولغا چۈشۈرگەنلىكى، سۇھەيلىنىڭ مېھرگە ئۆيلىنىش ئۈچۈن يولغا چىقىپ، ئۇنىڭمۇ جابىرنىڭ قولغا چۈشكەنلىكى، بۇلارنى قۇتقازغىلى ئەسكەر باشلاپ كەلگەن نەۋدەر شاھ بىلەن نوئمان شاھنىڭمۇ ھېيلە بىلەن جابىرغا ئەسىر بولغانلىقى، ئاخىردا مېھر بىلەن سۇھەيل باتۇرلۇق ۋە تەدبىر بىلەن ھەممە تۇتقۇنلارنى جابىردىن قۇتقۇزغانلىقى، ئىككى ئاتا ۋە ئىككى بالا تېپىشقانلىقى قاتارلىق ۋەقەلەر ئارقىلىق، مۇھەببەت، قەھرىمانلىق، جۇملىدىن ھەرقانداق ۋەھشەتلىك قارا كۈچلەرنى يەڭگۈچى جەسۇرلار مەدھىيىلىنىدۇ.

پەنجىشەنبە كۈنى، بەھرام سەندەل رەڭ ئىگىن بىلەن سەندەل گۈلشەنلىك گۈمبەز قەسرىدە مەيخورلۇق قىلىدۇ. ئالتىنچى ئىقلىم يولىدىن كەلگەن مۇساپىردىن مۇقبىل بىلەن مۇدبىر ھېكايىسىنى ئاڭلايدۇ. ھېكايىدە، ياختەر دىياربىدىن مۇقبىل، مۇدبىر دېگەن ئىككى ئادەم سەپەرگە چىققانلىقى، سەندەلزاردا سەندەل چەشمە بويىدا ھۆردەك قىز بىلەن ئۇچراشقانلىقى، مۇدبىرنىڭ يالغانچىلىق قىلىپ ھالاك بولغانلىقى، مۇقبىلنىڭ ساددىلىقى ۋە پادىشاھقا راستىنى ئېيتىپ سەندەلزاردىن كۆچۈل ئۈزمىگەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. ھېكايىدە بىر-بىرىگە مۇجەز-خاراكتېر جەھەتتىن قارىمۇ قارشى بولغان ئىككى شەخس ئارقىلىق، راستچىللىق ۋە توغرىلىقنىڭ خاسىيىتى، يالغانچىلىق ۋە ھىيلىگەرلىكنىڭ يامان ئاقىۋىتى گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

ئازنە كۈنى، بەھرام كافۇر كىيىم بىلەن كافۇر گۈمبەز قەسرىدە، بىللۇر جامدا كافۇرى مەي ئىچىدۇ، يەتتىنچى ئىقلىم يولىدىن كەلگەن مۇساپىردىن خارەزملىق مۇساپىر سازچى ھېكايىسىنى ئاڭلايدۇ. ھېكايىدە، چىن سودىگىرى ئۈزۈمنىڭ سازچى قىزى بىلەن خارەزمغە كەلگىنى، قىز چاڭ چالسا ھەممە مەست-ئەلەست بولۇپ ئۇيقۇغا كېتىدىغانلىقى، بۇ سازەندە قىز ئۈز ۋاقتىدا بەھرام چۆلگە تاشلىۋەتكەن دىلئارام ئىكەنلىكى (ئەسلىدە ئۇنى سېتىۋەتكەن ئاتا يوللۇق خوجىسى چۆلدە تېپىۋالغان ۋە ھوشسىز قىزنى ئۆلگەن دەپ كېپەنلىگەن ۋە كېيىن بۇ كېپەن ئۇنىڭغا ئاق لىباس بولغان)، بەھرام دىلئارامدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنى قولغا كەلتۈرەلمىگەنلىكى، بەھرامنىڭ ئۈۋۈدا قالتىق قىرغىن قىلىپ قان كەچكەنلىكى ۋە سەل يامغۇردا قېلىپ ھالاك بولغانلىقى بايان قىلىنىدۇ.

نەۋائى بۇ داستاننىڭ ئاخىرىدا، زامان زۇلمىدىن بىخەۋەرلەرگە تەنبىھ تېشىنى ئاتماق ۋە مەنسەپلىرىدىن مەغرۇرلانغانلارنى غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغاتماق ھەققىدە نەسىھەت قىلىدۇ.

بـــۇ داستان خۇددى خەلق چۆچەكلىرىدىكى ۋەقەلەردەك، سەلبىي ئـــوبـــرازلارنـــڭ مەغلۇبىيتى ۋە ئىجابىي ئوبرازلارنىڭ غالىبىيتى بىلەن ئاياغلىشىدۇ.

ھەر كىشىكىم ئوقۇردا بۇ نامە،
تەبئىغە گەرم بولسا ھەنگامە.

تەبئى سافۇ زىھنى پاك ئولغاي،
شەك ئەمەسدۇركى زەۋقناك ئولغاي.

«سەددى ئىسكەندەرى»

نـەۋائـــىـــنـــڭ «خەمسە» سىدىكى بۇ بەشىنچى داستان تۇغەللىمە خـاراكـتـېـرلـىـكـى داسـتـاندۇر، تەخمىنەن ھىجرى 890-يىلى (مىلادى 1485-يىلى) ئالتە ئاي ئىچىدە يېزىلىپ بولغان:

يىغىشتۇرسا بولماس بارى ئالتى ئاي
كى، بولدۇك بۇرەئىناغە سۇرەتنەماي.

بۇ داستانىنى يازغىچە، نەۋائى تارىخىي مەنبەلەر، خەلق ئىچىدىكى رىۋايەتلەر، ئۆزىدىن ئىلگىرىكى ئەدىبلەرنىڭ تەجرىبىلىرىنى تولۇق ئۆگىنىدۇ، ماتېرىياللارنى تەھقىقلەيدۇ:

ئىشىتتىم قىلىپ زىب دەفتەر سۆزىن،

قىلۇر نەزم گويا سىكەندەر سۆزىن...

قويۇبدۇر تەۋارىخۇ ئەفسانەسىن،
بىتبدۇر دېگەن دۇررى يەكدانەسىن...

كى ئالەمدە ئىككى سىكەندەر ئىمىش،
كى ئىككىسى دەۋراندا داۋەر ئىمىش.

بىرى ئولكى دارا بىلە قىلدى رەزم،
بىرى بۇكى سەد باغلايۇ ئەتتى ئەزم.

نەۋائى ئەسەرلىرىدە زالىم پادىشاھ بىلەن ئادىل پادىشاھ ئوبرازلىرى سۇرەتلەنگەن. بولۇپمۇ «سەددى ئىسكەندەرى» (يەنى «ئىسكەندەر تېمى» ياكى «ئىسكەندەر سېپىلى») داستانىدا، غايىۋى، ئادىل پادىشاھ سۈپىتىدە ئىسكەندەر ئوبرازى يارىتىلغان. ئىسكەندەر رۇم پادىشاھى فىلىقۇسنىڭ ئوغلىدۇر. كىچىكىدىن ئەقىللىق، قابىلىيەتلىك بولۇپ تەربىيىلەنگەن؛ ئەرەستۇ، سوقرات، بەتلىنۇس، بۇقرات، ئەپلاتۇن، ھىپىگرات كەبى ھەكىم-پەيلاسوپ ئالىملاردىن ئىلىم ئۆگەنگەن. ئۇ ئۆزىگە قارشى تۇرىدىغان پادىشاھلارنى بويسۇندۇرۇپ، "يەتتە ئىقلىم"غا جاھانگىر بولۇش يولىدا يۈرۈشلەر قىلىدۇ؛ ئەجەم پادىشاھلىرىنىڭ "ئىككىنچى تەبەقەسى" كەيانىلاردىن دارا بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇنى بويسۇندۇرىدۇ؛ ئۆلۈش ئالدىدىكى دارانىڭ ئىلتىماسى بويىچە ئۇنىڭ قىزىنى ئالىدۇ؛ ئەجەم-ئىران ئېلىنى ئۆز سىياسەتلىرىدىن رازى قىلىدۇ؛ سەقلاب سەقىن، باغداد، مىسىر، بەيتۇلھەرەم، كەشمىر، ھىند ۋە چىن مەملىكەتلىرىگە نامىلەر يېزىپ، ئەلچىلەر ئەۋەتىدۇ.

ناملەرنىڭ مەزمۇنى:

كى مەندىنكى ئىسكەندەر ئاتىمدۇرۇر،
يەتى كىشۇەر ئالماق سىفاتىمدۇرۇر...
نە ئەمر ئەيلەسەم بىل كەلامىنى خوب،
تابۇغۇمغە باش قوي، ئاياغمنى ئۆپ...

كــەشمىر پادىشاھى مەللۇ ئىبنى مەباك "سەن ئۆزۈڭنى دۇنيانىڭ پادىشاھى دەپ چاغلىساڭ، مېنىڭ پادىشاھلىقىم يەر يۈزىدە تاق-يېگانە" دەپ جاۋاب ياندۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىككى ئوتتۇرىدا قاتتىق جەڭ بولىدۇ، ئــسكەندەر تەرەپ مەللۇنىڭ تۇرلۇك سېھر-تىلسىملىرىنى ۋەيران قىلىپ، كەشمىرنى ئىشغال قىلىدۇ، گېتىنەما ۋە ئىشرەتقەزا دېيىلگەن خسلەتلىك ئىككى جامنى قولغا چۈشۈرىدۇ. مەللۇنىڭ ئوغلى فىروزنى كەشمىرگە پادىشاھ قىلىدۇ ۋە مەللۇنىڭ قىزى مېھرنازنى نىكاھىغا ئالىدۇ. ئاندىن، ھىندۇستانغا يۈرۈش قىلىپ، پادىشاھنى بويسۇندۇرىدۇ ۋە ئۇ يەردە قىشلايدۇ.

ئىسكەندەر ئىران-خوراسان، كەشمىر-ھىندۇستانلارنى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا كىرگۈزگەندىن كېيىن، ئاسىيانىڭ ئەڭ چوڭ ۋە مەدەنىيەتلىك ھەم قۇدرەتلىك باي مەملىكىتى ـــ چىن بىلەن ئالاقىلىشىدۇ؛ چىن خاقانى بىلەن دوستلۇق ئورنىتىدۇ:

ۋە لېكىن خىتا خانى خاقانى چىن،
كى تەدبىرۇ رايىغە يۈز ئافەرىن...

خــاقانى چىن بىلەن ئىسكەندەر كۆرۈشكەندە، ئىسكەندەر شۇنداق

دەيدۇ:

سېنىكسم ھەق ئەتتى بۇ نەۋئ ئەرجۇمەند،
كى بەستىڭ دۇرۇر بويلە مەندەك بەلەند...

سىكەندەر دېدى: جەمئى قىلغىل كۆڭۈل،
ئىكى دەھرئارا سەن ئاتا، مەن ئوغۇل...

قىلىپ ساڭا پەرزەنددەك پايبۇس،
دەينىكسم تىرىلدى مەلىك فەيلەقۇس.

سەن ئەت مەسنەد ئۆزرە كۇلەھدارلىق،
مەن ئالىڭدا ئەيلەي سىپەھدارلىق.

شۇنداق قىلىپ، ئىسكەندەر چىن خاقانى بىلەن ئاتا-بالىدەك مۇناسىۋەت ئورنىتىدۇ. چىن مەملىكىتىدە مېھمان بولىدۇ. ئۆزئارا سوغا-ھەدىيىلەر تۇتۇشىدۇ. چىن خاقانى ئىسكەندەرگە جاھاندا مىسلى يوق ئىككى نەرسە سوغات قىلىدۇ، ئۇنىڭ بىرى ئىككى يۈزلۈك جاھان ئەينىكى، ئۇ ئەينەك ھەرقانداق ئادەمنىڭ ئەپتىدىن نىيىتىنىڭ قانداقلىقىنى دەرھال ئەكس ئەتتۇرىدۇ؛ يەنە بىرى "لۇئبەتى چىن" (چىن گۈزىلى) بولۇپ، بۇ ھەقتە مۇنداق يازىدۇ:

بىرى كۆزگۈسى جامى جەمشىددەك،
سەفا ئىچرە مىر ئاتى خۇرشىددەك.

كى ئانى فەلەك مېھر ئايىن دېبان،
ۋەلى خەلق ئايىنەئى چىن دېبان.

ئىكى يۈز ئاڭا ئايۇ كۈندەك يارۇق،
ۋەلى تىيرە بولماي بۇلۇردىن ئاچۇق.

يارۇق بىر يۈزى چېھرە كۆرگۈزگۈدەك،
دېمەي بىر يۈزى تىيرە رو كۆزگۈدەك...

يانا لۇئبەتى بەل جەھان ئافەتى،
جەھان ئافەتى يوقكى، جان ئافەتى.

خىتايى نەسەب، شوخى چىنىي نەژاد،
جەمالىغە ھۆرۇ پەرى خانەزاد.

ئىسكەندەر غەربكە قايتار يولىدا مورلار (چۆمۈلىلەر) مەملىكىتىدە، ئاجايىپ دېۋە سۈپەت قوشۇنغا دۇچ كېلىپ، بۇلارغا ھەرقانداق تىلسىماتلارنى بەرىبات قىلغان ھۆكۈمالارمۇ چارە-تەدبىر قىلالمايدۇ. ئىسكەندەرنىڭ بۇ ھالدىن بېشى قېتىپ تۇرغاندا، نىقابلانغان ۋە تۇركى تازغا مىنگەن چەبدەس پەھلىۋان ھازىر بولۇپ، مور قوشۇنىنى تار-مار قىلىدۇ، جەڭ زەپەرىدىن كېيىن، بۇ پەھلىۋانغا تەشەككۇر ئېيتىپ نىقابىنى ئېلىشنى سورايدۇ. بۇ نىقابلىق "يىگىت" ئەسلىدە ئەرەنچە جابدۇنغان بايقى "لۇئبەتى چىن" (چىن گۈزىلى) بولۇپ چىقىدۇ.

ئىسكەندەر ھەربىي يۈرۈش داۋامىدا، يەر يۈزىنى خاراب ۋە ئىنسانىيەتنى

هالاك قىلىدىغان يەجۇج-مەجۇجلەرنى ئاسمان-يەلەك يۇكسەك تاغ ئىچىگە قاماپ، ھېكمەت-تىلسىم بىلەن "سەد" ياساپ بەنت قىلىۋېتىدۇ. بۇ "سەد" (تام، سېپىل) "سەددى ئىسكەندەرى" دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىسكەندەر نۇرغۇن كىمە ياستىپ، دېڭىز ئارقىلىق جەزىرىلەر مەملىكەتلىرىگە يۈرۈش قىلىدۇ. يۈرۈش داۋامىدا قاتتىق ئاغرىپ قېلىپ بۇ دۇنيا بىلەن ۋىدالىشىدۇ. جەسىدى ئىسكەندەرىيگە كەلتۈرۈلۈپ دەپنە قىلىنىدۇ.

نەۋائى بۇ داستاندا، ھەر ماۋزۇ ئاستىدا، تۈرلۈك ھېكايەت-رىۋايەتلەرنى كەلتۈرۈپ، ئىنسانىيەت تۇرمۇشىدىكى تۈرلۈك ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئۈستىدە پىكىر يۈرگۈزىدۇ. داستاندىكى رەڭمۇ رەڭ ئېپىزوتلار ئارقىلىق تىنچلىق-ئاسايىشلىق، ئادالەت ۋە خەلقپەرۋەرلىك، دوستلۇق-ساداقەت، مەردلىك-سېخىيلىق، چىن مۇھەببەت، ئىنسانىي ھەددى-ھەرىكەت، گۈزەل ئەخلاق ۋە ئېسىل پەزىلەتنى مەدھىيىلەيدۇ. ئاجايىپ پىراڭ تەسۋىرلىرى ئارقىلىق تەبىئەت دۇنياسى، پەسىل-مەۋسۇملەر، جۇغراپىيىي مۇھىتلارنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. مەملىكەتلەرنىڭ ئىدىم-ھېكمەت ۋە ھۇنەر-سەنئەت جەھەتلىرىدىكى كەشپىيات تەرەققىياتلىرىنى سۈرەتلەپ بېرىدۇ.

بۇ داستاننىڭ ئاساسىي تېمىسى ـــ تىنچلىق بىلەن ئۇرۇش. نەۋائى ئىسكەندەر ۋە ئۇنىڭ سەلتەنەتىنى زوراۋانلىقنى بېڭىپ، دۇنيادا ئادالەت تۇغنى ئورناتقۇچى دەپ گەۋدىلەندۈرسە، چىن خاقانى ۋە چىن مەملىكىتىنى تىنچلىقپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىكنىڭ تىمسالى سۈپىتىدە مەدھىيىلەيدۇ.

نەۋائى داستان ئاخىردا، ئىسكەندەرنىڭ ھۆكۈما ـــ ئاقىللىرى بولغان ئەرەستۇ، فىلاتون، سوقرات، بۇقرات، فەيساغۇرۇس، ئەسقەلىنۇس، ھۇرمۇسلارنىڭ ئەقلىيە سۆزلىرى ئارقىلىق، ۋاپادارلىق ـــ مەرھەمەتلىك،

ئەلگە لۇنق-ئىنايەت، چىن ساداقەت، ئەلنى رەنجىتمەسلىك، توغرا سىياسەت، پاكلىق-دىيانەت، سېخىيلىق، ئىقتىساتچىللىق، ئىلىم-مەرىپەت قاتارلىق نۇرغۇن ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى بايان قىلغان. ھەتتا، ئىنسى دەرۋىشئەلگە خاس ماۋزۇ ئاجرىتىپ، چىن كۆڭلىدىن نەسىھەت قىلىدۇ ۋە:

نەۋاسىز ئۇلۇسنىڭ نەۋا بەخشى بول،
نەۋائى يامان بولسا سەن ياخشى بول!

دەپ ئاگاھلاندۇرىدۇ.

نەۋائىي بۇ داستانىنىڭ ئاخىرىدا، «خەمسە»سى توغرىسىدىكى مۇلاھىزىلىرىنى بايان قىلىدۇ ۋە باشقا مۇئەللىپلەر «خەمسە» ئۈچۈن يېرىم قەرنە، ھەتتا بىر قەرنە ۋاقىت سەرپ قىلغان بولسا، نەۋائى پەقەت ئىككى يېرىم يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە «خەمسە»نى يېزىپ بولغانلىقىنى قەيت قىلىدۇ:

نە پەنجە ئىرۇر، «خەمسە»ئى گەنج سەنج،
كى دانا قويۇپتۇر ئاتىن «پەنج گەنج»...

يوق ئەتراك ئارا بىرده ئانچە بىلىك،
كى بۇ نەۋئ ئۇلۇغ ئىشكە ئۇرغاي ئىلىك.

نە ئەتراككىم ھەم ئەجەم ھەم ئەرەب،
كۆرەرلەر بۇ ئىشنى ئەجەبدىن ئەجەب...

چۇ قىلدىم قەلەم نوگنى نوكتەبىز،
قىلا باشلادى نوگدىن گەنجرىز.

چۇ ھەيرەتكە سالدىم كۆڭۈل رەغبەتىن،
ئاڭا غالىپ ئەتتىم ئۇلۇس ھەيرەتىن.

چۇ «فەرھاد»غە بولدۇم ئەندىشەۋەر،
تۇزەتتىم بەسى تاغ ئولۇپ تېشەۋەر.

چۇ «مەجنۇن» ھەدىسغە تۇزدۇم فۇنۇن،
بەسى خەلقنى قىلدى شەيدا جۇنۇن.

يانا «سەبئە»غە تەبئىم ئولغاچ قەرىن،
ئىشتتىم يەتى چەرخدىن ئافەرىن.

سكەندەرغە تىل تارتىپ ئازەر كەبى،
دېدىم ئانى «سەددى ئىسكەندەر» كەبى...

بۇ بەش گەنجىنكىم كۆشاد ئەيلەدىم،
ۋەرەق ئۆزرە ئانى سەۋاد ئەيلەدىم.

نەۋائى بۇ داستانلاردا، شەكلەن خىسلەتلىرى بىر-بىرىگە ئوخشايدىغان، لېكىن ماھىيەتتە ئۆزلىرىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن گەۋدىلەنگەن ئاجايىپ بەدىئىي ئوبرازلارنى ياراتقان. بۇ ئوبرازلار ئىچكى

هېسسىي زىددىيەتلىرى، ئىنتىلىشلىرى، هايات يوللىرى بىلەن ئۆز ئالدىغا يېتىلىپ باردۇ. ئەمما، بۇ ئوبرازلارنىڭ تولىسى ھەرخىل ۋاستىلەر بىلەن پاجىئەلىك ھالدا ھالاك بولىدۇ. نەۋائى داستانلىرىدىكى قەھرىمانلىرىنىڭ پاجىئەلىرى ئارقىلىق زامان ۋە فەلەكنىڭ بىقەرارلىقىغا، زاماننىڭ زۇلمىغا، ھۆكۈمرانلىقنىڭ رەزىللىكىگە، فېئودالىزمنىڭ ئاسارىتىگە، مۇتەئەسسىپلەرنىڭ جاھىللىقىغا، نادانلىق-خۇراپاتلىققا قارشى چوڭقان سالىدۇ. نەۋائىنىڭ بۇ داستانلارنى يېزىشتىكى يەنە بىر ماھارىتى شۇكى، يارانقان قەھرىمانلىرىنىڭ رېئال خۇسۇسىيەتلىرىنى يورۇتۇپ بېرىش بىلەن بىللە، فانتازىيىدىن، رومانتىكىلىق بەدئىي ۋاستىلەردىن كەڭ پايدىلانغان. فانتازىيە، رومانتىكىلىق بەدئىي ۋاستىلەر داستان تېمىسىنى تەسۋىرلەشتە شەكىللىك رولىنى ئويناپغان. مەسىلەن، نەۋائى «لەيلى ۋە مەجنۇن» توغرىسىدا مۇنداق يازغان:

مەزمۇنىغە بولدى روھ مەيلى،
ئەفسانە ئىدى ئانىڭ تۇفەيلى.

لېكىن چۇ رەقەمگە كەلدى مەزمۇن،
ئەفسانە ئاڭا لىباسى مەۋزۇن.

«خەمسە»دىكى ھەربىر داستاننىڭ كىرىش قىسىملىرى شەكلەن ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن يېزىلىش ئۇسلۇبى ۋە كومپوزىتسىيىلىك تۈزۈلۈشى، قەھرىمانلارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ئوخشاش ئەمەس.

نەۋائى «خەمسە»سىدىكى ھەربىر داستاندا دېگۈدەك، چىن مەملىكىتى، ماچىن — خوتەن دىيارى توغرىسىدا مەغرۇرانە ۋە ھۆرمەت-مۇھەببەت تۇيغۇسى بىلەن ئاجايىپ پاساھەتلىك نۇرغۇن بېيىتلەرنى يازغاندىن باشقا،

ئــەڭ سۆيۈپ تەسۋىرلىگەن قەھرىمانى قەرھادنى، جەڭدە دۈچ كەلگەن مــۇشــكــلاتتىن ئىسكەندەرنى قۇتقازغان "چىن گۈزەلى"نى، نەققاشلىق، بىناكارلىق، رەسساملىق ھۈنەرلىرىنىڭ مۇمتاز ۋەكىللىرىنى چىن مەملىكىتىدىن تاللىغان. جۈملىدىن بۇلارنى خەلقە مەنزۇر ئوبرازلار قىلىپ، بارلىق بەدىئىي ماھارىتى بىلەن گەۋدىلەندۈرگەن. بۇ ــ نەۋائى «خەمسە» سىدىكى روشەن ئۆزگىچىلىك.

نــەۋائــىنىڭ «خەمسە» سى ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرى ئارىسىدا، فولكلور شــەكــلــىدىمۇ كەڭ تارقالغان. بۇنىڭدا، 16-ئەسىردىن كېيىنكى ئۇيغۇر ئــەدىبلىرى ۋاستىچىلىك قىلغان. يەنى ئەدىبلەر نەۋائىنىڭ داستانلىرىنى نەسرىي شەكىلگە كىرگۈزۈپ، قىسسىلەرنى مەيدانغا كەلتۈرگەن؛ بۇنداق قىسسىلەر خەلق چۆچەكلىرىدەك ئېغىزدىن ئېغىزغا ئۆتۈپ تارقالغاندىن باشقا، كۆچۈرۈلۈپ ۋە چاپ قىلىنىپ تارقالغان. مەسىلەن، ياركەنتلىك ئۆمەر باقى مىلادى 1792-يىلى نەۋائىنىڭ «فەرھاد ۋە شىرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانلىرىنى نەسرىيلەشتۈرۈپ قىسسىگە ئايلاندۇرغان. موللا سادىق ياركەندى «خەمسە نەۋائى»نى نەسرگە ئايلاندۇرۇپ «بۇلبۇلى گۈلشەن نەۋائى» ۋە قــوشۇمچە «نەسرىي مىرزا مۇھەممەد ھۈسەين بەگ» دەپ نام بەرگەن. «فەرھاد ۋە شىرىن» داستانى 1930-يىللاردىن باشلاپ، ئىككى قېتىم سەھنە ئــەسىرىگە ئايلاندۇرۇلۇپ، ئۇرۇمچى، قەشقەر ۋە غۇلجا سەھنىلىرىدە يۈز قېتىملاپ ئوينالغان.

4. «ھەسبى ھال»

بۇ ئەلىشىر نەۋائى سەمەرقەنتتە ئىلىم تەھسىل قىلىۋاتقىنىدا، دوستى، مەرىپەتپەرۋەر شائىر سەيىد ھەسەن ئەردەشىرگە يازغان شېئىرىي مەكتۇبى بــولــۇپ، بــۇ مــەكتۇبتا، خوراسان ۋە ماۋەرائۇننەھر دىيارىدا، تۆمۈرىي ســۇلالــىسىدىن جاھىل-زالىم پادىشاھ ئەبۇ سەئىد ھۆكۈمرانلىق قىلغان

زامانىدىكى جاھالەت، زۇلمەت ھادىسلىرى تەسۋىرلەنگەن. نەۋائى بۇ شېئىرىي مەكتۇبى ئارقىلىق ئەبۇ سەئىد سەلتەنەتىدە دۇشمەنلىك، ئۆچ-ئادائەت، ھەسەت-سۇيقەست ئەۋج ئېلىپ، مەملىكەت خاراب‌بىلىققا يۈزلەنگەنلىكىدىن قاتتىق قايغۇرغان:

ۋەفا بېرىدە زاھىر ئولمىش نىفاق،
سەخا ئورنىدا بۇ خىل تۇتمىش ۋىساق.

مۇرۇۋۋەتتە بولمىش ھەسەد جايگىر،
زىھى خۇش ئەلۇ مەملىكەت دىلپەزىر.

ھۆكۈمران تەبىقە — پادىشاھ، مەنسەپدار ۋە جاھىل روھانىلار ئاھالىنىڭ يەر-سۇلىرىنى تارتىۋېلىپ، ھەتتا ۋەقىلەرنىمۇ ئۆز مۇلكىگە ئايلاندۇرۇپ، خەلقنىڭ كۆڭلىنى پاراكەندە ۋە ئۆي-جايلىرىنى ۋەيرانە قىلغانلىقىدىن قاتتىق نارازى بولغانلىقىنى يازغان:

ھەم ئەۋقافنى سەدر ئەملاك ئېتىپ،
ۋەلى كۆپرەكنى مەي ئۇچۇن تاك ئېتىپ.

ھەم ئەل مەنزىلىن شاھ كەتەكدەك بۇزۇپ،
تاۋۇق ئورنىغا چۈغز ئولتۇرغۇزۇپ...

ئۆيى ناتەۋان كۆڭلى كەبى بۇزۇق،
بۇ ئۆي ئەندۇھۇ غەم بىر ئوزۇق.

خەلق ئۈستىدىكى ئالۋاڭ-ياساق، باج-سېلىقنىڭ كۆپلىكى ھەتتا ئۆلۈكتىن كېپەن ئېلىش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەنلىكىنى، ھىرات-سەمەرقەنتلەرنى زۇلمەت باسقانلىقىنى ھەسرەت بىلەن بايان قىلغان:

قارا پۇل ئۈچۈن ئەيلاپان قەتل-ئەن،
ئۆلۈكتىن تەمئ ئەيلەپ ئەمما كەئەن...

ھىرات ئەھلىن ئىلتىپ ھەۋادىس يېلى،
ئېسىپ دەي يېلدەك سەمەرقەنت ئېلى.

ئاسايىشلىق ئورنىغا قىرغىنچىلىق ھۆكۈم سۈرۈپ، ئەلگە ئارامىلىق بولمىغانلىقى ئۈستىگە، ئىلىم-مەرىپەت ئەھلى زۇلۇم-ستەم دەستىدىن سۈرگۈن-سەرگەردان بولغانلىقىنى، نەۋائى ئۆزىمۇ شۇلار جۈملىسىدىن ئىكەنلىكىنى يازغان:

زەرۇرەتكى ياساپ سەئەر بەرگىنى،
تۈشۈپ يولغا قىلغاي ۋەتەن تەركىنى...

ماڭا بۇ ئەل ئىچرە نە بىر ھەمدەمى،
كى، بىردەم ئىكەۋلەن دېيىشسەك غەمى...

نە بىر ھۇجرەكىم كام تاپقاي كۆڭۈل،
دەمى ئاندا ئارام تاپقاي كۆڭۈل.

نــەۋائى ئۆزىنى ئەل ئىشىگە ئاتىغانلىقىنى ۋە ئىجادىيەت يولىدىن قايتماسلىق ئىرادىسىنى بىلدۈرگەن:

ئەگەر بولسا بۇ يولدا ئۆمرۈم تەلەف،
چۇ بۇ يولدادۇر ئول ھەم شەرەف.

دېمەك، «ھەسبى ھال» ــ بۇ شېئىرىي مەكتۇپ، نەۋائى يېگىتلىك دەۋرىدە ياشىغان زامانىنىڭ كارتىنىسى، شۇنداقلا، نەۋائىنىڭ ئادالەتسىزلىككە، جاھالەتكە قارشى غەزەپ-نەپرىتىنىڭ روشەن ئىپادىسى.

II نەسرىي ئەسەرلەر

ئەلىشىر نەۋائى ئىجادىيىتىنىڭ ئىككىنچى بىر قولى ــ ئۇنىڭ نەسرىي ئەسەرلىرىدۇر. نەۋائى يېشى ئەللىكتىن ئاشقاندىن كېيىن، ئونلىغان بەدىئىي ۋە ئىلمىي ئەسەرلەرنى يارىتتى. ئەنە شۇ نەسرىي ئەسەرلىرىدىن بىرقانچىسىنى نۇقتىلىق تونۇشتۇرىمىز.

1. «مەجالىسۇن نەفائىس»

بۇ ئەسەر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئەدەبىياتشۇناسلىق ساھەسىدە يازغان تەنقىد-تەقرىزلەر مەجمۇئەسىدۇر. نەۋائى بۇ ئەسىرىنى ھىجرى 896-يىلى (مىلادى 1490 ــ 1491-يىللىرى) يېزىپ، ھىجرىيە 903-يىلى (مىلادى 1497 ــ 1498-يىللىرى) تولۇقلىغان. بۇ ئەسەر سەككىز مەجلىستىن تەركىب تاپقان بولۇپ، نەۋائىنىڭ ئۆز سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، "يەتتە مەجلىسنى تەبئ ئەھلى غەۋغاسى ۋە نەزم خەيلى ئەلالەسى بىلە ئۆتكەرىلدى.

سەككىزىنچى مەجلىس سۇلتان ساھىبقىران (ھۈسەين بايقارا ـــ م) مەجلىسىدۇر...". نەۋائى بۇ ئەسەردە 458 نەپەر ئەدەب-شائىرنىڭ خاراكتېرسكسىنى بەرگەن. يەنى ئۆزىگە نسبەتەن پىشقەدەم، ھەمقەدەم ۋە ياش تالانت ئىگىلىرىنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى، خۇسۇسىيەت ۋە ئىجادىيەتلىرىنى تونۇشتۇرغان؛ نەۋائى ئەدەبىيات نەزەريىسىدە قائىدىلەشتۇرۇلگەن سەنئەت يوللىرىنىڭ مىزانى بويىچە، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى چوڭقۇر تەھلىل قىلىپ، ئەسەرلىرىگە ئەتراپلىق ۋە خالىسانە باھا بەرگەن. ئۇلارنىڭ تەپەككۇر ئۇسۇلى، سۆز تاللاش لىياقىتى، تەسۋىرىي ئۇسۇلۇبى، بەدىئىي ماھارىتى قاتارلىق جەھەتلەردە ئارتۇقچىلىق ھەم كەمچىلىكلىرىنى كۆرسەتكەن. ھەتتا ئۆزىگە نسبەتەن پىشقەدەم ئۇستاز بولغانلارنىڭمۇ كەمچىلىكلىرىنى كۆرسىتىپ بەرگەن. جۈملىدىن، ئىقتىدارلىق ياش شائىرلارنىمۇ تونۇشتۇرۇپ، شېئىرلىرىدىن نەمۇنىلەر كەلتۈرگەن ۋە ئۇلارنى ياخشى ئەسەرلەر يېزىشقا ئىلھاملاندۇرغان.

ئەلىشىر نەۋائى بۇ ئەسىرىدە، ئەدەبىيات-سەنئەتكە دائىر نەزەريىۋى مەسىلىلەرنى، بولۇپمۇ شېئىرىيەت ساھەسىدىكى ئاكتۇئال مۇئەممالارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۆز كۆز قاراشلىرىنى بايان قىلغان. نەۋائى ئەسەرلەرنىڭ سۈپىتى توغرىسىدا كۆپ توختالغان. شۇنىڭدەك ئەدىبلەر، شائىرلارنىڭ ئەخلاق-پەزىلەتتە ئۆزلىرىگە قاتتىق تەلەپچان بولۇشىنى تەكىتلىگەن. نەۋائىنىڭ قارىشىچە، ئەسەرنىڭ سۈپىتى مۇئەللىپنىڭ ئەخلاقىي خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، ئۇلارنىڭ خۇي پەيلى، مەنىۋى قىياپەتلىرى ئىجادىي پائالىيەتلىرىدە ۋە جامائەتچىلىك ئالاقىلىرىدە چوڭ رول ئويناپدۇ، يۇكسەك ئابروي-ئىززەت ئەدەب-شائىرنىڭ ئېسىل ئەسەرلىرى بىلەن بىللە ئېسىل پەزىلەتلىرى ئارقىلىق كۆتىرىلىدۇ.

نەۋائى ئۆز تەقرىزلىرىدە، شائىرنى تىل پاساھىتىگە، مىسرالارنىڭ ئۆزئارا

ۆه سۆز-ئىبارىلەرنىڭ بىر-بىرىگە مەنتىقىي باغلىنىشىغا، باشقىلار كۆپ ئىشلەتكەن سۆز-ئىبارىلەرنى تەكرارلاۋەرمەسلىككە، باشقىلارنىڭ تەپەككۇر ئۇسۇلىنى ۆه قوللانغان سەنئەت يولىنى ئەينەن كۆچۈرۈپ ئالماسلىققا، ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب يارىتىشقا دەۋەت قىلغان.

نەۋائى شائىردا يۈكسەك ۆەتەنپەرۋەرلىك ۆه مىللىي غۇرۇر بولۇشى، ئۆز خەلقىغە ھەم ۆەتىنىگە چىن يۈرىكىدىن مۇھەببەت باغلىشى كېرەكلىكىنى، ئۆز خەلقىنى، ۆەتىنىنى ئىشتىياق بىلەن كۈيلىگەن ئەدىب ھەققىي كامىل ئىنسان جۈملىسىدىن بولىدىغانلىقىنى تەرغىپ قىلغان.

نەۋائى بۇ ئەسىردە تونۇشتۇرغان ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر قاتاردا، ئىلىم-پەننىڭ تۈرلۈك ساھەلىرىدە كەشپىيات بىلەن شۇغۇللانغان، مەدەنىيەت-سەنئەت جەھەتلىرىدە كۆزگە كۆرۈنگەن تالانت ئىگىلىرى، ھەتتا تۇرمۇش-مەئىشەت، ھۈنەر-سەنئەت، خەتتاتلىق، مۇزىكىشۇناسلىق، سودا-تىجارەت جەھەتلىرىدە پېتىشكەن مۇنەۋۋەر شەخسلەرمۇ ئۆچرايدۇ.

«مەجالىسۇن نەفائىس» قويۇق يۇمۇرلۇق تۇسىگە ئىگە ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا، شائىر-ئەدىبلەر ئارا بولۇپ ئۆتكەن لەتىپە-چاقچاقلار ۆه قىزىقارلىق ۆەقەلەرمۇ بايان قىلىنغان.

بۇ ئەسەر ئۆز زامانىسىنىڭ ئەدەبىياتشۇناسلىقىدا نادىر ئەسەر بولۇپ، ئەدەبىي تەنقىد-تەقرىزچىلىقنىڭ نەمۇنىسىدۇر. شۇنداقلا ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىمىزدىمۇ تارىخىي ۆه رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە ئەسەردۇر.

تۆۋەندە نەۋائى «مەجالىسۇن نەفائىس» تا تونۇشتۇرغان ئەدىبلەردىن بىر قىسمىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

ئەۋۋەلقى مەجلىس:

ھەزرىتى ئەمىر قاسىم ئەنۋار. بۇ زاتنىڭ رۇتبەسى شائىرلىق قەدىمىدىن يۇقىرىراق ۆه ئەۋلىيالار قاتاردىكى ئورنى جامائەتنىڭ سۆيەتلىگىنىدىنمۇ

يـــۇكسەكرەكدۇر. ھەقىقەتلەر ۋە مەئرىفەتلەرنى ئېپادىلەش جەھەتتە نەزم لىباسى كۆڭلىگە خوپ كەلگىنى ئۈچۈن نەزمگە ئىلتىپات قىلغانىكەن. ئالىي ھۆرمـــتىنمىز ۋەجىدىن بۇ كىتابچىمىز بۇ زاتنىڭ ئىسمى شەرىپى بىلەن بـــاشـــلانـــدى. ئەمرىنىڭ ئەسلى ئازەربەيجاندىندۇر. سەراب ئاتلىغ كەنتتە تۇغۇلغان. يىگىتلىك چاغلىرىدا سەرىددىن ئەردەبىيلگە مۇرىد بولدى ۋە سوفىلىق ئەدەب تېرىقىنى شۇ كىشىدىن ئۆگىنىپ ۋايىغا يەتكۈزدى. شەيخ (ئەردەبىلىي)نىڭ ئىشارىتى بىلە خوراسانغا كەلدى. ئاز ۋاقىت ئىچىدىلا خەلايىق ئەمرىنىڭ خىزمىتىگە بەك بېرىلىپ كېتىپ غوغا قىلىشقا باشلىدى. شۇ زاماننىڭ پادىشاھى ئەمرىنى مەملىكەتتىن قوغلاشقا ھۆكۈم قىلدى. ئەمر بەلخ ۋە سەمەرقەنت تەرەپكە بېرىپ بىر مۇددەت تۇرغاندىن كېيىن پايتەختكە (ھـــىراتـــقـــا) قايتىپ كەلدى. چاغاتاي مىرزا زادىلىرى ۋە ئۇلۇس-يۇرت كاتتىلىرى يەنە مۇرىد بولدى. بۇ زات پاك رەۋىشلىك، ئوتلۇق نەپەسلىك بولغىنى ئۈچۈن، ئەل-جامائەت ئۇ زاتنىڭ خىزمىتىگە مايىل ۋە شېئىرلىرىنى ئوقۇماققا ۋە پىتمەككە راغىب بولدى. بۇ ھال ئۇ زاتنىڭ دىۋان (توپلام) تۈزۈشىگە سەۋەب بولدى. شۇنىڭ بىلەن، «ئەنسۇل ئاشىقىن» («ئاشىقلار قـايـاشـى») نـامـلـىق قىسقىچە مەسنەۋى توپلىمى تۈزدى. شۇنىڭدەك تەرجىئىبەندلەرنى يازدى. (نەمۇنە قىلىپ بېرىلگەن پارسىي مەتلەئ ئېلىنمىدى — م).

بۇ پەقىر (نەۋائى — م) دەسلەپ نەزم ئۆگىنىشكە كىرىشكىنىمدە ئـــوچ-تۆت ياش چاغلىرىم ئىدى. چوڭلار مېنى شېئىر ئوقۇشقا تەكلىپ قـىلغاندا بۇ بەيتنى ئوقۇپ بەرسەم چوڭلار ھەيران بولۇشاتتى. ئۇنىڭ مەسنەۋىلىرى ھەزىرىتى مەۋلانا رومىي مەسنەۋىلىرىنىڭ ۋەزنىدە يەنى "رەمەلى مـــۇسەددەس" ۋەزنـــدە يېزىلغان. ئۇ ھەزرەتنىڭ مۇبارەك قەبرىسى جام ۋىلايىتىنىڭ خەرجۇد شەھەرچىسىدەدۇر. پەقىر (نەۋائى — م) مۇ ئول ئاستانە

جـاروبـكـەشلىرىدىنمەن. ئۇ ھىجرىنىڭ 835-يىلىدا (مىلادى 1431 — 1432-يىللىرى) ۋاپات قىلغان...

مەۋلانا ھۈسەين خارەزمى. ھەزرىتى خوجا ئەبۇلۇەفانىڭ زاھىر ئىلمىدىن شاگىردى ۋە باتىن ئىلمىدىن مۇرىدىدۇر. زاھىر ئىلمىدە مەۋلانا زەمانىنىڭ مەشھۇرلىرىدىندۇر. «مەقسەدى ئەقسا» ئۇنىڭ تەسنىپىدۇر؛ مەۋلانا جەلالدىن رۇمى «مەسنەۋى» سىگە شەرھ بىتىپدۇر. ئۆزىگە تەسنىپلىرىمۇ بار. «قەسىدە بۇردە» غىمۇ خارەزمچە تۈركىي تىل بىلە شەرھ بىتىپدۇر. ئەما ئەخلاق ۋە سۈپەتلىرى باتىن ئىلمىدە يورۇقلۇق تاپقانىنىڭ قارىمۇقارشىسىدۇر. مەۋلانانى شاھرۇخ زامانىدا بىر غەزىلى ئۈچۈن كافىر ھىسابلاپ خارەزمدىن ھىرىيگە كـەلتۈردى. لېكىن ئۇ دانىشمەن ۋە سۆزمەن كىشى ئەردى. ئۇنىڭدىن ھېچقانداق ئىسپات تاپالمىدى. يەنە مەملىكىتىگە كەتتى. ئۇ غەزەلىنىڭ مەتلەئى بۇدۇركىم، شېئىر:

ئەي دەر ھەمەئى ئالەم پىنھانتۇ ۋۇ پەيداتۇ،
ھەم دەردى دىلى ئاشىق ھەم ئەسلى مۇداۋاتۇ.

(مـەنـىسى: ھەي پۈتۈن ئالەمنىڭ يوشۇرۇنمۇ ھەم ئاشكارىسىمۇ ئۆزۈڭسەن، ئاشىق دىلىنىڭ دەردىمۇ ھەم داۋاسىمۇ ئۆزۈڭسەن).

مەۋلانانى تەنسەۋتى بۇلغاغدا (پىتنە توپلىڭدا) خارەزمدە ئۆزىبەك شەھىد قىلدى. قەبرى خوجا ئەبۇلۇەفانىڭ ئايىغ تەرەپىدە.

مەۋلانا ئەمىرى. تۈرك ئەردى ۋە تۈركچە شېئىرلىرى ياخشى يېزىلغان بولسىمۇ، ئەما شۆھرەت قازىنالمىغان، بۇ بەيت ئۇنىڭ «دەھنامە» سىدىندۇر:

نە يىمەكدىن ئۇيقۇدىن سالىپ سۆز،

يېمەكدىن تويۇپ، ئۇيقۇدىن يۇمۇپ كۆز.

فارسيدا شەيخ كەمالغە تەقلىد قىلىپ يازغان، بۇ مەتلەئ ئانىڭدۇر كىم، شېئىر:

روزى قسمەت ھەركەسى ئەزغەيب بەخشى خۇدستاند،
غەيرى زاھىدكۇ رىيازەتھا كەشىدۇ خۇشك ماند.

(مەنىسى: ئەلمىساقتا ـــ تەقسىمات كۈنى زاھىددىن باشقا ھەربىر ئادەم ئۆزىگە ئاتا قىلغان نەسىۋىسىنى ئېلىشقا باشلىدى. زاھىد ھەرقانچە رىيازەت چەكسىمۇ قۇرۇق قول قالدى.)

ئانىڭ قەبرى بەدەخشان تەرەپتە ئەرھەك سارايىندادۇر.

ئىككىنچى مەجلىس:

خوجەيۈسۈف بۇرھان. ھەزرەتى شەيخۇل ئىسلام شەيخ ئەھمەد جامىنىڭ پېقىراق ئەۋلادىدىن ئەردى. فەقىر ۋە فەنا يولىنى ئۆزىگە سۈلۈك قىلۇر ئەردى. كۆپىنچە يالغۇزلۇق ۋە ھەمىدىن قول ئۈزۈش يوسۇنىنى مەسلەك تۇتار ئەردى، بارچە تەرىقەت ئەھلىنىڭ يولباشچىسى ئەردى. فەقىر مۇسىقى فەنىدە ئانىڭ شاگىردىمەن. كۆپرەك ئۆز شېئىرىغە مۇسىقى باغلار ئەردى. «ئىسفەھانى» ئەمەلىنى (كۈيىنى) بۇ بەيتقە باغلاپدۇركم، بەيت:

رەسىد مەۋسۇمى شادىيۇ زەۋقۇ ئەيشۇ تەرەب،
ئەگەر گەدا بەمۇرادى دىلى رەسەدچى ئەجەب.

(مەنىسى: شادلىق، زوقلۇق، خۇش چاقچاقلىق مەۋسۇمى كەلدى،

مۇنداق چاغدا گادايلارمۇ مۇرادىغا يەتسە ئۇنىڭغا نېمە دەپ ئەجەبلەنگۈلۈك.)

ئۇمۇ جامدا ئالەمدىن ئۆتتى، مازىرى شەيخنىك قاشلىق قەبرىسى بېنىدا.

مەۋلانا رىيازى. سەمەرقەنتلىقتۇر. تەكەببۇر ۋە غەلىتە كىشى ئەردى. غەزەلنى ئىنتايىن ياخشى ئېيتۇر ئەردى، ناھايىتى كۆپ پەزىلەتلىك ۋە گەپ-سۆزلىرى چىڭ دەلىللىك كىشى ئەردى. يەتتە قەلەم بىلەن خەتنى ياخشى بىتەر ئەردى. موللا ھەم ھاپىزكى، «قۇرئانى مەجىد»نى يەتتە قىرائەت بىلەن بىلۇر ۋە ئوقۇر ئەردى. ھەم كاتىپ ھەم شائىر ھەم مۇتەپەككۇر ئەردى. بۇ مەنىدە تەخەللۇسى دەللىدۇركىم، ھەرقانداق نەرسىنى خىيال قىلسا، دەرھال يازار، دەر ۋە كۆيگە باغلار ئەردى ھەم ياخشى تەسنىف قىلۇر ئەردى. مۇسىقى ئىلمى، ئەدۋار (نوتا)، نۇجۇم، رەمەل تاللاش (ئەرۇز ئىلمى) ۋە باشقا ھەرقانداق ئىلمنىڭ ھېچقايىسىسىدىن نەسىۋىسىز ئەمەس ئىدى. بۇ يارقىن مەتلەئ ئانىڭدۇركىم، بەيت:

ستارەئىست دۇرى گۇشى ئان ھىلال ئەبرۇ،
زى رويى ھۇسن بەخۇرشىد مىزەنەد پەھلۇ.

(مەنىسى: بۇ ھىلال قاشلىق دىلبەرنىڭ قۇلىقىدىكى مەرۋايىت بىر يۇلتۇزدۇر. ھۆسنى جامال جەھەتتىن قۇياشقا ياندىشىپ تۇرىدۇ.)

بۇ ئىككى مىسرا ئارىسىدا باغلىنىش جەھەتتىن بىر "كى" سۆزى كېرەك ئىدى. فەقەر ئاڭا دىدىمكىم. بۇنداق بولسا ياخشىراق بولغايكىم، بەيت:

زى رويى ھۇسن دۇرى گۇشى ئان ھىلال ئەبرۇ،
ستارە ئىستكى بەماھ مىزەنەد پەھلۇ.

(مەنسى: ئۇ ھلال قاشلىقنىڭ قۇلقىدىكى مەرۋايىت ھۆسن جەھەتتە بىر يۇلتۇزكى، ئاي بىلەن ياندىشىپ تۇرىدۇ.)

ئىنساب يۇزىدىن بۇنىڭغا قايىل بولۇشى كېرەك ئەردى. لېكىن ئۇ جېدەل قىلدى. مەن سۆكۈت قىلدىم. ئۆز يارانلىرى بىلەن تالاشتى. مەۋلانا قوبۇل قىلمىدى. سەمەرقەنتتە ۋاپات بولدى.

مەۋلانا يۈسۈف. "بەدىئي" تەخەللۇس قىلۇر ئەردى. ئول ھەم ئەندىجاندىندۇر. مەۋلانا سەفائي بىلە بولۇر ئەردى. فەقىر (مەن دېمەكچى — م) تەھسىل ئۈچۈن سەمەرقەندغە بارغاندا ئەندىجاندىن كەلدى ۋە ئاندا فەقىر بىلە ھەمسۆھبەت بولۇر ئەردى. بېشى كىچىك بولغانلىقىدىن شېئىرىدا خاملىق بولسا، ئىسلاھ قىلۇر ئەردىم. پاتلا چوڭلار قاتىرىغا ئۆتۈشنى خاھلايدىغان ۋە تەسەۋۋۇرچان يىگىت بولدى. خوراسانغا كېلىپ كۆپ سالاھىيەت ۋە كەسىپ قىلدى. فەقىردىن ئۆزگە كىشى ئانىڭ شېئىرىگە پىكىر بېرەلمەس ئەردى. مەنمەنلىكى جەھەتتىن شوخلار "يۈسۈف سەنائي" (يۈسۈف ماختانچاق) دەرلەر ئەردى ۋە تەخەللۇسىنىڭ مۇناسىۋىتى ئۆزگەرتىلگەنلىكىدىن ئۇ مەئيۇسلىنەر ئەردى. ئەمما ياخشى سۆھبەتلىشەر ئەردى. بۇ مەتلەئ ئانىڭدۇرکم، بەيت:

گەر بەدىن ئابۇ ھەۋا كۇيەت بۇۋەد مەنزىلگەھەم،
نە زۇلالى خىزر بايەد نەدەمى رۇھۇللەھەم.

(مەنسى: سېنىڭ كوچاڭ شۇنداق ئابۇ ھاۋاسى بىلەن مېنىڭ مەنزىلگاھىم بولىدىغان بولسا، ماڭا خىزر سۇيى ۋە ئەيسا دەمدىسى دېگەنلەرنىڭ نېمە كېرىكى.)

«مىرئاتۇس سەفا» («تىنىق ئەينەك») قەسىدىسى ئىزىنى قوغلىشىپ

یازغان بۇ بەیتى یاخشى بیزىلغان. شبئىر:

دۇرى مەقسۇد جۇیان مەجمەئۇل بەھرەین شۇد سۇفى،
كى بەھر دەر بەرەست ئەزچەشمەئى ھەرچەشمى گىریانەش.

(مەنىسى:سوفى مەقسەد ئۇنچىسىنى ئىزدەپ ئىككى دەریانىڭ قوشۇلۇشىدا چۆرگىلەپ قالدى، چۈنكى ئۇنىڭ یاش تۆكۈۋاتقان ھەربىر كۆز بۇلىقىدىن بىر دەریا ھاسىل بولغانىدى.)

مۇئەممما رىسالىسى بىتىپ، ئۇنىڭدا كۆپ ئىش قىلىپتۇر. «مەنسۇر» ئاتىغا بیزىلغان بۇ مۇئەممما ئاننىڭدۇر. مۇئەممما:

مەرازان شۇد مۇنەۋۋەر خانەئى چەشم،
كى ئامەد دوست بەركاشانەئى چەشم.

(مەنىسى: دوستۇمنىڭ كىلىشىدىن ئۆیۈم نۇرلىنىپ كەتتىكى، ئۇنىڭ ۋەجھىدىن كۆزۈم ئۆیمۇ چاقناپ كەتتى.)

سەرەخسته ۋاپات بولدى. مازىرى ھەزرىتى لوقمان خانىقاھىدا.

مەۋلانا لۇتفى. ئۆز زەمانىنىڭ مەلىكۇل كەلامى ئەردى. فارسىي ۋە تۇركىیده تەخەللۇسى یوق ئەردى. ئەممما تۇركىیده شۆھرىتى كۆپرەك ئەردى ۋە تۇركچە دىۋانى مەشھۇردۇر. جاۋاب ئىیتىشقا بەك قىیىن بولغان مەتلەئلىرى بار، ئول جۇملىدىن بىرى بۇ دۇركم، شبئىر:

نازۇكلۇك ئىچرە بەلىچە یوق تارى گىسۇیى،
ئۆز ھەددىنى بىلىپ، بەلىدىن ئولتۇرۇر قۇیى.

يەنە بىرى بۇ كىم، بەيت:

سەيد ئەتتى دىلبەرىم مېنى ئاشۇقتە ساچدىن،
سالدى كەمەند بوينۇمە ئىككى قۇلاچدىن.

مەۋلانانىڭ «زەفەرنامە» تەرجىمىسىدە، ئون مىڭ بەيتتىن ئارتۇقراق مەسنەۋىيسى بار. ئەمما ئاققا كۆچۈرۈلۈپ تارقىتىلمىغانلىقى ئۈچۈن شۆھرەت تاپمىدى، لېكىن فارسىي قەسىدىچى ئۇستازلىرىدىن كۆپىنىڭ مۇشكۈل شېئىرلىرىغا جاۋاب ئايتىپتۇرۇر ۋە ياخشى ئايتىپتۇرۇر.

توقسان توققۇز ياشادى. ئاخىرقى ئۆمرىدە رەددىغى "ئافتاب" شېئىر ئايىتتىكىم، زەمان شائىرلىرى بارچىسى ئىز قوغلىشىپ باقتى، ھېچقايىسى مەتلەئىنى ئانچە ئايتالمادىلەر، ئول مەتلەئ بۇدۇركىم، بەيت:

ئەي زى زۇلفى شەب مىسالەت سايە پەرۋەر ئافتاب،
شامى زۇلفەترا بەچايى ماھ دەرىپەر ئافتاب.

(مەنىسى: ھەي سېنىڭ تۇندەك قارا چاچلىرىڭدىن قۇياشتەك يۈزۈڭگە سايە يېتىدۇ. چاچلىرىڭنىڭ شام-ئاخشىمدا ئاي ئورنىغا قۇياش تۇغۇپتۇ.)

ئالەمدىن ئۆتەر ۋاقتىدا بۇ غەزەل مەتلە ئېنىكىم تۇگەتمىگەن ئەردى، ۋەسىيەت قىلدىكىم، ھەزرەتى مەخدۇمىي نۇرەن (ئابدۇراھمان جامى ـــ م) تاۋگىتىپ، ئۆز دىۋانلەرىدە بىتسۇنلەر دەپ. ئول ھەزرەت تۇگىتىپ ئۆز دىۋانلەرىغە بىتىدى، ئول مەتلەئ بۇ دۇركىم بەيت:

گەر كارى دىلى ئاشىق بەكافرى چىن ئەفتەد،

بىھ زانكى بەبەدخۇيى بىرەھم چۈنىن ئەفتەد.

(مەنىسى: ئەگەر ئاشقىنىڭ كۆڭۈل ئىشى چىن كاپىرنغا چۈشسە، بۇ ئاشۇ بەدخۇي رەھىمسىزگە چۈشكىنىدىن ياخشى.)

مەۋلانا يىگىتلىكىدە زاھىرىي ئىلىملەرنى ئۆگىنىپ كامالەتكە يەتكۈزگەندىن كېيىن، مەۋلانا شەھابىددىن خىيابانى قېشىدا، سوفىيە تەرىقىتىدىمۇ سۈلۈك قىلغان. ئەزىز ۋە تەۋەرۈك كىشى ئەردى. بۇ فەقىر بارەسىدە كۆپ فاتىھەلەر ئوقۇپتۇر. پەرەزىم شۇكى ماڭا قىلغان بەزى دۇئالەرى ئىجابەت بولغان بولغاي. مەۋلانانىڭ قەبرى شەھەر چېتىدىكى دېھكەنار يېزىسىدا ئۆز تۇرالغۇسىدا.

بەشىنچى مەجلىس:

شاھ قۇلى ئۇيغۇر. كىچىكىدىنلا تەبئى-زېھنى ئىلىم تەھسىل قىلىشقا ۋە باشقا ھەممە بىلىم-ھۇنەرلەرگە ئۆتكۇر ئەردى. ئاتا-ئانىسىنىڭ بەك ئامراقلىقى سەۋەبىدىن ئوقۇشسىز قالدى ۋە كۆپرەك قابىلىيىتى زايا بولدى. ئۇ قەبىلىنىڭ مىرزاسىدۇر. ھۆكۈم چىقىرىدىغان ئىشلارنى شۇ قىلغاي. مۇئەممادا زېھنى ئۆتكۇردۇر. «مەھۇى» ئاتىغا بۇ مۇئەما ئانىڭدۇر. بەيت:

ئەز مېھنەتىما بېھ پېشى ۋەي ھەرفى دۇ،
گەر مەسلەھەت ئەست بەگۇ مەگەر نىست مەگۇ.

(مەنىسى: مېھنىتىمىزنىڭ ئالدىدا ئىككى ھەرىف بار، ئۇنى مۇۋاپىق بولسا ئېيتقىن، مۇۋاپىق بولمىسا ئېيتما.)

ساقى. جەئفەر باخشىنىڭ ئوغلىدۇر. كىچىكىدىنلا كۆپ قابىلىيەتلىك ئەردى. نەزمىلەردە ھەم باشقا ئىنسانپەرۋەرلىكتىمۇ، تۈركىي ھەم فارسىي

شېئىردا يېتىلگەن. سپاھلىقتا باتۇرلۇقى شۇ مەرتىۋىگە يەتكەنكى، خوراسانىڭ سپاھلىرىدىن كۆزگە كۆرۈنگەن داڭلىق كىشىلەر ئانى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە تەربىپ قىلۇرلەر ئەردى. دۆلەت ئەركانلىرى قېشىدا بەلكى پادىشاھ ئالدىدا ئىلتىفاتقا ۋە مەقبۇللۇققا ئېرىشكەن ئەردى. ئاڭا نېمە بالا بولدىكىم، بىلەلمىدۇك، ئۇشبۇ سەپەرلىرىدىن ھېچ نېمە قالمىدى. ئەل ئارىسىدىن چىقىپ كەتتى. ئۇمىد ئولكىم، بۇ چۈشكۈنلۈكىنى ھەق تەئەلا بەختـئىقبالغا ئايلاندۇرغاي، بۇ مەتلەئ ئاينىڭدۇر. مەتلەئ:

قىلادەئى سەگى ئۇ كۈن زىھى گىرىبانەم،
كى ھەر زەمان نەفىتەد چاك تابەدا مانەم.

(مەنىسى: ياقامنىڭ يېپىنى ئۈنىڭ ئىتىنىڭ بويۇن تاسمىسى قىلغىن، شۇ ئارقىلىق ياقامۇ يىرتىلىپ ئېتىكىمگە چۈشسۇن.)
تۈركچە مەسنەۋىسىدە گېجىم ئاتلىغ كىشىنى تەربىلەپ دەپتۇر. بەيت:

تەزەرۋى ئەردى رەئنالىغدا ئاتى،
ئىكى يانچاق بولۇپ ئىككى قاناتى.

ئالتىنچى مەجلىس:

ئەھمەد جامبەگ① . زەمانىنىڭ تەڭداشسىزلىرىدىن سۇلتان مەلىك كاشغەرنىڭ ئوغلىدۇر. "ۋەفائى" تەخەللۇس قىلۇر. تۇرقى خۇش ۋە خۇلقى يېقىملىق، ئەخلاقى ماختارلىق، ئىش-ھەرىكىتى ياراملىق يىگىتدۇر. خوراساندا

① «بابۇرنامە» ۋە نەۋائىنىڭ «مەجالسۇن نەفائىس» ئەسىرىنىڭ چاپ ۋە تاشكەنت نۇسخىلىرىدا «ئەھمەد ھاجىبەگ» دەپ ئېلىنغان ـــم.

تەربىيەت تاپتى. ھىرات سەلتەنەت ئوردىسىدا ئون يىلغا يېقىن ھۆكۈمەت ئىشلىرى بىلەن بولدى ۋە سەمەرقەنت ئۆلكىسىدە بۇ مۇددەتتە ھاكىم ئەردى. بىر قەرنە بولاي دىدىكىم، مۇستەقىل ھالدا ئەمرلىك ۋە مۇقىم ھالدا پادىشاھقا نائىبلىق قىلىپ تۇرىدۇر. بۇنىڭدىن تاشقىرى، بۇ بەگنىڭ سىپاھلىقىدا جەسۇرلىقى ۋە باتۇرلىقىنى ھەممە كىشى ئېتىراف قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا قول قويىدۇ. ئانىڭ تەبئى-تالانتى غايەت خوپ ياخشى بولۇپ، نەزم يېزىشقا كۆپ ئىلتىفات قىلىدۇر. بۇ مەتلەئ ئانىڭدۇر. بەيت:

گىرىفتى جانمەن ئەزتەن بەزۇلفى پۇرشىكەن بەستى،
كۇشادى پەردە ئەز رۇخسارى خشۇچەشم مەن بەستى.

(مەنىسى: تېنىمدىن جېنىمنى ئېلىپ، چېچىڭنىڭ زەنجىرلىرى بىلەن باغلىدىڭ، يۈزۈڭدىن پەردىنى ئېچىپ كۆزۈمنى باغلىدىڭ.)

2. «مىزانۇل ئەۋزان»

ئەلىشىر نەۋائى «مەجالىسۇن نەفائىس»نى يازغان يىلى ئەدەبىياتشۇناسلىققا دائىر يەنە بىر مۇھىم ئەسەر، يەنى شېئىرىيەتتە ۋەزىن مەسىلىسىنى ئۇزۇن يىللار چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق تەتقىق قىلىپ، نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتلىرىدە چوڭ ئەھمىيەتلىك «مىزانۇل ئەۋزان» («ۋەزنىلەر مىزانى») ئەسىرىنى يازغان. نەۋائى زامانىدا، شېئىرىي ئىجادىيەتتە ئەرۇز ۋەزنى ھۆكۈمران ئورۇندا ئىدى. ھەرقانداق شېئىر يازغۇچى ئەرۇز ۋەزنى قائىدىسىنى بىلىشى كېرەك ئىدى. ئومۇمىي قاراشتا ئەرۇز ۋەزنى ئەرەب-ئەجەم شېئىرىيەت ئۆلچىمى ھېسابلانسىمۇ، ئەمەلىيەتتە تۈركىي شېئىرىيەتتە نەۋائى زامانىدىن ئىلگىرى بىرقانچە ئەسىر قوللىنىلىپ، مەلۇم تەجرىبە ھاسىل قىلىنغان. لېكىن ئەرۇز ۋەزنى نەزەرىيە جەھەتتىن قائىدىلەشتۈرۈلمىگەن ۋە

بۇ ھەقتە مەخسۇس كىتابلار يېزىلمىغاندى. تۈركىي ئەدەبىياتشۇناسلىقتا، ئەلىشىر نەۋائىي تۇنجى بولۇپ، مەخسۇس كىتاب يازغاندى. نەۋائىغا زامانداش تارىخچى خاندەمىر بۇ كىتاب ھەققىدە مۇنداق يۇقىرى باھا بەرگەن: ”ئېھسانلار ئېگىلىرىنىڭ ئەڭ لەتاپەتلىكىنىڭ (نەۋائىنىڭ ـــ م) تەسنىپلىرىدىن يەنە بىرى «رىسالەئى مىزانۇل ئەۋزان» دۇر. بۇ كىتاب تۈركىي تىلدا ئەرۇزغەنى ھەققىدە يېزىلغان بولۇپ، ئالىي ھەزرەتنىڭ چوڭقۇر ۋە نازۇك شېئىرلار توقۇشتا بەك ئىستېدادلىق ۋە يۇكسەك دەرىجىدە ماھارەتلىك ئىكەنلىكى مانا شۇ كىتابتىن مەلۇم بولىدۇ. چۈنكى ئۇ، ئۆتمۈشتىكى ئالىملار ۋە شائىرلارنىڭ سەزگۈلىرىنىڭ نۇرى تۇشمىگەن بىرقانچە مەقبۇل بەھر قوشۇپ، ئەرۇز دائىرىسىگە كىرگۈزگەن“.

ئەلىشىر نەۋائى ئۆزىدىن ئىلگىرى ئەرەب، پارس تىللىرىدا يېزىلغان شېئىرىي ئەسەرلەرنى ھەم ۋەزن-شەكىل توغرىسىدا يېزىلغان رىسالىلەرنى دىققەت بىلەن تەتقىق قىلىپ چىقىدۇ. ئۆزىدىن كەم دېگەندە بەش يۈز يىل ئىلگىرى ئىجاد ئېتىلگەن تۈركىي شېئىرىيەتنى ئەستايىدىل تەھلىل قىلىدۇ. ئەرۇز ۋە شەكىل توغرىسىدىكى چۈشەنچىلەرنى ئىخچاملايدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئەرۇز ھەم شەكىل توغرىسىدىكى دائىرە-قائىدىلەرگە يېڭىلىق كىرگۈزىدۇ. بۇ ھەقتە نەۋائى شۇنداق دەيدۇ: ”ئەرۇز فەندە بۇ قىسقىچە كىتاب يېزىلدى ۋە ئاڭا «مىزانۇل ئەۋزان» ئات قويۇلدى. بۇنىڭدىكى بىرقانچە قائىدە، دائىرە ھەم ۋەزىنلەر ئەرۇز ھەققىدىكى كىتابلاردا، مەسىلەن، ۋەزن ئالىمى خەلىل ئىبنى ئەھمەد، ئىلىم ئۇستازى شەمس قەيس كىتابلىرىدا، خوجە نەسر تۇسىنىڭ «مىئياروُل ئەشئار» («شېئىر ئۆلچەملىرى») دە، بەلكى ھەزرەتى مەخدۇمى نەۋۋەرە مەرقەدەھۇ نۇرەن (جامى ـــ م) «ئەرۇز» لىرىدا يوق ئەردى. بۇ فەقىر بۇ فەن ئۇسۇلىدىن ھاسىل قىلغانىدىم. بۇ كىتابقا ئىزافە (قوشۇمچە) قىلدىم“، ”ئەممما

بىلگىلىكىم، ئەرۇز فەنىكىم، نەزم ۋەزىنلىرىنىڭ مىزانىدۇر، شەرەفلىك فەندۇر".

ئەلىشىر نەۋائى يازىدۇ: ئەرۇز فەنىنىڭ ئەھلى نەزم ۋەزىنلىرى ئۇسۇلىنىڭ بىناسىنى ئۇچ رۇكنغە قويۇپتۇر، ئۇلارنى سەببە، ۋەتەد، فاسىلە دەپتۇر.

سەببە ئىككى خىلدۇر: سەببەى خەفىف، بۇنىڭ مەنىسى شۇكى، بىر ھەرەكەلىك ۋە بىر ساكىنلىق (يەنى يېپىق بىر بوغۇملۇق)، مەسىلەن، مى (مەي)، نى (نەي) ۋە كل (گۇل)، مل (مول)؛ سەببە سەقىل، بۇ سۆزنىڭ مەنىسى شۇكى، ئىككى ھەرەكەلىك (يەنى ئىككى ئوچۇق بوغۇملۇق)، مەسىلەن، يوزى (يۇزى)، كوزى (كۆزى)، خطى (خەتى) ۋە قدى (قەدى).

ۋەتەدمۇ ئىككى قىسمدۇر: ۋەتەدى مەجمۇئ، بۇنىڭ مەنىسى شۇكى، باشتىكى ئىككى ھەرفى ھەرەكەلىك ۋە ئاخىردىكى ھەرفى ساكىن (يەنى بىر بوغۇمى ئوچۇق، ئىككىنچى بوغۇمى يېپىق)، مەسىلەن، شجر (شەجەر)، ثمر (سەمەر)، ختن (خوتەن) ۋە عدن (ئەدەن)، ۋەتەدى مەفرۇق، بۇ شۇنداق سۆزكى، باشتىكى ۋە ئاخىرقى ھەرفى ھەرەكەلىك ۋە ئوتتۇرانچى ھەرفى ساكىنلىق (يەنى، ئىككىلا بوغۇمى ئوچۇق)، مەسىلەن، خامە (خامە)، نامە (نامە)، ناقە (ناقە) ۋە فاقە (فاقە).

فاسىلەمۇ ئىككى خىلدۇر: فاسىلەئى سۇغرا، بۇ شۇنداق سۆزكى، ئۇچ ھەرفى ھەرەكەلىك ۋە تۆتىنچى ھەرفى ساكىن (يەنى ئالدىنقى ئىككى بوغۇمى ئوچۇق، ئاخىرقى بوغۇمى يېپىق)، مەسىلەن، مېركىم (مەرەكىم)، يوركىم (يۇرەكىم)؛ فاسىلەئى كۇبرا، بۇ شۇنداق سۆزكى، تۆرت ھەرفى ھەرەكەلىك ۋە بەشىنچى ھەرفى ساكىندۇر (يەنى ئالدىنقى ئۇچ بوغۇمى ئوچۇق ۋە كېيىنكى بوغۇمى يېپىق)، مەسىلەن، يشمعن (ياشاماغان)، كسمگن (كەسەمەگەن).

بۇ رۇكنلەرنىڭ جەمسى بۇ جۇملە تەركىبىدە كەلگەن: "ئول كۆزى

قارا دەردۇغەمدىن چىدامادىم".

... ئەرەب-ئەجەم شائىرلىرىنىڭ ھەممە شېئىرلىرى ئاشۇ رۇكنلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن تەركىب تاپقان. ئەرۇز ئېھلى ئۇنى "ئەفائىل" ۋە "تەفائىل" دەرلەر. ئۇ سەككىز بۆلۈمگە باغلانغان: فعلون (فەئۇلۇن)، فاعلن (فائىلۇن)، مفاعيلن (مەفائىلۇن)، مستفعلن (مۇستەفئىلۇن)، فاعلاتن (فائىلاتۇن)، مفاعلتن (مەفائىلەتۇن)، متفاعلن (مۇتەفائىلۇن)، مفعولات (مەفئۇلاتۇ).

... بۇ سەككىز ئۇسۇلدىن پارسي شېئىرده كەملىك بار ــ بەشدۇر: 1. مەفائىلۇن، 2. فائىلاتۇن، 3. مۇستەفئىلۇن، 4. مەفئۇلاتۇ، 5. فەئۇلۇن. تۇركچە شېئىردىمۇ شۇنچىلىك دەپ مۇلاھىزە قىلىنىدۇ. كېرەك تېپىلسا، بۇ رۇكنلەردىن ئۆزگىلەرنى ئىشلەتسىمۇ بولىدۇ. ئۆزگەرتىش سەۋەبىدىن بۇ بەش ئۇسۇلنىڭ ھەربىرىدىن بىرقانچە تۇر-فورمۇلەر ھاسىل بولۇر، بۇنى ئەرۇزچىلار "زىھاف" دەرلەر.

نەۋائى بۇ بەش ئۇسۇلنىڭ ھەربىرىدىن يەنە بىرقانچە تۇرلەر ۋە ئۆزگىرىشلەر بولىدىغانلىقىنى تەپسىلي كۆرسەتكەن. مەسىلەن، مەفائىلۇننىڭ زىھافلىرى ئون بىر ۋە فورمۇلىرىمۇ ئون بىر، زىھافلىرى: 1. "قەبز"، 2. "كەف"، 3. "ھەرم"، 4. "ھەرب"، 5. "شەتەر"، 6. "ھەفز"، 7. "قەسر"، 8. "ھەتم"، 9. "جەبب"، 10. "زەلەل"، 11. "بەتەر"؛ بۇلاردىن تۇرلەر كېلىپ چىقىدۇ: مەفائىلۇن-مەقبۇز (قەبزدىن تۇرلەنگەن). مەفائىيلۇ-مەكفۇف (كەفدىن تۇرلەنگەن). مەفەئۇلۇن-ئەھرەم (ھەرەمدىن تۇرلەنگەن). مەفەئۇلۇ-ئەھرەب (ھەربدىن تۇرلەنگەن). فائىلۇن-ئەشتەر (شەتەردىن تۇرلەنگەن). فەئۇلۇن ــ مەھزۇف (ھەفزدىن تۇرلەنگەن). مەفائىل ــ مەقسۇر (قەسردىن تۇرلەنگەن). فەئۇل ــ ئەھتەم (ھەتمدىن تۇرلەنگەن). فائۇل ــ مەجبۇب (جەببدىن تۇرلەنگەن). فاۋ ــ ئەزلەل

(زەلەلدىن تۇرلەنگەن). فەئ ــ ئەبتەر (بەتەردىن تۇرلەنگەن).

فائىلاتۇننىڭ زىھافلىرى ئون ۋە فۇرۇئلىرى ئون بەش. زىھافلىرى: ھەبىن، كەفى، شەكل، ھەزىق، كەسر، قەئز، تەشئىس، جەھى، تەسبىغ، رەبئ؛ فۇرۇئلىرى: فەئلاتۇن ــ مەھبۇن، فائىلاتۇن ــ مەكفۇر، فەئلاتۇ ــ مەشكۇل، فائىلۇن ــ مەھزۇف، فەئلان ــ مەھبۇنى مەقسۇر، فەئلۇن ــ مەھبۇنى مەھزۇف، فەئلۇن ــ مەقتۇ، مەفئۇلۇن ــ مۇشەئئەس، فەئلان ــ مەقتۇئى مۇسەببەغ، فەئۇل ــ مەربۇئ، فائىلىيان ــ مۇسەببەغ، فەئلىيان ــ مەھبۇنى مۇسەببەغ، فائ ــ مەجھۇفى مۇسەببەغ، فەئ ــ مەھجۇف.

شۇنىڭدەك، مۇستەفئىلۇننىڭ زىھافلىرى توققۇز ۋە فۇرۇئلىرى ئون تۆت: مەفئۇلاتۇنىڭ زىھافلىرى توققۇز ۋە فۇرۇئلىرى ئون تۆت: فەئۇلۇننىڭ زىھافلىرى ئالتە ۋە فۇرۇئلىرىمۇ ئالتە.

"ئەمدى بىلكىم، بەھرلەر بەزىلەرنىڭ تەكرارلىنىشى ۋە بەزىلىرىنىڭ تەركىبلىنىشى بىلەن ھاسىل بولۇپ، ئون توققۇزدۇر. بۇلاردىن بەزىلىرى ئەرەبقە مەخسۇس، بەزىلىرى ئەجەمغە مەخسۇس ۋە بەزىلىرى ئەرەب-ئەجەم ئىككىلىسىدە بار. تۈرك شائىرلىرىغا ئومۇمىي ئىستېمال جەھەتتە بۇ چاققىچە ھېچقايسى مەخسۇس ئەمەس ئىكەن. ئەمما تىز ئۆگىنىۋالىدىغان ئۆتكۈر شائىرلار ھەر بەھر ۋە ۋەزنىدە مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ نەزم ئېيتىشىدۇ ۋە ئەروز قائىدە-پرىنسىپلىرىگە ئەمەل قىلىشىدۇ."

"بەھرلەرنىڭ ئىسىملىرى: تەۋىل، مەدىد، بەسىت، ۋافىر، كامىل، ھەجەز، رەجەز، رەمەل، مۇنسەرىھ، مۇزارىئ، مۇقتەزەب، مۇجتەسىس، سەرىئ، جەدىد، قەرىب، ھەفىق، مۇشاكىل، مۇتەقارىب، مۇتەدارىك."

نەۋائى بۇ بەھرلەرنىڭ دائىرە ۋە قائىدىلىرىنى تولۇق چۈشەندۈرگەن. ھەربىر بەھر يۇقىرىدا ئېيتىلغان زىھاف ۋە فۇرۇئلار بويىچە، كۆپ تۈرلىنىدۇ.

بـۇ يەردە 19 بەھرىنىڭ ئاساسىي "تەفئىل"لىرىنى نەۋائىنىڭ مىساللىرى بويىچە تونۇشتۇرىمىز.

تەۋىل بەھرى:

دېسەم ئارەزۇ زۇلفۇڭ ئول ئوتدۇر، تۇتۇندۇر بۇ،
دەر ئاندىن ساڭا كۆيمەك، بۇ بىردۇر قارا قايغۇ.
فائىلۇن مەفائىلۇن فائىلۇن مەفائىلۇن

مەدىد بەھرى:

چېھرەدىن بۇرقەئ ئاچىپ ئوتقا كۆيدۇردۇڭ مەنى،
چۇن كۇل ئولدى پەيكەرىم، كۆككە سوۋۇردۇڭ مەنى.
فائىلاتون فائىلۇن فائىلاتۇن فائىلۇن

بەسىت بەھرى:

ئىشقىڭ مېنى تۇنۇكۇن مەجنۇنۇزار ئەيلەمىش،
كۆڭلۇمنى زارۇ ھەزىن، جىسمىم نىزار ئەيلەمىش.
مۇستەفئىلۇن فائىلۇن مۇستەفئىلۇن فائىلۇن

ۋافىر بەھرى:

نە فۇرقەت ئېرۇر سەنسىزىن ئۆرتەنۇر يۈرەكىم،
نە بولغاي ئەگەر ماڭا گۇزەر ئەيلەسەڭ، مىرەكىم.
مەفائىلاتۇن مەفائىلاتۇن مەفائىلاتۇن

كامىل بەھرى:

نەبەلا ئېمىش سېنىڭ ئول خىرام ئىلە قامەتىڭ،
گەھى سۈرئەتىڭ، گەھى ناز بىرلە ئىقامەتىڭ.
مۇتەفائىلۇن مۇتەفائىلۇن مۇتەفائىلۇن

(بەھرىلەرنىڭ زىھافلىرى: "سەلم" ــ پۈتۈن، "مەقسۇر" ــ كەمتۈك دەپ پەرقلەندۈرىلىدۇ.)

"ھەجەزى مۇسەممەنى سالىمدە سەككىز قەتلە مەفائىلۇندۇر. رەجەزنىڭ جۈزئىلىرى سەككىز قەتلە مۇستەفئىلوندۇر. رەمەل جۈزئىلىرى سەككىز قەتلە فائىلاتۈندۇر." (بۇنىڭدا بەيت كۆزدە تۇتۇلغان).

مۇنسەرىھ بەھرى:

ئەي ئارەزىڭ كۆڭلۈڭ كامى، لەئلى لەبىڭ جان ئارامى،
ۋەسلىڭ كۈنىن يەتتۈرگىلكى جانىم ئالۇر ھەجرىڭ شامى.
مۇستەئىلۇن مۇفئۇلاتۇ مۇستەئىلۇن مەفئۇلات

مۇزارىئ بەھرى:

ماڭا، ئەي سۈمەنبەرىم، جەفا قىلما بېھساب،
يۈزۈڭنى زەمان چېكىپ يايما غەل نىقاب
مەفائىيلۇ فائىلاتۇ مەفائىيلۇ فائىلۇن

مۇقتەزەب بەھرى:

ئەي نىگارى ماھۇەشىم، ئەي ھەربىي جۈرئەكەشىم،
تۇت قەدەھكى، بېھەد ئېرۇر ئىشق تابىدىن ئاتەشىم.
فائىلاتۇ مۇفتەئىلۇن فائىلاتۇ مۇفتەئىلۇن

مۇجتەسس بەھرى:

بېتىشسە ئىشق ئارا يۇز مەنەتۇ بەلا، قەدەھ ئىچكىل،
نەفەس-نەفەس قويۇبان مەي، تولا-تولا قەدەھ ئىچكىل.
مەفائىلۇن فائىلاتۇن مەفائىلۇن فائىلاتۇن.

سەرئ بەھرى:

يوق ماڭا ھەجرىڭدە جۇز ئاھۇفغان،
ئىشقۇ مۇھەببەت ئوتىدىن ئەل ئامان.
مۇفتەئىلۇن مۇفتەئىلۇن فائىلۇن.

جەدىد بەھرى:

ئىكى رۇخسارىڭ ئىرۇر گۈل چەمەن ئارا،
ئەرەقىڭ يۇز ئۈزە شەبنەم سۇمەن ئارا.
فەئىلاتۇن فەئىلاتۇن مەفائىلۇن

قەرىب بەھرى:

جەمالىڭدا تەھەييۇرغە قالدى كۆز،
بۇ مەئنىدە ئۇلۇس ئىچرە تۇشتى سۆز.
مەفائىلۇ مەفائىلۇ فائىلان

ھەفىف بەھرى:

فۇرقەتىن نېش ساچتى يۈرەكىمگە،
ئەشك قانىن ئاقىزدى بۇ ئېتەكىمگە.
فائىلاتۇن مەفائىلۇن فەئىلاتۇن

مۇشاكىل بەھرى:

ئىشقىڭ ئىچرە ماڭا ئەسرۇ ستەمدۇر،
كۆڭلۈم ئوتىغا چەرخ ئۆزرە ئەلەمدۇر.
فائىلاتۇ مەفائىلۇ مەفائىل

مۇتەقارىب بەھرى:

يەنە سەنسىزىن مۇنسىم غەم بولۇپتۇر،
كۆڭلۈمگە يۇرەك قانى ھەمدەم بولۇپتۇر.
فەئۇلۇن فەئۇلۇن فەئۇلۇن فەئۇلۇن

مۇتەداركى بەھرى:

نە ماڭىشدۇركى، تەنلەر ھەباسى ئانىڭ،
نە باقىشدۇركى، جانلار فىداسى ئانىڭ.
فائىلۇن فائىلۇن فائىلۇن فائىلۇن

ئەلىشىر نەۋائى ئومۇمىي بەھرلەرنى يەتتە دائىرىگە كىرگۈزگەن: 1) دائىرەئى "مۇئتەلىفە" (ئۇيغۇنلاشقان دائىرە)، بۇنىڭغا ھەزەج، رەجەز ۋە رەمەل بەھرلىرى كىرگۈزۈلگەن؛ 2) دائىرەئى "مۇختەلىفە" (ئىختىلاپلىق دائىرە)، بۇنىڭغا مۇنسەرىھ، مۇزارىئ، مۇقتەزەب، مۇجتەس بەھرلىرى كىرگۈزۈلگەن؛ 3) دائىرەئى "مۇنتەزىئە" (مايىللاشقان دائىرە)، بۇنىڭغا سەرىئ، جەددى، قەرىب، ھەفىف، مۇشاكىل بەھرلىرى كىرگۈزۈلگەن؛ 4) دائىرەئى "مۇتتەفىقە" (مۇۋاپىقلاشقان دائىرە)، بۇنىڭغا مۇتەقارىب ۋە مۇتەداركى بەھرلىرى كىرگۈزۈلگەن؛ 5) دائىرەئى "مۇجتەمىئە" (بىرىككەن دائىرە)، بۇنىڭغا مۇنسەرىھ، مۇزارىئ، مۇقتەزەب، مۇجتەس، سەرىئ، جەددى،

قەرىب، ھەفتە، مۇشاكىل بەھرلىرى كىرگۈزۈلگەن؛ 6) دائىرەئى "مۇختەلىتە" (ئارىلاشقان دائىرە)، بۇنىڭغا كامىل ۋە ۋافىر بەھرلىرى كىرگۈزۈلگەن؛ 7) دائىرەئى "مۇشتەبھە" (ئوخشىتىلغان دائىرە). بۇنىڭغا تەۋىل، مەدىد، بەسىت بەھرلىرى كىرگۈزۈلگەن.

نەۋائى بۇ دائىرىلەردىن بەشىنچى دائىرە ـــ "دائىرەئى مۇجتەمئە"گە كىرگۈزۈلگەن توققۇز بەھر يەنى مۇنسەرىھ، ھەفىف، مۇزارىئ، مۇقتەزەب، مۇجتەس، مۇشاكىل، سەرىئ، جەددى، قەرىب بەھرلىرىنىڭ سالىم (پۈتۈن) شەكىللىرى ئارىسىدا ئومۇمىيلىق بارلىقىنى تېپىپ، بىر دائىرىگە كىرگۈزۈپ ئىپادىلىگەن. نەۋائى "ئاۋۋالقى بەھر مۇنسەرىھ ئەردى. ئەنە شۇنىڭدىن باشقىلار كېلىپ چىققان" دەيدۇ. ئالتىنچى دائىرە ـــ "دائىرەئى مۇختەلىتە" شېئىرىدە كەم ئىشلىتىلىدىغان بەھردىن تۈزۈلگەن. نەۋائى: "ئىككى بەھر ... مۇ ئەجەم شائىرلىرىنىڭ ئەرۇزلەردە كۆرۈلمەيدۇ. ئۇلاردىن بىرى كامىل بەھرىدۇر ۋە بىرى ۋافىر بەھرىدۇر" دەيدۇ.

يەتتىنچى بەھر ـــ "دائىرەئى مۇشتەبھە"نى نەۋائى ئەجەم شېئىرىيىتىگە يېڭىلىق بولغان بەھرلەردىن تۈزگەن. نەۋائى: "ئۇچ بەھر... ئەرەب شائىرلىرى نەزمىگە خاسدۇر ۋە ئۇلار تەۋىل، مەدىد ۋە بەسىت بەھرلىرىدۇر" دەيدۇ.

دېمەك، نەۋائى بەھرلەرنى گۇرۇپپىلارغا ئايرىپ، مەلۇم دائىرىگە كىرگۈزگەنىدە، ئەرۇز سىستېمىسىدىكى مۇختەلىفە، مۇنتەزئە قاتارلىق دائىرىلەرگە يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئۇچ دائىرەنى يېڭىلىق تەرىقىسىدە قوشۇمچە قىلغان.

نەۋائىنىڭ بۇ ئەسەرىنىڭ بەھرلەر ۋە ۋەزنلەر توغرىسىدىكى ئاخىرقى بۆلۈكىدە، تۈركىي خەلقلەر پوئېتىكىسىنىڭ (يازما شېئىرىيەت ۋە ئېغىز ئەدەبىياتى) تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، ژانىر جەھەتتىن يېڭىلىق كىرگۈزگەن.

نـەۋائى مۇنداق دەپ يازىدۇ: "يەنە بىرنېچە ۋەزنكى، بەزىلىرىنى ئەجەم شائىرلىرىنىڭ كېيىنكىلىرى ئېيتىپدۇر ۋە بەزىلىرى مۇشۇ زامانىدا نەزم تېپىپدۇر. بۇ ۋەزنلەر ئەرۇزغە زادىلا داخىلى يوقدۇر". ئەگەر ئەرۇزغا ئالاقىسى بولسىمۇ، لېكىن ئەرۇز ھەققىدىكى كىتابلاردا يېزىلمىغان. "شۇ جۇملىدىن، رەمەلى مەھبۇنىدۇر، ھەر مىسراسى سەككىز رۇكىندۇركى، بەيتى ئون ئالتە بولغاي".

"يەنە تۇرك ئۇلۇسى، خۇسۇسەن چاغاتاي خەلقى ئارىسىدا شايئ ۋەزنـلەردۇركىم، ئۇلار سۇرۇدلىرىنى (كۇيلىرىنى) شۇ ۋەزن بىلە ياساپ، مەجلىسلەردە ئېيتۇرلەر".

"بـــرسـى تـۇيۇغدۇركىم، ئىككى بەيتقە مۇقەررەردۇر... تەجنىس ئېيتىلغاي ۋە ئۇ ۋەزن رەمەلى مۇسەددەسى مەقسۇردۇر. مۇنداق:

يا رەب، ئول شەھدۇشەكەر يالاپمۇدۇر؟
يا مەگەر شەھدۇشەكەر يالاپمۇدۇر؟
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلۇن
جانىمە پەيۋەستە ناۋەك ئانقالى،
غەمزە ئوقىن قاشىغا يالاپمۇدۇر؟
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلۇن

يەنە قوشۇقدۇركىم، ئارغۇشتەك ئۇسۇلىدا شايئدۇر ۋە بەزى دائىرەلەر كىتابلىرىدا بۇ ئۇسۇل زىكرى بولماپتۇر".

"يەنە چىنگەدۇركىم، تۇرك ئۇلۇسى زۇفاق ۋە قىز كۆچۈرۈش تويلىرىدا ئۇنى ئېيتۇرلەر. ئۇ سۇرۇد (كۇي) غايەت تەسىرلىك ۋە ئىككى خىلدۇر. بـــر خىلى، ھېچقانداق ۋەزنگە توغرى كەلمەيدۇ، بىر خىلىدا بىر بەيت ئېيتىلىدۇكى، مۇنسەرىھى مەتۇى مەۋقۇف بەھرىدۇر ۋە يار-يار سۆزىنى رەدىف

ئورنىدا زىكرى قىلىدۇ. مۇنداق (بەيت):

قايسى چەمەندىن ئىسىپ كەلدى سەبا، يار-يار،
كىم دەمىدىن تۇشتى ئوت جانىم ئارا، يار-يار؟
مۇفتەئىلۇن فائىلۇن مۇفتەئىلۇن فائىلۇن.

ۋە يەنە تۇرك ئۇلۇسىدا بىر سۇرۇددۇركىم، ئۇنى مۇھەببەتنامە دەرلەر ۋە ئول ھەزەجى مۇسەددەسى مەقسۇر بەھرىدۇر. بەيت:

مېنى ئاغزىڭ ئۇچۇن شەيدا قىلىپسەن،
ماڭا يوق قايغۇنى پەيدا قىلىپسەن.
مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىل

ۋە يەنە بۇ خەلق ئارىسىدا بىر سۇرۇد بار ئىكەنكىم، ھەجەزى مۇسەممەنى ئەھرەبى مەكفۇفى مەھزۇف ۋەزنىدە، ئاڭا بەيت باشلاپ بىتىپ، ئۇنىڭ مىسرائىدىن كېيىن يەنە شۇ بەھرنىڭ ئىككى رۇكن بىلە ئادا قىلىپ، سۇرۇد نەغمىسىگە توغرى كەلتۇرۇر ۋە ئۇنى مۇستەزاد دەرلەر، مۇنداقكىم (مۇستەزاد):

ئەي ھۆسنۇڭە زەررات ئىچرە تەجەللا،
مەفئۇلۇ مەفائىلۇ مەفائىلۇ مەفئۇلۇن
مەزھەر ساڭا ئەشيا،
مەفئۇلۇ فەئۇلۇن
سەن لۇتف بىلە كەۋنۇ مەكان ئىچرە مۇۋەللا،

ئالەم ساڭا مەۋلا".

"ئـوزانلارنىڭ ئوزماغى ۋە ئۆزىچىلەرنىڭ بودى-بودايى ھېچقانداق ۋەزنىگە توغرى كەلمەيدۇ... يەنە سۇرۇددۇركسم، ئۇنى تۈركي دەپدۇرلەر. بـۇ سـۆز ئـۇنىڭغا ئاتاق بولۇپدۇر ۋە ئۇ غايەتدىن تاشقرى يېقىملىق، روھلاندۇرىدىغان ۋە جايىز كۆرگەن مەئىشەت ئەھلىگە ناھايىتى پايدىلىق ھەم مەجلىسلەردە ئىجرا قىلىنىدىغان سۇرۇددۇر".

3. «مۇھاكىمەتۈل لۇغەتەين»

بۇ ئەسەرنىڭ ئاخىرىدىكى رۇبائىدە يېزىلىشىچە، پۈتكەن ۋاقتى ھىجرى 905-يىلى جۇمادىل ئەۋۋەل ئېيى چارشەنبە كۈنىگە (مىلادى 1499-يىلى 18-دېكابىرغا) توغرا كېلىدۇ. نەۋائى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىققا دائىر بۇ تارىخىي ئەھمىيەتلىك ئەسىرىنى ئۆلۈمىدىن ئىككى يىلچە ئىلگىرى يېزىپ تۈگەتكەنلىكى مەلۇم. بۇ ئەسەردە، نەۋائى تۈركي تىل بىلەن پارسي تىلنى لېكسىكا بايلىقى، سۆز ياساش ۋاستىلىرى، ئىپادىلەش قۇدرىتى جەھەتلەردە سېلىشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئەللىك يىلدىن ئارتۇق ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدىكى تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ چىققان. نەۋائى بۇ ئەسىردە "ھۇنەر-سەنئەت" تىلى دەپ قارالغان تۈركي تىل ــ ئۆز ئانا تىلىنىڭ پارسي تىلغا قارىغاندا ھەر جەھەتتىن ئارتۇقچىلىقلارغا ئىگە ئىكەنلىكىنى، بۇ تىلدا پارسي تىلدا يوق لېكسىكا بايلىقى ۋە تەسۋىرىي ۋاستىلەر بارلىقىنى ئىسپاتلاپ چىققان. تـۈركـولوگ ئا.ك. باروفكوف: "بۇ كىتابتا... ئۆز خەلقى ئەدەبىياتىنىڭ تەقدىرى ھەققىدىكى پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلغان... ئەلىشىر نەۋائى... ئۇزۇن ئەسىرلىك مۇساپىنى بېسىپ ئۆتكەن ۋە يۇقىرى شۆھرەت قازانغان پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئابرويىي راسا كۆتىرىلگەن پەيتتە، ئۆز خەلقى ئەدەبىياتىنىڭ مۇستەھكەم ئاساسىنى قۇردى" دەپ باھا بەرگەن.

نەۋائى بۇ ئەسەردە سۆز (تىل)گە مۇنداق تەبىر بەرگەن (تېكىست بىرئاز ئۆزلەشتۈرمە ئۈسۈل بىلەن بېرىلدى):

سۆز بىردۇر، ئۇنىڭ بەھرى كۆڭۈلدۇر... ياخشى سۆز بولسا ئۇنىڭ شاراپىتىدىن ئۆلۈك تەنگە پاك جان كىرىدۇ؛ يامان بولسا، ئۇنىڭ كاساپىتىدىن تىرىك تەنگە ھالاكەت زەھرى كىرىدۇ.

سۆز گەۋھەردۇركى رۇتبەسىنىڭ
شەرھىدە دۇر ئەھلى نۇتۇق ئاجىز.
ئاندىنكى ئېرۇر خەسىس مۇھلىك،
كۆرگۈزگىچە دۇرۇر مەسىھ مۇئجىز.

... ئەمدى سۆز بايانى بىلەن گەپ داستانىغا كەلسەك، تۈرلۈك-تۈرلۈك شەھەر، يېزا-قىشلاق، ئاغۇ دەشت، قىر-سەھرا، دەريا-دېڭىز خەلقلىرىنىڭ ھەممىسى بىرەر ئۇقۇم ۋە مەنانى ئۇقتۇرۇشتا ئۆز تىللىرىغا ئىگە... تۈركىي سۆزلەرنىڭ ئىگىلىرى، كۆپىنچە، ئەڭ ئۇششاق ئۇقۇملار ئۈچۈنمۇ، مۇبالىغە يولى بىلەن مەخسۇس سۆزلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. بۇنى شۇ تىلنىڭ ئىگىلىرى ياكى ئالىملىرى چۈشەندۈرۈپ بەرمىگىچە، باشقىلار ئۇنىڭ تېگىگە يېتەلمەيدۇ. مەسىلەن، دومسايماق، ئۇمۇنماق، ئىگىرمەك، ئاۋۇنماق، قىستاماق، قىينامماق، سوۋۇرماق، چايقالماق، قىزغالماق، يالىماق، مۇڭلانماق، ئىندىمەك، تېرىكمەك، قىڭغايماق، سىپىماق، سۇركەنمەك، كۆيۈنمەك، ئىگراماق، بۇخسامماق، تامشىماق، سىپقارماق، سىڭدۈرمەك، قىچىغلاماق، كۆمۈرمەك، گاڭگىراماق، يادامماق... ئەجايىب نازۇك ئۇقۇملارنى ئىپادىلەيدىغان ۋە ئىنسان ئۆز ھاياتىدا دائىم موھتاج بولۇپ تۇرىدىغان بۇ يۇز سۆزگە (نەۋائى تولۇق كەلتۈرگەن يۈز سۆزدىن يىگىرمە نەچچىسىلا

كەلتۇرۇلۇپ، قالغىنى قىسقارتىلدى ـــ م) سارت (يەنى پارس) تىلىدا لايىق بەدەل تېپىلمايدۇ. سارتلار ھەتتا بۇ سۆزلەرنىڭ ئەكسىرىيەتسىنىڭ مەنىلىرىنى چۈشەنمەيدۇ. ئۇلار بۇ ئۇقۇملارنىڭ بەزىلىرىنى ئاڭلىتىش ئۈچۈن بىرقانچە سۆزلەردىن تەركىب تاپقان ئۇزۇن جۈملىلەرنى تۇزۇشكە ۋە جۈملىلەردە ئەرەبچە سۆزلەرنى ئىشلىتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئومۇمەن، پارسچىدە بەدىلى تېپىلمايدىغان مۇنداق سۆزلەر تۇركىي تىلدا ناھايىتى كۆپ، مىسال ئۈچۈن يۇقىرىدىكى يۈز سۆزدىن بىرنەچچىنى دەلىل قىلىپ ئۆتسەك بولۇر. رەقىب قارشى چىققاندا، سۆزدە يېڭىلىپ خىجالەتتە قالسۇن ۋە باشقىلارنىمۇ بۇنىڭغا قىياس قىلسۇن. ئۇلۇغ شائىرلارنىڭ بەزىلىرى مەيلى تەرىپىدە مۇبالىغىلەر قىلىشقا ئادەتلەنگەن ۋە بۇ ھال مەيلى ئىچىشتە قائىدە بولۇپ قالغان. شۇنىڭ بىرى سىپقارماق سۆزىدۇر. بۇ بابتا بۇنىڭدىن ئارتۇق مۇبالىغە بولماس، تۇركىي شېئىردا بۇ سۆز مۇنداق كەلگەن. بەيت:

ساقىيا، تۇت بادەكىم، بىرلەھزە ئۆزۈمدىن باراي،
شەرت بۇكىم، ھەرنېچە تۇتساڭ لەبالەب سىپقاراي.

بۇ سىپقاراي سۆزىدىن ئاڭلىنىدىغان ئۇقۇمنىڭ نازۇك تەرىپىلىرىنى ئىپادىلەشكە پارسىي شېئىردا ھېچ ئىلاج تېپىلماغاي! مەينى چۈچۈك ۋە شىرىنلىكىدىن بىر يوللا ئىچىۋەتمەي، لەززەتلىنىپ ئولتۇرۇپ، تامشىپ-تامشىپ ئىچىشكە تۇركىي شېئىردا تامشىماق سۆزى ئىشلىتىلىدۇ. بۇ نازۇك مەنا تۇركىي شېئىردا مۇنداق بولغاي. بەيت:

ساقى چۇ ئىچىپ، ماڭا تۇتار قوش،
تامشى-تامشى ئۇنى قىلاي نوش.

يەنە، بۇخاساق سۆزى تۈركىي شېئىردا مۇنداق كەلگەي. بەيت:

ھىجرئەندۇھىدە بۇخساپمەن، بىلەئالمان نېتەي،
مەي ئىلاجمدۇر قوپۇپ دەير پاناغا ئەزم ئېتەي.

پارسگوي تۈركىي بەگلەر ۋە مىرزازادەلەر بۇ بۇخاساق سۆزىنى پارس تىلى بىلەن ئېپادىلىمەكچى بولسا، بەلكى بۇنىڭ تەبرىنىمۇ تاپار، لېكىن شېئىرنىڭ بىناسى ۋە كۇچ-ماغدۇرى ئىشق-مۇھەببەتكە تەئەللۇق بولغاچقا، ئاشقىلىقتا يىغلاماقتىن تولاراق يۇز بېرىدىغان ئۆزگە ھالەت يوق. ھالبۇكى، تۈركىي تىلدا يىغلاماقنىڭمۇ بىرقانچە خىللىرى بار. مەسىلەن، يىغلامسىماق سۆزىنىڭ ئالساق تۈركىي شېئىردا مۇنداق كەلگەن. بەيت:

زاھىد ئىشقىن دېسەكى قىلغاي پاش،
يىغلامسىنۇرۇ كۆزىگە كەلمەس ياش.

ئىنكىرىماق ۋە سىگىرمەك سۆزلىرىنى ئالساق... پارس تىلىدا بۇ سۆزلەرگە لايىق سۆز يوق... يىغلاماقنىڭ... يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ئۇن سېلىپ يىغلاماقنى بىلدۇرىدىغان ئۆكۈرمەك مەنىسىدىن باشقىچەرەك بىر ئۇقۇمنى بېرىدىغان ئىنچىكىرمەك دېگەن سۆزمۇ بارکى، ئىنچىكە ئۇن بىلەن يىغلاماقنا شۇنداق دېيىلىدۇ... پارسگويلار يىغلاماقنىڭ بىر خىلى بولغان ھاي-ھاي دېگەن سۆز ئېپادىسىدە ئۆزلىرىنى تۈركىگوي شائىرلارغا شېرىك قىلىدۇ. ھالبۇكى، بۇ سۆزمۇ ئەسلىدە تۈركىي ئۇسلۇبتۇر. فەقەتنىڭ بۇ سۆز ئىشلىتىلگەن بىر مەقتەئى مەشھۇر:

نەۋائى ئول گۈل ئۈچۈن هاي-هاي يىغلاما كۆپ،
كى هه دېگۈنچه نەگۈلبۈن، نەغۈنچه، نه گۈل بار.

... ئىشق تەرىقىده مەھبۇبىنىڭ نەزەرى مۇيەسسەر بولسا، ئاشقىنىڭ ئۈمىد بىلەن ئۇنىڭ يۈزىگە تەلمۈرۈشى ناھايىتى مۇناسىپ بىر ھال. لېكىن پارسىلاردا بۇ ئۇقۇمنى بىرىدىغان سۆز يوق. تۈركىي شېئىردا بۇ سۆز ئاندىقى:

تۈكەدۈر قانمنى ھەردەم كۆزلەرنىڭ باقىپ تۇرۇپ،
كىم نېچە يۈزۈمگە باقماي سەن يىراقتىن تەلمۈرۈپ.

تۈركىي تىلدىكى ياسامىق سۆزنىگە پارسىي تىلدا ئاراستە ۋە ئارايىش دېگەن بەدەللەر تېپىلىدۇ. لېكىن بېزەنمەك سۆزنىگە لايىق تەبدىل يوق. ھالبۇكى بېزەنمەك سۆزى ياسامىقنىڭ مۇبالىغەسىدۇر. تۈركىي تىلدا بۇ سۆز مۇنداق ئىپادە تاپقان:

ئېرۇر بەس چۇ ھۆسنۇ مەلاھەت ساڭا،
ياسانماق، بېزەنمەك نه ھاجەت ساڭا.

... سارت تىلىدا چاقماق ۋە گۈلدۈرماماەك ئېنىق ۋە روشەن نەرسىلەرگە ئات قويۇلمىغان. ئۇنىڭ ئورنىغا ئەرەب تىلىدىكى بەرق ۋە سائقە سۆزلىرى ئىشلىتىلىدۇ...

ئومۇمەن ئېيتقاندا، سارت (پارس)لارنىڭ تىلىدا سۆز بېتىشمەسلىك ھادىسىسىنى بىر-بىردىن ئېيتىشقا توغرا كەلسە، گەپ ئۇزۇراپ كېتىدۇ.

چۈنكى مۇنداق ئەھۋال بەك كۆپتۇر.

جۇملىدىن، بارچە شائىرلار ۋە سۆز سەنئەتكارلىرى نەزەردە روشەن ۋە ئېنىق بولغان تەجنىس ۋە ئىھام پارس تىلىدا يوق دېيەرلىك، تۈركىي تىلدا بولسا ناھايىتى كۆپتۇر. بۇنداق سۆزلەر شېئىرلارغا ئالاھىدە زىننەت ۋە سەنئەت بېغىشلايدۇ. مەسىلەن، ئات سۆزىنى ئالساق، بىر مەنىسىنى ئالساق، بىرەر نەرسىنىڭ ئېتى؛ يەنە بىر مەنىسى مىنىدىغان ئات؛ ئۇچىنچى مەنىسى بىرەر نەرسىنى ئاتىماقتا بۇيرۇماق بولۇركى بۇ تەجنىسىدۇر، شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

چۈن پەربيۇ ھۆردۇر ئاتىڭ، بېگىم،
سۈرئەت ئىچرە دىۋەدۇر ئاتىڭ، بېگىم؛
ھەر خەدەڭكى ئۇلۇس ئاندىن قاچار،
ناتەۋان جانىم ساڑى ئاتىڭ، بېگىم.

بۇ ئىككى بەيت تولۇق تەجنىسدۇر، پەقەت تۈركىي شائىرلارغىلا خاستۇركى، سارتلاردا يوقدۇر ۋە بۇنى تۈركىي شائىرلار تۈيۇغ دەيدۇر... جۇملىدىن "ئات" سۆزىنىڭمۇ ئۈچ مەنىسى بار... يەنە تۆز سۆزىنىڭمۇ بىرنەچچە مەنىسى بار.

... ھەرخىل غىزا-تائاملار تۈركىي تىلدا يېگۈلۈك (يېمەكلىك) دېيىلىدۇ. سارتلارنىڭ كۆپچىلىكى ۋە بەلكى بارچىسى يېمەكنىمۇ ئىچمەكنىمۇ "خورد" دېگەن بىرلا سۆز بىلەن ئىپادىلەيدۇ.

ئۇلار (پارسلار) بىر تۇغقان ئەركەك قېرىنداشلارنىڭ چوڭ-كىچىكىنى ئايرىمايى، بارچەسىنى بۇرادەر دەيدۇ. تۈركلەر چوڭىنى ئاغا، كىچىكىنى ئىنى دەيدۇ. پارسلار قىز قېرىنداشلارنىڭ بارچەسىنى خاھەر دەيدۇ. تۈركلەر

چوڭنى ئىگىچى، كىچىكىنى سىڭىل دەيدۇ. تۇركلەر يەنە ئاتىنىڭ قىز قېرىنداشلىرىنى ئاپاغا، ئانىنىڭ ئاغا-ئىنىسىنى تاغا دەيدۇ. پارسلار بۇنىڭ ھېچقايسىسىغا ئات قويماي، ئەرەبچىدىن "ئەممە" ۋە "خالە" سۆزلىرىنى ئىشلىتىدۇ... تۇركلەر كىيىكنىڭ ئەركىگىنى ھۇنە، چىشسىنى قىلچاقچى، سويقۇنىنىڭ ئەركىگىنى بۇغا، چىشسىنى مارال دېسە، پارسلار بۇلارغا ئاھۇ ۋە كوزەندىن باشقا سۆز تاپالمايدۇ... تۇركلەر ئۆردەكنىڭ بارچە خىللىرىغا ئات قويغان. مەسىلەن، چۇركە، ئىركە، ئالماباش، چىغىر قانات، تۆمۇر قانات، باغچال ۋە باشقىلار. پارسلار بۇلارنىڭ بارچەسىنى يەنىلا مۇرغابى دەيدۇ. ئەگەر پەرقلەندۇرمەكچى بولسا، تۇركىي سۆزلەرنى ئىشلىتىدۇ... ۋە يەنە، ئاتىنىڭ توپۇچاق، ئارغىماق قاتارلىق خىللىرىنى ۋە ئات ياشلىرىنى بىلدۇرىدىغان تاي، غونان، دۆنەن، تولان، چىرغا، لانغا دېگەنلەرنىڭ ھەممىسىنى شۇ پېتى تۇركچە ئېيتىدۇ... قوينىڭ بەزى ئەزالىرىغا ئات قويغان بولسىمۇ، ئارقا، ئوشۇقلۇق ئىلىك، يان سۆڭەك، قوۋۇرغا، ئىلىك، ئوتتۇرا ئىلىك، بۇغۇزلاق قاتارلىق تۇركىي سۆزلەرنى ئۆز پېتى ئىشلىتىدۇ. قايماق، قۇرۇت، قاتلىما، بۇلماق، مانتا، قۇيماق، بوزا، قىمىز، تاتماچ، ئۇماچ، كۆمەچ، تالقان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش بىرمۇنچە يېمەكلىكلەرنىمۇ شۇ پېتى تۇركچە ئىشلىتىدۇ...

تۇركىي تىلدا سۆز ياساش ئۇسۇلى جەھەتتە، شۇنداق بىر ماھارەت بارکى، سۆزنىڭ ئاخىرىغا "چى" قوشۇمچىسى ئۇلىنىش بىلەن بىرەر ھۇنەر، ئىش ياكى نەرسىنىڭ ماھىرى ئىكەنلىكى ئايان بولىدۇ. مەسىلەن، نەيزىچى، سۇچى، تامغاچى، قوشچى، قويچى ۋە باشقىلار. ئىش-ھەرىكەتنىڭ چوقۇم بولماي، گۇمانلىق ئىكەنلىكىنى ئوقتۇرۇشقا توغرى كەلسە، پېئىل يىلتىزىغا "غۇ، قۇ، گۇ، كۇ" ۋە ئاندىن "دەك" ئۇلاش بىلەن مەقسەت ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، بارغۇدەك، قايتقۇدەك، كەلگۈدەك، كەتكۈدەك ۋە باشقىلار. پېئىل

يـــلـــتـــزغا "غاچ، قاچ، گەچ، كەچ" قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىش بىلەن ئىش-ھەرىكەتنىڭ سۈرئىتى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، يارغاچ، تاپقاچ، بەرگەچ، يەتكەچ ۋە باشقىلار... سۈپەتلەرنىڭ ئالدىغا ھەر "پ" ياكى "م" ئۇلىنىش بـــلـــەن ئـــاشـــۇرمـــا سۈپەت ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ئاپ-ئاق، قاپ-قارا، قـــىـــپ-قـــىزىل، ساپ-سارىق، يۇپ-يۇمۇلاق، ئوپ-ئوچۇق، كۆپ-كۆك، بوم-بوز ۋە باشقىلار... بەزى سۆزلەرگە "ۋاۋ" (و) بىلەن "ل" ھەرپى ئـــۇلـــىـــنـــىپ ھەربىي-مەمۇرىي مەنىسىپ نامىلىرى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ھىراۋۇل، قاراۋۇل، ياساۋۇل، بېكاۋۇل، توسقاۋۇل، شىغاۋۇل، بوكاۋۇل ۋە باشقىلار. مۇنداق سۆز ياساش ئۇسۇللىرى پارسلاردا يوق. ئۇلار مۇنداق سۆزلەرنىڭ بەزىلىرىنى تۈركچە پېتى ئىشلىتىدۇ.

ئەلىشىر نەۋائى ئۆز ئانا تىلىدا ئەسەر يېزىشقا شائىرلارنى دەۋەت قىلىپ، شۇنداق خۇلاسىلايدۇ: "بۇ ئەلفاز ۋە ئىبارەتدە بۇنەۋئى دەقايىق (مۇشۇنداق ئـــىـــنـــچىكە-نازۇك مەنىلەر) كۆپدۇركىم، بۇ كۇنگە دېگۈنچە ھېچ كىشى ھەقىقىتىغە مۇلاھىزە قىلماغان جەھەتىدىن بۇ ياشۇرۇن قالىپدۇر". ئاندىن نەۋائى تەييارغا ئاشىق بىلىمسىز ياشلارنىڭ ھەدىسلا ئىشنىڭ ئۆگىينى كـــۆزلـــەپ، پـــارس تـــىـــلـــى بـــلـــەن شېئىر يېزىشقا قىزىقىدىغانلىقى ۋە شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى ئەيىبلەپ، ئۆز ئانا تىلىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىش ۋە ئۆگىنىش ھەم كەڭ قوللىنىش زۆرۈرلۈكىنى تەكىتلەپ شۇنداق دەيدۇ: "ۋەفىلھەقىقەت، ئەگەر كىشى ياخشى مۇلاھىزە ۋە تەئەممۇل قىلسا، چۇ بۇ لەفزدە ۋۇسئەت (كەڭلىك) ۋە مەيداندا مۇنچە مۇسھەت (ئوچۇقلۇق) تاپىلۇر..."، "تۈرك تىلىنىڭ جەمئىيەتى مۇنچە دەلائىل بىلە سابىت بولدى (شۇنچە دەلىللەر بىلەن ئىسپاتلاندى)، كېرەك ئەردىكىم، بۇ خەلق ئاراسىدىن پـــەيدا بولغان تەبئ ئەھلى (شائىر ۋە سەنئەت ئەھلى) سالاھىيىتى ۋە تەبئىلەرنى (قابىلىيەت ۋە تالانتلىرنى)، ئۆز تىللەرى تۈرغاچ، ئۆزگە تىل

بىلەن زاھىر قىلماسا ئەردى ۋە ئەگەر ئىككىلەسى تىل (تۈركىي ۋە پارسى) بىلە ئايتۇر قابىلىيەتلەرى بولسا، ئۆز تىللەرى بىرلە كۆپرەك ئايتسالار ئەردى ۋە يەنە بىر تىل (پارسى) بىرلە ئازراق ئايتسالار ئەردى... تۈرك ئۇلۇسىنىڭ شۇ تەبئىلەرى مەجمۇئى سارت تىلى بىلە نەزم ئايتقايلەر ۋە تۈرك تىلى بىلە ئايتماغايلەر، بەلكى كۆپى ئايتا ئالماغايلەر...".

ئاخىرىدا، نەۋائى مۇنداق ئاگاھلاندۇرۇدۇ:... بۇ سۆزلىرىمدىن دۈشمەنلەر بىلەن مۇخالىپلىرىم مېنى ئۆزىنىڭ تەبئىتى تۈركىي تىلغا مايىل بولغىنى ئۈچۈن، بۇ تىلنىڭ تەرىپىدە مۇبالىغە قىلغاي ۋە پارس تىلى بىلەن ئانچە ئالاقىسى بولمىغاچ ئۇنى رەد قىلىشتىمۇ ھەددىن ئاشۇردى بولغاي دەپ گۇمان قىلمىغايلەر. ھالبۇكى، پارس تىلىنى تەنقىد قىلماق ۋە پارسي سۆزلەردىن پايدىلانماق جەھەتتە ھېچكىم تېخى مەنچە ئىش قىلغان ئەمەس؛ بۇ تىلنىڭ ئارتۇق ۋە كەم تەرەپلىرىنى ھېچكىم مەندىن ئارتۇقراق بىلمەس...

4. «مەھبۇبۇل قۇلۇب»

بۇ ئەسەر ئەلشىر نەۋائىنىڭ ئىجتىمائىي-سىياسىي، پەلسەپەۋىي ۋە ئەخلاقىي-تەئلىمىي قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۇرگەن، بەدىئىي ئىجادىيىتىگە يەكۈن چىقارغان ئەسىرىدۇر.

ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا «كىتابنىڭ تارىخى زىكرىدە» دېيىلگەن رۇبائىيدا يېزىلىشىچە:

بۇ نامەغەكىم لىسانىم ئۈلدى قايىل،
كىلكىم تىلى ھەر نەۋئ ئەل ئىشگە ناقىل.
تارىخى چۇ خوش لەفزىدىن ئۈلدى ھاسىل،
ھەركىم ئۇقۇسا، ئىلاھا، ئۇلغاي خۇشدىل.

يەنى، "خوش" سۆزى "ابجد" (ئەبجەد) ھېسابى بويىچە ھىجرى 906-يىلى (ملادى 1500 — 1501-يىلىغا) توغرا كېلىدۇ. بۇ ئەسەر نەسرىي نەزم ئۇسۇلىدا يېزىلغان. ئومۇمىي كىتاب بىر مۇقەددىمە ۋە ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان.

نەۋائى «مۇقەددىمە»دە ئۆزىنىڭ پۈتۈن ئۆمۈر جەريانىنى (سىياسىي-ئىجتىمائىي ۋە ئەدەبىي-ئىجادىي پائالىيەتلىرىنى) تولۇق ئەسلەپ بايان قىلغاندىن كېيىن، مەقسىدىنى ئىزھار قىلىدۇ: "بۇ مۇقەددىماتدىن مەقسەد بۇ كىم، ھەر كويدا يۈگۈرۈپمەن ۋە ئالەم ئەھلىدىن ھەر نەۋئى ئەلگە ئۆزۈمنى يەتكۈرۈپمەن، ياخشى-ياماننىڭ ئەقىالىن بىلىپمەن ۋە ياماڭ-ياخشى خىسلەتلەردىن تەجرىبە قىلىپمەن. خەير ۋە شەرلەردىن نوش ۋە نىش (شىرىن ۋە تىكەن) كۆكسۈمگە يېتىپدۇر ۋە لەئىم ۋە كەرىم (ناكەس ۋە كەرەملىك) زەخم ۋە مەرھەمىن كۆڭلۈم دەرك ئېتىپدۇر (پەملەپتۇ، سېزىپتۇ). زەمان ئەھلىدىن بەزى ئەسھاب (سۆھبەتداشلار) ۋە دەۋران خەيلىدىن بەزى ئەھباب (دوستلار)كى بۇ ھاللاردىن خەبەرسىز ۋە كۆڭۈللەرى بۇ خەير-شەردىن ئەسەرسىزدۇر. قىتئە:

نەبلگەي ئول كىبى كىم شەھد مەينى ئاتمايدۇر
كى ۋەسل ھىجركىبى ئول چۈچۈكدۇرۇر بۇ ئاچچىغ؛
بىلۇر زەلىل مۇسافىركى پويە ئەيلەردە،
قۇمۇتوزاڭ يۈمشاغ، تاغۇ خارەدۇر قاتتىغ.

بۇ نەۋئى ئەسھاب ۋە ئەھبابقا ئىنتىباھ قىلماق (تەنبىھلىمەك) ۋە ئالارنى بۇ ھالەتدىن ئاگاھ قىلماق ۋاجىب كۆرۈندىكى، ھەر تايىپە خىسالىدىن ۋۇقۇفلەرى (خىسلەتلىرىدىن خەۋەردار) ۋە ھەر تەبەقە ئەھۋالىدىن شۇئۇرلەرى

(چـۇشـۇنچىلىرى) بولغايكى، مۇناسىب ئەل خىزمەتىغە شتاب قىلغايلەر (ئـالـدىرىغاي) ۋە نامۇناسىب ئەل سۆھبەتىدىن ئىجتىناپ (چەتلىنىش) ۋاجـىپ بىلگەيلەر. بارى ئەل بىلە مەخپى رازلاردىن (سىرلەردىن) سۆز دېمەگەيلەر ۋە شەيئاتىن، ئىنس (شەيتانلار ۋە ئىنسانلار) فىرىبىدىن بازى يىمەگەيلەر (ئالدانمىغاي) ۋە ھەر نەۋئى ئەل سۆھبەتى ۋە خۇسۇسىيەتىكى، ئالارغا ھەۋەس بولغاي، بۇ فەقىرنىڭ ئالارغە تەجرىبەسى بەس بولغاي، چۇن بۇ مەقالاتنىڭ قۇلۇبغە (كۆڭۈلگە) مەھبۇبلۇغى (سۆيۈملۈكلىكى) مەئلۇم بولدى. ئاڭا «مەھبۇبۇل قۇلۇب» ئات قويۇلدى ۋە بۇ بىتلىگەن فەۋايىدنىڭ (پايدىلارنىڭ) كەيفىيەتى چۇن بىلىندى، ئانى ئۈچ قىسىم قىلىندى".

«ئەۋۋەلقى قىسىم سايىرەن ناسنىڭ ئەھۋال ۋە ئەفئالىنىڭ كەيفىيەتى» ـــ ھەرخىل ئادەملەرنىڭ ئەھۋال ـــ ئەپئاللىرى خۇسۇسىدا، يەنى تۇرلۇك تەبەقىلەرنىڭ جەمئىيەت ھاياتىدا تۇتقان ئورۇنلىرى، ئۇلارنىڭ جەمئىيەت ئۈچۈن پايدىلىق ياكى زىيانلىق تەرەپلىرى ھەققىدە پىكىر قىلىنغان. بۇ قىسىم قـىـرىـق پـەسـىـلـگـە بـۆلۈنگەن. پادىشاھلار، بەگ-ئەمىرلەر، ۋەزىرلەر، قوشۇن-ئەسكەرلەر، شەيخۇل ئىسلام، قازى-مۇفتىلار، مۇدەررىسلەر، تەبىبلەر، شائىرلار، كاتىپلار، ئوقۇغۇچىلار، ئىمامىلار، قارىلار، ھافىزلار، مۇزىكىچىلار، قـىـسسەخانلار، ۋەزە-نەسىھەتچىلەر، ئاستىرونوملار، تىجارەتچىلەر، كاسىبلار، دېھقانلار، بېتىملار ۋە غېربىلار، گادايلار، قۇشچى ۋە ئۇۋچىلار، خاتۇنلار، رىياكار شەيخلەر، خارابلار، دەرۋىشلەر توغرىسىدا سۆزلەنگەن.

«ئىككىنچى قىسىم ھەمدە ئەفئال ۋە زەممە خىسال خاسىيەتى» ـــ ياخشى پېئىللار ۋە ياماق قىلىقلار توغرىسىدا، يەنى ئەخلاق ۋە تەلىم-تەربىيە مەسىلىلىرى ھەققىدە توختالغان بولۇپ، ئون بابدىن ئىبارەت. بۇ بابلاردا، تـەۋبـە، زاھىدلىق، تەۋەككۇل قىلماق، قانائەت، سەۋرە، ئەدەب-ئەردەم، ئـىـزاھلاش، تەۋەججۇھ (يۈزلەنمەك)، رازىلىق، ئىشق مەسىلىلىرى بايان

قىلىنغان.

«ئۈچىنچى قىسىم مۇتەپەررىقە فەۋائىد ۋە ئەمسال ۋە سورەتى» ـــ «ھەرخىل پايدىلىق مەسەللەر ۋە ھال-ئەھۋاللار توغرىسىدا»، بۇ قىسىمدا كىچىك-كىچىك تەربىيەۋى ھېكايىلەر، نۇرغۇن ماقاللار، ھېكمەتلىك سۆزلەر بايان قىلىنغان. ئۈچ قىسىمدىن بەزى ئۈزۈندىلەرنى كەلتۈرىمىز.

بىرىنچى قىسىمدىن:

«تۆتىنچى فەسل، زالىم ۋە جاھىل ۋە فاسىق پادىشاھلار زىكرىدە»:

"ئادىل پادىشاھ ـــ كۆزگۈ ۋە بۇ (زالىم پادىشاھ) ئانىڭ ئۈچەسىدۇر (ئارقىسىدۇر)، ئول (ئادىل پادىشاھ) ـــ يارۇق سۇبھى، بۇ ئانىڭ كېچەسىدۇر. زۇلم ئانىڭ (زالىم پادىشاھنىڭ) كۆڭلىگە مەرغۇپ ۋە فىسق (بۇزۇقلۇق) ئانىڭ خاتىرىغە مەھبۇب... ئابادلار ئانىڭ زۇلمىدىن ۋەيرانە، كەبۇتەر تاقچەلەرى جۇغدىغە ئاشيانە... ئەگەر قان تۆكمەك ئاڭا پىشە (ھۇنەر) كىم كى جانى بار ئاڭا ئەندىشە، ئۆز ناشايستى (قاملاشمىغان ئىشى) ئۆز ئاللىدا خوب ۋە ئەل مەقبۇلى ئاڭا مەردۇد ۋە مەئيۇب (ناماقۇل ۋە ئەيبلىك). خەتارايى ئۇڭ كەلمەسە دەخلسىزلەرگە شىركەت ۋە بەلكى نەقىزلەرگە (قارشى چىققۇچىلارغا) تۆھمەت... ھەيات سۇيىن ئاغۇ دىسە مۇسەللەم تۇتماغان (قايىل بولمىغان) گۇنەھكار ۋە قۇياش نۇرىن قارانغۇ دىسە تەھسىن قىلماغان (ماختىمىغان) تىيرەروزگار (بېشىغا قارا كۇن چۈشكەن)... بىر پەشىز (بىر پۇلغا ئەرزىمەيدىغان) قارا قۇزغۇننى ئاق تۇيغۇن دىسە قازنى ياخشى ئالۇر دىمەگەن مۇقەسسىر (ئەيىبدار)، يارۇق كۈننى تىيرەتۇن دىسە سۇھا (ھۇلكەر) كۆرۈنەدۇر دىمەگەن مۇدبىر (بەختسىز)، چىن دەرئەلگە جان خەتەرى، خەيرغە دەلالەت قىلغۇچىغە ئۆلۈم زەرەرى... قەتىل ئۇچۇن جان بەرمەك شىئارى، ئەل مالۇجانىغە قەسد شەھكارى (ھىيلە-مىكرىسى). بۇ يامان پادىشاھكى بولغاي ۋەزىرى ھەم

یامان، ئاتداقكى فىرئەۋن نەيابەتتە (ئورۇنباسارلىقتا) هامان... تەكرى مۇنداق بەلالارنى ئەدم جاھىدىن ۋۇجۇد تەختىگاھىغە كەلتۈرمەسۇن ۋە يوقلۇغ زىندانىدىن بارلىق شەھرىستانىغە يەتكۈرمەسۇن".

«ئون تۆرتۈنچى فەسل. مۇدەررىسلەر زىكرىدە»: "مۇدەررىسنىڭ كېرەككى غەرەزى مەنسەب بولماسا ۋە بىلمەس ئىلمنى ئايتۇرغە مۇرتەكىب بولماسا (ئۇرۇنمىسا)، خۇدنەمالىغ (ماختانچاقلىق) ئۈچۈن دەرس ھەۋزەسىن (دائىرىسىنى) تۈزمەسە ۋە خۇدستانلىق (بىلەرمەنلىك) ئۈچۈن تەكەللۇم ۋە غەۋغا كۆركۈزمەسە... قىلماس ئىشلارنى قىلماق ئاندىن مەئلۇم بولغاي ۋە قىلۇر ئىشلار تەركى ئاندىن قائىدە ۋە رۇسۇم بولغاي. بۇ مۇدەررىس ئەمەسدۇر كىم مۇبتەدىئدۇر (بىدئەتچىدۇر) ۋە مۇنداق كىشى سۆھبەتى ئىسلام ئەھلىدىن مۇمتەنئىدۇر (مەنئى قىلىنغان)".

«ئون ئالتىنچى فەسل. نەزم گۈلىستانىنىڭ خۇش نەغمە قۇشلارى زىكرىدە»: "ئول نېچە تەبەقەدۇر: ئەۋۋەلغى جەمائەت نۇقۇد كۇنۇز (نەخ خەزىنە) مەئرىفەت ئىلاھادىن غەنى ۋە خەلق تەئرىفىدىن مۇستەغنىدۇرلەر (ئىھتىياجسىز)، ئىشلەرى مەئانى خەزايىنىدىن جەۋھەر تەرمەك ۋە ئەل فەيزى ئۈچۈن ۋەزن سلكىگە (تىزمىسغا) نەزم بەرمەك. نەزم ئەداسى بېغايەت ئەرجۇمەند ۋە بېنەھايەت شەرىف ۋە دىلپىسەند... چۈن مەئەل قەسد ئەمەس ئەل ھۆرمەتى جەھەتىدىن ئانى شېئىر دېمەس... يەنە ئەدنا تەبەقەسى جەمائەتىدۇرلارىكىم، نەزم فەقەت بىلە خۇشنۇدۇ خۇرسەند ۋە رازى ۋە بەھرەمەندۇرلەر ۋە يۈز مۇشەققەت بىلە بىر بەيتكىم باغلاشتۇرغايلەر، دەئۋا ئاۋازمسىن يەتتى فەلەكدىن ئاشۇرغايلەر. سۆزلەردە نەھەقايىق ۋە مەئارىف نوشىدىن ھالاۋەت ۋە نەزملەردە نەشەۋق ۋە ئىشق ئوتىدىن ھەرارەت. نە شائىرانە تەركىبلىرى ئەھسەن ۋە نە ئاشقانە سۆزۈدۇردلەرى شۆئلەئەفكەن (ئوت چاچقۇچى)، بەئزىدىن ئەگەر گاھى بىرەر ياخشى بەيت ۋاقئ بولۇر

ئەما ئون ئانچە يامان دەۋا زاھىر بولۇركى ئول ھەم زايىئ بولۇر... گويا ئۆزلەرنگە ئەقىدە دە مۇۋافىقدۇرلەر ۋە سۆزلەرنگە ئېتىقاددا مۇتتەفىق".

«يـــگىرمى ئىككىنچى فەسل، مۇتىرىب ۋە مۇغەننى زىكرىدە» ـــ

«ناخـشـــچـى ۋە نـەغـمـــچـىلەر توغرىسىدا»: "مۇتىرىب تەرىب ئەفزا (خۇشاللاندۇرغۇچى) مۇغەننى غەمزۇدا (غەمنى كەتكۈزگۈچى)، ئىكەلىسىگە ھالۇدەرد ئەھلى جان قىلۇرلەر فىدا، ئولكى كۆرگۈزگەي مۇلايىم تەرانە ۋە نەغەم، ئەگەر ئىشىتكۈچىنىڭ ھەياتى نەقدى ئاڭا فىدا بولسا نې غەم، كۆڭۈل قۇۋۋەتى خۇش نەۋازدىن، روھ قۇۋۋەتى خۇش ئاۋازدىن... ئاتەشىن يۈزلۈك مۇغەننىكى خۇلقىدىن مۇلايىم سۇرۇد چىقارغاي، ھال ئەھلىنىڭ كۆيگەن باغرىدىن دۇد چىقارغاي..." نەۋائى بۇ يەردە ئەرغنون، نەي، غىجەك، تـەنـبـۇر، چـەڭ، رابـاب، قوبۇز، قانۇن، چىغانە قاتارلىق چالغۇلارنىڭ خـۇسـۇسـىيەتلىرىنى تەرتىپلەيدۇ. ئاندىن ناخشىچى ۋە نەغمىچىلەرنىڭ مىجەز-پەيلى، ئىش-ھەرىكەتلىرىگە باھا بېرىدۇ: "ئەما بۇ تائىفەنىڭ سايىرى ھەم (سەير ئەتكۈچىلىرىمۇ) ئەگەرچە تەرب ئايىن مەھنەتزۇدادۇرلەر ۋە لېكىن فىلھەقىقەت لەئىم سىيرەت (پەس خۇلقلىق) ۋە گەدادۇرلەر... ئەگەر يىللار بەھرى ئالىپدۇرلەر ئىھسانىڭدىن ئاشنالىغ بەرمەي ئۆتەرلەر. يانىڭدىن ئاز ئالسالەر ناسىپاس (شۇكرى قىلماس) كۆپ ئالسالەر ھەق ناشناس (ھەق لايـــق كۆرمەس). ئەكسەرى فاسىق ۋە بەدخۇي ۋە قالغانى كەج تەبئ دۇرۇشـتـگـوي (مىجەزى قىيىق ۋە سۆزى قوپال). ھەرەكەتلەرى خارىج (يېقىمسىز) تۇرۇكسىز سازلاردەك ۋە كەلماتلارى (سۆزلىرى) ھەشۇ (تولا، ئارتۇقچە) مەھەلسىز نازلاردەك، مۇغەننى ۋەفاسىز كىنگىر ھەياسىز (شەرمۇ ھاياسىز)، ئەگەر يىللار رىئايەت قىلىپسەن غەمخانەدۇر، بىر قاتلەكى نېمە بەرمەدىك بىگانەدۇر... سەۋت ۋە نەغەم بىلە ئەۋامغە راھزەنىدۇر (قاراقچىدۇر) تەبل (ناغرا) ۋە ئەلەم بىلە. مەسنەۋى:

كىشىگە بولماسۇن بۇ فىتنە دۇچار،
كى ئوتتىدىن نەجاتى تەيرى ئۇچار.

يانسا قونماقتا تەبل ئۇرار ھەردەم،
كىم ئوشۇل قۇشقە كۆپرەك ئولغاي رەم."

«ئوتتۇز بىرىنچى فەسل. دېھقانلىقلار زىكرىدە» : "دېھقانكى دانە ساچار، يەرنى يارماق بىلە رىزق يولىن ئاچار... قوشى ئىككى ھەم زور پەھلىۋان. يۇكىگە بويۇن سۇنۇپ ئاللىدا رەۋان... ئالەم مەئمۇرلىغى ئالاردىن، ئالەم ئەھلى مەسرۇرلىغى (خۇشاللىقى) ئالاردىن، ھەرقايان قىلسالەر ھەربىكەت، ئەلگە ھەم قۇۋۋەت يەتكۈرۈر بەربىكەت". بۇ يەردە، چاشقان، قۇرت، قۇش، چۆل ۋەھشىلىرى، چۇمۇلە، كەپتەر، تورغايلارنىڭ تەييارتاپلىقى، ئوراقچى، باشاقچى، گادايى، مۇساپىر، ناۋايى، پەقىرلەر، زاھىد-سوپىلار دېھقاندىن مەنپەئەتدار بولىدىغانلىقى، پادىشاھنىڭ خەزىنىسى تويۇنىدىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. ئاندىن دېھقاننىڭ باغۋەنچىلىكى تەرىپلىنىدۇ: "باشى جەننەتدىن نەمۇدار (جەننەتتەك كۆرۈنىدۇ) فالىزدا (پەلەزلىردە) روھ قۇۋۋەتى پەددىدار (پەيدا بولىدۇ)."

«ئوتتۇز بەشىنچى فەسل. كەدخۇدالىغ سىفەتى ۋە خاتۇنلار زىكرىدە» : "مۇۋافىق تۇشسە كەدبانۇ (ئۆي كىشىسى، ئايال) دەۋلەت ۋە جەمئىيەتقە بولماقدۇرۇر ھەمزانۇ (قولداش)، ئۆينىڭ ئارايىشى (زىننىتى) ئاندىن ۋە ئۆيلۇكنىڭ ئاسايىشى (راھىتى) ئاندىن، جەمالى بولسا كۆڭۈلگە مەرغۇب ۋە سەلاھى (تۇزۇك) بولسا جانغا مەتلۇب، ئاقىلە بولسا روزگارغا ئاندىن ئىنتىزام ۋە مەئاش ئەسبابىغا ئاندىن تەرتىب ۋە سەرەنجام، بۇ نەۋئى جۇفت كىشىگە قاۋۇشسا بەلكى مۇنداق كامگارلىق (بەختىيارلىق) ئىلىككە تۇشسە

نىھانى غەم ۋە مىھنەتدە ھەمراز (يوشۇرۇن غەم ۋە مىھنەتتە سىرداش) ۋە ھەمدەمگە بولغاي، مەخپى ۋە نىھان دەردۇ مۇشەققەتتە دەمساز (ھەمدەرد) مەھرەمگە بولغاي، روزگاردىن ھەر جەفا يەتسە ئەنسىگە (يېقىنگە) ئول ۋە چــەرخى دەۋۋار (پەلەك-تەقدىر)دىن ھەر ئىبتىلا (دۇچارلىق) كەلسە جەلسىگە (ئۇلپىتىگە) ئول... ئەمما نەئۇزۇبىللاھ، ناساز (نالايىق) جۇپت ئەۋگە مۇھلىك (ئۆلتۇرگۈچى) مەرەزدۇر، ئاشكار ۋە نۇھۇپت سەلتە (ئاشكارە ۋە يوشۇرۇن شاللاق) بولسا، كۆڭۈل ئاندىن رەنجە ۋە قەبھە (قەبھە-يامان) بولسا روھغە ئاندىن شىكەنجە (قىيناق)، يامان تىللىك بولسا ئابۇشقە كۆڭلى ئاندىن يارالمغ، يامان ئىشلىك (قىلىقلىق) بولسا ئەرگە ئاندىن يۇز قارالمغ ... بۇ تەقاۋۇت (پەرقلىق) ئۇچ قىسمدۇر: بىرى ئەۋامدۇر (ئادەتتىكىلىرى). بىرى خاسدۇر. بىرى خاسۇلخاسدۇر. ئەۋاملارى بەھايىم ۋە سىبائ مانەند (چار پاي ۋە يىرتقۇچلارغا ئوخشاش). ئىچمەك-يىمەك ۋە ئۇيقۇغە خۇرسەند. تائەتلەرى زىبۇ ئارايىش، ئىبادەتلەرى زىننەتۇ نەمايىش... خاسلارى ئىبلىس شــەئــار ۋە دېـۋە ئايىن، شۇئەلەرى مىكىر ۋە پىشەلەرى كىن... ئەمما خاسۇلخاسلارى، بۇلارغا ئەكس مۇتلەق ھەقگوي ۋە ھەقشۇناس ۋە تىللەردە ھەق ۋە كۆڭۈللەردە داغى ھەق... ئىففەت باشلاردا مۇقەننەئ (چۇمبەت) ۋە ئىسمەت (پاكلىق) ھىيلەسىدىن يۇزلەردە بۇرقەئ (نىقاب)".

«ئوتتۇز توققۇزىنچى فەسل. خەرابات ئەھلى زىكرىدە» ــ «مەيخانە كىشىلىرى ھەققىدە»: "رىندخەراباتى (بىپەرۋا ۋەيرانىلەر) كى مەي ئىچمەك بىلە ئۆتەر ئەۋقاتى... دەيىردە (مەيخانىدە) ھەرقايان كى بەزمى كۆرۈپ، سەبۇكەشلىك ۋەسىلەسى (مەي قۇيغۇچى بانىسى) بىلە ئۆزىنى يەتكۈرۈپ، ناموس دەستارىن باشىدىن ئالىپ، بىر جۇرئە (ياماق) ئۆچۈن مەيفۇرۇش ئاياغغە سالىپ... ياقاسى مەيخارە شوخلار ئىلكىدىن چاك، كۆڭلى ھەم ئالار ئىشقى تىغىدىن ھەلاك... دەيىردە مەي گەدالىغغە ئەشغالى، ئىلكىدە

مەيخانەنىڭ سىنۇق سەفالى، رەسۋالىق كويىدا ئاياغى-باشى ھەم، بەدمەستلەر دەستى بەردىدىن (سوغۇق قولىدىن) ماڭلايى زەخملىق قاشى ھەم... زامان نـەۋايىدىن (سادالىرىدىن) كۆڭلى غەمسىز، فەلەك ھەۋادىسىدىن خاتىرى ئەلەمسىز... زەمان ياخشى-يامانى بىلە ئىشى يوق، كى ئالەمدە مۇنداق كىشى يوق."

ئىككىنچى قىسىمدىن:

«ئالتىنچى باب. تەۋازۇئ ۋە ئەدەب زىكرىدە» ـــ «كەمتەرلىك ۋە ئەدەب توغرىسىدا» : "تەۋازۇئ خەلقنى كىشى مۇھەببەتىغە شىفتە قىلۇر (ئېرىشتۈرۈر) ۋە ئۇلۇسنى فائىلى مەۋددەتىغە فىرىفتە قىلۇر (ئەل-ئۇلۇسنى دوستلۇقىغە مـەپـتۇن قىلۇر). دوستلۇغ گۈلشەنىدە نەزارەت گۈللەرى ئاچار ۋە ئول گۈلشەندىن ئەنسى ۋە ئۇلفەت بەزمىدە تۇرلۇك گۈللەر ساچار. مۇتەكەببىر دۇشمەنىغە مۇلايىمەت ساری يول كۆر گۈزۈر ۋە مۇئەججىب خەسم (رەقىب) خـاتـىرىغە ئىنسانىيەت زەۋقىن ئولتۇرغۇزۇر. تەكرارى ھەياسىز مۇددەئىنى (دەۋاگەرنى) ئۇيات سەرھەددىغە باشقارۇر ۋە تەئىدادى (ھەددىن ئاشقان) ئىنسافسىز ئەدۋۇنى (دۇشمەننى) يامانلىغىدىن ئۆتكەرۇر... ئەدەب كىچىك ياشلىغلارنى ئۇلۇغلار دۇئاسىغە سەزاۋار ئىتەر ۋە ئول دۇئا بەركەتى بىلە ئۆمۇردىن بەرخۇردار (بەھرى ئالغۇچى). كىچىكلەر مەھرىن ئۇلۇغلار كۆڭلىگە سالۇر ۋە ئول مۇھەببەت كۆڭۈلدە مۇئەببەد (ئەبەدى) قالۇر. ئۇششاغلارنى كۆزگە ئۇلۇق قىلۇر، ئەتۋاردىن خەلق ئۇلۇق بىلۇر... مۇھەببەتقە زىبۇ پىرايە (زىننەت-بىزەك) ئەدەبدىن پىتەر ۋە مەۋددەتقە رەۋنەق ۋە بەھا ئەدەب تەركىدىن كېتەر. ئەدەب ۋە تەۋازۇئ دوستلۇغ كۆزگۈسىگە جىلا بېرۇر ۋە ئىككى جانىبدىن يارۇغلۇق يەتكۈرۈر... بەيت:

ئەقلۇ ھېكمەت ئىشى دۇر بىلە مەئاشۇ ئايىن،

قايدا تاپقاي مۇنى ھەرنەفسىپەرەستۇ خۇدبىن.

ھېكايەت، ئەخبار راۋىلارى ۋە ئاسار ھاۋىلارى مۇنداق رەۋايەت قىلىپدۇرلاركىم، بىر ئاۋ ھەنگامەسى غەۋغاسىدا ۋە چاپماقۇ ئاتماق ئاراسىدا، خسرەۋ پەرۋىزنىنگ سەرئەفرازلىق تاجىدىن گەۋھەر ئابدار ۋە دۇررى شاھۋار ئۇزۇلۇپ يەرگە تۆشتى ۋە ئاۋ ئىشتىغالىدىن ئاڭا ھېچ كىشىگە خەبەر بولمادى. ئاۋدىن مەدىنغە (شاھەرگە) قايتتىلەر. چۇن ئول ئىشنى بىلدىلەر، خەلايىقنى مۇنادى بىلە چىقاردىلەر ۋە ئول گەۋھەرى نايابنى تىلەي باردىلەر. چۇن ئول زىب تاج مۇلۇك خراجى ئەردى (ئۇ تاجنىگ زىننىتى مەملىكەتنىگ خراجىتىگە تەڭ كېلەتتى)، تاپقانغا كۆپ نېمە ۋە كىرامەند سىلە (قىممەتلىك ئىنئام) ۋەئدە بولدى. خەلق ئول بايابىاندا گەۋھەر جويىدا (ئىزدەش) ۋە سىلە ئارزۇسى گۇفت كويىدا، ئىتتىفاقا ئىككى ھەمراھ ــــ بىرى غافىل ۋە بىرى ئاگاھ، غافىل جەھل يۇزىدىن خۇدپىسەند (مەنمەنچى) ئاگاھ تەۋازۇئ ۋە ئەدەب زىۋەرىدىن (يارىشقىدىن) ئەرجۇمەند (قەدىرلىك). بىرىنىگ ئىسمى مۇدبىر (تەلەيسىز) جەھانگەرد ۋە بىرىنىگ ئاتى مۇقبىل (تەلەيلىك) جۇۋانمەرد. ئول بايابان داغى يولغا ئازىم ۋە شەھەر سارى بارۇغە جازىم. پويەنەما ۋە دەشتى بىيما ئەردىلەر (قورقۇنۇچلۇق چۆلدە چاپسان يۇگۇرۇشكەندى). چۇن دۇر تەلەب ئەلگە ياۋۇشتىلەر، ئول خەلقنى باشلاپ چىققان كىشىگە يولۇقۇشتىلەر. مۇدبىر تەكەببۇر بىلەن ئاڭا باقماي ئۆتتى. مۇقبىل ئىنسانىيەت تەرىقىن ئىلگەرى تۇتتى؛ ئول سالارغا (باشلىققا) ئەدەب ۋە تەۋازۇئ بىلەن باش ئىندۇردى؛ ئاياغى ئاستىدا گەۋھەر خود تۇشكەن ئەرمش كۆرۇپ ئالىپ ئول سالارغا تۇتابەردى، ئول مەۋئۇد (ۋەدە قىلىنغان) سىلەنىڭ ۋەكىلى ئەردى. مۇقبىلنىڭ ئىلكىن تۇتۇپ شەھەرغە قايتتى ۋە ئۆتكەن ھالەتنى خسرەۋ قاشىدا شەرھ بىلە ئايتتى. خسرەۋ خوشھال ۋە

مۇنبەست بولدى (چىرايى ئېچىلدى) ۋە ئانىڭ ئۆزىدىن دېگەندىن ئارتۇق ئىھسان بىلە قولدى. مۇدىر تەكەببۇر نەتىجەسىدىن شەھەر گۈلخەنىدە مەقام تۇتۇپ، مۇقبىل ئەدەب ۋە تەۋازۇئ فايدەسىدىن گەۋھەر مەقسۇد تاپىپ شاھ گۈلشەندە ئارام تاپتى. بەيت:

مۇتەكەببىر كېزىبان شەھەردە خارۇ مەردۇد.
مۇتەۋازۇئنى غەنى ئەيلەدى دۇررى مەقسۇد.

ئۇچىنچى قىسمىدىن:

"تەنبىھ... ھېچكىم ئۆز كۆڭلىغە غەم تىلەمەس ۋە ئۆز نەفسىغە ئەلەم ئىستەمەس... ئالەم ياخشىلىغىن كىشى ئۆزىدىن دەرىغ تۇتماس (ئايماس) ئەمما ئۆزگە كىشىگە ياۋۇتماس... ھەر بېشەۋەرغەكىم ھۇنەرى تەئرىفىدە مۇبالىغە ۋاقىئدۇر. ئول تەئرىف فىلھەقىقەت ئۆز نەفسىغە راجىئدۇر (تېگىشلىكدۇر)...

كۆپ دېگەن كۆپ ياڭلۇر، كۆپ يىگەن كۆپ يىقىلۇر، قالىب ئەمرازىنىڭ مادەسى (قېلىپ بوشاتقۇچى يەنى ئۆلۈم كېسەللىكلىرىنى تۇغقۇچى) كۆپ يىمەكدۇر ۋە قەلب ئەمرازىنىڭ مادەسى كۆپ دېمەكدۇر...

ئىنسانىيەت باغىنىڭ دىلپىسەندراق شەجەرى ئىھساندۇر ۋە ئادەمىيلىق كانىنىڭ ئەرجۇمەندراق گەۋھەرى ھەم ئىھساندۇر.

ئەمما بۇ زەمانۇ دەۋراندا يا زەمان دەۋران.ئىنقىلاب ۋە قۇسۇرىدىن، يا دەۋرانۇ زەمان ئەھلى خىرەد (ئېقىل ئەھلى) ۋە ئىنسانىيەت فۇتۇرىدىن (ۋەيرانلىقىدىن).

ھەركىمگە بىر خىزمەت قىلدىڭ ئون شىددەتتە مۇھەيا (زەربىگە تەييار) تۇرماق كېرەك ۋە ھەر كىشىگە بىر مۇلايىمەت كۆرگۈزدۇڭ مىڭ ئىلزەت

ۋە كۈدۈرەتنە سەلا ئۇرماق (قوپاللىق ۋە غەشلىكنى چاقىرماق) كېرەك...

جانىڭنى دوستلۇغلاردا بەرمەسلىك دۈشمەن جانىك ئېرۇرلەر. خاتىرلەرى ئۇچۇن ناھەق قانغا رازى بولماسلىك قانىڭغا تانۇغلۇق بېرۇرلەر. دائىم تىلەگەنلەردەك قىلغانغا بىر قەتلە تەئخىر قىلسا شىكايەت ۋە تەشنىئلەرى (دوقلىرى) شايىئ، مەدام ئىستەگەنلەردەك قىلغانغە بىر نەۋبەت تەقسىر قىلسا ئۆمرۇڭدە قىلغانلار بارى زايىئ...

سەخاۋەتسىز كىشى ياغىنسىز ئەبرى بەھار (باھار بۇلۇتى) ۋە رايىھەسىز (پۇراقسىز) مۇشكى تاتار. مېۋەسىز يىغاچ ھامانۇ ئوتۇن ھامان. ياغىنسىز بۇلۇت ھامانۇ تۇتۇن ھامان... ئادەمى بەدەندۇر ھەممەت ئاڭا روھ ۋە ھەممەت ئەھلىدىن ئالەمدە يۇز مىڭ فۇتۇھ (غەلبە)... ئىسراق سەخا ئەمەس، ئىتلافنى (سورۇۋېتىشنى) مەئنى ئەھلى سەخا دېمەس...

جەھان گۈلشەنى ۋەفا گۈلىدىن زىننەتسىزدۇر ۋە بەشەرىيەت گۈلى ۋەفارايىھەسىدىن نەكھەتسىزدۇر (خۇشبۇيسىزدۇر). ۋەفا شەئىدۇركىم دەھر تىيرە خاكدانىن (يەر يۈزىنى) يارۇتمايدۇر ۋە زەمان بۇۋەفالارى كۆڭلى بىلە ئۇلفەت تۇتمايدۇر.

كەرەم ۋە مۇرۇۋۋەت ئاتا ۋە ئانا دۇرلەر. ۋەفا ۋە ھەيا ئىككى ھەمزاد (قېرىنداش) فەرزەند، ھەرنېچە ئول ئىككەۋگە نۇر بىلە سەفادۇر بۇ ئىككەۋگە ئىنسال بىلە پەيۋەند (بەتلەنگەن ئوق-باشاق)..... ۋەفاسىزدە ھەيا يوق، ھەياسىزدە ۋەفا يوق ۋە ھەركىمدە بۇ ئىككى يوق ئىمان يوق ۋە ھەر كىمدە ئىمان يوق ئاندىن ئادەمىيلىق كەلمەك ئىمكان يوق، بەيت:

كىمگە قىلدىم بىر ۋەفاكىم يۇز جەفاسىن كۆرمەدم،
كۆرگۈزۈپ يۇز مىھر مىڭ دەردۇ بەلاسىن كۆرمەدم.

... مەزلۇمغە بەخشايىش كۆرگۈزكى زالىمدىن ئاسايىش كۆرگەيسەن. زىردەستلەرغە (قولى تۆۋەنلەرغە) نەپۇ يەتكۈر، ئەگەر تىلەسەڭكى زىر-دەستلەردىن زەرەر كۆرمەگەيسەن.

دەرد ئەھلىنىڭ نەپسى بىر ئوتدۇركىم قانتىق كۆڭۈلنى يۇمشاتۇر ۋە قۇرۇغ كۆزنى يىغلاتۇر. سۆز ئەھلىنىڭ دەمى بىر يەلدۇركىم ئەنانىيەت (مەنمەنلىك) خاشاكىن ساۋۇرۇر ۋە غەزەبىيەت تۇفراغىن سۈپۈرۈر...

ۋەلىي نېئمەتغە (باقىقۇچىغا) ئەيب رەۋا كۆرگۈچى قۇل پىرىغە مۇرتەد مۇرىددۇر ۋە ئاتاسىغا ھارامزادە ئوغۇل...

ھەركىمكى بىراۋ بىلەن يارىدۇر ياكى يارلىق دەۋسىدە بارىدۇر، كىبرەككىم ئۆزنگە رەۋا تۇتماغاننى يارىغا رەۋا تۇتماسا، كۆپ نېمە ئۆزنگە ھەم رەۋا تۇتسا ئاڭا تۇتماسا...

كۆڭۈل بەدەن مۇلكىنىڭ پادىشاھىدۇر، ئاڭا سەھەت مۇڭا ھەم سەھەت، ئاڭا تەباھى (بۇزۇق، يەنى ئۇ بۇزۇلسا) مۇڭا ھەم تەباھىدۇر...

يامانلارغا لۇتفۇ كەرەم-ياخشىلارغا مۇجىب (سەۋەبچى) زەرەرو ئەلەم، مۇشۇككە رىئايەت كەبۇتەرگە ئافەتدۇر...

ھەر دىشۋار ئىشكى مال سەرف ئەتمەك بىلە مۇيەسسەردۇر، قىلماساڭ جانغا خەتەردۇر...

نادان پەندىدە غەلەت مۇقەررەردۇر، دۇشمەن نەسىھەتىدە فىرىب مۇتەسەۋۋۇردۇر...

ھەر كۆڭۈلكى تىل سىنانىدىن (نەيزەسىدىن) جەراھەتدۇر ھەم يۇمشاغ سۆز ۋە شىرىن تىل ئاڭا مەرھەم ۋە راھەتدۇر...

تىلگە ئىختىيارسىز ئەلگە ئىتىبارسىز... يامان تىللىك ئانداقكىم، ئەل كۆڭلىگە جەراھەت يەتكۈرۈر، ئۆز باشىغا ھەم ئافەت يەتكۈرۈر... مەكرۇھىكى، ھىرزەسى (بىھۇدە سۆزى) تەۋىل (ئۇزۇن) ۋە ئاۋازى كەرىھەدۇر (يېقىمسىز)

ئۆزى ئول سەۋتى (ئۇنى) بىلە قۇربەقەغە شەبھەدۇر (ئوخشايدۇر)... تىل مۇنچە شەرەف بىلە نۇتقىنىڭ ئالەتىدۇر ۋە ھەم نۇتقدۇركى ئەگەر ناپسەند زاھىر بولسا تىلنىڭ ئافەتىدۇر...

يالغاننى چىندەك ئايتقۇچى سۇخەنۋەر، كۆمۈشنى ئالتۇن بىلە روكەش قىلغۇچى (قاپلىغۇچى) زەرگەر...

بىراۋكسم يالغان سۆزنى بىراۋگە باغلاغاي، ئۆزىنىڭ قارا بولغان يۈزىنى ياغلاغاي...

ئولكى سۆزنى بىر-بىرىدىن يەنە بىر-بىرىگە يەتكۈرگەي، ئەلنىڭ ئۆتكەن گۇناھىنى ئۆز بوينىغا ئىندۇرگەي... سۆز تەرگۈچىنىڭ ئەگەر كىچىكى ۋە ئۇلۇغى، بىلكى ئېرۇرلەر تۇمۇغ ئوتىنىڭ تۇترۇغى.

... سەلاتىن (سۇلتانلار) دەرگاھىدىن يىراق ۋە خەۋاقىن (خاقانلار) بەزمگاھىدىن قىراق (چەتلەشمەك)...

ئىشتا ئاشۇقماق ياش ئوغلان ئىشىدۇر، سەبر بىلە ئىش قىلغۇچى تەجرىبەلىغ ئۇلۇغ ياشلىغ كىشى ئىشىدۇر.

[مەي توغرىسىدا تەنبىھ] ئاشكار ۋە كۆپ ئىچمەكى ناساز، شەرتى مەخفى ئىچمەكىدۇر ۋە ئاز... ئاقسۇم ئۇسرۇكلاردىن (راسا مەس-ئەلەسلەردىن) خارىج تەرانە، تەلبە ئىتلار ئولاشقاندىن نىشانە.

ئەر كىشى كۆپ ياسانسا ببۇە بولغاي، بۇ سىفەت زەئافاغا (ئاياللارغا) شۇە بولغاي (ئوخشاپ قالغاي)، بەيت:

ئەر كىشگە زىبۇ زىننەت ھېكمەتۇ دانىشدۇرۇر،
ياخشى كىيمەك بىرلە خاتۇنلارغا ئارايىشدۇرۇر.

ئىلىم ئوقۇپ ئەمەل قىلماغان كارىز قازىپ تۇخم (ئۇرۇق) سالماغانغا

ئوخشار، يا توخم سالىپ مەھسۇلدىن بەھر ئالماغانغا...

سەيياداننىڭ بالىقغا شەست (قارماق) سالماغى نەفس مۇددەئاسى ئۈچۈندۇر ۋە بالىقنىڭ ھەم قارماقغا گىرىفتار بولماغى جۇدۇ (ئاچلىق) بەلاسى ئۈچۈن.

قابىلغا تەربىيەت قىلماق زۇلمدۇر ۋە ناقابىلغا تەربىيەت ھەيف (ئەتتەڭ).

ھەزلغە شۇرۇئدىن (كىرىشىپ كېتىشدىن) بھۆرمەتلىغ ئوق ئارتار ۋە ھەزلىنىڭ نەھايەتى (ئېشىپ كېتىشى) جىدەلغە تارتار...

ئەسكى چاپان بىلە فارىغ تۇفراغدا ئولتۇرماق ياخشىراقكىم زەربەفت خەفتان (زەرباپ-ئېسىل تون) كىيىپ بىراۋ ئاللىدا تۇرماق...

يىگىتلىك ئۆمۇر گۈلشەنىنىڭ بەھاردۇر ۋە ھەيات شەبىستانىنىڭ نەھارى (قاراڭغۇلۇقنىڭ كۈندۈزى)... ئىنسانىنىڭ زىبۇ رەئىالغى ئاندىن ۋە بەشەرنىڭ تابۇ تەۋانالغى (قەدرى-قۇدرەتلىكى) ئاندىن... شەباب مەيىنىڭ مەخمۇرلۇغى (مەستلىكى) قەرىلىق ۋە يىگىتلىك سىھھەتىنىڭ رەنجۇرلۇقى قەرىلىق، شەيخۇخەت ئەييامى (قېرىلىق كۈنلىرى) نىشات (شادلىق) ئەھلىن ناشاد قىلۇركىم ئادەمى قەددىن خەم قىلىپ (پۈكۈلدۈرۈپ) ئۆمۇر بىلە خەير باد قىلۇر (خوشلاشتۇرۇر).

ھېكمەتلىك سۆزلەردىن:

دەردلىغ كۆڭۈل شۆئلەلىغ چىراغ، ياشلىغ كۆز سۇلۇق بۇلاغ.

سۇنىڭ مەزەسى مۇزىلە، ئاشنىڭ مەزەسى تۇز بىلە، ئادەم ياخشىلىغى سۆز بىلە.

سىھھەت تىلەسەڭ كۆپ يېمە، ئىززەت تىلەسەڭ كۆپ دېمە.

بىبياك (ھېيبقماس) ھەمدەملىققە ياراماس، ناپاك مەھرەملىققە ياراماس، ياسانچاق مەردانە بولماس، كۆپەلەك پەرۋانە بولماس.

فاسقدىن ھەيا تىلەمە، زالمدىن ۋەفا تىلەمە.

ئىشقسىز كىسەك، دەردسىز ئىشەك.

ياخشى بول يا يامان، ئىككىسى بولۇرمەن دېگەن ھامان يامان.

ھامان يامان بىلە ياخشى ئاراسىدا كۆپ فەرقدۇر، ئىككى كىمەنىڭ ئۇچىن تۇتقان غەرقدۇر.

سەيدزادە (باشلىق ياكى پەيغەمبەر ئەۋلادى) كىم لولىگە ئۆتكەنگەي (دورىغاي) مايمۇنبازلىق ۋە دېدەكتەراشلىقدىن ئۆزگە نە ئۆرگەنگەي. ياماندىن ياخشىلىق كۆز تۇتماق فاسىد (بۇزۇق) خەيالدۇر، ئىتتىن كىيىككە ۋە مۆشۈكدىن كەبۇتەرگە شەفقەت مەھالدۇر.

دۇشمەن ۋە مۇخالىفنى دوست دېمە، ئۆزۈڭگە بازى بەرمە ۋە بازى يېمە (ئۆزۈڭنى ئالدىما ۋە ئالدانما).

ئادەم بىلەن شەيتان مۇخالىفەتىن ئۇنۇتما، ئاتا دۇشمەنىن ئۆزۈڭگە دوست تۇتما.

چىن سۆزنى يالغانغا چۇلغاما، چىن ئايتا ئالۇر تىلنى يالغانغا بۇلغاما.

ئاقىل چىندىن ئۆزگە دېمەس، ئەمما بارچە چىننى ھەم دېمەك ئاقىل ئىشى ئەمەس، ۋەلې بارى ھەم چىن دېگۈلۈك ئەمەس، كىشى چىن سۆز دېسە زىبادۇرۇر، نېچە مۇختەسەر بولسا ئۇلادۇرۇر.

خاتىمەدە:

سۇدىن ئاسراغۇلۇقدۇر تۇفراق ۋە بالچىق ئۆيىن، ئوتدىن ئاسراغۇلۇقدۇر يىغاچ ۋە قامىش ئۆيىن، يەلدىن ئاسراغۇلۇقدۇر بۆز ئۆيىن، تۇفراغدىن ئاسراغۇلۇقدۇر كۆز ئۆيىن، جەمئ ماسۇاللادىن (باشقا نەرسىلەردىن) ئاسراغۇلۇقدۇر كۆڭۈل ئۆيىن.".

5. «ھالاتى پەھلەۋان مۇھەممەد»

بۇ — ئەلىشىر نەۋائىنىڭ تەزكىرە ئۇسلۇبىغا كىرىشكان ئەسەرلىرىدىن

بىرى. پەلسۇپا مۇھەممەد ئەلىشىر نەۋائىنىڭ قىرىق يىللىق ھەمسۆھبەت دوستى بولۇپ، پەلسۇپانلىقتا تەڭدىشى يوق كۆشتگىر (چېلىشچى) ئاتالغان بۇ زات، شېئىرىيەتتە، بولۇپمۇ مۇئەممالا ئىلمىدە، مۇزىكا سەنئىتىدە، ھەتتا تەبابەتتىمۇ يېتىشكەن تالانت ئىگىسى ئىدى. نەۋائى بۇ دوستىنى «مەجالىسۇن نەفائىس»نىڭ تۆتىنچى مەجلىسىدە تونۇشتۇرغان 73 زاتنىڭ ئالدىنقى قاتاردا تەرىپلىگەن. بۇ زات نەۋائىنىڭ يېزىشچە، مەخدۇم (جامى) دىن بىر يىل كېيىن، يەنى ھىجرى 899- يىلى (مىلادى 1493-يىلى) ۋاپات قىلغان. پەلسۇپا مۇھەممەدنىڭ تەرجىمھالى ۋە قابىلىيەت-پەزىلەتلىرى توغرىسىدا نەۋائى بۇ ئەسىرىدە مۇنداق يازغان:

"پەلسۇپانىڭ نەسەبىدە سەيادەت (سەيىدلىق ـــ پەيغەمبەر ئەۋلادلىرىدىن) شەرەفى بار. ئەمما چۈن تاغايىسى پەلسۇپا ئەبۇسەئىدكىم، زەمانىنىڭ پەلسۇپا ۋە مۇسەللەم كۆشتگىرى ئەركەندۇر... باۋۇجۇدۇ ئولكى، ئۆز قەنىدەكى، كۆشتى بولغايكىم، شۆھرەتى ئول ئىسمى بىلەدۇر... چۈن قابىلىيەتى بەلەند تۇشكەندۇر ۋە مۇلايەمەتى تەبئى بارچە فۇنۇنغا (قەنلەرگە) مۇناسىب ۋە بەھرەمەند ۋاقىئ بولغاندۇر... ئول جۇملەدىن ئەدۋار ۋە مۇسىقى ئىلمىدۇركىم (كومپوزىتورلۇق ۋە مۇزىكاشۇناسلىق) چۈن لەھجەسى ۋە ھۆسنى سەۋتى (چىرايلىق ئاۋازى) خوپ ئىكەندۇر ۋە ئۇسۇلى مەزبۇت ۋە ھەرەكاتى ۋە سەكاناتى (يۈرۈش-تۇرۇشى) مەرغۇب... دىلكەش نەقشلەر ۋە ئەمەللەر (ناخشا ۋە كۈيلەر) ۋە دىلپىسەند قەۋللەر (گەپ-سۆزلەر) ۋە غەزەللەر تەسنىف قىلۇر ئەردى ۋە خوپ ئايتۇر ئەردى. ئانداقكى ئىشتكەن خاسۇ ئەۋام خۇشھال بولماقتا بېئىختىيار ۋە ئۆرگەنمەكتە بېقەرار ئەردىلەر.

ئول ئەسىرنىڭ بۇ فەندە ماھىرلەرى مىسالى: ئۇستاز مۇھەممەد خارەزمى ۋە مەۋلانا نوئمان ۋە مەۋلانا ساھىب بەلخى ۋە شەيخ سافىي سەمەرقەندى ۋە خوجا يۈسۈف ئەندىجانىيدەك كىشىلەرنىڭ تەسنىفاتى مۇقابىلەسىدە

ئىشلەر (كۆي-ئاھاڭ) ياساپدۇر؛ ۋە نەقش ۋە سۈفىي ۋە ئەمەل ۋە قەۋل ۋە يىر چارزەبلەردەك ۋە چۈن ئۆزى ئالەرنىڭ كۆپىدىن ھەم خۇشگويراق ۋە ھەم خۇشخان ئەرمىش. ئىشلەرنىڭ شۆھرەتى كۆپرەك ۋاقىدۇ بولۇر ئەرمىش... مەشھۇر ئەمەللەردىن بىرى چھارگاھ ئەمەلدۇر... يەنە سىگاھ ئەمەلدۇركىم... بابىر ئاتىغا باغلاپتۇركىم، ئول داغى بەغايەت مۇئەسسىر ۋە خۇشايەندە ئىشدۇر...

ۋە شېئىر ۋە مۇئەمما باۋىدا ئىلمىي ۋە ئەمەلىيسىدە پەھلىۋان ساھىب ۋۇقۇف (خەۋەردار) ۋە جەلد (چاققان) ئەردى. ئول نەۋئىكىم، زەمان شۇئەراسىنىڭ يۈزىدىن بىرىگە ئانچە شۇئۇر (پەملەش) ۋە ۋۇقۇف يوقتۇر ۋە ئەكسەر نەزم ئەھلى ھەر نەۋئ شېئىر ئايتسالەر ئەردى، پەھلەۋان نەزەرىغە يەتكۈرۈرلەر ئەردى ۋە ئانىڭ ئىسلاھ ۋە تەغيىر ۋە تەبدىلىن (ئۆزگەرتىشى ۋە ئالماشتۇرۇشىنى) قەبۇل قىلۇر ئەردىلەر ۋە ئۆزىنىڭ داغى شېئىر ۋە مۇئەمما فەنىدە تەبئى مۇلايىم ئەردى... جەمئىكى مۇئەمما ئايتۇرلەر يەسى زەخمەت بىلەبىر بەيتدىن يا بىر رۇبائىيدىن بىر ئىسىم ھاسىل قىلۇرلەر... ۋە ياخشى رۇبائىيلەرى بار... ۋە مۇلايىم قىتئەلەرى ھەم بار... دەغى ياخشى سۆز مەسنەۋىيسى ھەم بارىكى، نەزم ئەھلىنىڭ مۇتەئەييىنلەرنىغە (مەلۇم-بەلگىلىكلەرنىگە) ئول نەۋئ ئەبيات ۋاقىئ بولمايدۇر...

يەنە سەنايى ۋە ئەرۇز (شېئىرىي سەنئەت ۋە ئەرۇز ۋەزنى) قافىيەسىدە ھەم كۆپ ساھىب ۋۇقۇف ئەردى. دەغى قىرائەت ئىلمىن ھەم ياخشى بىلۇر ئەردى ۋە خوب مەخرەج ۋە تەجۇد بىلە قۇرئان ئوقۇر ئەردى...

يەنە نۇجۇم ۋە ھېكمەتكە (ئاسترونومىيە ۋە پەلسەپىگە) مۇلايەمەتى بار ئەردى...

(تىبابەت ساھەسىدىمۇ ئۆز زەماندا تەڭدىشى يوق تەبىبلەر بىلەن سۆھبەتداش ھەم مەسلىھەتچى بولۇش بىلەن بىللە، پەھلىۋاننىڭ ئۆزىمۇ

داۋالايتتى)...

كـەچـراقـلـىق ۋە كۈندۈزلۈك يىگىرمە تۆرت ساۋەتتە پەھلەۋانلىك تەكشىيەسىدە، خاھ سەھەردە، خاھ ھەزەردە (تۈرالغۇدا) تەبىخ ئىشتىلاغلىدىن (بـــەر مەشغۇلاتتىن) فەراغەت يوق ئەردى. ئاندىقى، بۇ نېئىمەت ۋە ئەغزىيەدىن (ئەلۋەك غىزالاردىن) فۇقرا ۋە مەساكىن، مۇقىم ۋە مۇسافىر مەھزۇز ئەردىلەر (بەھرىمەن ئىدى). ئەغنىيا (بايلار) ۋە ئەھلى تەمكىن (سۆلەتلىكلەر)، ئازادەلەر ۋە شاھزادەلەر، ئەكابىر ۋە ئەشرەف (كاتتىلار ۋە شەرەف ئىگىلىرى) ھەم بەھرىمەند ئەردىلەر..... بارچە سادات (سەيىدلەر) ۋە مەشايىخ ۋە ئۇلەما ۋە فۇقەرانىڭ مەھبۇبۇل قۇلۇبى ئەردى ۋە پادىشاھ ئىشكىدە ئەركانى دەۋلەتدىن ئالىيشان بەگلەر ۋە ئالىيمەكان ئىچكىلەر ۋە سۇدۇر (دىنىي باشلىقلار) ۋە سايىر خەلايىقغە پەھلەۋانلىك سۆھبەتى نەۋرۇز ۋە بـەيـرەمچە بار ئەردى... سۇلتانلىك... بارچە مەجلىس ۋە مەھفىلدە (بەزمىدە) پەھلەۋان ھازىر ئەردى ۋە سۆھبەتلىك خۇشلۇغغە بائىس ئەردى. ۋە شـبـئىر ۋە مۇئەمما ۋە مۇسقىبكى، سۆھبەتلىك مۇجىبى نىشات ۋە ئىنبىساتىدۇر (خۇشلۇق ۋە يايراشلىك سەۋەبچىسىدۇر)...

قىرىق يىلغا يېقىن بۇ فەقىر بىلە مۇساھىبى جانىي ۋە مەھرەمى رازى نىھانىي ئەردى (ناھايىتى يېقىن ـــ جان دوست ۋە سىرداش ئىدى). فەلاكەت ئەيىامىدىن زاھىر يۈزىدىن تەئەييۇن ۋە ئىستىتائەت زەمانىغىچە (نەۋائىنىڭ پەلاكەت باسقان كۈنلىرىدىن تارتىپ تاكى شۆھرەت-قۇدرەت تاپقان زامانىغچە) كۆپرەك ئەۋقات بىلە ئىكەندۇر.. بىز ئىكەۋدىن ئىكەۋ ھەر كويدا يۈگۈرگەن، ئۆزنى ھەر ئەھلى دىل شەرەفى مۇلازەمەتىگە يېتۈرگەن، ئانىڭ رىفقۇ مۇ ۋافەقەتىن (دوستلۇقى ۋە ئۇتۇقلىرىنى) نە تىل بىلە تەقرىر قىلا ئالغايمەن ۋە قەلەم تەھرىرى بىلە بەيان قىلا ئالغايمەن...

سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا زەمانىدەكىم، خوراسان ئەھلى سەمەرقەند

ئەھلىغە ئەسىر ئەردىلەر ۋە ھەرنەۋئ زۇلۇم ۋە تەئەددىكى، ئالاردىن ۋاقىئ بولسا، بۇ ئەسىرلەر مۇتىئ ۋە فەرمانپەزىر (ئىتائەت قىلغۇچى ۋە بۇيرۇققا بويسۇنغۇچى)، بۇ فەقىرنى ئەينى ئىغلاس ۋە فەلاكەت ۋە سەرنەۋئش ۋە رەنجۇرىش (بىتەلەيلىك ۋە كېسەللىك) مەشھەد ساڑى تارتىپ ئېلىتتى ۋە ئاندا يەتكەندىن سوڭرە، مەفاسىل مەرەزى (ئۇگە ئاغرىقى) تارى بولۇپ، بىر گوشەدە (بىر بۇلۇڭدا) يىقىلدىم. ئىتتىغاقا، پەھلەۋان خىزمەتلەرى ھەم ئول ئەبيامدا مەشھەددە ئەردى، بۇ فەقىرنىڭ ھالىدىن خەبەر تاپقاندىن سوڭرە، ھەر كۇن قەدەم رەنجە قىلىپ، ئولچە قائىدەئى شەققەت ۋە يارلىغ ۋە تەرىقى مۇھەببەت ۋە غەمخارلىق بەقا كەلتۇرۇر ئەردىلەر! ئانغەچەكى مەرەز دەفئ بولدى... پەھلەۋان مېھرىبانلىق ۋە شەققەت يۇزىدىن ھەر كۇن ئىيادەتىمغە (يوقلاپ) كېلۇر ئەردى... قەزارا، بىر كۇنكىم، سەھەرى فەقىر بۇ شېئىرنى ئايتىپ ئەردىكىم، مەتلەئى بۇ دۇركىم:

ھەر قايان باقسام يۇزۇمگە ئول قۇياشدىن نۇر ئېرۇر،
ھەر ساڑى قىلسام نەزەر ئول ئاي ماڭا مەنزۇر ئېرۇر.

ۋە بۇ شېئىر يەتتى بەيت ئەردى ۋە مۇسەۋۋەدە قىلىپ جەييەمگە (كۆچۈرۈلمىگەن پېتى يانچۇغۇمغا) سالىپ ئەردىم ۋە ھەنۇز كىشىگە ئوقۇمايدۇر ئەردىم ۋە كۆرسەتمەيدۇر ئەردىم.

پەھلەۋان... دېدى:

ـــ سەۋالىمىز بۇدۇركى، تۇركىگوي شۇئەرادىن ئولچە شېئىرلار روزگار سەفھەسىدە سەبتدۇر، قايسى قايسى ياخشىراق ئايتىپدۇرلەر؟ ۋە سېنىڭ ئەقىدەڭ ئانىڭ ياخشى ئايتماقغا بارۇر، سەن بىگەنۇرسەن (يارىتارسەن)؟

فەقىر دېدىم:

— بارچه یاخشی ئایتپدۇرلەر، مەن بىگەنۇرمەن.

پەھلەۋان دېدى:

— سەن تەكەللۇف ۋە كەسرى نەفسنى (كەمتەرلىكنى) قوي. ۋاقىت يۇزىدىن (ربئاللقتىن) سۆز ئايتكى، بۇكى بارىنى بىگەنۇرمەن دەرسەن، بارچە خۇد بىردەك ئەمەس، ئەلبەتتە تەفاۋۇت بار.

فەقىر ئايتتىمكىم:

— مەۋلانا لۇتفى ھالا مۇسەللەمدۇرلەر (ھەممە قايىل بولارلىق) ۋە بۇ قەۋمنىڭ ئۇستادى ۋە مەلىكۇل-كەلامىدۇر...

پەھلەۋان... يۇقارى بىتگەن بەيتنى ئوقۇدىكىم، فەقىر بۇ سەھەر ئايتىپ ئەردىم، چۇن مەتلەئىنى ئوقۇدى، ئۆزگە ئەبياتنى ھەم مۇتەئاقىب (كەينى-كەينىدىن) بايان قىلدى ۋە تەخەللۇسكىم بۇ نەۋئ ۋاقىئ بولۇپتۇركىم:

گەر نەۋائى سىيمبەرلەر ۋەسلىن ئىستەپ كۆرسە رەنج،
يوق ئەجەب، نەۋچۇنكى خام ئەتكەن كىشى رەنجۇر ئېرۇر.

زەرۇرەت يۇزىدىن سوردۇم:

— بۇ شېئىرنى قاچان ياد قىلىپ تۇتۇپ ئەردىڭ؟

دېدىكىم:

— ئون ئىككى يىل بولغايكى، بابىر مىرزانىڭ مەجلىسىدە بۇ شېئىر ئۆتەر ئەردى، ماڭا بەغايەت خۇش كەلدى، بىتىپ ئالىپ، ياد تۇتتۇم.

... بەيەكبارە پەھلەۋاننىڭ ئۇششاقلارىدىن (باللىرىدىن) بىرى بۇ فەقىر قاشىغە ئىزتىراب بىلە يۇگۇرۇپ كەلدىكى، پەھلەۋانغا بىۋاستە غەشى ۋاقىئ بولۇپتۇر (ئۆزىدىن كېتىش) ۋە ھوشى زايىل بولۇپ، بىخۇد

يەقلىپدۇر. سىزگە خەبەر قىلدۇقكى تەبىب يۇبەرگەيسىز. فەقەر فىلھال مەۋلانا ئابدۇلھەي بىلە مەۋالانا نۇرىددىنكىم ـــ ھازىر ئەردىلەر ـــ تەئجىل بىلە (ئالدىراش) يۇبەردىم. ئالەر يەتكۇنچە پەھلەۋان خۇد ئۆزگە ئالەم ئەزىمەتىگە ئايلىق ئۇرغان ئېكەندۇر.

پەھلىۋان نېئمەتئابادقا دەفنە قىلىنغان."

* * * * *

ئەلبىشر نەۋائىنىڭ تەزكىرەشۇناسلىققا دائىر مۇھىم ئەسەرلىرىدىن يەنە بىرى «خەمسەتۇل مۇتەھەييرىن» بولۇپ، ئۇستازىم دەپ قاتتىق ھۆرمەتلەيدىغان مۇتەپەككۇر شائىر ئابدۇراھمان جامىغا بېغىشلانغان. نەۋائىنىڭ يېزىشچە: "چۇن بۇ رىسالە خەيالغا كەلدى، بىناسىن (ئاساسىنى) بىر مۇقەددىمە ۋە ئۈچ مەقالە ۋە بىر خاتىمەغە قويۇلدى ۋە بۇ بەش دەفئە سۆزگە كىم، ئوقۇغۇچىلارغا كۆپ مۇجىبى تەھەييۇر ئەردى ـــ «خەمسەتۇل مۇتەھەييرىن» تەسمىيە قىلىندى" («ھەيرانىيلەر خەمسەسى»).

"مۇقەددىمە، ئالەرنىڭ نەسەبلەرى ۋە ۋەلادەتلەرى (تۇغۇلغانلىقى) ۋە سايىر ئەۋقاتلەرنىڭ سۇلۇكى (ۋە باشقا ۋاقىتلاردا تۇتقان يولى) ۋە بۇ فەقىر ئالەر خىزمەتلەرىگە قاچان مۇشەررەف بولغانىم:

ئەۋۋەلغى مەقالەت، ئالەر بىلە بۇ فەقىر ئاراسىدا ئۆتكەن ئىتتىفاقىي ئۆمۇر ۋە غەراباتلىق (غارايىبلىق) سۆزلەركىم، ئاندىن ئالەرنىڭ بۇ فەقىرغە خۇسۇسىيەت ۋە ئىلتىفاتلىرى مەلۇم بولۇر:

ئىككىنچى مەقالەت، ئالەر بىلە بۇ فەقىر ئاراسىدا بىتىلگەن رۇقئەلەر (خەتلەر) بابىدا كىم، ھالا ئالەرنىڭ كۇللىياتىدا (ئومۇمىي توپلىمىدا) مەزكۇردۇرۇر ۋە مۇنشەئاتلەردە (خەت-چەكلەر توپلىمىدا) مەستۇركىم، فەقىر

جەۋاب بىتىپمەن يا ئەكس.

ئۇچىنچى مەقالەت. كۇتۇب ۋە رەسائىل بابىداكىم، ئالەرنىڭ مۇسەننىفاتىدۇر ۋە بۇ فەقىر ئالەرنىڭ تەئلىفىگە بائىس ۋە تەسنىفىگە سەبەب بولۇپمەن ۋە بۇ مەئنى ھەمۇل كۇتۇبنىڭ كۆپرەكىدە زاھىردۇر؛

خاتىمە. ئول كۇتۇب ۋە رەسائىل بابىدا كىم، بۇ فەقىر ئالەر خىزمەتىدە تەئلىم ۋە ئىستىفادە يۇزىدىن ئوقۇپمەن ۋە ئالەرنىڭ ھەياتلەرىنىڭ ئاخىرىنىڭ تارىخى ۋە ئول ھالات كەيفىياتى."

* * * * *

ئەلىشىر نەۋائى ئۆز ئەسەرلىرى توغرىسىدا شۇنداق يازىدۇ: "ئۆمىدىم ئولدۇركى ۋە خەيالىمغە ئاندىق كېلۇركى، سۆزۈم مەرتەبەسى ئەۋجىدىن قۇيى ئىنمەگەي (تۆۋەنگە چۈشمىگەي) ۋە بۇ يازغان ئەسەرلەرىمنىڭ تەنتەنەسى ئەلا دەرەجىدىن ئۆزگە يەرنى ياقتۇرماغاي."

شۇنداق، نەۋائىنىڭ ئۆمىد قىلغىنىدەك ئۇنىڭ ئىجادىيەتلىرى جاھانغا تونۇلدى. ئىنسانىيەت مەدەنىيەت-ئەدەبىيات خەزىنىسىدە تۆردىن ئورۇن ئالدى.

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئەدەبىي تىلى

ئەلىشىر نەۋائى — XV ئەسىردە، ئەدەبىيات بىغدا يېتىشتۇرگەن پاساھەتلىك، بەدئىي ئەسەرلىرى ۋە مەرپەت كانىدىن قازغان بىلىم گۆھەرلىرى بىلەن، تۈركىي تىلدىكى ئىجتىمائىي پەنلەرنى جاھان سەۋىيىسىگە كۆتەرگەن مۇمتاز ئەدىب ۋە يېتۈك تىلشۇناس.

زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر (1483 — 1530) «بابۇرنامە» ئەسىرىدە، نەۋائىغا مۇنداق باھا بەرگەن: "ئەلىشىر بەك تېڭى يوق كىشى ئىدى. تۈركىي تىل بىلەن تا شېئىر ئايتىپدۇرلەر، ھېچكىم ئانچە كۆپ ۋە خوب ئايتقان ئەمەس". نەۋائىنىڭ ساۋاقدىشى — پادىشاھ ھۈسەين بايقارامۇ: "قابىلىيەتنىڭ يىلتىزىنى ئىبتىدائىي بىر دەرىجىدىن ئەۋجى بەلايە قەدەر (ئەڭ يۇقىرى دەرىجىگىچە) يۈكسەلدۇرگەن ۋە ھەقىقىي مۇزەللەتنى (ئەڭ تۆۋەن لىياقەتنى) ئەفلاكنىڭ كەنارەسىگە كۆتەرگەن" دەپ يۇقىرى باھا بەرگەنىدى. نەۋائى بىلەن زامانداش، مەشھۇر تاجىك شائىرى ئابدۇراھمان جامى «بەھارستان» ئەسىرىدە، ھەكىم شاھ سەمەرقەندىمۇ «مەجالىسۇن نەفائىس» تەرجىمىسىنىڭ ئىلاۋىسىدە، نەۋائىنىڭ تۈركىي تىلدىكى ئەدەبىياتنى راۋاجلاندۇرۇشتا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغانلىقىنى مەدھىيىلىگەن.

نەۋائى بەدئىي ئەدەبىياتنىڭ غەزەل شەكلىنى يېڭى پەللىگە كۆتۈرۈپ ۋايىغا يەتكۈزگەنلىكى ۋە ئۆز زامانىسىدا داستان ئىجادىيىتىدە رەسىم بولۇپ

قالغان «خەمسە» شەكلىنى بەدىئىي-غايىۋى جەھەتتىن يۇكسەلدۇرگەنلىكى، شۇنىڭدەك ئەدەبىياتشۇناسلىق، تىلشۇناسلىق، تارىخشۇناسلىق، پەلسەپە-مەنتىق جەھەتلىرىدە نۇرغۇن ئىلمىي ئەسەرلەرنى يازغانلىقى ئۈچۈنلا مۇتەپەككۇر ئەدىب بولۇپ قالماستىن، بۇنىڭدىنمۇ مۇھىمى شۇكى، نەۋائى ئۆز ئانا تىلىدا ئىجاد قىلىشنى پائال تەشەببۇس قىلغان، گۈزەل-پاساھەتلىك ۋە يېتۈك-بالاغەتلىك ئەسەرلەرنى يارىتىپ، ئۇلگە كۆرسەتكەن ئىجادكار بولغىنى ئۈچۈن، XV ئەسىر ئوتتۇرا ئاسىياسىدا "تۈركىي تىل" ئەدەبىياتىنىڭ ئۇلۇغ سىيماسىغا ئايلانغان. رۇس تۈركولوگلىرىدىن ئا.ك. بوروۋكوف بۇ ھەقتە نەۋائىنىڭ ئۆزى ئۆزىگە باھا بېرىپ يازغان مۇنۇ قىتئەسىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ كۆرسەتكەن:

مەن ئۇل مەنكى تۈرك بېدادىدۇر ①،
بۇ تىل بىرلە تا نەزم بۇنيادىدۇر ②.
فەلەك كۆرمەدى مەن كەبى نادىرى،
نىزامى كەبى نەزم ئارا قادىرى.

ئەلىشىر نەۋائى مەنسەر خەزىنىلىرىنى يورۇقلا چىقىرىشتا مىڭ جاپالارنى چېكىپ ئىجاد ئەتكەن نەزم-نەسرلىرىگە ئۇل بولغان تىل ـــ "تۈركىي تىل" ئىكەنلىكىنى مەزكۇر قىتئەسىدە ئېنىق كۆرسىتىپ بەرگىنىدەك، بۇ تىلنىڭ ئىككىنچى تۈرلۈك ئاتىلىشى "چاغاتاي تىلى" دەپ «مىزانۇل ئەۋزان» («ۋەزنىلەر مىزانى») دېگەن ئەسىردە ئېنىق يازغان: "ئەجەم شۇئەراسى ۋە فۇرس فۇسەھاسى ھەرقايسى ئۇسلۇبدەكىم، سۆز ئەرۇسىگە جىلۋە ۋە

① بېدادى ـــ جاپاكەش.
② بۇنيادى ـــ ئۇل، ئاساس.

نەمايىش بېرىپ ئەردىلەر، تۈرك تىلى بىلە قەلەم سۈردۇم ۋە ھەرنېچۈك قىائىدەدەكىم، مەنىنى ئەبكارىغە زىينەت ۋە ئارايىش كىرگۈزۈپ ئەردىلەر، چەغەتاي لەفزى بىلە رەقەم ئۇردۇم".

"تۈرك تىلى" ياكى "چاغاتاي تىلى"دا سۆزلىشىدىغان تۈركىي خەلقلەر تۇغرىسىدا نەۋائى "كى تۈرك قەۋملەرى جوجىدۇر، ئىينەك ۋە چەغەتايى" دەپ "جوجى ئۇلۇسى" بىلەن "چاغاتاي ئۇلۇسى" تەۋەسىدىكى خەلقلەرنى كۆرسەتكەن. ئەلائۇددىن جۇۋەينى «تارىخ جەھانكۇشاي» ئەسىرىنىڭ «چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرى» دېگەن IV بابىدا، چىڭگىزخان ئىشغال قىلغان كەڭ زېمىننى ئوغۇللىرىغا تەقسىم قىلغاندا، "قايالىغ ① ۋە خارەزم ئۆلكىلىرىدىن ساقسىن② ۋە بۇلغار چېگرىسىغچە سوزۇلغان ياقتىكى تاتارنىڭ ئات تۇۋاقلىرى يەتكەن يەرلەرنى چوڭ ئوغلى جوجىغا ئىنئام قىلدى. چاغاتايغا سويۇرغىغان زېمىنلەر ئۇيغۇرىيەدىن تارتىپ سەمەرقەند ۋە بۇخاراغىچە بولۇپ، ئۇنىڭ تۇراقلىق يېرى ئالمالىق تەۋەسىدىكى قويلاس ئىدى" دەپ قەيت قىلغان.

مۇڭغۇل دەۋرىدە، تارباغاتاي تاغلىرىنىڭ غەربىدە، تاكى سىر دەريا ۋادىسىدىن ۋە خارەزمدىن ئىدىل ۋادىسىغىچە ھەم قىرىمغىچە پۈتۈن "دەشتى قىپچاق" ("قىپچاق سەھراسى")نىڭ كۆچمەنچى ئاھالىسى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، "توغماق" دەپ ئاتالغان. ئەسلىدە جوجى ئۇلۇسىدا، شەرقتىن كەلگەن تۈركىي ۋە موڭغۇل قەۋملىرى ئومۇمەن "تاتار" دەپ ئاتىلاتتى؛ قىپچاق دالىسىدا ئۇلارغا تەۋە بولغان كۆچمەنچى قەۋملەر "قىپچاق" دەپ ئاتىلاتتى. ئاندىن، بۇ ئىككىسىنى — "تاتار" بىلەن "قىپچاق"نى قوشۇپ "توغماق" دەپ ئاتىغان. ئالتىن (جىن) سۇلالىسىنىڭ شىمالدىكى 4-يىلى (مىلادى 1220-يىلى) غەربىي شىمال

---

① قايالىغ — (ھازىرقى قاپال) يەتتەسۇ ۋادىسىنىڭ شىمالىدا.
② ساقسىن — ئىدىل (ۋولگا) دەرياسىنىڭ ئاياغ قىسمى.

دىيارلىرىغا ئەلچىلىككە بارغان سۇن جۇڭدۇەننىڭ خاتىرىسىدە، يۇقىرىدا زىكرى قىلىنغان كەڭ دالىدا، مۇكسى-مۇقرى، قىرغىز، نايمان، قانقلى، ئۇيغۇر، توغماق، قارلۇق قەۋملىرى ياشايدىغانلىقى يېزىلغان.

قاراكىدانلار ۋە موڭغۇللارنىڭ غەربكە يۈرۈشلىرى ئارقىسىدا، بالدۇر سىر دەريا ۋادىسىدا ياشايدىغان ئوغۇز-قىپچاقلارنىڭ بىر قىسمى غەربىي جەنۇبىي تەرەپكە سۈرۈلگەن. ئەسلىدە قىپچاقلارنىڭ تولىسى تىن (دون)، ئىدىل (ۋولگا)، يايىق (ئورال) دەريالىرىنىڭ ئارىسىدا ماكانلاشقانىدى؛ قانقلىلار تۈركمەنلەر بىلەن بىللە تۇراتتى (يەتتە سۇنىڭ غەربىدە). بۇلارنىڭ ئورنىنى شەرقتىن كەلگەن قەۋملەر ئىگىلىدى، قىپچاق دالىسىدا ياشايدىغان ئۇيغۇرلار 9-ئەسىردىلا ئىرتىش بويىدا ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى ئىدى؛ يەنە بىر قىسمى بۆگۈخانىنىڭ 8-ئەسىردە غەربكە قىلغان يۈرۈشلىرىدە، سىر دەريا بويىدا قالغان ئۇيغۇرلار ئىدى. مەسىلەن، يەتتەسۇ ۋە بالقاش ھەم سىر دەريا بويلىرىدا داڭقى چىققان ئۆكتۈلمىش ۋە ئوغلى جانى بەگ "ئۇيغۇر قەۋمىدىن" ئىدى. جانى بەگنىڭ «سەرگۈزەشتلىرى»دە مۇنداق يېزىلغان: "ئۇيغۇر قەۋمىدىن ئۆكتۈلمىش ئوغلى جانى بەگ دەيدۇركىم... 591-يىلى (مىلادى 1194-يىلى) بارس يىلىنىڭ خەيرلىك سەفەر ئايىنىڭ بەشىنچى — چارشەنبە كۈنى، ئون بەش يېشىمدا، بارچە موڭغۇللار قاغانى چىڭگىزخانىنىڭ ئەسكىرى بولدۇم... مەن كۆپ يىللار چىڭگىزخان ھەم ئوغۇللىرى ۋە ئوغلىنىڭ ئوغلى ئەزگۈخان (باتۇخان) بىلەن ئات چاپتۇرۇپ، سوقۇش قىلغانلىقىمدىن، بېشىمدىن ئۆتكەنلەرنى يازماق بولدۇم".

موڭغۇل ئىستىلاسى دەۋرىدە، جوڭغارىيە، ئىلى، تالاس، چۇ، يەتتە سۇ ھەم ئىسسىق كۆل ۋە قەشقەرىيە رايونلىرىدىن يەنى چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىن ئۇيغۇر، باسمىل، چىگىل، قارلۇق، ئارغۇ، توقسى قەۋملىرىدىن بىر بۆلۈكى يەنە غەربىي قىسمىغا تاكى خارەزم رايونىغىچە

كۆچتى. بۇ كۆچۈش ئۇيغۇر قاغانلىقى، قاراخانىلار ۋە قاراكىدانلار زامانلىرىدىن كېيىنكى ئىككىنچى قېتىملىق كەڭ كۆچۈش ئىدى. تۈركولوگ ھېرمان ۋامبېرىنىڭ دېيىشىچە: "ئوتتۇرا ئاسىيادا، موڭغۇللار ئىستىلاسى ئاقىۋىتىدە قەۋملەرنىڭ ھاياتى ئۆزگەردى. ماۋەرائۇننەھرنىڭ ھەممە جايلىرىدا، تۈركىي ئەللەر تېخىمۇ كۆپەيدى. ئۇلار بۇ يەرگە موڭغۇللارنىڭ ئىتتېپاقچىلىرى ۋە ياردەمچىلىرى بولۇپ كەلدى. جەيھۇن ساھىلىدا ئۆزلىرىنىڭ ھەمقەبىللىرى ۋە قېرىنداشلىرىنى — ئىلگىرىكى زامانلاردا كېلىپ ئورۇنلاشقان تۈركىيلەرنى تاپتى. شۇڭا، ئۇلار بۇ يەرلەرگە ئاسان جايلاشتى". بۇنىڭ نەتىجىسىدە، جوجى ئۇلۇسىدا ياشايدىغان قەۋملەر قېتىش-قويۇش بولۇپ كەتتى. ھەتتا، چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ غەربىي ئۆلكىلىرى بولغان خارەزم ۋە ماۋەرائۇننەھرده بالدۇر ياشىغان ۋە ئىرانىيلارغا يېقىن قەۋملەردىن بىرمۇنچىسى تۈركلەشتى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى بولسا، بۇ جايلاردىكى بىرمۇنچە تۈركىي قەۋملەر تاجىكلىشىپ كەتكەنىدى. ھەتتا، سەمەرقەند، بۇخارا ئاھالىسى "ئىككى تىللىق" بولۇپ قالغانىدى. ماۋەرائۇننەھر چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ھەربىي قوشۇنىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغان بارلاس، دوغلات، جالايىر، ئارلات ۋە قاۋچىن قەبىلىلىرىنىڭ ئىدارە قىلىشىغا بېرىلگەنىدى. بۇلار ئۇ يەردە تۈركلەشتى. ئاھالىسىنىڭ كۆپچىلىكى تۈركىي بولغان تاشكەنت، خوقەند، قارشى (نەسەف)، كەش، جزاق، مەرغىلان قاتارلىق شەھەرلەردە ئارىلاش ياشايدىغان تاجىكلار تاماماەن تۈركلەشكەن. بۇنداق ئېتنىك ئۆزگىرىشلەر تەبىئىي يوسۇندا تىلغا تەسىر قىلاتتى. بۇ قەۋملەرنىڭ دىئالېكتلىرىدىن بىرەرسى بىر پۈتۈن ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشىگە بىۋاسىتە دىئالېكت بولۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئەمەس ئىدى.

1. نەۋائىدىن ئىلگىرىكى تىل مۇھىتى

جوجى ۋە چاغاتاي ئۇلۇسلىرىدا ياشىغان قەۋملەر تىل جەھەتتىن

تۇغقان قەۋملەر، يەنى تۈركي تىللار ئائىلىسىگە كىرىدىغان قەۋملەر ئىدى. تىل جەھەتتىن بىر-بىرىگە تەسىرى ئۆتۈشۈپ تۇراتتى.

ئەسلىدە، 10 — 11-ئەسىرلەردە، شەرقتە قوچۇ-قەشقەرىيىلەردە باشلانغان تۈركي تىلدىكى ئەدەبىي-ئىلمىي ئىجادىيەت ھەرىكەتلىرى غەربكە يېيىلىشقا باشلىغان؛ 12-ئەسىردە سەيھۇن بويلىرى ۋە جارەزم رايونىغچە كېڭەيگەن ۋە بۇ رايونلاردىكى تۈركي قەۋملەرنىڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرىنى قايتا تىكلىشگە تۈرتكە بولغان. تۈركي ئەدەبىي تىل بۇ زايونلاردا تۇرمۇشنىڭ تۈرلۈك ساھەلىرىگە سىڭىپ بېرىۋاتقان ئەرەبچە-پارسچىگە مۇقابىل سۆرەتتە مەدەنىيەت تىلى سۈپىتىدە كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنىدى. بولۇپمۇ موڭغۇل ئىستىلاسى دەۋرىدە، ئەسلى تۈپ-ئاساسى بىر بولغان "ئىدىقۇت تىلى" بىلەن "خاقانىيە تىلى" تېخىمۇ بىرلىشىپ، ئۇنتۇرا ئاسىيا زونىسىدا "ئورتاق ئەدەبىي تىل" بولۇپ قالغان. تۈركولوگلارنىڭ تەھقىقلىشىچە، بۇ ئەدەبىي تىلنىڭ ئاساسلىق ئىگىسى بولغان ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئايىغى يەتكەن يەرلەرگە ئۆز تىل-يېزىقىنى بىللە ئېلىپ بارىدى. نەتىجىدە ئۇيغۇر يېزىقى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەرەب ئېلىپبەسى ئومۇملاشقانغا قەدەر، تۈركي قەۋملەر ئارا ئورتاق يېزىقلىق رولىنى ئويناپدى؛ موڭغۇل دەۋرىدە تاكى ئەمىر تۆمۈر دەۋرىدىمۇ سەلتەنەت ھۆججەتلىرى ۋە تۈركي ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ يېزىقى ئىدى. ھېرمان ۋامبېرىنىڭ يېزىشىچە: "خارەزمشاھلار، سالجۇقلار گەرچە مەنشەت جەھەتتىن تۈركي بولسىمۇ، ئۇلار غەربىي ئىسلام-ئىران مەدەنىيىتىگە مۇخلىس ئىدى. تۈركي خەلقنىڭ راۋاجى ئۇچۇن ناھايىتى ئاز ئىش قىلغانىدى. تۆمۈر دەۋرىدە، مەملىكەتنىڭ رەسمىي تىلى ھەر ۋاقىت تۈركچە بولدى. ھەتتا موغۇل-ئۇيغۇر يېزىقى — مۇتەئەسسىپ مۇسۇلمانلار تەرەپىدىن بەك يامان كۆرۈلگىنىگە قارىماي —

مۇھاپىزەت قىلىندى". دېمەك، ۋاھىبرى توغرا خۇلاسە چىقارغان. تۆمۈر دەۋرىدە بەگلەرگە ۋە قوشۇنغا چىقىرىلىدىغان بۇيرۇقلار ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن تۈركىي تىلدا يېزىلاتتى. بارچە چوڭ ۋەقەلەر ۋە سەپەرلەر توغرىسىدىكى لايىھىلەر ئاۋۋال ئۇيغۇر باخشىلىرى تەرىپىدىن بېكىتىلەتتى؛ ئاندىن، موللاملار پارسچىغە تەرجىمە قىلاتتى. چاغاتاي خانلىرىمۇ موڭغۇلچە ئەمەس، تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغانلىقىنى ئەرەب سەيياھلىرىدىن ئېنىق بەتۈتە بايان قىلغان. مەسىلەن، چاغاتاي خانلىرىدىن تارماشىر ئۈنى قوبۇل قىلغاندا، ئۇنىڭغا تۈركىي تىلدا خىتاب قىلغان ۋە بامداتتىن كۈن چىققىچە ئۇنىڭ بىلەن تۈركىي تىلدا سۆزلەشكەن، كېيىك خانمۇ تۈركىي تىلدا سۆزلىگەن.

تۈركولوگلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى 12 — 14-ئەسىرلەردە، ئوتتۇرا ئاسىيادا مەدەنىيەت تىلى سۈپىتىدە قەۋملەر ئارا قوللىنىلغان ئەدەبىي تىلنى "خاقانىيە تىلىنىڭ داۋامى" ياكى "قەشقەر تۈركچىسى" دەپ ئاتاشتى. بەزى تۈركولوگلار "ئورتاق ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تىلى" ياكى "چاغاتايچىنىڭ ئىلگىرىكىسى" دېگەن نامنىمۇ بېرىشتى. بۇ ئەسىرلەردە، ئوتتۇرا ئاسىيادا بىرمۇنچە ئەدەبىي يادىكارلىقلار ئەنە شۇ تىلدا ۋۇجۇدقا كەلدى.

تەخمىنەن 12-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يېزىلغان «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» («ھەقىقەتلەر بوسۇغىسى») مۇئەللىپى ئەھمەد بىننى مەھمۇد يۈكنەكى، بۇ ئەسەرنىڭ B نۇسخىسى (قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئەرەب ئىلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىق قۇرمۇقۇر پاراللېل كۆچۈرۈلگەن نۇسخا) نىڭ ئاخىرىدا، ئارسلان خوجا تارخاننىڭ «ئەدەب ئەھمەد ھەققىدە» يازغان شېئىرى ئىلاۋە قىلىنغان:

«تەمامى ئېرۇر كاشغەرى تىل بىلە،
ئايتمىش ئەدەب رىققەتى دىل بىلە.

ئەگەر بىلسە كاشغەر تىلىن ھەر كىشى،
بىلۇر ئول ئەدىبنىڭ نەكسم ئايمىشى» .

تەسەۋۋۇف ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر نامايەندىسى بولغان «دىۋانى ھېكمەت» ــ سەيھۇن (سىر دەريا) بويىدا يەسە شەھىردە تۇغۇلۇپ، ھىجرى 562-يىلى (مىلادى 1166-يىلى) ۋاپات قىلغان خوجا ئەھمەد يەسەۋى كىتابى. بۇ ئەسەردە، ئەھمەد يەسەۋىنىڭ تەسەۋۋۇف غايىسى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئامىمۋى شەكلىدىن پايدىلىنىپ، ئاددىي خەلق ئوڭاي چۈشىنىدىغان ئاممىباب ۋە يەڭگىل تىل بىلەن بايان قىلىنغان. تۈركولوگ م.فۇئاد كۆپرۈلۈ: "ئەھمەد يەسەۋىنىڭ لەھجىسى «قۇتادغۇبىلىك» لەھجىسىدىن ھېچقانداق پەرقلەنمەيدىغان، يەنى ئەدەبىي 'خاقانىيە تۈركچىسى' دەپ سانىلىدۇ" دەيدۇ.

ئەبۇلقاسىم مەھمۇد بىننى ئۆمەر زەمەخشەرى (1074 ــ 1134) تىلغا ئالغىت يازغان «مۇقەددىمەتۇل ئەدەب» دېگەن كىتابنى تۈركولوگلار مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك» كىتابىدىن كېيىن، تۈركىي تىلنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن مۇھىم كىتاب، دەپ يۇقىرى باھالىغان؛ بۇ كىتابنىڭ ئەڭ كونا نۇسخىسى (روسىيە ئاكادېمىيەسىنىڭ كۇتۇبخانىسىدا ساقلانغان نۇسخا) ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەھسۇلى دەپ تونۇشتۇرۇلغان. ئەمما، بۇ كىتابتا، تۈركىي تىلنىڭ خارەزم ۋە جەنۇبىي شۇبىلىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىمۇ بار.

ئەھمەد يەسەۋىنىڭ ئۇچىنچى خەلىپىسى ۋە "باقىرغانى" دەپ تونۇلغان سۇلايمان ئاتانىڭ «باقىرغانى كىتابى» ، «ئاخىر زامان كىتابى» ۋە «مەرىيەم كىتابى» ئەھمەد يەسەۋىنىڭ ھېكمەتلىرىگە ئەينەن تەقلىت قىلىنغان.

شەمسەددىن مۇھەممەد بىننى قەيس تۇزگەن ۋە جەلالەددىن خارەزمشاھ نامىغا بېغىشلانغان «تىبيانۇل لۇغاتىت تۇركىي ئەلا لسانىل قاڭلى» («قاڭلى شۇنسى بويىچە تۇركىي تىللار نىگىزى») ـــ بۇ لۇغەت كىتابى خارەزم ئاھالىسىدىن بولغان قاڭلى شۇنسىنى ئاساس قىلغان "خارەزم تۇركچىسى"نىڭ مەھسۇلىدۇر.

بۇرھانىددىن ئوغلى ناسىرىددىن رابغۇزى ئەسىرى ـــ «قىسسەسۇل ئەنبىيا» («پەيغەمبەرلەر قىسسىلىرى»)، تىل جەھەتتىن «قۇتادغۇبىلىك» تىلىغا ئەڭ يېقىن بولغان بۇ كىتاب ھىجرى 710-يىلى (مىلادى 1310-يىلى) يېزىلغان. تۇركولوگلارنىڭ پىكرىچە، بۇ كىتاب "خاقانىيە تىلى" بىلەن "چاغاتاي تىلى"نى باغلايدىغان مۇكەممەل زەنجىرلىك رولنى ئۆتىگەن.

رابغۇزى ئەسىرىنىڭ تىلىغا ئەڭ يېقىن بولغان تىلدا، تەخمىنەن 12 ـــ 13-ئەسىرلەردە مەيدانغا كەلگەن ۋە مۇئەللىپلىرى ياكى تەرجىمانلىرى نامەلۇم بولغان تەفسىر، فىقھ ۋە قۇرئان تەرجىمىلىرى ئومۇمەن تىل ۋە تىلشۇناسلىق تەتقىقاتلىرىدا ئاچقۇچلۇق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. بۇ ئەسەرلەرنى تەتقىق قىلغان رۇس تۈركولوگلىرىدىن ئا.ك. بوروۋكوف « XIII - XII ئەسىرلەر ئوتتۇرا ئاسىيا تەفسىرى لېكسىكىسى»نى تۇزگەن.

"خارەزم تۇركچىسى" توغرىسىدا سۆز قىستۇرۇش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلدى. تۇركولوگلارنىڭ پىكرىچە، بالدۇر تالاس ۋە ئىسسىق كۆل ئاربىسىدىكى رايوندا ياشىغان ۋە كېيىن خارەزمگە كۆچكەن قانقلى (قاڭلى) قەبىلىسى بىر مەزگىل خارەزمدە خېلى مۇھىم ئورۇن تۇتقانىدى؛ "قەشقەر ئەدەبىي تىلى"نىڭ كۆچلۈك تەسىرىدە، ئۇيغۇر، ئوغۇز، قىپچاق ۋە قانقلى شۇنلىرىدىن تەركىب تاپقان "خارەزم تىلى" شەكىللەندى. بەزى تۇركولوگلار بۇ تىلنى "ئورتاق ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تىلى"نىڭ "خارەزم شۇنسى" دەپ ئاتىدى؛ ئەلىشىر نەۋائى «مەجالسۇن نەفائىس» دېگەن ئەسىرىدە "خارەزمچە تۇرك تىلى"

دەپ ئاتىدى. بىرقانچە قەۋم-قەبىلە جايلاشقان خارەزمدە يارىتىلغان ئەسەرلەرنىڭ ئەدەبىي تىلى شۇ ئەسەرلەرنىڭ مۇئەللىپلىرىنىڭ ئانا تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن ياكى ئۇ مۇئەللىپلەر تەتقىق قىلغان تىلنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى ئىپادىلىگەن.

ئەلى ئوغلى مەھمۇد ھىجرى 8-ئەسىر (مىلادى 14-ئەسىر) دە يازغان «نەھجۇل فەرادىس» («جەننەتنىڭ يولى») رابغۇزنىڭ «قىسسەسۇل ئەنبىيا» سىغا نەزىرە سۈپىتىدىكى دىنىي ئەسەر. شەيخ شەرىف خوجا ھىجرى 713-يىلى (مىلادى 1313-يىلى) يازغان «مۇئىنۇل مۇرىد» («تەلەبكارلارغا ياردەم») ئاساسەن "كاشغەر تىلى" بويىچە، خارەزم شىۋىسى ئىملاسىدا ھەرەكەلەنگەن دىنىي، شېئىرىي ئەسەر بولۇپ، ۋەزن جەھەتتىن پۇتۇنلەي «قۇتادغۇبىلىك» ۋە «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» قا ئوخشايدۇ.

خارەزمدە يېزىلغان ئەڭ مۇھىم تىل يادىكارلىقلىرىدىن يەنە بىرى — «مۇھەببەتنامە» بولۇپ، تەخەللۇسى "خارەزمى" دېيىلگەن شائىرنىڭ نامىغا تەئەللۇقدۇر. بۇ ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا:

مۇھەببابتنامە سۆزىن مۇندا يىتتىم،
قامۇغىن سىر ياقاسىندا بىتتىدىم.

بۇ دەفتەرىكىم بولۇپتۇر مىسىر كەندى،
يەتى يۈز ئەللى دۆرت ئىچرە تۈگەندى.

دەپ يېزىلغان بېيتلارغا ئاساسلانغاندا، شائىر بۇ ئەسەرنى سىر دەريا بويىدىكى مىسىر كەنتىدە، ھىجرى 754-يىلى (مىلادى 1342-يىلى) مۇھەممەد خوجا بەگكە بېغىشلاپ يازغان. بۇ ئەسەرنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسىنى

بارتولد، ئەرەب يېزىقىدىكى نۇسخىسىنى ئوسمان سىرتقايا نەشر قىلدۇرغان.

يۇقىرىدا ئېيتىلغانلاردىن باشقا، "غەربىي تۈرك تىلى"نىڭ تەسىرى كۈچلۈك بولغان "ئورتاق ئەدەبىي تىل"دا يېزىلغان ئەسەرلەرمۇ بار. مەسىلەن، ئەلى يازغان «قىسسەئى يۇسۇف» ياكى «يۇسۇف-زىلەيخا»، قۇتب يازغان «خۇسراۋ ۋە شىرىن»، شەرىف يازغان «رەۋنەقۇل ئىسلام» ۋە باشقىلار.

بۇ ئەسەرلەرنىڭ تىل خۇسۇسىيەتلىرى توغرىسىدا تۈركولوگلار نۇرغۇن تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئاساسەن بىر پىكىرگە كېلىشكەن.

فونېتىكا جەھەتتە: "خاقانىيە تىلى" نىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولغان "ئورتاق ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تىلى"دا سەككىز سوزۇق تاۋۇش بار: ئا (a)، ئە (ɛ)، ئې (e)، ئى (i)، ئو (o)، ئۇ (u)، ئۆ (∅)، ئۈ (γ). بۇ سوزۇق تاۋۇشلاردىن "ئى" (i) نىڭ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، قىسقا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ۋاريىانتى بولغان؛ گاھىدا، "ئې" (e) بىلەن ئالمىشىپ تەلەپپۇز قىلىش ھادىسىلىرىمۇ بولغان. "ئە" (ɛ) تاۋۇشى "خاقانىيە تىلى"غا خاس تاۋۇش بولۇپ، ئومۇمەن تىل ئالدى ئىنچىكە سوزۇقلىرى ۋە "ك" (k)، "گ" (g) تاۋۇشلىرى بىلەن تۇزۇلگەن سۆزلەردە، ئاندىن ۋە بەزى تەركىبىدە "ق" (q)، "غ" (ʁ) ھەم باشقا بوغۇز تاۋۇشلىرى بولغان ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەردە قوللىنىلغان. «قۇتادغۇبىلىك»تىن باشلاپ قېلىپلاشقان ۋە شۇ دەۋردە ھەممە بىردەك ئېتىراپ قىلغان ئىملا قائىدىسىگە مۇۋاپىق، تۈركىي سۆزلەردە كەلگەن "ئە" (ɛ) تاۋۇشى " ا " (ئەلىف) بىلەن يېزىلىپ، "ئە" (ɛ) — سۆز تەركىبىدىكى سوزۇق ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە بېقىپ تەلەپپۇز قىلىنغان. مەسىلەن:

ايركاك — ئەركەك امكاك — ئەمگەك

ارسا — ئەرسە	ايلايين — ئەيلەيىن
تيكان — تىكەن	تيلاكيم — تىلەكىم
بزكا — بىزگە	كيما — كىمە
كوجيكا — كۆچىگە	كوركاى — كۆرگەي
زوقى غە — زەۋقىغە	شيخ‌غە — شەيخغە

تۇركىي سۆزلەردە (يېپىق بوغۇملاردا) "ئە" (ɛ) ئۇمۇمەن " ايـ " ياكى " ـي " بىلەن يېزىلغان. مەسىلەن:

ايردى — ئەردى	ايل ايچى — ئەل ئىچى
ييركا چالدى — يەرگە چالدى	خيال اتتى — خىيال ئەتتى (گاھىدا "ايتتى" قىلىپمۇ يېزىلغان).

ئۇزۇك تاۋۇشلار ئۇمۇمەن ئوخشاش. پەقەت ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەرگە خاس ھەرپلەردىن "ط" خارەزم شۇنسىدە " ا " (a) نىڭ سوزۇلما قاتتىق ۋاريانتى بىلەن كېلىدىغان سۆزلەردە "ت" (t) ئورنىدا ئىشلىتىلگەن.

"ئورتاق ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تىلى"دا قوللىنىلغان "ۋ" تاۋۇشى "ۋ" (w) دىن پەرقلەندۈرۈلۈپ، "ف" (f) ياكى "و" (v) بىلەن ئىپادىلەنگەن. "ذ" (d) تاۋۇشى گاھىدا " د " (d) بىلەن، بەزى ئەسەرلەردە "ي" (j) بىلەن ئالماشقان. "ق" (q) تاۋۇشى بىلەن "خ" (x) تاۋۇشى بىر-بىرىگە ئالماشتۇرۇلماي ئەينەن ساقلانغان. سۆز بېشىدا كەلگەن "ي" (j) تاۋۇشى شىمالىي ۋە غەربىي شۇنىلەردىكىدەك "ج" (dʒ) لاشتۇرۇلماي، ئەينەن ساقلانغان.

"ئورتاق ئەدەبىي تىل"دىكى "ڭ" (ŋ) تاۋۇشى "نك" (ng) شەكلىدە يېزىلىپ، ئىككى بوغۇمغا تەۋە قىلىنماي، بىر تاۋۇش قىلىپ ئوقۇلغان.

يەنە بىر مۇھىم خۇسۇسىيەت شۇكى، يۇقىرىدا زىكرى قىلىنغان ئەسەرلەرنىڭ تىلىدا، تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىغا ئىزچىل ئەمەل قىلىنغان.

ئەمما، جوجى ئۇلۇسغا تەۋە بولغان ئۆزبېك، قازاق، نوغاي — ماڭغۇت قەۋملىرىنىڭ تىللىرىدا بولسا، "ع" (ئە) تاۋۇشى ئورنىدا ئاساسەن "e" (ئې) تاۋۇشى قوللىنىلغان ياكى تىل ئورنى ئارقىغا مايىل تەلەپپۇز قىلىنغان " i" (ئى) تاۋۇشى بىلەن بىللە، ئۇنىڭ قىسقا، قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان "i" ۋاريانتى كۆپرەك قوللىنىلغان. "ئورتاق ئەدەبىي تىل"دىكى "چ" (tʃ) تاۋۇشى يۇقىرىدا ئېيتىلغان قەۋملەر تىللىرىدا "ش" (ʃ)، ئەكسىچە "ش" (ʃ) بولسا "س" (s) بىلەن ئالماشقان. "ل" (l) ۋە "ن" (n) بىلەن باشلانغان باغلىغۇچىلار باش ھەرپى ئۇچۇق يەنى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە قوشۇلغاندا، "د" (d) بىلەن ئالماشقان. سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدىكى "غ" (ɣ)، "گ" (g) تاۋۇشلىرى سوزۇق تاۋۇشتىن ياكى ئۇزۇك تاۋۇشتىن كېيىن كەلسە، "ۋ" (w) ياكى "ي" (j) لاشقان. مەسىلەن،

يازغۇچى — يازۇۋچى	ئوقۇتقۇچى — ئوقۇتۇۋچى
كەلگۈچى — كېلۇۋچى	باغلام — بايلام

مورفولوگىيە جەھەتتە: 12 — 14-ئەسىرلەردە قوللىنىلغان "ئورتاق ئەدەبىي تىل"دا، ئىسىملارنىڭ كېلىشلىرى، سان، سۈپەت، ئالماش، پېئىللار (پېئىل زامانلىرى، پېئىل سىغللىرى، پېئىل دەرىجىلىرى) ئۇمۇمەن "خاقانىيە تىلى"دىكى بىلەن ئوخشاش. ئەمما شۇنىسى ئېنىقكى، بۇ تىلدا قەدىمكى تۈركىي تىلنىڭ جۈملىدىن ئوغۇز-قىپچاق تىلىنىڭ مەلۇم تەسىرلىرىمۇ ساقلانغانىدى. مەسىلەن: چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى "ni -" بىلەن بىللە

”- in/ -n“ شەكلىمۇ قوللىنىلغان. خلق-ين ـــ خلقين (خەلقىن)، قايغۇسى-ن ـــ قايغۇسين (قايغۇسىن)؛ بېرىش كېلىش قوشۇمچىسى ”-gɛ/-ʁa“ (غا/گە) نىڭ ئىخچاملاشقان شەكلى ”-ɛ/-a“ (ئا/ئە): كونكلومە ـــ كۆڭلۈمگە، اغزىمە ـــ ئاغزىمغا.

دەرۋەقە، قىپچاق تىلى قەدىمكى تۈركىي تىللارنىڭ بىردۇر. قىپچاقلار ”كۆپكىنە تۈركىي خەلقلەرنىڭ شەكىللىنىشىدە ئىشتىراك ئەتكەن“؛ ”تارىخچىلار دەشتى قىپچاقنى تارىخىي ئەسەرلەردە ئۆزبېكلەر دىيارى دەپ كۆرسىتىلگەنىنى يازماقتا“؛ ”تۈركىي تىللار، شۇ جۈملىدىن ئۆزبېك تىلى تارىخىدا قىپچاقلارنىڭ تۇتقان ئورنى كاتتا“، دەپ توغرا ئېيتقان ئۆزبېك تىلشۇناسلىرىدىن س. م. مۇتەللىپوف.

2. نەۋائى زامانىدىكى تىل مۇھىتى

چاغاتاي خانلىرىنىڭ مەركەزلىرى كۆپىنچە ئالمالىقتا ۋە بەزىدە تاشكەنت، بۇخارا، قارشى تەۋەسىدە بولۇپ تۇرغان. بۇ جايلار مەركىزىي شەھەر بولۇش ئىمتىيازى سەۋەبىدىن ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتلىرىدە راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئىدى. چاغاتاي خانلىرىنىڭ ھاكىمىيەت تىلى ”تۈركىي تىل“ بولغىنى ئۈچۈن، تەبىئىي ھالدا بۇ جايلاردا ”تۈركىي تىل“ ئىمتىيازلىق ئىدى. شۇڭا، بەزى تۈركولوگلار ”چاغاتاي ئەدەبىياتى نامى بىلەن تونۇلغان ئەدەبىيات ئۇمۇمەن ئەمىر تۆمۈر تايانغان قەۋملەرنىڭ ئۇمۇمىي نامى بولغان چاغاتاي ئۇلۇسىغا مەنسۇپ ئىدى“ دەيدۇ.

140 يىلغا يېقىن ھۆكۈم سۈرگەن تۆمۈرلەر سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىدا پارسىي تىل، مەدەنىيەت-سەنئەت ساھەسىدىلا ئەمەس، ئاھالىنىڭ تۇرمۇش ئالاقىلىرىدىمۇ

ئىمتىيازغا ئىگە ئىدى. بولۇپمۇ يۇقىرى تەبىقە ۋە ئوقۇمۇشلۇق قاتلام ئىچىدە "ئەرەب تىلى ـــ جەنىەت تىلى، پارس تىلى ـــ سەلتەنەت تىلى، تۈرك تىلى ـــ جامائەت تىلى" دەيدىغان قاراش ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. جامال قارشىنىڭ ئېيتقىنىدەك، ئەدەبىيات ساھەسىدىكىلەرنىڭ قاراشلىرىچە، ئەرەب تىلىدا يېزىلغان شېئىرلار بالاغەتلىك، پارسچە يېزىلغانلار نۆكتە پەرداز (گۈزەل مەنىلىك)، تۈركىيچە يېزىلغانلار ساپ ۋە ئۆز سانىلاتتى. ھەتتا تۈركي تىلدا گۈزەل غەزەللەرنى يازغان ۋە چارەك ئەسىر شىمالىي ئىران، ئافغانىستان ۋە سىبىستاندا ھىراتنى مەركەز قىلىپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ھۈسەين بايقارا ئوردىسىدىمۇ پارس تىلى ۋە مەدەنىيىتى ھۆكۈمران ئورۇندا ئىدى.

ئەنە شۇنداق ـــ پارس مەدەنىيىتى، ئەدەبىياتى، بولۇپمۇ پارس شېئىرىيىتى ۋە پارس تىلىنىڭ چوڭ ئىمتىيازى ۋە قىزغىنلىقى ھۆكۈم سۈرگەن مۇھىتتا، ئەلىشىر نەۋائى باشلىق بىر تۈركۈم ئەدىبلەر ئۆز ئەجدادلىرىدىن قالغان ئەنئەنىدىن ھەرگىز ۋاز كەچمىدى. ئۇ زامانلاردا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي بۆلۈكىدە (يەنى بۇخارا، سەمەرقەند ۋە ھىراتلاردا) شەھەر ھاياتى پارسلار ئىلكىدە، يېزا-قىشلاق ھاياتى تۈركلەر قولىدا ئىدى. نەۋائى ئۇمۇمەن شەھەردە ياشىغۇچى ئىرانىلارنى "سارت" دەپ ئاتىغان. تۈركىي تىل-ئەدەبىياتىنىڭ پارلاق مەركەزلىرىدىن بولغان سەمەرقەند-ھىراتلاردىمۇ پارس تىلىنىڭ ئۈستۈنلۈك قىلىۋاتقانلىقىدىن ھەسرەتلەنگەن نەۋائى مۇنداق يازغان:

"ئەمما تۈركنىڭ ئۆلۈغىدىن كىچىكىگە دېگىنچە ۋە نۆكەرىدىن بېگىگە دېگىنچە، سارت تىلىدىن بەھرىمەندۇرلەر، ھەتتا تۈرك شۇئەراسى (شائىرلىرى) كىم، فارسى تىل بىلە رەنگىن ئەشئار ۋە شىرىن گۇفتلار (رەڭدار شېئىرلار ۋە شىرىن سۆزلەر) زاھىر قىلۇرلەر... ئاندىن سوڭرەكىم، تۈرك تىلىنىڭ جەمئىيىتى مۇنچە دەلايىل بىلە سابىت بولدى (شۇنچە دەللىلەر

بىلەن ئىسپاتلاندى). كېرەك ئەردىكىم، بۇ خەلق ئاراسىدىن پەيدا بولغان تاب ئەھلى (زىيالىيلار) سالاھىيەت ۋەتابلەرىن، ئۆز تىللىرى تۇرغاچ، ئۆزگە تىل بىلە زاھىر قىلماسا ئەردى ۋە ئىشكە بۇيۇرماسالەر ئەردى" (مـــل).

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي بۆلۈكىدىكى ئىككى مەدەنىيەت مەركىزىدىن 15-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، سەمەرقەند، كېيىنكى يېرىمىدا ھىرات، ئەنئەنىۋى تۈركىي ئەدەبىياتنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتە، پائالىيەت مەركىزى بولغانىدى. بۇ شەھەرلەرنى مەركەز قىلغان ھالدا، "تۈركىي ئەدەبىيات" بويىچە يېڭى ئەدەبىي مەكتەپ شەكىللەندى ۋە قارار تاپتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە يارىتىلغان شېئىرىيەت كلاسسىك شېئىرىيەت دەپ ئاتالدى. سەمەرقەند ـــ مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ ئاساسچىسى ۋە يارانقۇچىسى سەككاكى ئىدى. ئەلىشىر نەۋائى ھىراتتا تەسىرى چوڭقۇر ۋە ھۆرمەتكە ئىگە بولغان لۇتفىغا قانداق يۇقىرى باھا بەرگەن بولسا، سەككاكىغمۇ شۇنداق يۇكسەك باھا بەردى. سەمەرقەنتتە، سەككاكىغا ئوخشاش ئۆز ئانا تىلى ۋە "تۈركىي ئەدەبىيات" ئۈچۈن ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلغان يەنە بىر شائىر ئەتايى ئىدى. بۇ ئەدەبىيات مۇھىتىدا مۇقىمى، يەقىنى، ئەمىرى، گەدايى قاتارلىق شائىرلار بار ئىدى.

ئەلىشىر نەۋائى مەدەنىيەت-سەنئەت مەركىزى بولغان ھىراتتا، تۈركىي تىل ئەدەبىياتىنىڭ شانلىق نامايەندىسى ۋە ئۇلۇغ رەھبىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن، پۈتۈن پىكرى-زىكرىنى ۋە سالاھىيەت قۇدرىتىنى بېغىشلاپ راۋاجلاندۇرماقچى بولغان ئانا تىلى توغرىسىدا ئۆز ئىدىيىسىنى «ھەيرەتۇل ئەبرار» داستانىدا ئوچۇق ئىلان قىلغان ۋە ئۆز ئانا تىلى ئۈچۈن كۈرەش شۇئارى قىلغانىدى:

سەڭا ئانچە ھەق لۇتفى ۋاقىئدۇرۇر،

كى تا تۇرك ئەلفازى شايىتدۇرۇر.
بۇ تىل بىرلە نەزم ئېرۇر خەلق ئىشى،
يەقىن قىلمامىش خەلق سەندەك كىشى.

(تۇرك تىلى قانچىكى كەڭ يېيىلسا، ھەقنىڭ لۇتفى-مەرھىمتى شۇنچە يۇزلىنىدۇ؛ خەلقنىڭ ئىشى مۇشۇ تىل بىلەن نەزم-شېئىر ئارقىلىق بايان قىلىنسا، خەلق ساڭا ئوخشاش كىشىنى يېقىن دوست بىلىدۇ)

نەۋائى ئۆز ئانا تىلىنى ئەرەبچە-پارسچىغا مۇقابىل سۆزەتتە "تۇركىي تىل" دەپ ئاتىغان بولسا، ئوغۇز-قىپچاق تىلىغا مۇقابىل ھالدا "چاغاتاي تىلى" دەپ ئاتىغان. "چاغاتاي تىلى" ئەسلىدە "چاغاتاي ئۇلۇسى تىلى" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئاساسىدا راۋاجلانغان تىل بولۇپ، "ئىدىقۇت-خاقانىيە تىلى"نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىككى ئەسىرلىك تەرەققىيات جەريانىنى ئۆتكۈزۈپ، 15-ئەسىردە رەسمىي شەكىللەنگەن يېزىق ئەدەبىي تىلىدۇر.

كۆپچىلىك تۇركولوگلار، مەسىلەن، ئوتتو-ۋالاۋ، كورش، رادلوف قاتارلىق ئالىملار ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا قەدىمكى ئۇيغۇرچىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن "تۇرك ئەدەبىي تىلى"نى "چاغاتاي تىلى" دېگەن خۇلاسىگە كېلىشكەن. بۇ خۇلاسىنى ئابىل رېمۇسات، جائۇبېرت، داۋىد، شۇنىڭدەك نەۋائىنى دەسلەپ تەتقىق قىلغۇچىلاردىن نىكىتسكىي قوللاپ-قۇۋۋەتلىگەن.

"ئەدەبىي تىل"نىڭ بىر شەرتى يېزىق بولۇشى، يەنە بىر شەرتى كۆپچىلىك خەلق ئۈچۈن ئۆلچەم (نورما) تىل بولۇشى، ئۈچىنچى بىر شەرتى كەڭ ئاممىۋى ئاساسى بولغان دىئالېكتنىڭ يېتەكچىلىكى بولۇشى كېرەك. يېزىق بولىدىكەن، ئاندىن يېزىق تىل-ئەدەبىياتى شەكىللىنىدۇ، ھەمدە ئۇ تىلنىڭ مەلۇم قائىدىگە سېلىنغان يەنى قېلىپلاشتۇرۇلغان ئىملاسى بولىدۇ.

مەھمۇد قەشقەرى «تۈركي تىللار دىۋانى»نىڭ كىرىش قىسمىدىلا "قەدىمدىن بېرى قەشقەردىن يۇقىرى چىنغىچە بولغان ھەممە تۈرك يۇرتلىرىدا بارچە خاقانلار بىلەن سۇلتانلارنىڭ يارلىق ۋە خەت ئالاقىلىرى يېزىلىپ كەلگەن" بېزىقنى كۆرسەتكەن. ئىككىنچىدىن، «قوچۇ-قەشقەر تىلى»دا، 9 — 12-ئەسىرلەردە ئىلىم-پەن، ئەدەبىيات ۋە دىنىي ساھەلەرگە ئائىت ئاجايىپ قىممەتلىك ئەسەرلەر يارىتىلىپ، خەلق ئامما‌سىنىڭ جانلىق تىلى ئىشلىنىپ ۋە قېلىپلاشتۇرۇلۇپ، مەلۇم ئۆلچەمگە سېلىنغانىدى. ئۇچىنچىدىن، "خاقانىيە تىلى" تۈركي تىللاردا، بولۇپمۇ "شەرق تۈركچىسى"دە يېتەكچى تىل بولۇپ قالغانىدى. دېمەك، بۇ ئەدەبىي تىل 12-ئەسىردىن كېيىنمۇ شەرقىي — تۈركي مەدەنىيەتنىڭ تىپىك نامايەندىسى سۈپىتىدە تەرەققىي قىلىۋەردى. 14-ئەسىر ئاخىرىدىن باشلاپ، "چاغاتاي ئۇلۇسى تىلى" دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى. بۇ تىلدا يارىتىلغان ئەدەبىيات "چاغاتاي ئەدەبىياتى" دەپ ئاتالدى.

3. نەۋائى ئەدەبىي تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى

تىلشۇناسلار "ئېتنىك تەسىر، ھەمىدىن ئاۋۋال تىل ئىگىلىرىنىڭ فىزىئولوگىيىلىك-ئاناتومىيىلىك شەكىللىنىشىگە باغلىق بولىدۇ. ئەكسىرىيەتتە، بۇ تەسىر ئۆزىنى تەبىئىي ھالدا تىلنىڭ فونېتىكىلىق ئېچىكى قۇرۇلمىسىدا كۆرسىتىدۇ" دەيدۇ. ئېتنىكىلىق جەھەتتە ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئەسلى نەسەبى مەلۇم بولغىنىدەك، ئۇنىڭ ئانا تىلىمۇ ئۆز ئىجادىيەتلىرىدە فونېتىكىلىق-گراماتىكىلىق ۋە لېكسىكىلىق جەھەتلىرىدە تولۇق ئەكس ئەتكەن. نەۋائىنىڭ غەزەللىرىدىن بىرىنى مىسال قىلىپ، فونېتىكىلىق خۇسۇسىيىتىنى ئىلغا قىلايلى (ئومۇمنى نەزەردە تۇتۇپ، ھازىرقى يېزىقىمىزدا

ترانسكرىپسىيە قىلىندى) :

نازەنىنلىق باغدا قەددىڭ نىھال ئەي سەرۋى ناز،
پەرۋەرىش تاپىپ نىياز ئەھلى تۆكەردە ئەھلى راز.

ئىشق سۆزىدىن نىگە كۆيدۈڭ دېيان ئەيب ئەيلەمەڭ،
زۇلم ئېرۇر نەۋچۇن چاقىندىن قىلمادىڭ دەپ ئىھتىراز.

سەرۋنازىم نېچە كىم ھەرلەھزە يۈز مىڭ ناز ئېتەر،
نېتكەمەن كۆرگۈزمەيىن ھەرنازىغە يۈز مىڭ نىياز.

بويلەكىم ھەق نۇرى زاھىردۇر يۈزۈڭدە بولماغاي،
فىلھەقىقەت سىررى ئىشقىڭغە خەيال ئەتمەك مەجاز.

شەمئىد ئۆرتەر دېمەگىل پەرۋانەنى كىم، بىلدىكىم،
شەمئىغە پەرۋانە كۆڭلى ئوتىدا ئەرمەس گۇداز.

خەم بولۇپ يەر ئۆپمەكىم كويىدا ھەرياندىن نى ئەيب،
كەئېبەغە جايىزدۇرۇر ھەرساردىن قىلسا نەماز.

راستلارنىڭ چۇن خوراسان ئىچرە يوقتۇر ھۆرمەتى،
ۋەقت ئېرۇر قىلساڭ نەۋائى ئەمدى ئاھەڭگى ھىجاز.
(ف ـــ ك)

تىلشۇناسلار ئېيتقاندەك، "نەۋائى ئەدەبىي تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى توغرا ئېنىقلاش ئۈچۈن، ئۇنىڭ تىلىدا مەۋجۇد بولغان تاۋۇش تەركىبىنى ۋە بۇ تاۋۇشلارنىڭ هازىرقى 'مىللىي تىلدىكى' پارالىلىرىنى بەلگىلەش زۆرۈر".

فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەت:

ئەمەلىيەتنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ، خالسانە پىكىر قىلغۇچى تۈركولوگلار نەۋائىنىڭ ئەدەبىي تىلىدا سەككىز سوزۇق تاۋۇش بار دەيدۇ. نەۋائىنىڭ يۇقىرىدىكى غەزىلىدىن تېرىپ چىقايلى:

باغدا a — (ئا)	تۆكەر ɛ — (ئە)
ئېرۇر e — (ئې)	بىلدى i — (ئى)
ئوتتا o — (ئو)	كۆيدۈڭ ∅ — (ئۆ)
يوقتۇر u — (ئۇ)	يۈزۈڭ y — (ئۈ)

بۇ قەدىمكى تۈركىي تىل يازما مەنبەلىرىدىكى، جۈملىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات داۋامى بولغان "ئىدىقۇت-خاقانىيە تىلى" هەم بۇ تىلنىڭ راۋاجى هېسابلانغان "ئورتاق ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تىلى" دىكى ۋوكالىزم سىستېمىسىنىڭ نەۋائى دەۋردە ئىزچىل مەۋجۇد ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. نەۋائىنىڭ يۇقىرىدىكى غەزىلىدىن كەلتۈرۈلگەن سەككىز سۆزدىكى سەككىز سوزۇق تاۋۇش بۇ پىكىرنى دەللەپ تۇرۇپتۇ.

نەۋائى ئەدەبىي تىلىدىكى ۋوكاللىق خۇسۇسىيەتلەردىن مۇهىم بىرى ɛ (ئە) تاۋۇشىنىڭ e ۋە i لاردىن مۇستەقىل هالدا ئايرىم قوللىنىلىشىدۇر. ئەرەبچە-پارسچە سۆزلەرنى مۇستەسنا قىلغاندا، تۈركىي تىلدىكى ئومۇمەن تىل ئالدى تاۋۇشلىرى بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەردە كەڭ قوللىنىلىدۇ. بۇ خۇسۇسىيەت مەھمۇد قەشقەرى يەكۈنلەپ ئىشلەپ چىققان قائىدە بويىچە،

نەۋائى تىلىدىمۇ ئىزچىل ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، يۇرەك، سۆڭەك، ئىتەك، ئەگرى، ئەتمەك، ئەيلەمە، يەتمەك، كۆرگەن، يەتكۇر، تىلەگەي، تۇشكەچ، ئىستەر...

نەۋائىنىڭ ئۆز ئانا تىلىدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تۆت ئىككەنلىكىنى «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين»دە مىسال كەلتۇرۇپ ئېنىق كۆرسەتكەن. شۇ زاماننىڭ ئىملا قائىدىسى بويىچە بىرخىل يېزىلىپ، ئوقۇنغا ۋە مەنىسىگە قارىماپ پەرقلىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سۆزلەردىن: اوت (ئوت-يانغىن)، اوت ــ اوتماق (ئۇت ــ ئۇتماق)، اوت ــ اوتماك-اوتكالى (ئوت ــ ئوتمەك-ئوتكەلى)، اوت ــ اوتمك (ئوت ــ ئوتمەك-يوتمەك)؛ تور (تور-ئوۋ قورالى)، تور (تور ــ تورماق ــ تورغۇزماق)، تور (توڑ ــ ئوڑىنىڭ توڑى)، تور (تور ــ تورمەك، تورمەل).

ئەلىشىر نەۋائى ئۆزىنىڭ بارلىق ئەسەرلىرىدە، ئانا تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قانۇنىيەتلىرىگە ئىزچىل رىئايە قىلغان. ئەدەبىي تىلغا خاس سىنگارمونىزم قانۇنىنى ئوبدان بىلگەنلىكى ئۈچۈن، سۆزلەردە تاكىلاي گارمونىيىسىگە تولۇق ئەمەل قىلغان. ھەتتا سۆزلەرگە قوشۇلىدىغان گراماتىكىلىق ئالامەتلەردىمۇ ئۆز ئانا تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قانۇنىيەتلىرىنى ئىزچىللاشتۇرغانلىقى، ئەدەبىي تىلنىڭ بىر پۈتۈن سىستېما ئىكەنلىكىنى تەكىتلىگەنلىكىدىن بارچە مورفولوگىيىلىك شەكىللەرنى ئانا تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قانۇنىيەتلىرىگە مۇۋاپىق قوللانغانلىقى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. قوشۇمچىلارنى ئىشلىتىشتىمۇ سۆزلەرنىڭ تاكىلاي گارمونىك خۇسۇسىيەتلىرىگە قاتتىق رىئايە قىلغان. (نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ بەزى كۆچۈرمە ۋە چاپ نۇسخىلىرىدا، كاتىپلار ئۆزلىرىنىڭ يەرلىك لەھجىلىرىگە بېرىلىپ، ئەدەبىي تىلنىڭ قانۇنىيەتلىرىگە ئانچە ئېتىبار بەرمەي، ئىملانى ھەرخىل يېزىپ تاشلىغان).

نەۋائى ئەسەرلىرىدە ئانا تىلىنىڭ ئاھاڭداشلىق سىستېمىسىغا ئىزچىل رىئايە قىلىپ، سۆزلەرنىڭ ئالدى ياكى ئارقا سوزۇق تاۋۇشلاردىن ۋە جاراڭلىق-جاراڭسىز ھەم قېلىن-ئىنچىكە ئۇزۇك تاۋۇشلاردىن تەركىب تاپقانلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە (ئورۇن ئاھاڭداشلىقى ۋە لەۋ ئاھاڭداشلىقىغا) قاراپ، ئۇيغۇن قوشۇمچىلارنى ئۇلىغان. مەسىلەن:

جىنون ــ جىنونوم (جۇنۇنۇم)، بيخودلوغوم (بىخۇدلۇغۇم)، كونكلوم ــ كونكلونك (كۆڭلۈم ــ كۆڭلۈڭ)، قوللۇق (قوللۇق)، خذمتكارليق (خىزمەتكارلىق)، عاشقليغى (ئاشىقلىغى)، اوزونلوغى (ئۇزۇنلۇغى)، قايغولوغ (قايغۇلۇغ)، ياروغلوق (يورۇغلۇق)، توشتوم (تۇشتۇم)، يتتيم (يەتتىم)، منك يىلچيليق (مىڭ يىلچىلىق)، تيريلماكليك (تىرىلمەكلىك)، وجودوم (ۋۇجۇدۇم)، اوروپتور (ئۇرۇپتۇر)، توزوپتور (تۇزۇپتۇر)، اغزيم قوروب دميم توتولوب سيكراسام (ئاغزىم قۇرۇپ دېمىم تۇتۇلۇپ سەكرەسەم).

غەزەللىرىدىن بىر مىسال:

ئەي كۆڭۈلگە شەھدى لەئلىڭ ھەسرەتىدىن يۇز تۆشۈك،
ھەر تۆشۈكدۇر شەھد زەمبۇرى ئۆيى ياڭلىغ چۇچۇك.

گەر تېرى بىرلە سۆڭەكمەن تۇئمە ھەم قىلماس ئىتتىك،
كىم تېرى ئەسرۇ قاتىق بىلمىش سۆڭەك ئەسرۇ چۇرۇك.

نە لەبىڭدىن كام تاپتىم، نە كۆزۈڭدىن جەۋر ئوقى،
بۇ سىفەت مەھرۇملۇقتىن نە تىرىكمەن نە ئۆلۈك.

ئويلە زەنجىرى جۇنۇن رەسۋاسىمەنكىم ھەر زەمان،

تەگرەمە فەرھادۇ مەجنۇندەك يىغلىمىش بىر سۇرۇك.

ئىشق ئوتىدىن قوللۇغۇك داغىنى قويدۇم كۆكسۈمە،
ئۆزۈنى بىر نەۋئ ئەيلەدىم ئىشق ئەھلى ئىچرە بىلگۈلۈك.

فەقر ۋادىسىدە ئۆزلۈك نېچە كەمرەك ياخشىراق،
يولنى ئاسان قەتئ ئېتەر سالىك پېكىلرەك بولسە يۈك.

ئەلگە ئوت سالدىك ۋەلې كۆيدى نەۋائى غۇسسەدىن،
ئوخشاماس ئوت بىرلە كۆيدۈرگەنگە ھۇ ياڭلىغ كۆيۈك.
(«غ — س»)

ئاندىن، نەۋائى ئەسەرلىرىدە، سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى تاۋۇشلارنىڭ جاراڭلىق، جاراڭسىز ۋە تىل ئورنى قاتارلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ، تۇرلىگۈچى ۋە ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى ئۇلاشتا پەرقلەندۈرگەن. مەسىلەن:

كوكتىن (كۆكتىن)، ايزدين (ئىزدىن)، باققان، سىنغان، تويدۇرغان، كۆيدۈرگەن، تاغديك (تاغدەك)، اينتك (ئىنتەك)، يك جهت ليك (يەكجەھەتلىك)، تيلاكاى (تىلەگەي)، بارغاى (بارغاي)، قيلغوم (قىلغۇم)، ايچماكيم (ئىچمەكىم)، بولغالى (بولغىلى)، كيركالى (كىرگىلى)، اوقوغوچى (ئوقۇغۇچى)، بيلكوچى (بىلگۈچى)، قيلغيل (قىلغىل)، كوركيل (كۆركىل)، سالغوچه (سالغۇچە)، تونقونچه (تۇنقۇنچە)، اولماكونچه (ئۆلمەگۈنچە)، توشكونچه (تۇشكۈنچە) ۋە باشقىلار.

يەنە ھەممىگە مەلۇم، ئاساسەن ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان بىر خۇسۇسىيەت بارىكى، سۆزنىڭ ىرىنچى بوغۇمىدا كەلگەن a، ε (ئا، ئە) سوزۇقلىرىنىڭ ئوچۇق بوغۇملۇق ھالەتتە ئاجىزلىشىش ياكى ئالمىشىش

هادىسىسى 10-ئەسىردىن باشلاپ كۆرۈلگەن. بۇ ھال نەۋائى ئەسەرلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، خاقانىيە تىلىدا "اۆدى" (ئۆيدى-ئالدىرىدى)، "ايۈك" (ئىيۈك-ئالدىراڭغۇ)، "سوۋ كىبىنى اكردى" (سوۋ كەمىنى ئەگىردى)؛ "كىما-نى ــ كىبىنى" (كىمە-نى-كىمىنى)، "برون قندى" (بۇرۇن قانادى)، "قندى ــ قنيدى" (قانادى-قانىدى) دەپمۇ يېزىلغان. نەۋائى ئەسەرلىرىدە "توشوك ــ تيشوك" (تۆشۈك-تېشۈك) بۇ سۆزنىڭ تومۇرى "تەش-تەشمەك"، "دە-ديدى" (دە-دېدى)، "ايكيين-اگيين" (ئىگىن-ئەگىن) ــ ايكنيم" (ئەگنىم-ئەگنىم) دەپ يېزىلغان.

نەۋائى ئەسەرلىرىدىمۇ خۇددى ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن شۇۋسىدىكىگە ئوخشاش كىچىك تىل تاۋۇشلىرىدىن ʁ (غ) ياكى q (ق) بىر سۆزدە تەڭلا قاتار كەلمەيدۇ؛ تەبىئىي يوسۇندا بىرىنچى بوغۇمدا q (ق) ياكى جاراڭسىز باشقا تاۋۇش كەلسە، كېيىنكى بوغۇمدا ئاساسەن ʁ (غ) كېلىدۇ. مەسىلەن، اقساغ، چيراغ، قورساغ، شيرداغ، چاغليق، اغيرليق.

نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى توغرىسىدا، ئۆزبېك تىلشۇناسلىرىمۇ تىل پاكىتلىرىغا ھۆرمەت قىلىپ توغرا يەكۈن چىقارغان. "نەۋائى ئەسەرلىرى تىلىنىڭ تاۋۇش تەركىبى، سوزۇقلار تەركىبى جەھەتتىن ھازىرقى ئۆزبېك تىلىنىڭ تاشكەنت، سەمەرقەنت ۋە بۇخارا شۇۋلىرىدىن پەرق قىلىدۇ. ئۇ تاۋۇش تەركىبى جەھەتتىن ئەنجان ۋە قوقان تېپىدىكى فەرغانە شۇۋلىرىگە يېقىن. چۈنكى بۇ شۇۋلەردە، O ۋە u فونېمىلىرى قاتتىق ۋە يۇمشاقلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە" (ۋ.ۋ. ربشېتوف، ش. شائەبدۇراخمانوف)، "نەۋائى ئەدەبىي تىلىنى مەلۇم دەرىجىدە لەب گارمونىيىسى ساقلانغان، o، u، ɵ، ü سوزۇقلىرى پەرقلىنىدىغان شۇۋلەر گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزۈش مۇمكىن" (ئا. رۇستەموف).

دېمەك، ھازىرقى بۇ تىلشۇناسلارمۇ بۇنىڭدىن تۆت يېرىم ئەسىر

ئىلگىرى ئۆتكەن زەھرىددىن مۇھەممەد بابۇرنىڭ ھەقلىق سۈرەتتە، نەۋائى ئۆز ئەسەرلىرىنى ھراتتا پۈتۈنلەي ئەنجان تىلىدا يېزىپ داڭق چىقارغان دېگەن پىكرىنى تەكتلىگەن، "فەرغانە شۇسى" (جۈملىدىن ئەنجان شۇسى) 10-ئەسىردىن ئېتىبارەن "خاقانىيە تىلى"نىڭ شۇسى بولۇپ كەلگەنىدى. بىرەر ئەدىبنىڭ ئانا تىلىنى ئۇنىڭ بىرەر جايغا (مەسىلەن ئەنجانغا) بارغان-بارمىغانلىقى بىلەن بەلگىلىگىلى بولماس.

گراماتىكا جەھەتتە:

ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ تىلىدا "شەرق تۈركچىسى" يەنى "قەشقەر تۈركچىسى"گە خاس بولغان گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر گەۋدىلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان بىرقانچە مەسىلىنىلا بايان قىلىمىز.

ئىسىملارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرىدىن چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى "غەربىي تۈركچە"دىكىدەك dan -/- dɛn - (- دان/- دەن) بولماستىن "شەرقىي تۈركچە"دىكىدەك din - (- دىن ھەم جارائسىز شەكلى)، يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى qa/- ʁa - (- غا/- قا) ھەم تىل ئالدى جۈپلۈك شەكلى kɛ/- gɛ - (- گە/- كە)، بۇ قوشۇمچىلار شەخس كۆرسەتكۈچ ئالماشلار (a/u,sɛn,mɛn) بىلەن قوشۇلغاندا، تاۋۇش ھادىسىلىرى يۈز بېرىپ، ŋ (ڭ) لىشىپ كەتكەن. "خاقانىيە تىلى"دىكى بۇ ھال «قۇتادغۇبلىك»تىن تارتىپ ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن.

باده ھىجرىدىن ئاقارمىش كۆزلەرىم ئەي پىرى دەير،
ئەيلەگىل مەي شىشەسىدىن سىندۇرۇپ ئەينەك ماڭا.
(«غ — س»)

ھەر نېچە دېدىمكى كۆن-كۆندىن ئۆزەي سەندىن كۆڭۈل،

ۆەكى كۆن-كۆندىن بەتەررەك مۇبتەلا بولدۇم ساڭا.
(«غ — س»)

يۈزى كۆزىن يارۇتۇر، لېك قۇياش خىرە قىلۇر،
بىلۇر ئولكىم كۆزى بارىكىم، مۇڭا يوق نسبەت ئاڭا.
(«ب — ۋ»)

ئەرەبچە پارسچە سۆزلەردە (سۆزلەر تەركىبىدىكى ئۇرۇك تاۋۇشلارنىڭ ئالدى-ئارقىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە قارىماي) بىردەكلا ʁɛ -/qɛ - (- غە /- قە) قوللىنىلغان. مۇنداق قىلىش خۇددى a نى يۇمشاق (ئالدى سوزۇقتا مايىل) تەلەپپۇز قىلغانغا ئوخشاش، ۋەزن ئېھتىياجى نەزەردە تۇتۇلغان.

ئىسملار ۋە ھەربىكەتناملارنىڭ ئېنىق ۋە ئېنىقسىزلىق بېقىندىلىق (ئىگىلىك) كاتېگورىيىسىدە، شۇنىڭدەك ئىسملاردىن بىرەر ئىش-ھەربىكەت خاسلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنى ياساشتا، نەۋائى ئەدەبىي تىلىدا خۇددى "قەشقەر تۈركچىسى"دىكىگە ئوخشاش، lig/- liʁ - (- لىغ-/ لىگ ھەم جارانكسىز ۋە لەۋلەشكەن تۈرلىرى) قوشۇمچىسى ئىشلىتىلگەن.

مەنۇ غەربىلىغۇ ھەجرۇ بېنەۋالغلار،
دىيارۇ يار فىراقىغا مۇبتەلالىغلار.
(«ب — ۋ»)

نەۋائى، ئەنجۇمەنى شەۋق جان ئارا تۈزسەڭ،
ئانىڭ باشاغلىق ئوقىن شەمئى ئەنجۇمەن قىلغىل.
(«غ — س»)

بۇخارى ئاھىم ئېرۇر لايىق، ئاڭلاغىل، ئەي ئەشك،
بەھارى ھۆسنىغە ناگاھ كېرەكلىك ئولسا بۇلۇت.
(«غ — س»)

شەيخ بىرلە خانىقاھدىن چۇن يارۇغلۇق تاپمادىم،
دەير پىرى خىزمەتىغە كويى خەممار ئىستەدىم.
(«ن — ش»)

ئول قۇياش ھەجرىندە قورقارمەن فەلەكنى ئۆرتەگەي،
ھەر شەراربكىم بولۇر ئۇ ئوتلۇغ ئەفغاندىن جۇدا.
(«غ — س»)

غەمدە تۇرلۇك تۇرلۇك بەلاغە ئۇچراپمەن
كى، ھەر بىرسى مېنى كۆيدۈرۈر نېچە تۇرلۇك.
(«ب — ۋ»)

بۇ خۇسۇسىيەت ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا ئىزچىل ئىپادىلىنىپ كەلمەكتە. قوشاقلاردىن مىسال:

دىلىمنىڭ ئاقلىغى ياخشى،
بېشىمنىڭ ساقلىغى ياخشى.
سېنىڭدەك بىۋاپا ياردىن،
ئۆزۈمنىڭ تاقلىغى ياخشى.

تەلپىكىمنىڭ تۆپلىكىنى،
چىپەرقۇتتا تاشلايمەن.
يارىم كەلسە كەچلىككە،
گۈل تۈۋىگە باشلايمەن.

مەھمۇد قەشقەرى "خاقانىيە تىلى" بويىچە قائىدىلەشتۈرۈپ بەرگەن بىر خۇسۇسىيەت بار. يەنى، بىرەر ئىش-ھەرىكەتنى ئورۇنداش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى ۋە ئىشلىگۈچىنىڭمۇ ئىشلەشنى قارار قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان كەلگۈسى زامان سۈپەتداشنىڭ بۈيرۈق شەكلى ئاخىرىغا kuluq/- gylyk/- (- غۇلۇق/ - گۇلۇك) قوشۇلىدىغان خۇسۇسىيەت نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىزچىل كۆپ ئىپادىلەنگەن. بۇ خۇسۇسىيەت ھازىرمۇ ئۇيغۇر تىلىدا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ خوتەن شىۋىسىدە كۆپ ئىپادىلىنىدۇ. نەۋائى:

سەبرۇ قەرارۇ ھۇشنى ئالماغلىغىڭ نەدۇر،
ئەي جانلار ئافەتى ساڭا جانىمدۇر ئالغۇلۇق.
مۇغ كويى ئەزمىدىن مەنى مەنئ ئەتمە، ئەي رەفىق،
بۇ يول ئېرۇر چۇ ئەھلى مەلامەتقە بارغۇلۇق.
(«ب ــ ۋ»)

دېدى: ئولىيان جەنىبەت سۈرگۈلۈكدۇر،
بۇ ئىش گەر ۋاقىئ ئولسا كۆرگۈلۈكدۇر.
(«ف ــ ش»)

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىن:

چامغۇرلۇقۇ چامغۇرلۇق،
چامغۇرلۇقچە ماڭغۇلۇق.
يارنىڭ مەيلى بولمىسا،
بىر قاراپلا يانغۇلۇق.

پىئللاردىن بىرەر ئىش-ھەرىكەتنى ئورۇندىماق — ئۇستىگە ئالماق بولغان شەخسنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياساشتا، سۈپەتداش قوشۇمچىسى نەۋائىنىڭ ئەدەبىي تىلىدا، خۇددى ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك، gytʃi/ - ʁutʃi - (- غۇچى /- گۇچى) ھەم بۇنىڭ جارانكسىز تۇرلىرى قوللىنىلغان. ھالبۇكى "غەربىي تۈركچە"دە بولسا، uwtʃi - (- ۋۇچى) دۇر.

ئوقۇ — ئوقۇغۇچى	ئوقۇۋۇچى
بىل — بىلگۈچى	بىلۈۋچى
سات — ساتقۇچى	ساتۇۋچى
سۆزلەش — سۆزلەشكۈچى	سۆزلەشۈۋچى

شۇنىڭدەك، پىئلنىڭ شەخسسىز ئېنىقسىز كاتېگورىيىسىدە، ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك نەۋائى ئەدەبىي تىلىدا، ʃ (ش) ياكى q (ق) قوللىنىلغان، ئەمما "غەربىي تۈركچە"دە بولسا w (ۋ) كېلىدۇ.

ئوقۇ — ئوقۇش	ئوقۇۋ
قاتنا — قاتناش	قاتناۋ
يار — يېزىق	يازۇۋ

سۈپەتداشنىڭ ئىمكانىيەت رايىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر، ئاۋۋال

gy/- ʁu - (- غۇ /- گۇ هەم جارائسز تۇرلىرى) قوشۇلغاندىن كېيىن، ئېھتىماللىق ئوخشىتىش قوشۇمچىسى dɛk — (— دەك) ئۇلىنىش بىلەن ياسالغان.

يار بولمىش ئورتاغە ھىجران تەرىقىن سالغۇدەك،
ئەقلۇ ھوشۇ جانۇكۆڭلۇم خەيلى ھەم قوزغالغۇدەك.
ساقىيا مەي تۇت مۇغەننى نەۋھە ئاھەڭگىنى چال،
كىم سېپاھى ئۆمرۇم ئولمىش كوسى رەھلەت چالغۇدەك.
(«غ — س»)

بۇ ئوخشىتىش قوشۇمچىسى ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك "— دەك" شەكلىدە قوللىنىلغان:

تا بارچە ئىشىڭ دېگەندەك بولغاي،
كۆڭلۈڭ نەچۈك ئىستەگەندەك بولغاي.
(«ل — م»)

نەۋائى تىلىدا پېئىلنىڭ ئېنىقسىز كەلگۈسى زامان شەكلى ئومۇمەن yr/- ur - (- ۇر / - ۇر) بىلەن ئىپادىلەنگەن:
"تىلەمەسكىز ھەم يەتكۈرۈر، يېمەسەكىز ھەم يېدۈرۈر" («م — ق»)
نەۋائى ئەدەبىي تىلىدا پېئىل دەرىجىلىرىمۇ تامامەن "شەرق تۈركىچىسى" دېكىگە ئوخشاش. پەقەت مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىسىنى مىسالغا ئالساق كۆپايە قىلىدۇ. بۇيرۇق پېئىلى ئاخىرىغا tur/- dur - (- دۇر/ - تۇر) دىن باشقا، gyz/- ʁuz - (- غۇز/- گۇز) قوشۇلۇش بىلەنمۇ

ياسلىدۇ.

"... ئىشق سپاهى چاپقۇنىدىن نىشانه كۆرگۈزۈر ئەردى". («م-ق»)
چىقماسام تەئنۇجەفا تاشىن باشمغه ياغدۇرۇڭ،
ئىشق مۇلكى تۆرت بازاردا سۆدرەپ كەزدۇرۇڭ.
(«ف ـــ ك»)

گاهىدا، ʁ (غ) ياكى q (ق) بىلەن ئاخىرلاشقان بۇيرۇق پىئىلىغا ʁuz - (- غۇز) ئۇلاشقا توغرا كەلگەندە، ʁ (غ) قىسقارتىلىپ، iz - (- ئىز) ئۇلانغان.

كۆزلەرىم شۇرابەسىن ۋەهكىم ئاقىزدىڭ يۇزسارى...

نەۋائى تىلىدا خۇددى ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك، ئۆتكەن زامان پىئىلىنىڭ هەرقانداق شەخس قوشۇمچىلىرى، سۆزلەر تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ، ئاهاڭداشلىق قانۇنى بويىچە قوللىنىلغان:
-dyk/-duq; -di, (-dyn) -dun/-din, (-dym) -dum/ -dim;

پىئىلنىڭ بۇيرۇق رايىنى كەلگۈسى زامان ئېهتىماللىق شەكلى بىلەن ئىپادىلىمەكچى بولغاندا، -gysi/-usi (-غۇسى / -گۇسى) قوشۇمچىلىرى ئۇلانغان. پىئىلنىڭ كەلگۈسى زامان كەسكىن بۇيرۇق شەكلىمۇ ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك -sun (-سۇن) قوشۇمچىسى بىلەن ئىپادىلەنگەن.

سۇپەتنىڭ قىياسلىق ئاشۇرما دەرىجىسى سۆز تەركىبىدىكى تاۋۇشلارنىڭ خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، -rɛk/-raq (-راق / -رەك) قوشۇمچىسى بىلەن ئىپادىلەنگەن:

"تۇرفەراق (قىزىقراقى) بۇكسم، ھەربىرىنىڭ سۆزىدە مەنا ئازراق، ئۆزىدە دەئۇا كۆپرەك" («م — ق»)

نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ تىلىدا، پوئېتىك ئېھتىياج سەۋەبىدىن، "غەربىي تۈركچە"دىن قوبۇل قىلىنغان بەزى تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، كەلگۈسى زامان بولۇشسىز پېئىلنىڭ بىرىنچى شەخس قوشۇمچىسى ئۇچۇن man-، ئۆتكەن ھەم كەلگۈسى زامان پېئىلنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك شەكلى ئۇچۇن -am/-em لەرمۇ قوللىنىلغان.

كۆڭۈلگە يۇز تۇمەن نېش ئۇرسا ھىجران، ئەيلەمان نالە،
ۋىسالىڭ نوشىدىن ئول زەخمىلەر بىر كۇن ئوڭالغاي دەپ.
(«غ — س»)

ماڭاكىم غەمزەسىدىن ئۆلمىشەم، ھەياتى ئەبەد،
خەيالىغە لەبى جان پەرۋەرى ئېرۇر بائىس.
(«غ — س»)

بىر ئاي فىراقىدا بىخۇدلۇغ ئىستەرەم، تولا تۇت،
ئەگەر قىلىپ ئىسەڭ ئەفلاك جىرمىدىن ئەقداھ.
(«غ — س»)

لېكسىكا جەھەتتە:

لېكسىكا — تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى، ئۇنىڭ لۇغەت فوندى خېلى تۇراقلىق بولىدۇ. لۇغەت تەركىبى بولسا، تەرەققىي قىلىپ بېيىپ بارىدۇ. 12-ئەسىردىن تارتىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىسىدا، ئىسلام ئەرەب-پارس

مەدەنىيىتىنىڭ كۆچلۈك تەسىرى بىلەن، ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەر كۆپرەك كىرىشكە باشلىدى. بۇ ھالەت ئالدى بىلەن دىنىي ئىلىمگە ۋە بەدىئىي ئەدەبىياتقا دائىر ئەسەرلەردە كۆپرەك ئەكس ئەتتى. شۇنداقتىمۇ، نەۋائى كەبى ئەدىبلىرىمىز ئۆز ئانا تىلىدىكى قەدىمدىن تارتىپ قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان لۇغەت بايلىقىدىن ئىمكانقەدەر تولۇق پايدىلاندى. "غەربىي تۈركچە"دە ئارخائىزم ھېسابلانغان ياكى ئىستېمال قىلىنمايدىغان سۆزلەر نەۋائى ئەدەبىي تىلىدا كۆپ ئۇچرايدۇ. ھالبۇكى، مۇنداق سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىدا ۋە ئاھالە نوپۇسى ئەڭ كۆپ بولغان رايون شۇنلىرىدە ھېلىمۇ كەڭ قوللىنىلماقتا. نەۋائى ئەسەرلىرىدىن ۋە نەۋائى ئەسەرلىرى ئاساسىدا XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تالىئ ئىيمانى تەرەپىدىن تۈزۈلگەن «بەدايى ئەل-لۇغەت» دىن بەزى مىساللارنى كەلتۈرىمىز.

تۈرغۇن سۆزلەر (ئىسىملار، سۈپەت، رەۋىشلەر):

ابوشقە — ئوبۇشقا، اداش — ئاداش، اريق — ئېرىق، اماج — ئاماچ، ايبانك — ئايباڭ، اريغ — ئېرىغ، امراغ — ئامراق، اشليق — ئاشلىق، اينك (اينكليك) — ئەڭ (ئەڭلىك)، ايگرى — ئەگرى، ايرتەكون — ئەتىگەن، ايليك — ئىلىك (قول)، ايكاچە — ئىگىچە، ايمدى — ئەمدى، ايلدام — ئىلدام، ايكاولان — ئىككۆيلەن، ايتيك — ئىتتىك، ايكن — ئىگىن (اينكنيم — ئەگىنىم)، اوتاغە — ئوتىغات، اوزاغون كۈن — ئوزاقى كۈن، اوسال — ئوسال، اوى — ئۇي، اوچور — ئۇچۇر، اوشاق — ئۇششاق، اوقار — ئۇقار، اوكسوك — ئۆكسۈك (اوكسومالك — ئۆكسۈمەك)، اونك — ئۆڭ، اوت — ئوت، باغر — باغىر، بېغىر، بات — پات (باتراق — پاتراق)، بوساغە — بوسۇغا، بوغۇز — بوغۇز، بيلتيك — ملتەك ~ مۇلتەك، بيچك — پىچەك، بيرك — بەك، پاقلان — پاقلان، پوشكال — پوشكال، بورنا — بۇرنا (-كۈن)، — تانكلا

ـــ تاڭلا (ـئەتە)، تاوشقان ـــ توشقان، تيغ ـــ تىغ، توسن ـــ توسۇن، تونكرا ـــ توڭۇر، توز ـــ توز (توزغاق)، توش ـــ تۇش (تۇشمۇتۇش)، توشلۇق ـــ تۇشلۇق، توتروق ـــ تۇتروق، توز ـــ تۇز (توزراك ـ تۇزرەك)، چاپقۇن ـــ چاپقون، چين ـــ چىن، چينك ـــ چىڭ، چونك ـــ چوڭ، چنوك ـــ چۇنۇك ~ چۇلۇك، خندق ـــ خەندەك، دالباى ـــ دالۋاي، دالدا ـــ دالدا، داپقور ـــ داپقۇر، قابان ـــ قاۋان، قات ـــ قات، قاقشال ـــ قاقشال، قينكراق ـــ قىڭراق، قوتان ـــ قوتان، قولان ـــ قۇلان، قولداش ـــ قولداش، قورساغ ـــ قورساق، قورَ ـــ قۇر، قيا ـــ قيا، قيـاش ـــ قـاياش، كـەركە ـــ كەكە، كينت ـــ كەنت، كونكلك ـــ كۆڭلەك، سپاغ ـــ ساپاق، سوكسوك ـــ سۆكسۆك، شوك ـــ شۇك، مينك ـــ مەڭ، مونكوز ـــ مۆڭگۇز~مۆڭگۇز، يارماق~يارماغ ـــ ياماق (پۇل)، يارغاغ ـــ ياغاق، يارغوچاق ـــ ياغۇنچاق، ياوز ـــ ياۋۇز، يابپانك ـــ يابپاڭ، يل ـــ يەل، يوقسول ـــ يوقسۇل، يورون ـــ يۇرۇن، يونك ـــ يۇڭ.

پېئللار:

ازيـقـمـاق ـــ ئېزىقماق، الداراماق ـــ ئالدىرماق، ارغاديماق ـــ ئاغدىرماق، ايكيشماك ـــ ئېكىشمەك، اونكالماق ـــ ئوڭلانماق، اوپراماق ـــ ئۇپرىماق، اورلاماك ـــ ئۇرلىمەك، ايوروشماك ـــ ئۇرۇشمەك، اوركوداماك ـــ ئۇگۇدىمەك، باقتورماق ـــ باقتۇرماق (پال)، بوردامان ـــ بوردىماق، بوترامان ـــ پىتىرىمەك، بوتماك ـــ پۇتمەك، بوكونماك ـــ پۇكۇلمەك، مانكماق ـــ ماڭماق، توتماق ـــ تۇتماق (تەقدىم)، يادامان ـــ يادىماق، يارماشماق ـــ يارماشماق، ياراشماق ـــ ياراشماق، يومرولماق ـــ يۇمۇرۇلماق، يوكوندورماك ـــ يۇكۇندۇرمەك، ديپساماك ـــ دەپسىمەك ~ دەسسىمەك.

لـبـكـسـكـا جەھـەتـتـە يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىك شۇكى،

ئىدىقۇت-ئۇيغۇر تىلىغا خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنىپ، كېيىن ئۇيغۇر تىلى ئارقىلىق "چاغاتاي تىلى"دا قوللىنىلغان سۆزلەر نەۋائى ئەسەرلىرىدە كۆپ ئۇچرايدۇ.

منكيز — مەڭز	(mianzi 面子)
اينجو — يينجو — ئۇنچە	(zhenzhu 珍珠)
جنك — جەڭ	(zhan 战)
رنك — رەڭ	(ran 染)
پى — پەي	(pai 排 سىڭىر)
شور — شور	(xiao 硝)
تونك — تۇڭ	(tong 桶)
تونك — توڭ	(dong 冻 لا+توڭ)
ينكليغ — ياڭلىغ	(yang 样 كەبى، ئوخشا)
تينك — تىڭ	(ting 听 تىڭلا-تىنكلا)

دەرۋەقە، لېكسىكلىق تەركىبلەر بىرەر تىلنىڭ خاسلىقىنى تەھقىقلەشتە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىمايدۇ، لېكىن تىللارنىڭ مۇناسىۋەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك رول ئوينايدۇ.

نەۋائىنىڭ نەسرىي ئەسەرلىرىدىكى بەزى سىنتاكتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر

شەكلەن قارىماققا، نەۋائى نەسرىي ئەسەرلىرىدىكى جۈملە تۈزۈلۈشى

گـويـا جانلىق تىلدىن ئايرىلغان "سۈنئىي يېزىق تىلى"دەك سېزىلىدۇ. ھەقىقەتتە بولسا، ئۇنداق ئەمەس، بەلكى نەۋائى ئۆز خەلقىنىڭ جانلىق تـىـلىدىكى جۈملە شەكىللىرىنى مەلۇم سىنتاكتىكىلىق قائىدىلەر بويىچە قېلىپلاشتۇرۇپ يۈكسەلدۈرگەن. ئۇيغۇر جانلىق تىلدا، بەزەن ھەرىكەتنىڭ خـەۋىرى ئالدىن ئېيتىلىپ، مەقسەت كېيىن ئېيتىلىدىغان ياكى ئارىلىقتا قـىـستۇرما ـــ كىرىشمە ئىبارىلەر كېلىدىغان جۈملە شەكىللىرى كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: "سوراپ بارغان ئىدۇق، رازىلىق بېرەرمىكىن دەپ"، "كـېـيىنچە بىر گەپ بولا، نېمە ئانچە ئالدىرىغۇلۇق"، "ئېنىق كۆردۈم دەرىزىدىن، قارىسام ئىككىيلەنكەن"، "بەزى ئادەملەر بار، شۇنداق جاھىلكى، دېگىنىنى قىلمەن دەيدۇ".

نـەۋائـى نـەسـرىي ئەسەرلىرىدىكى جۈملىلەر بەزى پارسچە جۈملە شـەكـىـلـلـىـرىنىڭ تەسىرىنى كۆپ قوبۇل قىلغان ئەدىبلەرنىڭ جۈملە تۈزۈلۈشلىرىدىن مۇتلەق پەرقلىنىدۇ. نەۋائى نەسرىي ئەسەرلىرىدە، مۇرەككەپ ھـەتـتـا ئـادەتـتـىـي گـەپـلـەردە، قىستۇرما-كىرىشمە جۈملە-ئىبارىلەر كۆپ ئـىـشلىتىلگەن. مۇنداق قىستۇرما-كىرىشمە تەركىبلەر كۆپىنچە ئىزاھلاش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. بۇ خۇسۇسىيەت نەۋائى ئەسەرلىرىدە، يەككە-يەككە سۆزلەر، سۆز بىرىكمىلىرى، ئاددىي گەپ، قوشما گەپ ۋە كۆچۈرمە گەپ شەكىللىرىدە كەلگەن. بۇنداق شەكىللەردە "ئۇمىد ئولكىم"، "دۇرلەركىم"، "كى-كىم"، خەۋەر ئۇچۇن "ئەردى-ئىدى"، "بولغاي" (بۇنداق "- غاي / - گـەي" بـىـلەن ئاياغلاشقان يارەمچى پېئىللارغا سىپايىلاشتۇرۇش قوشۇمچىسى "- لەر" قوشۇلغان)، "- دۇر/- تۇر" قاتارلىق باغلىغۇچىلار ياكى يارەمچىلەر ئىشلىتىلگەن.

"ئۇمىد ئولكىم، چۇن ئوقۇغۇچىلار دىققەت ۋە ئېتىبار كۆزى بىلە نەزەر سالغايلەر ۋە ھەرقايسى ئۆز فەھم ۋە ئىدراكلەرنىڭ كۆرە بەھر ئالغايلەر."

(«م — ق»)

"يەنە ئەدنا تەبەقەسى جەمائەتندۇرلەركىم، نەزم فەقەت بىلە كۆڭۈللەرى خۇشنۇد ۋە خۇرسەند ۋە رازى ۋە بەھرەمەندۇرلەر ۋە يۈز مۇشەققەت بىلە بىر بەيتكىم باغلاشتۇرغايلەر، دەئۋا ئاۋازمسىن يەتتى فەلەكدىن ئاشۇرغايلەر."

(«م — ق»)

نەۋائى نەسرىي ئەسەرلىرىدە، بىۋاستە خەۋەرگە باغلىنىپ، خەۋەرنىڭ ھالىتىنى بىلدۇرىدىغان سۆز بىرىكمىلىرىگە كۆپىنچە رەۋىشداش قوشۇمچىلىرى — p- (- پ)، ip- (- پ)نى ئۇلاپ، "دۇرلەر" ياكى "ئەردى-ئىدى" قاتارلىق ياردەمچىلەر ئىشلىتىلگەن گەپلەرمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ.

"ئا-لەر مكرى تەئرىفىدە كۆپ ئۇلۇملۇق دەنا ۋە كۆپ دىققەتلىغ ھۆكۈما كىتابلار تەسنىف ئىتىپدۇرلەر ۋە مۇجەللەد بىتىپدۇرلەر."

(«م — ق»)

"ئوتتۇز يىل ئەردىكىم، جەمئ زاھىر تەتەئىساتىدىن بىبەھرە ئەردى ... بىر مەسجىد مەنزىلى ئەردىكىم، غەير نەجدىد ۋەزۇد ئۇچۇن مەزكۇر مۇددەتدە ئاندىن چقمايدۇر ئەردى. بۇ ئوتتۇز يىلنى يانى ئاستىدا بىر بوريا ۋە باشى ئاستىدا بىر خشت بىلە ئۆتكەرىب ئەردى."

(«م — ق»)

بۇنداق جۇملە شەكىللىرىدە، بەزەن خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىلنى بولۇشسىز ئېھتىماللىقنى بىلدۇرىدىغان mas -/mɛs - (- ماس / - مەس) قوشۇمچىسى بىلەن ئايالاشتۇرغان.

"قەنائەت چەشمەئى دۇركىم، سۇيى ئالماق بىلە قۇرۇماس ۋە مەخزەندۇركىم، نەقدىنى سىيپاماق بىلە ئۆكسۈمەس".

(«م — ق»)

نەۋائى جۇملە تۈزۈشتە، سىپايى-سۈلكەت ۋە تەۋسىيە-تىلەك شەكىللىرىنى كۆپرەك قوللانغان، خەۋەر بولۇپ كېلىدىغان پېئىللارنى، يۇقىرىدا مىسال قىلىنغاندەك، kaj/- gɛj - (- غاي / - گەي) قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىشلەتكەندىن باشقا، كۆپىنچە، شەرت، بۇيرۇق-ئىستەك رايلىرىنى بىلدۈرىدىغان sa/- sɛ - (- سا/- سە) قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىپادىلىگەن.

"مۇدەررىسنىڭ، كېرەككى، غەرەزى مەنسەپ بولماسا ۋە بىلمەس ئىلمنى ئايتۇرغە مۇرتەكىب بولماسا".

(«م — ق»)

"يەنە ئولكىم، مەجلىس تۈزۈپ، چاغىر ئىچەرگە كۆپ ھىرىس كۆرسەتىلمەسە".

(«م — ق»)

مۇنداق جۇملە شەكىللىرى ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا ئەدەپ-تەكەللۇپ ۋە سۈلكەت يۈزىدىن كۆپ ئىشلىتىلىدۇ. "بولسلا، كەلسلە، قىلمىسلىرا، كەتمىسلىرى..." دېگەندەك. ئۇيغۇر تىلىدا، خۇددى نەۋائى جۇملىلىرىدە ئىشلىتىلگەندەك، خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىلغا قوشۇلغان lar/- lɛr - (- لار/- لەر) بۇنداق ھاللاردا كۆپلۈكنى بىلدۈرمەي، ھۆرمەت بىلەن ئۆتۈنۈش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

نەۋائى ئۆز ئەسەرلىرىدە ئانا تىلىنىڭ جۇملە شەكىللىرىنى تۈزۈشتە جانلىق تىلغا ئوخشاش ياكى يېقىن بولۇشىغا ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن. ئەمما، بەزى پەلسەپەۋىي-غايىۋى پىكىرلىرىنى ئاڭلىتىشتا، ھەشەمەتلىك-دەبدەبىلىك شەكىللەرنىمۇ قوللانغان. بۇ ھاللاردا، جۇملە تۈزۈلۈشى جەھەتتە، ئەرەبچە-پارسچە ئىبارىلەرگە ياندىشىش بىلەن بىللە، سۆزلەردىمۇ، ئەرەبچە-پارسچىنى كۆپرەك ئىشلەتكەن. بۇنىڭدا، شۇ زاماندا ئەدەبىيات

ئەھلى ۋە سەلتەنەت جامائەسىگە مودا بولغان تىل ئادىتىنىڭ تەقەززاسىغا باقتان.

ئۆز ئانا تىلىنى پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن سۆيگەن ئەلىشىر نەۋائى بىر ئۆمۈرلۈك ئەمەلىيىتىدىن چىقارغان خۇلاسىسىگە ئاساسەن، ۋاپاتىدىن بىر يىل ئىلگىرى يازغان «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين» ئەسىرىدە، ئىپتىخارلىق بىلەن: "ئارىغ تۈركي تىلگە نەزم ئايتىپتىمەن" دېگەنىدى. نەۋائى بەدىئي ۋاستىلەر ۋە تىل جەھەتتە تارىخي ئەنئەنىلەرنى جارى قىلدۇرۇپ ھەم يېڭى ئامىللارنى يارىتىپ، قېرىنداش قەۋملەردىن ۋە پارسچىدىن پايدىلىق تەركىبلەرنى قوبۇل قىلىپ، ئانا تىلىنى بېيىتتى ۋە راۋاجلاندۇردى.

شۇ زامانىنىڭ ئاتالغۇسى بىلەن "تۈركي شائىر" دەپ ئاتالغان مۇتەپەككۇر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ "ئۇيغۇر ئەسىلىك" ئىكەنلىكىنى يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن تىل پاكىتلىرىمۇ دەللىلەيدۇ.

دەرۋەقە، نەۋائى بېرىم ئەسىردىن بۇيان "ئۆزبېك شائىرى" دەپ تونۇشتۇرۇلۇپ كېلىندى. چۈنكى، ئۆزبېك خەلقى قىپچاق ئەسىلىك قەدىمكى تۈركي قەۋملەردىن بىرى. ئۆزبېك كۆچمەنچىلىرى سەيھۇن بويىدىن 16-ئەسىرنىڭ بېشىدا، يەنى نەۋائى ۋاپات قىلغاندىن كېيىن ماۋەرائۇننەھر ۋە فەرغانە دىيارىغا كۆچۈپ كېلىپ جايلاشقاندىن بۇيان، ئۇلارنىڭ مەئىشەت ۋە مەدەنىيەت، جۈملىدىن تىل جەھەتلىرىدە بىرمۇنچە ئۆزگىرىشلەر بولدى. بۇ جايلاردا قەدىمدىن ياشاپ ئۆتكەن قەۋملەرنىڭ مەدەنىيەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلدى. بولۇپمۇ فەرغانە دىياردىكى "شەرق تۈركچىسى" ئۆزبېكلەرنىڭ تىلىغا ئىجابىي تەسىر كۆرسەتتى. شۇ سەۋەبتىن، نەۋائىنى شەرتلىك ھالدا "ئۆزبېك شائىرى" دېيىشمۇ ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

نەۋائى ئەدەبىي تىلىنىڭ بارلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى تېخىمۇ كەڭرەك ۋە چوڭقۇرراق ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش ئۈچۈن، بۇ ماقالىمىز پەقەت

دەسلەپكى كىرىش، خالاس. نەۋائىنىڭ ئەدەبىي تىلىنى تارىخىي سىلىشتۇرماشۇناسلىق يولى بىلەن ئۆگىنىشتە، بارلىق ئەسەرلىرىنى ئىزچىل ۋە پەيدىنپەي تەتقىق قىلىش خىزمىتى تىلشۇناس، ئەدەبىياتشۇناسلارنىڭ دىققىتىنى قوزغىغۇسى.

قوشۇمچە:

نەۋائى تىلىنىڭ قۇدرىتى توغرىسىدا

نەۋائى ياشىغان زاماندا پارس تىلىنىڭ نوپۇزى يۇقىرى ئىدى. 14 — 15-ئەسىرلەردە، كافكاز، ئەزەربەيجاندىن تارتىپ بۇخارا، سەمەرقەنتكىچە، تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ياشايدىغان دىيارلاردىمۇ، ھۆكۈمران تەبىقە ۋە فېئودال زىيالىيلارنىڭ ئىمتىيازى ھەم قوللىشى تۈپەيلىدىن، پارس-دارا تىلى ئۈستۈنلۈككە ئىگە ئىدى. ئەدىبلەر، شائىرلار ۋە ئالىملارنىڭ تولىسى ئەرەب، پارس تىللىرىدا ئەسەر يېزىشنى شەرەپ دەپ بىلەتتى. ئۆز ئانا تىلى سەلتەنەت ۋە ئىلىم-سەنئەت تىلى مەۋقەسىگە ئىگە ئەمەس ئىدى. (نەۋائىنىڭ «مەجالسۇن نەفائىس» ئەسىرىنىڭ ئىككىنچى مەجلىسىدە تونۇشتۇرۇلغان 92 ئەدىبتىن پەقەت 16 سىلا تۈركىگوي ئىكەنلىكىنىڭ ئەسلىتىلگەنلىكى بۇ ئەھۋالنى ئېنىق كۆرسىتىدۇ). شۇڭا، نەۋائى ئەدىب، شائىرلارنى ئۆز ئانا تىلىدا يېزىشقا دەۋەت قىلىپ، مۇنداق دەپ يازغان: "بۇ ئەلفاز ۋە ئىبارەتتە بۇ نەۋئ دەقايىق كۆپدۇركىم، بۇكۈنگە دېگۈنچە، ھېچ كىشى ھەقىقەتىگە مۇلاھىزە قىلماغان جەھەتىدىن بۇ ياشۇرۇن قالىپدۇر...

ۋە قىلىھەققەت، ئەگەر كىشى ياخشى مۇلاھىزە ۋە تەنقىدمۇل قىلسا، چۇ، بۇ لەفزدە ۋۇسئەت (كەڭلىك) ۋە مەيداندا مۇنچە مۇسھەت (ئوچۇقلۇق) تاپىلۇر...".

نەۋائى ئەرەبى، پارسي ۋە تۈركي — بۇ ئۈچ تىل ئىستىخبىلىك ھالدا رىقابەتلىشىۋاتقان ئەمما ھۆكۈمران دائىرىلەر ۋە كۆپچىلىك زىيالىيلار قاتلىمى پارسي تىلغا يان بېسىۋاتقان زامانىدا، ئۆز ئەسەرلىرىنى ئۆز ئانا تىلىنىڭ باي خەزىنىسىدىن پايدىلىنىپ، ئومۇمەن پارس تىلىنىڭ قايسى شەكىل ۋە ئۇسلۇبىدا قانداق ئەسەرلەر يېزىلغان بولسا، ئۆز ئانا تىلىدا شۇنداق ئەسەرلەرنى ياراتتى.

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ پىر-ئۇستازى ھەم دوستى — نۇرىددىن ئابدۇرەھمان جامى (1414 — 1492) يەتتە داستاندىن تەركىب تاپقان «ھەفتەپەيكەر» («يەتتە يۇلتۇز») ناملىق ئەسىرىنىڭ خاتىمىسىدە، نەۋائىنىڭ بۇيۇك تۆھپىسى توغرىسىدا مۇنداق يازغان:

زىھى تەبئىي تۇ ئۇستادى سۇخەن،
زى مىفتاھى كىلكەت كۇشادى سۇخەن.

سۇخەنرا كى ئەز رەۋنەق ئۇفتاده بۇد،
بەكۇنچى ھەۋان رەخت بىنھاده بۇد.

تۇدادى دېگەن بار ئىن ئابروي،
كەشىدى بەجەۋلەنگاھى گۇفتۇگوي.

سەفا ياب ئەز نۇرى رايى تۇشۇد،

نەۋائى زى لۇتفى نەۋائى تۇشۇد.

(مەنسى: ئەي، سېنىڭ تەبىئىتىڭ سۆز ئۇستازىدۇر، قەلەم ئاچقۇچۇڭ بىلەن سۆز ــ تىل ئىشكىنى ئاچتىڭ. روناق تاپالماي قالغان ۋە خارلىق بۇلۇڭىدىن ئورۇن ئالغان ﴿تۇركمي﴾ تىلغا سەن يېڭىدىن ئابروي بەردىڭ، ئۇنى ئىجادىيەت مەيدانىغا ئېلىپ چىقتىڭ، ئۇ سېنىڭ رايىڭنىڭ نۇرىدىن ساپالىق بولدى. لۇتفىڭ نەۋاسى ﴿بايلىقى﴾دىن نەۋالىق ﴿بەھرىمەن﴾ بولدى.)

نەۋائى ئەدەبىي-ئىلمىي ئىجادىيەتتە ئۆز ئانا تىلىغا ئېتىبار بېرىشنى كۆچلۈك تەرغىپ قىلىش بىلەن بىللە، ئۆز خەلقىنىڭ تىلىنى قەدىرلەش كېرەكلىكىنى تەكىتلىگەن. نەۋائى: "تىلغا ئىختىيارسىز ئەگە ئېتىبارسىز" دەپ، ئۆز ئانا تىلىنى قوپال تىل دەپ كەمسىتكۈچىنى قاتتىق ئەيىبلىگەن.

رۇس تۈركولوگلىرىدىن ن. ئى. ئىلمىنسكىي نەۋائىنى "ئانا تىلى ئۈچۈن كۈرەشتە يېگانە ۋە باھادىر جەڭچى ئىدى" دەپ تەرىپلىگەن. جۇغرافىيەشۇناس م. يىلىن نەۋائىغا مۇنداق باھا بەرگەن: "نەۋائى مىللىي تىلغا مۇراجىئەت قىلىپ، ئۇنى رەت قىلغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە ئاساسلاپ، ۋەتەنپەرۋەرلىكنى باشلاپ بەردى".

نەۋائى تىلىنىڭ قۇدرىتىنى ئۇلۇغلىغان ۋە ئۆز ئەمەلىيىتىدە كۆرسەتكەن. نەۋائى تىل (نەۋائى ئاتالغۇسىدا سۆز) ھەققىدە مۇنداق تەبىر بەرگەن:

سۆزدۇركى، نىشان بېرۇر ئۆلۈككە جاندىن،
سۆزدۇركى، بېرۇر جانغا خەبەر جانانىدىن.

ئىنساننى سۆز ئەيلەدى جۇدا ھەيۋاندىن،
بىلكىم، گەۋھەرى شەرىفراق يوق ئاندىن.

كۆڭۈل دۇرجى ئىچرە گەۋھەر سۆزدۇرۇر،
بەشەر گۈلشەندە سەمەر سۆزدۇرۇر.
(«ف — ش»)

جسم بوستانىغا شەجەر سۆزدۇر،
روھ ئەشجارىغا سەمەر سۆزدۇر.

بويلە بۇلبۇل نەۋاسى سۆزدۇر بەس،
نەغمەئى جانفەزاسى سۆزدۇر بەس.
(«س — س»)

گەر خۇد ئېرۇر خەنجەر پولاد تىل،
سۇفتى داغى ئىنجۈلەرى سۆزنى بىل.

سۆزدىن ئۆلۈكنىڭ تەنىدە روھ پاك،
روھ داغى تەن ئارا سۆزدىن ھەلاك.

تىرگۈزۈپ ئۆلۈكنى كەلامى فەسىھ،
ئۆزىگە جان بەخش لەقەب دەپ مەسىھ.

تەگرىكى ئىنساننى قىلىپ گەنج راز،

سۆز بىلەن ھەيۋاندىن ئاڭا ئىمتىياز...

(«ھ — ئە»)

نەۋائى ئەدەبىي ئىجادىيەتتە سۆزدىن قانداق پايدىلىنىش ھەققىدە ئۇلكە كۆرسەتكەن. نەۋائى سۆز (تىل)نى ئاۋۋال كۆڭۈلدە راسا پىشۇرۇپ، ئاندىن سۆزلەش ۋە يېزىش كېرەكلىكىنى، كۆڭۈلدە نېمە بولسا، ئاغزىمغا شۇ كەلدى دەپ سۆزلەۋەرمەسلىكنى تەكىتلىگەن:

"سۆزنى كۆڭۈلدە پىشقارماغۇنچە تىلغا كەلتۈرمە،
ھەرنەكىم كۆڭۈلدە بار تىلغا سۈرمە"؟

"كۆڭۈل مەخزەنىنىڭ قۇلپى تىل ۋە ئول مەخزەننىڭ كەلىتى — سۆز بىل".

"ئاغزىغا كەلگەننى دېمەك نادانىنىڭ ئىشى،
ئاللىغا كەلگەننى يېمەك ھەيۋانىنىڭ ئىشى."

"ئاقىل چىن سۆزدىن ئۆزگىنى دېمەس، ئەمما بارچە چىننى ھەم دېمەك ئاقىل ئىشى ئەمەس".

نەۋائى بەدىئىي ئەسەردە سۆزنىڭ قىممىتىگە ئېتىبار بىلەن قاراپ، ئەدەب ھەربىر سۆزگە ئۆز پەرزەنددەك قاراش ۋە ئۆزىگە پىسەنت كەلگەن سۆزنىڭ ئەلگە پىسەنت كېلىشىنى ئويلاش كېرەكلىكىنى خىتاب قىلغان:

كى سۆز زادەئى تەبئۇ فەرزەند ئېرۇر،
چۇ فەرزەند ئېرۇر، جانغا پەيۋەند ئېرۇر...

سۆزۈڭكى ساڭا كەلدى ھالا پىسەند،
پىسەند ئېركىن ئەل ئىچرە يانا پىسەند.

(«س ـــ ئى»)

خەلقنىڭ سۆز بايلىقىدىن كەڭ ۋە ئوبدان پايدىلىنىش ئەسەرنىڭ قىممىتىنى ئاشۇرىدۇ ۋە ئەسەرنى پاساھەتلىك يېزىشقا ئىمكانىيەت بېرىدۇ دەپ، نــەۋائى ئەدەب، شائىرنى تىل دېڭىزىدا غەۋۋاس بولۇشقا تەرغىپ قىلغان:

ئول كىشى سۆز بەھرىدە غەۋۋاس ئېرۇر
كىم، گەۋھەر مەئنى ئاڭا خاس ئېرۇر.

نەۋائى سۆزنىڭ مەنىسىنى بىلىپ ئىشلىتىش ۋە ئاڭلىتىدىغان مەنىگە مۇۋاپىق سۆزنى تاللاش كېرەك دەيدۇ:

ئەي نەۋائى، سۆزدە مەئنى يوقتۇرۇر، مەئنىدە سۆز،
دۇررى مەئنى ئىستەر ئولساڭ، ئەيلەگىل گۇفتار بەس.
(«ب ـــۇ»)

ئاندىن ئىشلەتكەن سۆز ـــ تىلنىڭ ئەلگە پايدىلىق بولۇشى، پايدىسىز بولۇشىدىن ئەندىشە قىلىش كېرەك دەيدۇ. نەۋائى بۇ ھەقتە مۇنداق يازىدۇ:

سۆز بىلە نەفئ ئولماسا ئەل پېشەسى،
ياخشى كېرەك كۆڭلىدە ئەندىشەسى.

بۇ سۆز ئېتىپ ئانچە بەلىيەتنى دەفئ،

كىم، ساڭىبان گەنج يېتىشمەي بۇ نەغمە.
(«س ـــ ئى»)

نەۋائى، شېئىرىيەتتە ۋە ئومۇمىي بەدىئىي ئىجادىيەتتە، نەزم دېگىزىدا گەۋھەر ئىستەپ، تىنماي غەۋۋاس بولغان ۋە شېئىرىيەتكە ئۆز قۇدرىتى، قابىلىيىتى ۋە پۇتۇن ئۆمرىنى بېغىشلىغان ئۇستازىمىزدۇر.

بەزم دۇرى ئىستەرىگە خاس ئۇلۇپ،
بەھر تەخەييۇل ئارا غەۋۋاس ئولۇپ...

شېئىرىكى ھەم تۇشتى مېنىڭ شانىمە،
ئول ئوتۇ بۇ تاشدۇرۇر جانىمە.

نە دېيە ئالۇرمەن تۇرۇبان بەرگىنى،
مۇمكىن ئەمەس خۇد تۇتارىم تەركىنى...

شېئىردۇر ئولكىم دېمەكى سۇد ئەمەس،
كۆپ دېسە خۇد غەير زىيان بۇد ئەمەس.
(«ھ ـــ ئە»)

نەۋائىنىڭ ئۆز ئانا تىلىنى كېچىكلىكىدىن تارتىپ، كۆكۈل قويۇپ ئۆگەنگەن ۋە شېئىرلىرىنى ھەمىشە ئۆز ئانا تىلى بىلەن يازغان ھەم بۇنى ئۆزىگە شەرەپ دەپ بىلگەن. نەۋائىنى نەۋائى قىلغان ئۆز ئانا تىلىدۇر، نەۋائىنىڭ نىشانى (بەلگىسى) "تۇركىي ئەلفاز" بولۇپ نەۋائى بۇنىڭدىن

ناھايىتى پەخرلەنگەن .

چۈن كىچىك ياشتىن ماڭا بولدى نەسىب،
نەزم ئەداسىدە خەيالاتى غەرىب.

شېئىر ھەرسىنغنى قىلدىم ئىبتىدا،
تۈرك ئەلفازى بىلە تاپتى ئەدا.

مەنكى تۈرك ئەلفازىغا ئەيلەپ شۇرۇدۇ،
نەزم تاپتى تەبئىلىكىمدىن ۋۇقۇدۇ.

چۈن سەھابى ئەبئىم ئولدى دۇرفىشان،
نەزم-لە ئەردى نەۋائىدىن نىشان.

چۈنكى تاپتىم ئول كەلام ئىچرە كەمال،
تۈركىي ئەلفازى بىلە سۇردۇم مەقال.

(«ل ـــ ت»)

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ پوئېتىكىسى

پوئېتىكا — ئىككى قات مەنىلىك ئاتالغۇ: بىر مەنىسى — شېئىرشۇناسلىق، شېئىر يېزىش ئۇسۇلى؛ يەنە بىر مەنىسى — شېئىر تەرزى، شائىرنىڭ ئۇسلۇبى، شېئىرىي مەكتەپ (گۇرۇھ).

مۇتەپەككۇر شائىرنىڭ شېئىرىي ئىجادىيەتلىرىنى ئەنە شۇ ئىككى قات مەنىلىك سۆز بىلەن، يەنى "نەۋائى پوئېتىكىسى" دەپ ئاتاش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدۇ. چۈنكى ئىجادىيەت مەتودى (جۈملىدىن دىۋان تۈزۈشتىكى يېڭىلىقلىرى)، بەدىئىي ماھارەت (بەدىئىي ئۇسۇل-ۋاستە، بەدىئىي تەسۋىر)، بەدىئىي ژانىر، سۆز سەنئىتى ۋە سەنئەت يوللىرى جەھەتلىرىدە، ئەلىشىر نەۋائى ئەرەب-ئەجەم پوئېتىكىسىنىڭ ئەنئەنىۋى قائىدە-قانۇنلىرىغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا، شېئىرىيەتتە ئۆز ئالدىغا مەكتەپ يارىتقان ناۋاتۇر شائىر.

ئىككىنچى تەرەپتىن، نەۋائى كلاسسىك ئەدەبىياتتا پوئېتىك تەسۋىرنىڭ ئۇسۇل ھەم ۋاستىلىرىنى ئۆز خەلقىنىڭ مەنىۋى ھاياتىغا ھەم ئۆزىدىن ئىلگىرىكى 500 يىللىق تۈركىي شېئىرىيەتنىڭ باي تەجرىبىلىرىگە ماسلاشتۇرۇپ ئىجادىي قوللانغان ئەمەلىيەتچى شائىر.

ئۈچىنچى تەرەپتىن، نەۋائى كلاسسىك ئەرەب-ئەجەم شېئىرىيىتىدە ئىشلەنگەن نەزەرىيىلەرنى تەنقىد قىلىپ، تۈركىي شېئىرىيەت تەجرىبىلىرى ئاساسىدا، تۈركىي-مىللىي شېئىرىيەت نەزەرىيىسىنى ئىشلەپ چىقارغان

نەزەربىيچى شائىر.

بۇلاردىنمۇ مۇھىمى شۇكى، ئەلىشىر نەۋائى ئۆز ئانا تىلىنىڭ بايلىق قۇدرىتى ۋە پاساھەتلىك ئىقتىدارى، ئېستېتىك خاسىيەتلىرىنى ئەرەب-ئەجەم تىللىرىنىڭ ئىمتىيازى ئالدىدا نامايىش قىلىپ، ئۆز ئانا تىلىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە گۈللىنىشى ئۈچۈن ئۆمۈر بويى قانتتىق كۈرەش قىلغان ۋەتەنپەرۋەر شائىر.

ئەلىشىر نەۋائى — 15-ئەسىردىكى مىللىي شېئىرىيەتنى بەدىئىي جەھەتتىن ئەڭ يۇكسەك پەللىگە كۆتۈرۈشتە، ژانىر جەھەتتىن بېيىتقان، ۋەزن جەھەتتىن سىستېمىلاشتۇرغان، سەنئەت يوللىرىنى شاخلاندۇرغان، بولۇپمۇ تېماتىكىلىق دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، ئاكتۇئال ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، شېئىرىيەتنىڭ غايىۋى دەرىجىسىنى يۇكسەلدۇرگەن ۋە رېئال ئەھمىيىتىنى گەۋدىلەندۇرگەن. شۇڭلاشقا بۇ شائىرنى 15-ئەسىردىكى مىللىي شېئىرىيەتنىڭ بايراقدارى دەيمىز.

دېمەك، نەۋائىنىڭ پوئېتىكىسىنى، بولۇپمۇ ئۆز ئىجادىي ئەمەلىيىتىگە تەتبىق قىلغان سەنئەت يوللىرىنى ۋە سەنئەتكارلىق ماھارىتىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن، نەۋائى ئىجادىيىتىنى تەتقىق قىلىش بۈگۈنكى شېئىرىي ئىجادىيىتىمىز ئۈچۈنمۇ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ پوئېتىكىسىنى تەتقىق قىلىش ساھەسىدە، ئۆزبېك ئەدەبىياتى كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئالاھىدە نەتىجىلەرنى يارىتتى؛ ئۇلاردىن كۆپلەپ نەۋائىشۇناسلار يېتىشىپ چىقتى. خاس نەۋائىنىڭ پوئېتىكىسىنى تەتقىق قىلغان ئەدەبىلەردىن ھەمىد سۇلايمانوۋ («ئەلىشىر نەۋائى لىرىكىسى ھەققىدىكى تېكستولوگىيىلىك تەتقىقات»)، مەقسۇد شەيخزادە («نەۋائىنىڭ لىرىك قەھرىمانلىرى ھەققىدە»)، ئا.ھەيتەمەتوۋ («نەۋائى لىرىكىسى»)، ياقۇبجان ئىسھاقوۋ («نەۋائى پوئېتىكىسى») ۋە باشقىلار. بۇ ئەدەبىلەر نەۋائىشۇناسلىق تەتقىقاتىدا ياخشى ئۆرنەكلەر يارىتقان ۋە نەۋائىنىڭ لىرىك

ئـجادىيەتنىڭ ئۆزگىچىلىكلىرىنى ئەتراپلىق ئۆگىنىپ روشەن كۆرسىتىپ بەرگەن. بىز نەۋائى پوئېتىكىسىنى تەتقىق قىلىشتا ئۇلارنىڭ تەجرىبىلىرى ۋە ئەمگەك نەتىجىلىرىدىن مۇۋاپىق پايدىلاندۇق.

1. نەۋائىنىڭ دىۋان تۈزۈشتىكى نەۋاتۇرلۇقى

بۇ مەسىلە، ئالدى بىلەن، نەۋائىنىڭ دىۋان تۈزۈشتىكى يېڭى-ئىجادىي ئۇسۇلىنى تەھلىل قىلىش بىلەن ئايدىڭلىشىدۇ.

نـەۋائـىـنـىڭ دىۋانلىرى تۈزۈلمە-قۇرۇلما جەھەتتىن ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە، ئەلىشىر نەۋائى: "نەچچە نەۋئى ئىشكىم مۇندا مەرئى بولۇپتۇر (كۆزگە چىلىقىدۇ)، ئۆزگە دىۋاندا كۆرۈلمەيدۇر. ئول بۇ دۇركىم ــ " دەپ، تۆۋەندىكىچە خۇسۇسىيەتلەرنى كۆرسەتكەن:

بـىرىنچىسى، تۈركىي شائىرلار تۈركىي تىلغا خاس بولغان "تۆرت ھـەرفـكـە تـەئـەرۇز قىلىنمايدۇرلەر"؛ "بۇ جەھەتتىن ئول تۆرت ھەرف جـەۋھـەرىدىن دەغى ئۆزگە ھۇرۇف جەۋھەرى سىلكىگە تارتىپ (قاتارىغا كـىـرگۈزۈپ)، غەزەلىياتنى ئوتتۇز ئىككى ھەرف تەرتىبى بىلە مۇرەتتەپ قىلىندى".

14-15-ئەسىرلەردە، ئىلىم ۋە ئەدەبىيات ساھەسىدىكىلەر يېزىقتا ئەرەب ئېلىپبەسىنىلا ئىشلىتەتتى. ئەرەب ئېلىپبەسى 28 ھەرپتىن ئىبارەت ئىدى.

ا	ب	ت	ث	ج	ح	خ
د	ذ	ر	ز	س	ش	ص
ض	ط	ظ	ع	غ	ف	ق
ك	ل	م	ن	و	ھ	ى

پەقەت پارسىي تىلىدا يازغۇچىلار ئۆز تىللىرىدىكى سۆزلەرنى مەنا پەرقلەندۈرۈش ئېھتىياجىدىن، پارس فونېتىكىسىغا خاس بەزى فونېمىلارنى (چ ژ گ پ) ئىشلىتىپ قويىاتتى. ئەمما، ئەرەب-ئەجەم ياكى تۈركىي تىللاردا دۇئان تۈزگۈچىلەر يەنىلا شۇ 28 ھەرپگە ئاساسلىناتتى. تۈركىي ياكى پارسىي شائىرلار مۇ "ب" ۋە "پ" تاۋۇشلىرى ئۈچۈن ھەرلا "ب" ھەرپىنى نەپەسلىك ياكى نەپەسسىز تەلەپپۇز قىلاتتى. نەۋائى 28 ھەرپكە تۆت ھەرپنى قوشۇپ 32 ھەرپ تەرتىپى بويىچە، دۇئانىنى تۈزۈپ چىققان، ھەتتا مۇرەككەپ ھەرپ بولغان "لا" (لام ئەلىف) كىمۇ بىرقانچە غەزەل يازغان.

ئىككىنچى خۇسۇسىيەت شۇكى، نەۋائىنىڭ ئۆز سۆزى بىلەن ئېيتقاندا: "... ھەر ھەرف غەزەلىياتىنىڭ ئەۋۋەلغى غەزەلىنى يا تەگرى تەئالا ھەمدى بىلەن مۇۋەششەھ، يا رەسۇل ئەلەيھىسسەلام نەئتى بىلەن مۇفەتتەھ، يا بىر مەۋئىزە (ۋەز-نەسىھەت) بىلەكىم، بۇ ئىككى ئىشتىن بىرىگە لال بولغاي، مۇۋەززەھ قىلىندى (روشەنلەشتۈرۈلدى)".

قايسىلا ھەرپ تۈركۈمىگە كىرگۈزۈلگەن غەزەللەرنىڭ بولسۇن، بىرىنچى غەزەل تەگرى ۋە ئۇنىڭ ئەلچىسىنى مەدھىيىلەشكە بېغىشلانغان ۋە شۇنىڭدەك ئۆگۈت-نەسىھەت مەزمۇنىدا يېزىلغان. بۇ ئىككى خىل مەزمۇندىن ھېچقايسىسى نەزەردىن ساقىت قىلىنمىغان.

ئۈچىنچى خۇسۇسىيەت شۇكى، نەۋائىنىڭ سۆزى بىلەن: "... بۇ دۇئاندا، ھەمد ۋە نەئت ۋە مەۋئىزەدىن باشقا، ھەر شورەنگىز (غوغا پەيدا قىلغۇچى) غەزەلدىنكىم، ئىستىمائى مەھۇشلەرگە مۇجىبى سەركەشلىك (قۇلاقسىز ئىشتىلگەن ئايدەك گۈزەللەرگە بويۇنتاۋلىق قىلىشى ئۈچۈن سەۋەبچى) ۋە غەمكەشلەرگە مۇجىبى مۇشەۋۋەشلىك (كۆڭلىگە پەرىشانلىق) بولغاي؛ بىرەر-ئىككىرەر نەسىھەتئاسا ۋە مەۋئىزەتئاسا بەيت ئىرتىكاپ قىلىندى (بىر-ئىككىدىن نەسىھەت تەرزىدىكى ۋە ئۆگۈت-ۋەز كەبى بەيتلەر يېزىشقا

كىرىشىلدى)".

يــەنى، نەۋائىنىڭ بۇ سۆزىگە قارىغاندا، غەزەللەرنىڭ تېمىلىرى ۋە مەزمۇنلىرى ئۇ زاماندا ھەممە ئەدەب-مۇسەننىلەرگە ئەسەرنى تەڭرى ۋە رەسۇل تونۇرسىدا سانا-مەدھىيىلەر بىلەن باشلاش ئەندىز-مودا ئىدى. دىنىي ئەقىدە بويىچە شۇنداق قىلىش زۆرۈر ئىدى. نەۋائى شېئىرىي ئەسەرلىرىنى يــۇقــىرىدا ئېيتىلغان كىرىشمىدىن باشقا، يار، ئىشق، ئەخلاق-پەزىلەت، ئادەمگەرچىلىك قاتارلىق تېمىلاردا يازغانلىقىنى بايان قىلغان.

تــۆۋتــــىنچى خۇسۇسىيەت شۇكى، نەۋائىنىڭ تۇرۇلگەن دىۋانلاردا (جۈملىدىن نەۋائىنىڭ دەسلەپكى دىۋانلىرىدىمۇ) غەزەل ۋە قىتئەلەرگە ماۋزۇ قويۇلمايتتى. نەۋائى لىرىكىلىق مىراسلىرىنىڭ تولۇق دېگۈدەك مۇجەسسىمى بولغان «خەزاينۇل مەئانى» دىۋانىدا، ھەربىر ھەرپ ئۈچۈن تۇرۇلگەن غەزەل ۋە قىتئەلەرگە، ئۇلارنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىشكە يارىدىم بېرىدىغان ئايرىم-ئايرىم ماۋزۇ قويۇلغان. مەسىلەن:

«فەۋايىدۇل كىبەر» دىۋانىدا، "ئەلىف" قاپىيىسى بىلەن تۇرۇلگەن غــەزەلــلــەرنىڭ باشلانمىسىغا "ئەلىف ھەرفىنىڭ ئافەتلەرنىڭ ئىبتىداسى 'فەۋايىد' دىن"؛ "ج ھەرفىنىڭ جەمىلەرنىڭ جىلۋەسى 'فەۋايىد' دىن"؛ "م ھەرفىنىڭ مەھبۇسلارنىڭ مەلاھەتى 'فەۋايىد' دىن" دېگەندەك.

قىتئەلەرگە: "ئول بابدەكىم، غەلەت قىلۇر ئولكى، ھۆسن ئەھلىدىن ۋەفا تەمەدّ ئەتكەيكى، جىنسى بەشەردە ۋەفا يوقتۇر، تا خوبلەرغە نە يەتكەي"؛ "سىياسەتلىغ ھاكىمنىڭ ئېھتىسابىدا (ھېساب ئېلىشىدا) ۋە كۆپ قانىن تۆكەردىن قەتلى بېھىسابىدا"؛ "پەھلەۋان نېئمەتنىڭ سۇلتانىي خانىقاھ خادىملىق تەمەننىسى ۋە ئاش ھەۋاسىدا پىشۇرغان خام سەۋداسى"؛ "ھىراۋ بابدە كىم، بۇ سارايىن ساتىپ فىسق ئەسبابى تۇزدى ۋە بۇ فىسق ئەسبابى بىلە ئول سارايىن بۇزدى" دېگەندەك.

بەشىنچى خۇسۇسىيەت شۇكى، نەۋائى ئۆز دىۋانىنىڭ قۇرۇلمىسى، شېئىرىي ئەسەرلىرىنىڭ تەرتىپلىنىشىنى ۋە بۇلارنىڭ مەزمۇن بىلەن باغلىنىشى توغرىسىدا «دىباچە» (كىرىش سۆز) يازغان. «دىباچە»دە يەنە، ئەدەبىي ئىجادىيەتكە دائىر بەزى نەزەرىيىۋى ھەم ئەمەلىي مەسىلىلەر توغرىسىدا ئۆز كۆز قاراشلىرىنى بايان قىلغان. مەسىلەن، «بەدايىئۇل بىدايە» دىۋانىغا يازغان دىباچىسىدە نەۋائى مۇنداق دەيدۇ: "يەنە بىرى بۇ كىم، گويا بەئزى ئەل ئەشئار تەھسىلىدىن ۋە دەۋاينى (دىۋانلار) تەكمىلىدىن غەرەز مەجازىي ھۆسن تەۋسىفى ۋە مەقسۇدى زاھىرىي خەتتۇخال تەئرىفىدىن ئۆزگە نېمە ئاڭلايدۇرلەر. دىۋان تاپلىغايكىم، ئاندا مەۋئىزە ئەنگىز بىر بەيت بولماغاي، مۇنداق دىۋان بىتىلسە، خۇد ئەسرۇ بىھۇدە زەخمەت ۋە زايىئ مۇشەققەت تارتىلغان بولغاي".

2. نەۋائىنىڭ لىرىكىلىق ژانىرلىرى

نەۋائى كلاسسىك شېئىرىيەتتىكى ھەممە ژانىرلارنى دېگۈدەك ئىشلىتىپ، نۇرغۇن لىرىكىلىق ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلغان. ئەمما، نەۋائى بۇ ژانىرلارنى خالىغانچە ئىشلىتىۋەرمىگەن، خۇددى لىرىك ژانىر بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ مەلۇم تەرەققىيات دەۋرلىرىدە ۋە بىرەر شائىرنىڭ ئىجادىيەت ھاياتىنىڭ مەلۇم مەزگىللىرىدە پەيدا بولغىنىدەك، نەۋائىمۇ ئۆز ھاياتىنىڭ مەلۇم مەزگىللىرىدە دۇچ كەلگەن بىرەر مەسىلە توغرىسىدا پىكىر-تەسەۋۋۇرلىرىنى ئىپادىلىمەكچى بولغىنىدا، شۇ پىكرىنى ئىپادىلەشكە باب كېلىدىغان بىرەر ژانىرنى تاللىغان. چۈنكى، لىرىكىلىق ژانىر — مەلۇم بىر ئاڭ-پىكرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان بەدىئىي ۋاستە.

نەۋائى ھەربىر پىكرىگە باب كېلىدىغان ژانىرنى تاللاش بىلەن بىللە،

شۇ ژانردا يېزىلىدىغان شېئىر ھەجمىنىمۇ ئاساسىي مەقسىتىنى ئىپادىلەشكە مــاس كەلتۈرۈپ بەلگىلىگەن. يەنى، نەۋائى مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن. بۇ توغرىدا، نەۋائى «دىباچە»دە مۇنداق دېگەن:

"ئول جەھەتتىن سەئى قىلىندىكىم، ھەر مەزمۇندا مەتلەئ ۋاقىئ بولسا، ئەكسەر ئانداق بولغايكىم، مەقئەئىچە سۆزەت خەيسىبەتىدىن مۇۋافىق ۋە مەئنى جانىبىدىن مۇتابىق تۇشكەي."

نــەۋائىنىڭ تۇرلۇك ژانردا يېزىلغان ھەممە لىرىكىلىق شېئىرلىرىنى ئوقۇساق، شېئىر (يەنە شۇنىڭدىمۇ غايە-پىكىرنىڭ ئېھتىياجىغا قاراپ مەلۇم بــېيتلار) بىلەن ئىپادىلىنىدىغان مەقسەت ئۇچۇن، ئاۋۋال تەپەككۇرىدە "مەتلەئ" ھاسىل بولغاندىن كېيىن، شۇ مەتلەئنى ئىپادىلەيدىغان شېئىر شەكلىنى (جۈملىدىن ۋەزن، قافىيىلىرىنى) تاللىۋېلىپ، تاكى مەقتەئىچە شۇ شەكلىنى ئىزچىللاشتۇرغان. يەنە كېلىپ، ھەر مەقسەتنى ئىپادىلەش ئۇچۇن، شېئىردا تەسۋىرنىڭ قايسى ۋاستىسىنى قوللىنىش كېرەكلىكى بىلەن ھــېسابلاشقان. ئاندىن، مىسرالارنىڭ مەنتىقى باغلىنىشلىقى، ئىزچىللىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن.

مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر، ئۆزگە شائىرلارنىڭ دىۋانلىرى توغرىسىدا، نەۋائى مۇنداق پىكىر يۈرگۈزگەن: "... سايىر دەۋايىندا رەســمىي غەزەل ئۇسلۇبىدىنكىم شايىئ تۇرۇر، تەجاۋۇز قىلىپ، مەخسۇس نــەۋئــىــەردە سۆز ئەرۇسىنىڭ جىلۋەسىگە نەمايىش ۋە جەمالىغا ئارايىش بەرمەيدۇرلەر ۋە گەر ئەھيانەن مەتلەئنى مەخسۇس نەۋئدە ۋاقىئ بولسا، ھەمۇل مەتلەئ بىلە ئىتمام خىلئەتىن ۋە ئەنجام كىسۋەتىن كىيدۇرمەيدۇرلەر. بەلكى تۇگەگۈنچە ئەگەر بىر بەيت مەزمۇنى ۋىسال بەھاربدا گۈلئارايلىق قىلسا، يــەنــە يــىرى فىراق خەزانىدا خارنەمايلىق قىلىپدۇرۇر. بۇ سۆزەت داغى

مۇناسىبەتدىن يىراق ۋە مۇلايىمەتدىن قىراق كۆرۈندى".

نەۋائىنىڭ بۇ نۇقتىنىەزىرىدىن شۇنى چۈشىنىش مۇمكىنكى، ئۆز زامانىدا ژانىرلار پوئېتىكىسىغا دائىر رەسمىيەت بولۇپ قالغان قائىدە ۋە ئەنئەنىلەرگە نەۋائى تەنقىدىي قارىغان-دە، ژانىرلار جەھەتتىنمۇ نەۋائىتۇرلۇق يارانقان.

ئۆزبېك نەۋائىشۇناسلىرىدىن ياقۇبجان ئىسھاقوۋ ژانىرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا، رۇس ئەدەبىياتشۇناسلىرىدىن م.ب خراپچېنكونىڭ پىكىرىنى قۇۋۋەتلەپ شۇنداق دەيدۇ: "ئەينى زامانىدا ژانىرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى بەلگىلەيدىغان مىزاننىڭ ئۆزىمۇ ھەربىر دەۋر ئېستېتىك تەسەۋۋۇرنىڭ ئومۇمىي دەرىجىسى بىلەن باغلىق ھالدا ئۆزگىرىپ باردۇ. ئومۇمەن يېڭى تارىخىي باسقۇچتا ئومۇمىي ئېستېتىك تەسەۋۋۇرنىڭ خاراكتېرى بىلەن باغلىق ھالدا، ژانىرلار سىستېمىسىدىمۇ ئۆزگە خاس سۈپەت ئۆزگىرىشلىرى بولىدۇ. مەسىلەن، نەۋائىغىچە بولغان لىرىكىدا ئابستراكت رومانتىك تەسۋىر ئاساسىي ئورۇن تۇتۇپ، ئىپىك ئەسەرلەردە ئەپسانىۋى روھ بىلەنكېچىلىك قىلسا، نەۋائى ئەسەرلىرىدە كونكرېت دىتاللار، رېئال ھاياتىي مەسىلىلەر، رېئال ھېس-تۇيغۇلار مۇھىم ئورۇن تۇتقان."

شۇنداقلا يەنە تۈركىي ئەدەبىياتتا نەۋائى ژانىرلارنى راۋاجلاندۇرغانلىقى ۋە تاكامۇللاشتۇرغانلىقىنى تەكىتلەپ، نەۋائىنىڭ ژانىر جەھەتتىكى ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرىنى بىرقانچە مىسال بىلەن يېغىنچاقلاپ بەرگەن. بۇنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرى تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچىدىن، نەۋائى لىرىك ژانىرلارنىڭ تەسۋىرىي پرىنسىپلىرىنى كېڭەيتكەن. يەنى، ژانىرنىڭ تەۋسىپىي، تەسۋىرىي، مۇلاھىزەۋى ۋە بۇلارنىڭ بىرىكمىلىرىدىن ھاسىل بولغان ئارىلاشما تىپلىرىنى كەڭ قوللانغان: بەدىئىي تەسۋىر ۋاستىلىرىنىڭ ـــ شېئىرىي ماتېرىيال، بەدىئىي سەنئەت يوللىرىنىڭ

— ئىنچىكە تەرەپلىرىنى بىلىپ ئىشلەتكەن.

ئىككىنچىدىن، شېئىردا سىيۇژېتلىق تەسۋىرنى كۆپ قوللانغان.

ئەۋائى لىرىكىسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن مەزكۇر ئىككى خۇسۇسىيەت سەۋەبىدىن، لىرىك ژانىرلارنىڭ سىمانتىكىلىق قۇرۇلمىسىدا چوڭ ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن.

ئۇچىنچىدىن، نەۋائىنىڭ لىرىك ژانىرلىرى شۇ چاغقىچە كەم ئىشلىتىلگەن ياكى پىچىلىق بولغان ۋەزنلەرنىڭ تۈركىي شېئىرىيەتكە كىرىشىگە ۋاسىتە بولغان.

نەۋائىنىڭ «خەزايىنۇل مەئانى» («چاھاردىۋان»)غا كىرگۈزۈلگەن 3132 شېئىرى 16 خىل ژانىرغا مەنسۇپ. بۇ ژانىرلار — غەزەل، رۇبائىي، قىتئە، ساقىينامە، مۇستەزاد، مۇخەممەس، مۇسەددەس، مۇسەممەن، تەرجىئىبەند، تەركىبىبەند، قەسىدە، مەسنەۋى، مۇئەمما، لۇغز (تېپىشماق)، تۈيۈق، فەردۇر.

بىز بۇ ژانىرلاردىن بىرقانچىسىنى نۇقتىلىق تونۇشتۇرىمىز.

غەزەل

ئەدەبىيات نەزەرىيىسىگە دائىر كىتابلاردا يېزىلىشىچە: "ئاساسەن ئەرۇزدە يېزىلىشى، بىرىنچى بېيىتنىڭ ئۆزىنى قافىيىلىنىپ 'مەتلەئ'، ئاخىرقى بېيىتنىڭ 'مەقتەئ' دەپ ئاتىلىپ، كۆپىنچە مەقتەئدە شائىرنىڭ نامى ياكى تەخەللۇسىنىڭ قەيت قىلىنىشى، مەتلەئ بىلەن مەقتەئ ئارىلىقىدىكى جۈپ مىسرالارنىڭ قافىيىلىنىپ (مەتلەئدىكى قافىيە ئىزچىللىشىپ) كېلىشى، ئوچ بېيىتتىن كام ۋە ئون توققۇز بېيىتتىن زىيادە بولماسلىقى — غەزەل

كومپوزىتسىيەسىنىڭ بەلگىلىرى".

نەۋائىنىڭ غەزەللىرى كۆپىنچە 7-13 بەيىت قىلىپ يېزىلغان، يەنى مەلۇم دەرىجىدە ئەنئەنىۋى قىلىپ ساقلانغان. بۇ ھەقتە نەۋائى مۇنداق يازغان:

نەۋائى شېئىرى توققۇز بەيتۇ ئون بىر بەيتۇ ئون ئۈچ بەيت كى، لەۋھە ئۈزرە قەلەم زىبىنەت بېرۈز ئول دۇررى مەكنۇندىن.

بۇ كىم ئەلبەتتە، يەتتى بەيتدىن ئۆكسۈك ئەمەس، يەئنى تەنەززۇل ئەيلە ئالماس رۇتبە ئىچرە يەتتى گەردۇندىن.
(«ب ـــ ۋ»)

نەۋائىنىڭ «بەدايىئۇل بىدايە»گە يازغان «دىباچە»سىدە غەزەلنىڭ قۇرۇلمىسى توغرىسىدىكى پىكرىنى مۇنداق چۈشىنىش مۇمكىن: بىرەر مەزمۇنغا بېغىشلانغان مەتلەئ (شېئىرنىڭ باشلانمىسى يەنى دەسلەپكى ئىككى مىسراسى) پەيدا بولسا (ئىلھام بولۇپ كەلسە)، شۇ مەزمۇن شېئىرنىڭ مەقتەئىغىچە (ئەڭ ئاخىرقى ئىككى مىسراسىغىچە) تەسۋىرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە مۇۋاپىق بولۇش ۋە مەنىنى ئېنىق ئاڭلىتىش جەھەتتىن مىسرالار بىر-بىرىگە ئۇيغۇن بولۇشى كېرەك.

مەتلەئ ـــ چىقىش، كۇننىڭ چىقىشى، كۆچمە مەنىسى شېئىردا باشلانما؛ مەقتەئ ـــ تۇگەش، ئاخىرلىشىش؛ كۆچمە مەنىسى شېئىردا تۇگەنچە.

غەزەل قۇرۇلما جەھەتىدە مەتلەئدىن مەقتەئگىچە بېيتلىرى مەنەن ـــ مەنتىقى ئىزچىل ۋە بىرخىل قاپىيىلىك بولۇشى كېرەك. شۇنىڭدەك، نەۋائى

غەزەللىرىدە ئاخىرقى بېيىت (مەقتەئدىن ئالدىنقى بېيىت) كۆپىنچە لىرىك چېكىنىش سۆپىتىدە كېلىدۇ. قارىماققا، مۇناسىۋەتلىك بېيىتلار ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تەرزدە، قىستۇرما بولۇپ كېلىدۇ. بۇ — نەۋائى لىرىكىسىغا خاس بەدىئىي ئۇسۇللاردىن بىرى.

نەۋائىنىڭ كۆپچىلىك غەزەللىرى كومپوزىتسىيە جەھەتتە ئىزچىللىققا ئىگە. بىر غەزەلدە مەلۇم بىر تېمىنى ئاساس قىلغان ۋە شۇ تېمىنى ئەتراپلىق يورۇتۇپ بېرىشكە ئەھمىيەت بەرگەن. بىرىنچى بېيىتتا ئېيتىلغان پىكىر كېيىنكى بېيىتلاردا راۋاجلاندۇرۇلغان. يەنى، مەتلەئ بىلەن مەقتەئ ئارىلىقىدىكى بېيىتلار پۈتۈن غەزەلنىڭ ئىسپاتى ھېسابلىنىدىغان شەرھىدۇر. دېمەك، غەزەلنىڭ كومپوزىتسىيىسى مەزمۇن ۋە شائىرنىڭ مەقسىتىگە باغلىق بولغان؛ ئاندىن، ھەربىر بېيىت تەسۋىرىي بايان قائىدىسىگە مۇۋاپىق ئۆز ئاھاڭىغا — ئىنتۇناتسىيىگە ئىگە بولغان.

غەزەلدە ۋەقە شائىرنىڭ سۇبيېكتىپ كەيپىيات — كەچۈرمىشلىرى بىلەن يېشىلىدۇ. شۇڭا، غەزەلدە ئەسەرنىڭ باش قەھرىمانى شائىرنىڭ ئۆزىدۇر. بۇ لىرىك قەھرىمانغا باغلىق بولغان بەزە ھاياتىي ياكى خىيالىي ۋەقە ياكى كەچۈرمىشلەر بەزىدە نازۇك دېتاللار — ئىنچىكە ئېپىزوتلار، تەسۋىرىي پىرىيوملار بىلەن بىللە ئىپادىلەنگەن ۋە خاس پوئېتىك سىيۇژېت ۋۇجۇدقا كەلگەن. نەۋائى ئىجادىيىتىگە توغرا باھا بەرگەن ز. م. بابۇر ئەرۇز توغرىسىدىكى ئەسىرىدە: "باشتىن ئاياغ بۇ غەزەلدە بىر ھېكايەت مەنزۇم بولۇپتۇر" دەيدۇ.

دېمەك، نەۋائىنىڭ ھەربىر غەزىلى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل پۈتۈن ئەسەر ۋە ئۆزىگە خاس سىمانتىكىلىق قۇرۇلمىغا ئىگە.

نەۋائىنىڭ غەزەللىرىنى تەرىنى، تەۋسىپ، مەدھ، شەرھى ھال (ئىزھار) ۋە ھېكايەت (سيۇژېتلىق) تەسۋىرى دېگەن تىپلارغا بۆلۈش مۇمكىن.

غەزەلنىڭ تېپلىرى مەزكۇر ۋاستىلەرگە قاراپ بۆلۈنگەن. نەۋائى غەزەللىرىدە بۇ ۋاستىلەر ئايرىم-ئايرىم ھەم بىرلىكتە (ئارىلاش) قوللىنىلغان.

نەۋائى غەزەللىرىدىكى يەنە بىر مۇھىم خۇسۇسىيەت شۇكى، ئىندىۋىدۇئال-بىئوگرافىكلىق بولۇپ، بۇ نەۋائى ھاياتىنىڭ مەلۇم دەۋر شارائىتى ھەم كونكرېت ھادىسىگە ئالاقىدار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

تەئرىپ تېپىدىكى غەزەللەردە كۆپىنچە مەھبۇب-سۆيۈملۈكنىڭ ھۆسنى-جامالى، خۇلقى-تۇرقى مەلۇم ئوخشىتىشلار بىلەن تونۇشتۇرۇلغان. بۇ تېپتىكى غەزەللەر ۋەسپى (سۈپەتلەش) خاراكتېرىدىكى غەزەللەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، كىيىم-كېچەك ۋەسپى (مەلۇم بىرەر رەڭگە باغلىق ھالدا)، مەھبۇب-يار بىلەن ئالاقىدار بىرەر بۇيۇم (رومال-ياغلىق، ئىگىن-ئاياغ) ۋەسپى، يارنىڭ خەت-مەكتۇبى قاتارلىقلار. ھەممە پوئېتىك تەسۋىر ئەنە شۇ ۋاستىلەر بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، يارنىڭ چېھرىسى ھەققىدىكى تەئرىف («غ — س» دىن):

ئىككى غۇنچەڭ ئەرمەس، ئەي گۈلچىھرە، تەڭ،
ئاغزىڭ ئەسرۇ تارۇ كۆڭلۈڭ ئەسرۇ كەڭ.

ئاغزىڭغە تەگمەس ئۇزارىڭ بىرلە سۆز،
بولمادى خۇرشىد بىرلە زەررە تەڭ.

لالەنىڭ داغى بولۇر چۈن ئورتادا،
نېگە تۇشمىش ئارەزىڭ يانىدا مەڭ...

* * *

گۈلده يوق سەرۇ قەدى، سەرۇده يوق گۈل رۇخسارى،
سەرۇ گۈل رويۇم ئېرۇر ھۆسن تەرىقىده تۆكۈرۈ.....

*　　*　　*

ناز ئەتكى سەرۇۇ گۈلده، بەل ئىنسۇ جىنده يوقتۇر،
بۇ ھۆسنۇ بۇ لەتافەت، بۇ شەكلۇ شەمايىل.....

*　　*　　*

چەمەنده مۇنىسىم نە سەرۇ ئېرۇر، نە گۈل، نە سۇنبۇل ھەم،
ماڭا سەرۇ كېرەككىم، ساچى سۇنبۇلدۇر، يۈزى گۈل ھەم.

مەلۇم رەڭگە باغلىق ھالدىكى تەئرىپ («غ ـــ س» دىن):

قىلغالى خىلئەتىن ئول سەرۇى گۈل ئەندام قىزىل،
قىلدى قان تۆكمەك ئىلە دەھرنى گۈلفام قىزىل.
گۈل سېۋەرمەنكى بۇرەك ئەتگەلى خىلئەت ئول شوخ،
رەڭلەر ئىچرە بېرۇر كۆڭلۈمە ئارام قىزىل.

يارنىڭ ئىگىنى توغرىسىدىكى تەئرىپ («غ ـــ س» دىن)

كۆڭلەكىڭ بەرگى گۈلۇ ئۇستىده گۈل رەڭ بىلەك،
گۈل كېبى جىسمىڭ ئۇزە ئويلەكى، گۈلگۇن كۆڭلەك.

يارنىڭ ئىسمىنى يازماسلىقى توغرىسىدا («غ ـــ س» دىن):

گۈلى رەئنا كىبى كاغەز ئۈزە نامىڭنى يازمايمەن،
سارىغ ئەردى يۈزى خۇنابى ئەشكىم بىرلە قان بولمىش.

تەۋسىپ تېپىدىكى غەزەللەردە، ئىنسانىي گۈزەل سۈپەتلەر، تەبىئەت مەنزىرىلىرى، ئاشقىنىڭ ۋۇجۇدىنى كۆيدۈرۈپ تۇرغان "ئىشق ئاتەشكەدەسى شەرارىلەرى" (ئىشق ئاتەشخانىسىنىڭ ئۇچقۇنلىرى) ئوبيېكت قىلىنغان.

يارنىڭ ياخشىلىقى توغرىسىدا تەۋسىپ («غ ـــ س» دىن):

ئەي مېنىڭ جانىم ئالىپ ياخشىلىغىڭ،
بەربان جان يەنە ياخشى قىلغىڭ...

ھۆسنىدىن مېھر غەرەزدۇر، ئەي ئىشق،
بۇ مەسەلدۇر "سىلىغىڭدىن ئىلىغىڭ".

ئىشقىنىڭ بىقىياسلىقى توغرىسىدا تەۋسىپ (غ ـــ س» دىن):

گۈلخان ئارا ئاستىدا كۈل، ئۇريان باشىدا ئىشق ئوتى،
بۇ نەۋئى تەختۇ تاج ئىلە سەنسەن نەۋائى پادىشاھ.

تەبىئەت ھادىسىلىرىنى تەتبىقلاش يولى بىلەن يار-مەھبۇبنى سۈپەتلەش توغرىسىدا («ف ـــ ك» دىن):

باغدا گۈلگۈن ئەيلەمىش رەۋشەن ئۇزاردىك باغىنى،
ئويلەكسەم، ساچقاي سەبا سۇ ئۈزرەگۈل يافراغىنى.

گۈل تولا ساندۇق دەر ھەريان تېمۇر گۈلمىخ ئىلە،
كۆرگەن ئەل ئىشقىدىك تولا كۆكسۈمدە ھەريان داغىنى.

نە ئەجەب گۈلگۈن بۇلۇت بولسا يۇ ئاندىن ياغسا قان،
چۈن سوۋۇرسا يەل شەھىد ئەتكەنلەردىك تۇفراغىنى.

خالىكۈلەئلىك قەتلىدىنكى، قىلدى تۇئمە زاغ،
لەئلگۈن ئەيلەپتۇرۇر مىنقار ئىلە تىرناغىنى.

زەنبەق ئاندا لالەگۈن پۇتكەي، شەجەرلەر سۇرۇخ بىد،
ھەر چەمەنگە بەرسە سۇ قانلىغ سىرىشكىم ياغىنى.

زايې ئولدى، ئەي كۆكۈل، غەفلەتدىن ئەبيامى شەباب،
بارى ئەتمە فەنت ئىسياندىن ئىنايەت چاغىنى.

كۆر نەۋائى شۆئلەيۇ ئاھيۇ ئەمگەكلىك تەنىن،
كۆرمەگەن يولساڭ بەلا بەرقىيۇ مىھنەت تاغىنى.

مەدھ تېپىدىكى غەزەللەردە ئويېيكتىنىڭ بارچە زاھىرىي ۋە باتىنىي (تاشقى ۋە ئىچكى) پەزىلەتلىرى ماختالغان.

يار-مەھبۇبىنىڭ تېپىلغۇسىز چىن گۈزىلى ئىكەنلىكى، ۋەسىل ۋەدە

قىلغانلىقى ۋە سۆزىنىڭ شېرىنلىكى توغرىسىدا مەدھىيە («ب ـــ ۋ» دىن):

سېنىڭدەك بوتە يوقدۇر چىن ئارا،
بوتى چىن سېنىڭ بەندەڭ ئايىن ئارا.

مەگەر ئابىھەيۋانغا كىرىش مەسىھ،
كەلامىڭ لەبى لەئلى شىرىن ئارا.

گۈلەندامىلار ئىچرە، ئەي گۈلئۈزار،
قىزىل گۈل كىبى سەن رەياھىن ئارا.

قەدىڭدەك دېسەم سەرۋنى، قىلما ئەيب،
ئەگەر تۇشمەدى راست تەخمىن ئارا.

فراق ئىچرەكىم ۋەدە قىلدىڭ ۋىسال،
ئەجەب لۇتف قىلدىڭ ئەيان كىن ئارا.

كۆڭۈلدە سەن ئولساڭ، تەفاۋۇت نەدۇر،
يولۇم بولسا گەر كۇفر، ئەگەردىن ئارا.

نەۋائى دۇنيا ئەيلەر ئول ھۆر ئۈچۈن،
مەلايىك، مەدەد ئەيلەڭ ئامىن ئارا.

شەرھى ھال ياكى ئىزھار تېپىدىكى غەزەللەردە ئىچكى دۇنيا توغرىدىن

توغرا مۇلاھىزە تەرزىدە شەرھلەنگەن. مۇنداق غەزەللەردە لىرىك قەھرىمان ئاساسەن ئۆزىنىڭ دەردمەنلىك قىياپىتىنى، ھال-ئەھۋالىنى تەبئىي ھادىسلەر ۋە نەرسىلەر ئارقىلىق ھەر تەرەپلىمە ئىپادىلىگەن. نەۋائىنىڭ بۇ تىپقا كىرىدىغان غەزەللىرى كۆپ، شۇلارغا ۋەكىل سۈپىتىدە «ف ـــ ك» دىن مۇنۇ غەزەلنى مىسال قىلدۇق:

ساربغ ئاغرىپ بولدۇم، ئەي ساقى، خەزانى ھەجر ئارا،
قانى ئەسفەر مەيكى، بار ھەر قەترەسى بىر قەھرەبا.

يۈزۈ جىسمىمدۇر ساربغ بەرگى قۇرۇغان شاخ ئۈزە،
شاخۇ بەرگىكىم، قۇرۇپ سارغايسا، كىم كۆرمىش دەۋا.

نە مەرۋىدۇر بۇكى، بىر گۈلرۇخ شەرارى ئىشقىدىن،
بولدى ساربغ لاله كۆزۈم ئاقىبۇ داغى قارا.

سۇد ئىمىش كۆز تۈشسە ئەسفەر جىنسى سەرى، ۋەھ، قەنى،
سەرۋىنازنىمكىم، ساربغ گۈل بەرگىدىن كىيمىش قەبا.

سارغاربپ قالمىش ھەۋادىس كاجىغە ھىجران كۈنى،
سىر ساربغ قۇشدەككى، كۈندۈز قالغاي ئول قۇشلار ئارا.

شام ئىلە سۇبھ ئەر ساربغ ئاغرىغ ئەمەسلەر، بەس نەدۇر،
تۇن ساچىن يايىپ، قۇياش يىرتىپ يۈزىن، تۇتماق ئازا.

دەردى تۇفراققا نىھان ئەتتى نەۋائى جىسمىنى،
تاپىبان بىر شۇشە ئالتۇن، دەفن قىلغاندەك گەدا.

بـۇلاردىـن باشقا، مۇھاكىمە-مۇلاھىزە تېپىدىكى غەزەللەرنىڭ باشقا غـەزەللـەردىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنداق غەزەللەردە، مەقسەت-پىكىر ئېنىق ۋە بۇ پىكىرگە ئالاقىدار بولغان شېئىرىي مەزمۇن گـەۋدىلىك بولىدۇ. مۇنداق غەزەللەردە تېماتىكا ۋە مۇئەممالىق (مەسىلە قـويۇش) جەھەتلىرىدىن شائىر ئۆز شەخسىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك ھالدا، زامـان-دەۋران ۋە دەۋر سۈرگۈچىلەر ئۈستىدىن شىكايەت، تەنقىد-تەقرىز قىلىنىدۇ.

يـارنـىڭ بـىپەرۋالىقى ۋە ئەھدى يالغانلىقى توغرىسىدا مۇھاكىمە مۇلاھىزە(«غ ـــ س» دىن):

ساڭا ئىش جەۋلان قىلىپ مەيداندا چەۋگان ئويناماق،
ماڭا ئاللىقدا باشىمنى گوي ئېتىپ جان ئويناماق.

باش ئاۋۇچلاپ ئەگمە قامەت بىرلە قالماڭ رەخشىدىن،
تا تىلەر چاپۇكسۇۋارىم كۆڭلى چەۋگان ئويناماق.

كۆز قاراسىن ئويناتۇر ھەرلەھزە ئول مەردۇمنى كۆر،
ھىندۇيىدەككىم ئېرۇر ئايىنى قالقان ئويناماق.

ئويناي-ئويناي ئەيلەدىڭ كۇفرئىلە دىنىمنى بەدەل،
ئاللاھ-ئاللاھ، بۇمۇدۇر، ئەي نا مۇسۇلمان ئويناماق.

جەۋر تاشسن ئول پەرى ئويناپ ئاتاي دەر ئەل ساری،
ۋەھكى، بۇ دېۋانەغە يەتكەچ نە ئىمكان ئويناماق.

ھەر سەرى ئەشكىم يۇگۇرمەك نە ئەجەبكىم، ئەيب ئەمەس،
تىيرە ئۆيدىن چىققاچ-وق ياشلارغا ھەريان ئويناماق.

چەرخ ئويۇن بىرلە ئالۇردىن نەقدىن ئەلدىن، ۋاقىق ئول،
بۇ مۇشەئبىد بىرلە بولماس ئەھلى ئىرفان ئويناماق.

ۋەئدە كۆپ قىلدىك نەۋائىغە ۋە لېكىن ئويىنابان،
مۇنچە بولغاي ئەل بىلە، ئەي ئەھدى يالغان، ئويناماق.

ھۆكۈمرانلارنىڭ كۆڭلى پەرىشانلار بىلەن كارى بولماسلىقى، زورلارنىڭ زارلارغا ئېتىبارسىز قارايدىغانلىقى، بىدەردلەرنىڭ دەردمەنلەرنى چۈشەنمەسلىكى توغرىسىدا شىكايەت («ق ــ ك» دىن):

شاھنىڭ مۇڭلۇق مۇشەۋۋەشلەر بىلە نە نسبەتى،
كامرانلارغا بەلاكەشلەرگە قايدىن ئۇلفەتى.

ئولكى قەھر ئەتسە، قىلىچدىن دەما-دەم قان تامار،
باغرىدىن قان تامغۇچىلار بىرلە نەجنسىيەتى.

ۋەسل نۇشى بىرلە جان تاپقانغا، ۋەھ، ئاندىن نەغەم
كىم، تولادۇر زەھرى قاتىل بىرلە جامى فۇرقەتى.

دەھر قىلغاندىن يالاڭ باشىنى تەڭ تۇفراغ ئىلە،
نەخەبەر ئولكىم، يېتەر گەردۇنغە تاجى رىفئەتى.

مور ئاياغ ئاستىدا ئۆلگەندىن قاچان تاپقاي ۋۇقۇف،
ئارسلانكىم، كۆككە چىرماشغاي گىرەۋى شەۋكەتى.

بىر كېچە تاڭ ئاتقۇچە ھىجران ئوتىغا كۆيمەگەن،
قايدا بىلسۇنكىم، نەدۇر مەجرۇھ كۆڭلۇم ھالەتى.

قوي بۇ سۆزلەرنىيۇ بول ھالىمدىن ئاگاھ، ئەي رەفىق
كىم، بۇ ئاقشام ئەسرۇ سەئىب ئولمىش فىراقىم شىددەتى.

ئەي كۆڭۇل، ئىشق ئىچرە يوق شاھۇ گەداغا ئىمتىياز،
ئوت ئارا تەگدۇر قۇرۇق يا ئۆل يىغاچنىڭ ھىرقەتى.

ئىشق جامىن، ئەي نەۋائى، تەۋبە قىلماق سەئىب ئىبرۇر،
خاسسەكىم، يوق زۇھدۇ تەقۋا بىرلە كۆڭلۇم رىغبەتى.

باج-خىراج قويۇشنىلا بىلمىغان ھۆكۈمرانلارنى ئادالەتكە، ساخاۋەتكە ئۇندەش توغرىسىدىكى تەقرىز:

ئەي جەھان مۇلكى خىراجى ساڭا بىر گەۋھەرتاج،
مۇلۇكلەر شاھى قويۇپدۇركى ماڭا باج-خىراج.

تۇزۇبان ئەدل مۇلكىنى كۆڭۈلنى ئاباد ئەتتىڭ،
مۇلۇك مەئمۇرى بولۇر ئەدلىغە شاھ بەرسە رەۋاج.

جۇملىدىن، نەۋائى غەزەللىرىدە، ئەلنى بۇلاپ-تالاپ زۇلۇم سالىدىغان ھۆكۈمرانىنى تويماس ئەجدىھاغا ئوخشتىپ تەنقىدلەيدۇ:

جەھان گەنجىگە شاھ ئېرۇر ئەجدىھا
كى، ئوتلار ساچار قەھر ھەڭگامىدە.

خەلقپەرۋەرلىك ۋە ئەلگە جاپا قىلماسلىق، ئەل مەنپەئەتىنى ئۆز مەنپەئەتىدىن ئۈستۈن قويۇش، خۇشامەت قىلماسلىق توغرىسىدىمۇ نەۋائى نۇرغۇن غەزەللەر يازغان. مەسىلەن:

كىمكى مەخلۇق خىزمەتىگە كەمەر
چۈست ئېتەر، ياخشىراق ئوشالسا بەلى.

قول قوۋۇشتۇرغۇنچە، بۇ ئەۋلا
كى چىقسا ئىلكى، سىنسا بېلى.

چۇ خۇشامەد دېمەكنى باشلاسا، كاش
كىم، تۈتۈلسا دەمى، كېسىلسە تىلى.

نەۋائى غەزەللىرىدە ئەلگە جاپا قىلغۇچىلاردىن پەريات چېكىپ، قاتتىق شكايەت قىلىدۇ. بىر غەزىلىدە مۇنداق يازغان:

يۇز جەفا قىلسا ماڭا، بىر قەتلە فەريات ئەيلەبان،
ئەلگە قىلسا بىر جەفا، يۇز قەتلە فەريات ئەيلەرەم.

مۇھاكىمە-مۇلاھىزە تېپىدىكى غەزەللەرنىڭ تېماتىكىلىق دائىرىسى ۋە تەسۋىرىي يوللىرى كەڭرى ۋە كۆپ بولۇپ، بۇلاردىن بىرمۇنچىسى ئۇيغۇت-نەسىھەت مەزمۇنىدا يېزىلغان. بۇنداق غەزەللەردە شائىر ئۆزىنىڭ، ئۆزگىنىڭ، ئەلگە، ئۆزىنىڭ ئىشق دەردىگە مۇپتىلا بولغانلارغا ۋە دوراملارغا نەسىھەت قىلىدۇ.

نەۋائى جامالىغا قاراپ دوست تۇتماسلىق توغرىسىدا ئۆزگىگە ۋە ئۆز ئۆزىگە نەسىھەت قىلىپ يازغان غەزەللىرىنىڭ بىرىدە مۇنداق دەيدۇ:

دوست بولماس گەر جەمال ئەھلىگە جان قىلساڭ فىدا،
دۇشمەنى جاندۇر ئەگەر جانۇ جەھان قىلساڭ فىدا.

خەستە جانىڭغا بەلايى جاۋداندۇر قاتىلى
كىم، تەمەننا سىغە ئۆمرى جاۋدان قىلساڭ فىدا...

ئەي نەۋائى، كاش يۇز جانىڭ بولۇپ، جانانەدىن
ئىستەمەي بىر ۋەسل، بارىن رايگان قىلساڭ فىدا.
(«ف ـــ ك»)

ياشلار بىلەن قېرىلارنىڭ مۇناسىۋىتى، ياشلىق ۋاقتىنى قەدىرلەش، قېرىغاندا ياشلارنى دوراماسلىق توغرىسىدا:

يىگىتلىگىدە قېرىلارغا قىلمادىڭ خىزمەت،

قەرىلىغىڭدا يىگىتلەرگە بەرمەگىل زەخمەت.

قەرىلىق ئىستەر ئېسەڭ، قەرىلارنى ھۆرمەت تۇت،
قەرىدىڭ ئەرسە، يىگىتلەردىن ئىستەمە سۆھبەت.

قەرى قىزارسا ئىچىپ بادە باردۇر ئانداقكىم،
يۇزىگە غازە بىلە زال ئىستەگەي ھۆمرەت.

قۇرۇق يىغاچقا ئېرۇر باغلاماق شۇ كۈفەيۇ بەرگ،
قەرىكى ئىستەسە كىيمەك قىزىل، ياشىل خىلئەت.

چۇ مۇشكىن ئەيلەدى كافۇر كۈلگەي ئاقۇ قارا،
ئەگەر تىلەر ئېسە كافۇرۇ مۇشك ئىلە زىينەت.

قەرىغا تەۋبەيۇتائەت كېرەك شىئار ئولسا،
ئۆزىن يىگىت ياساسا، ئەيلەر ئۆزىگە تۆھمەت.

يىگىتلىگىڭدە ئەگەر تائەت ئەيلەسەڭ سەن، سەن
قەرىدىڭ ئەرسە، نە قىلغۇڭكى، قىلماغۇڭ تائەت.

سەئادەت ئەھلى ئىدى، ئول يىگىتكى، ئەيلەمەدى
يۇزىنى دۇد بىلە تىيرە شۆئلەئى شەھۇەت.

قەرىغا شەھۇەت ئەگەر بەرسە خارىش، ئانداقدۇر

كى، كۆرگۈزۈر قەبرىغان خىز ھەققەتى شەنئەت.

ئۆزۈڭنى مۇغبەچەيۇ پىرى دەير جانىبى چەك،
تىلەر ئېسەك قېرى ياخۇد يىگىت بىلە ئۇلفەت.

نەۋائى ئەيلەدى ئۆمرى فەساد بىرلەن سەرف،
ئەگەر چى بەردى ئۆزىگە سەلاھ ئىلە شۆھرەت.
(«ف ـــ ك»)

بۇنىڭ ئەكسىچە قەبرىلارنى دوراپ يىگىتلەرمۇ مۇكچىيىۋالىدىغانلىقىنى، گادايلار موھتاجلىق يۈكىدىن ھاسا تۈتۈپ مۇكچەيگەنلىكىنى تەنقىدىي تەرىپ بىلەن ئىپادىلىگەن غەزەللىرىمۇ بار.

نەۋائى كۆپلىگەن غەزەللىرىدە، سوپىلىق تونىغا ئورىنىۋېلىپ، ئەلنى خۇراپاتلىققا باشلاپ، ئۆزى ناشايان ئىشلارنى قىلىدىغان رىياكار ئىشان-شەيخلەرنى ئۆتكۈر ساتىرا تىغى بىلەن جازالىغان. نەۋائى مۇنداق ئىشان-شەيخلەرنى لەئىنەتى شەيتان ۋە ئۇلارغا مۇرىد بولغانلارنى ئىنسان قىلىپىدىن چىققان ياۋايىلار دەپ ئاتىغان. مۇنداق ئادەملەرنىڭ ئوقۇغان "مەئرىفەت" (ۋەز-نەسىھەت) لىرىنى جاھالەت ئەفسۇنلىرى دەپ قارىلىغان. مەسىلەن:

ئول شەيخكى، مىنبەر ئۈزە ئەفسۇنگە بېرۇر تۆل،
شەيتاندۇر ئۆزى، مەجلىسىنىڭ ئەھلى سۈرۈك غۇل.

غەفلەتىدىن ئەگەر ۋەز ئىلە ئويغاتسىلەر ئەلنى،

ئول ئەيلەر ئۇيۇتماق ئۈچۈن ئەفسانەغە مەشغۇل.

باشتىن ئاياغ مىنبەرنىڭ پايەسى دەستان،
ھەم ئۆزى-يۇ ھەم مەنپەئەتى جاھىلۇ مەجھۇل.

كۆرمەي خىرەد ئەسبابىدا بىر فەردنى ئاقىل،
تاپماي كىشى ئەفسۇنىدە بىر نۇكتەنى مەنقۇل.

ھەر نېكى ھەدىس ئاتى قويۇپ، بارچەسى مەۋزۇئ،
نەقلىكى مەشايىخدىن ئېتىپ، بارىسى مەجھۇل.

يۈز پارە قىلىپ، مىنبەرى ئوت ياققالى ئەۋلا،
بۇ شەرت ئىلەكىم، بولسا ئۆزى قاتىلۇ مەقتۇل.

ئىبلىس سەفەت ئەل ساري مەيل ئەتمە، نەۋائى،
تا بولماغاسەن زەر قۇ رىيا قەيدىدە مەئلۇل.
(«ف ـــ ك»)

نەۋائى غەزەللىرىدە بىرەر ئەمەلىي ياكى خىيالىي ۋەقەلەرنى تەسۋىرلەش يولى بىلەن ئۆزىنى ئاۋۇتۇپ، مەقسىتىگە يەتكەندەك بولۇش ئۈچۈن بىرەر سىيۇژىتنى توقۇپ چىقىپ، ئۆزىنى ئىپادىلىگەن. مەسىلەن:

بىر كىچىك ياشلىق نىگارى تاپمىشىم نازۇككىنە،
سەكرەتۇردە تەۋسەنىن مەيدان ئارا چابۇككىنە.

گاھ ۋەفا، گەھ نازۇگەي ئەفسۇن بىلە ئۆزگىنەسىن،
كۆر گۈزۈپ ھەرلەھزە دىلبەرلىغدە بىر تۇرلۇككىنە.

جەۋر ئىلە تەھدىدى بېدىللەرغە بارى چىنغىنە،
مېھر ئىلە ھەر ۋەئدەكىم، قىلدى بارى ئۆتۈرۈككىنە.

ئاسرۇ يالغان ۋەئدەسىدىن كۆيمىش ئەردى جانغىنەم،
ئاڭدىبان بىر كېچە تۇشتى ئىلكىمە ئۇسرۈككىنە.

ئىستەدىم ھويىنىن قۇچۇپ، يۇزگىنەسىدىن ئۆپكەمەن،
ئىزتىراپ ئەيلەپ تالاشتى، بار ئېمىش كۇچلۇككىنە.

يۇز ئۆيەرگە قويمادى، ئىلكىن دېدىم بارى ئۆپەي،
تاشلابان يۇمرۇققىنە، قىلدى كۆزۈمنى كۆككىنە.

ھەرنە دېدىڭ بار ئىدى يالغانغىنە باشتىن ئاياغ،
ئەي تەۋائى، مۇنچە يالغان دېگۈچە بول شۇككىنە.
(«ف ـــ ك»)

رۇبائىي

نەۋائىنىڭ لىرىكىلىق ئىجادىيىتىدە، غەزەلدىن قالسلا، رۇبائىي مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. نەۋائىنىڭ زامانداشى، تارىخچى خاندەمىر «مەكارىمۇل

ئـەخـلاق» دېـگەن ئەسىردە: "كۆرۈنۈشچە، ئول ھەزرەتدىن ئىلگىرى ھېچكىم تۈركىي تىلدا رۇبائىي ئايتماغان، ھەر تۆرت مىسرائى قافىيەداش ۋە رەدىفداش بولغىنىغا نېمە يەتسۇن" دەپ يازغان.

رۇبـائـــي تـوغرىسىدا نەۋائى ئۆزى «مىزانۇل ئەۋزان»دا مۇنداق چۈشەندۈرگەن:

"رۇبائىي ۋەزنىكىم، ئانى دۇبەيت (ئىككى بەيت) ۋە تەرانە ھەم دەرلەر. ھـەزەج بـەھـرىنىڭ ئەھرەم ۋە ئەھرەبىدىن ئىستىخراج (تاللاپ-ھاسىل) قىلىپدۇرلەر ۋە ئول ۋەزنىدۇر ئەسرۇ خۇش ئايەندە (يېقىملىق) ۋە نەزمدۇر بەغايەت رەبايەند (جەلپ قىلارلىق) شېئىر ئەۋزانىدىن ئۇشبۇ ۋەزندۇركىم، نەزم ئۇستادلەرى ئاڭا ھەددى مۇئەييەن (تەيىن) قىلىپدۇرلەر ۋە غايەت لـەتافەتىدىن ئىككى بەيتكە ئېختىسار قىلىپتۇرلەر (ئىخچاملاپتۇ) ۋە ئول يىگىرمە تۆرت نەۋئ كېلىپتۇر ۋە مەجمۇئى ئىككى قىسمغا مۇختەسەردۇر.

بـــرى ئـولكى، ئەۋۋەلقى جۇزۋى (بۆلۈكى) مەفئۇلۇن بولغايكى، ھەزەجنىڭ بىر جۇزۋىنى ھەرم قىلىپدۇرلەر ۋە ئانى ئەھرەم دەرلەر ۋە بۇ ئون ئىككى نەۋئ كېلۇر.

يەنە بىرى ئولكى، ئەۋۋەلقى جۇزۋى مەفئۇلۇ بولغايكى، ھەزەجنىڭ بىر جۇزۋىن ھەرب قىلىپدۇرلەر ۋە ئانى ئەھرەب دەرلەر. بۇ ھەم ئون ئىككى نەۋئ كېلۇر."

نـەۋائىنىڭ چۈشەندۈرىشچە، رۇبائىي ھەزەج بەھرىنىڭ ئەھرەم ۋە ئەھرەب تۈرلىرىدە يېزىلىدۇ. ئەھرەم تۈرىنىڭ تەپئىلى "مەفائىلۇن" بىلەن، ئەھرەب تۈرىنىڭ تەپئىلى "مەفائىلۇ" بىلەن باشلىنىدۇ. ئىككى بېيىتنىڭ تەپائىللىرى ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچى بېيىت:

مەفئۇلۇن مەفئۇلۇن مەفئۇلۇ فەئۇل،
مەفئۇلۇن مەفئۇلۇ مەفائىلۇ فەئۇل.

ئىككىنچى بېيىت:

مەفئۇلۇن مەفئۇلۇن مەفئۇلۇ فەئۇل،
مەفئۇلۇن فائىلۇن مەفائىلۇ فەئۇل.

دېمەك، بىرىنچى بېيىتنىڭ ئىككىنچى مىسراسى بىلەن ئىككىنچى بېيىتنىڭ ئىككىنچى مىسراسى تەپائىلدا قىسمەن پەرقلەنگەن.

خۇددى شۇ بەھرىنىڭ ئىككىنچى بىر تۈرىدە، ئۇلارنىڭ تەپائىللىرى مۇنداق كۆرسىتىلگەن:

I مەفئۇلۇن مەفئۇلۇن مەفئۇلۇن فائ
مەفئۇلۇن مەفئۇلۇ مەفائىلۇن فائ

II مەفئۇلۇن مەفئۇلۇ مەفائىلۇ فەئۇل
مەفئۇلۇن فائىلۇن مەفائىلۇن فائ

شۇ بەھرىنىڭ ئۈچىنچى بىر تۈرى:

I مەفئۇلۇن مەفئۇلۇن مەفئۇلۇن فائ
مەفئۇلۇن مەفئۇلۇ مەفائىلۇن فائ

Ⅱ مەفئۇلۇن فەئۇلۇن مەفائىلۇ فەئۇل
مەفئۇلۇن فائىلۇن مەفائىلۇن فاۋ

نەۋائى رۇبائىسىنىڭ ھەزەجى ئەھرەب بەھرىمۇ ئون ئىككى تۈر بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، ھەر تۈرىنىڭ تەپئىللىرى پەرقلىق بولىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن:

Ⅰ مەفئۇلۇ مەفائىلۇن مەفئۇلۇن فاۋ
مەفئۇلۇ مەفائىلۇ مەفائىلۇن فاۋ

Ⅱ مەفئۇلۇ مەفائىلۇن مەفئۇلۇ فەئۇل
مەفئۇلۇ مەفائىلۇن مەفائىلۇن فاۋ

رۇبائىنىڭ باشقا ۋەزن تۈرلىرى توغرىسىدا نەۋائى مۇنداق دېگەن:
”ھەزەج بەھرىدە ئەھرەب زىھافەتىدە ئۆتكەن يەنە ئۈچ رۇبائىيىكىم، ھەر مىسرا ئۆزگە ۋەزنىدە ئەردىكى، بۇ ھەم ئون ئىككى ۋەزن بولۇر.“
زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر «مۇختەسەر» ناملىق ئەسىرىدە، نەۋائىنىڭ رۇبائىي ۋەزنلىرى توغرىسىدا تەھقىقلەپ مۇنداق دەپ يازغان:
”مىر ئەلىشىر نەۋائى داغى ئون ئىككى ئەھرەم ۋەزنىغە ئۈچ رۇبائىي ۋە ئون ئىككى ئەھرەب ۋەزنىغە ئۈچ رۇبائىي ئايتىپتۇر:

ئەھرەم ۋەزنىدىكى رۇبائىيلىرى

ياردىب نەئافەتدۇر ئول ھۆسنۇ جەمال

كىم، يوقتۇر يار ئىلە جەھان ئۇزرە مىسال.
مىڭ قەتلە شۇكرىن دېسەم ئول ئاز ئېرۇر،
گەر بولسا بىر زەمان ماڭا كامى ۋىسال.

ئەي سەنسىز ئۆمرۈمدىن ئاسايىش يوق،
كۆز ئىستەركىم، كۆرسە جەمالىڭنى توق.
كەلگىنكىم بىر قەترە ئۇزارىڭنى كۆرەي
كىم، ھەجرىڭ كۆپ ئەردى بۇ كۆكسۈمگە ئوق.

ئەي مەھۋەش ئۆتكەي بۇ سەركەشلىك ھەم،
رەھم ئەيلەپ بۇ قۇلغا جەفانى قىل كەم.
تا تەڭرى ئاسراغاي خەلايىققە سېنى،
ئەيلەرمەن يۈز دۇئا سېنىڭ سەرى دەم.

ئەھرەب ۋەزىنىڭ رۇبائىيلىرى

ئەي سەندىن ئولۇپ باغرىم ھەم كۆكسۈم داغ،
كۆڭلۈم ئوتۇ ئول ئوتقا تۆكۈپ ئەشكىم ياغ.
تەڭ ئولسا غەمىڭ ئىچرە جانىڭغا فىدا،
جان كۆيسە مۇھەببىتىڭدە سەن بولغىل ساغ.

بىر لەھزە كۆڭۈل سەنسىز ھالىن بىلمەس،
جەۋرۈڭنى كۆڭۈلگە ئەي پەرىۋەش قىل بەس.
ھەجرىڭدە فىغانىمغا ئۇلۇس نالە قىلۇر،

قىل ھالىمە رەھىم كىم ئېرۇرمەن بېكەس.

ئەي شوخ، بىزىڭ سەرى بىر ئەيلە نەزەر
كىم، ئاھۇفغان ئوتى چېكەر كۆككە شەرەر.
يا ۋەسل ئىلە كۆڭلۈمگە قەرىن ئەيلە مۇراد،
يا قەتل ئىلە قويما بۇ ھەياتىمغا ئەسەر."

دېمەك، نەۋائىنىڭ تەبرىچە، رۇبائىي شەكلىدە قاپىيىلەنگەن ھەرقانداق تۆتلۈك رۇبائىي بولىۋەرمەيدۇ. رۇبائىيدا بىر پۈتۈن مەزمۇن، مەخسۇس ۋەزن بولۇشى كېرەك.

غەزەل بىلەن رۇبائىينىڭ ۋەزن جەھەتتىدىن پەرقى بار. غەزەل ئەگەر ھەزەج بەھرىنىڭ تولۇق (يەنى ھەزەجى مۇسەممەنى سالىمۇ ئەركان) تۈرىدە يېزىلسا، ئۇنىڭ زىھافەت تەپائىلى تۆت مەفائىلۇن بىلەن كېلىدۇ ۋە بۇ بىر غەزەلدە مەتلەئىدىن مەقتەئىغىچە ئىزچىللاشتىدۇ؛ ئەگەر ھەزەج مۇسەممەنى ئەھرەبدە يېزىلغان بولسا، ئۇنىڭ زىھافەت تەپائىلى "مەفئۇلۇ مەفائىلۇن مەفئۇلۇ مەفائىلۇن" بولىدۇ-دە، بىر غەزەل باشتىن ئاياغقىچە مۇشۇنداق يېزىلىدۇ.

رۇبائىينىڭ تېمىسى بولىدۇ. نەۋائىنىڭ ئىجتىمائىي ئەخلاقىي مەسىلىلەر توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرى رۇبائىيلىرىدىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. يەنى نەۋائىنىڭ ئۆز زامانىدىكى رېئال ھايات توغرىسىدىكى ئەقلىي چۈشەنچىلىرىدىن شەكىللەنگەن غايىسى — ئادالەت ئۇنىڭ رۇبائىيلىرىدىمۇ ئېنىق ئىپادىلەنگەن. نەۋائى ئادالەت بولسىلا ئەل ئىشى ئوڭۇشلىدۇ، ئەل ئەمن بولىدۇ دەپ قارىغان.

ئەدل ئەيلەكى، ئول خەلق ھەياتى بولمىش،
خۇش ئول كىشكىم، ئەدل سىفاتى بولمىش؛
ھەم مۇلك بىلە ئەدل جىھاتى بولمىش،
ھەم ئەدل بىلە مۇلك سەباتى بولمىش.

مەيلى ھۆكۈمدار ياكى زەردار ۋە نامرات بولسۇن، ئۇ ساخاۋەتلىك بولۇشى، قانائەتچان بولۇشى، ۋەدىگە ۋاپا قىلىشى كېرەكلىكىنى تەكىتلىگەن. نەۋائى مۇنداق يازغان:

كىم ئىستەسە سەلتەنەت سەخادۇر ئاڭا شەرت،
ھەر ۋەئدەكى ئەيلەسە ۋەفادۇر ئاڭا شەرت.
كىم فەقر تەلەپ قىلسا فەنادۇر ئاڭا شەرت،
ئالىڭغا نېكىم كەلسە رىزادۇر ئاڭا شەرت.

نەۋائى رۇبائىيلىرىدا، يەنە كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا ھەمكار ۋە ھەمدەم، كۆڭچىلىك بىلەن ھەمنەپەس بولۇشىنى، كۆڭچىلىكنىڭ نەپرىتىگە ئۇچرىماسلىقنى تەرغىپ قىلغان. مەسىلەن:

ئەل قاچسا بىراۋدىن ئەل يامانى بىل ئانى،
ئەھۋالدا ئىدبار نىشانى بىل ئانى.
فېئىل ئىچرە ئۇلۇس بەلايى جانى بىل ئانى،
ئادەم ئېلىنىڭ يامانى-يامانى بىل ئانى.

نەۋائى تۆۋەندىكى رۇبائىيسىدا، جاھىللىق ۋە ھەسەدخورلۇقنىڭ بەك

ياماڭ ئىللەت ئىكەنلىكىنى، جاھىلنىڭ جاھىللىقىغا ھەسەد قوشۇلىدىغان بولسا، ئەلنىڭ كۆزى ھېنىڭكىدىن نۇرلۇق بولۇپ كېتەمدۇ دەپ، ئەلنىڭ كۆزىنى ئويماقچى بولىدىغانلىقى ۋە ئاخىر ئۆزىنىڭمۇ كۆزىنى ئويىدىغانلىقىنى تەسۋىرلىگەن:

جاھىلكى ھەسەد بولغاي ئانىڭ جەھلىگە زەم،
نۇر ئەل كۆزىدىن ئاڭلاسا ئۆز كۆزىدىن كەم.
كۆزلەرىن ئويۇشماقغا چېكىپ تىغى ستەم،
ئەل كۆزىنى ھەم ئويغاي، ئۆز كۆزىنى ھەم.

ئەۋائىي بىرمۇنچە رۇبائىيلىرىدا يار-مەھبۇبىنى ۋە خىسلەتلىك كىشىلەرنى ئۆمۈرنىڭ قىممىتىنى بىلىشكە ۋە ئەھمىيەتلىك ياشاشقا دەۋەت قىلغان. جۈملىدىن مۇنۇ رۇبائىيىسىدا، پەلەككە يارىنىڭ ئۆمۈر قۇياشىنى پاتۇرماسلىقىنى، جاننىڭ تولۇن ئېيىنى كەمتۈك قىلماسلىقىنى، يارنىڭ ئاي بىلەن كۈندەك كېچە-كۈندۈز يارقىن بولۇپ، جاھان ئەھلىگە نۇر چاچقۇچى سۈپىتىدە سۆيۈملۈك كۆرۈنۈشىنى ئىلتىجا قىلغان:

ئۆمرۈڭ قۇياشىغا بەرمەسۇن چەرخ زەۋال،
جانىڭ قەمەرىنى قىلماسۇن دەۋر ھىلال؛
تۇن-كۈن بولغىل مەھرەۋەشۇ مېھرسال،
دەھر ئەھلىگە نۇر بەخشۇ فەرخۇندە جەمال.

نەۋائىنىڭ رۇبائىيلىرىدا، مۇھىم ھاياتىي مەسىلىلەر، جۈملىدىن ئۆز ھاياتىنىڭ مەلۇم مەزگىللىرىگە دائىر ۋەقەلەر ۋە بۇ خۇسۇستىكى ئۆزىنىڭ

پىكىر-قاراشلىرى رەڭگارەڭ شېئىرلىرى پىرىيوملار، تەسۋىرلىرى ۋاستىلەر بىلەن بايان قىلىنغان.

نەۋائىي رۇبائىيلىرىنىڭ خاس خۇسۇسىيىتى شۇكى، كۆپلىگەن رۇبائىيلار تۆت مىسرالىق قاپىيىداش ۋە رەدىغلىق قىلىپ ييزىلغان.

نەۋائىي رۇبائىيلىرى پىكىر-غايىنى ئىپادىلەش جەھەتتە يەنە بىر خۇسۇسىيەتكە ئىگە، يەنى بەزى رۇبائىيلىرىدا، ئالدىنقى مىسرالاردا پىكىر بايان قىلىنسا، كېيىنكى بېيىتتا يا كى ئاخىرقى مىسرادا يەكۈن سۆزلەنگەن؛ بەزىلىرىدە بولسا بۇنىڭ ئەكسىچە. مەسىلەن:

غۇربەتتە غەرىب شادمان بولماس ئىمىش،
ئەل ئاڭا رەفىقۇ مېھرىبان بولماس ئىمىش.
ئالتۇن قەپەس ئىچى-تاشى گۈل بولسا،
بۇلبۇلغا تىكەندەك ئەشيان بولماس ئىمىش.

بۇ رۇبائىيدا، ئاۋۋالقى مىسرادا پىكىر (يەكۈن) بايان قىلىنىپ، كېيىنكى مىسرالاردا تەمسىل ئۇسۇلى بىلەن شۇ پىكىر (يەكۈن) ئىسپاتلانغان. مەزكۇر رۇبائىيىنى نەۋائى ئېھتىمال يېگىتلىك دەۋرىدە يازغانلىقى مەلۇم، چۈنكى ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان مەزمۇننىڭ كېلىپ چىقىشى جەھەتتە تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش بارلىقى سېزىلىدۇ.

نەۋائىي رۇبائىيلىرىدىكى ئۇچىنچى بىر خۇسۇسىيەت شۇكى، تېماتىكا جەھەتتىن كەڭرى بولغانلىقى ئۈچۈن، قوللانغان سەنئەت يوللىرىمۇ ھەرخىل بولغان. ئىشق تېمىسىدىكى رۇبائىيلىرىدا، تەۋسىپ، تەئرىپ يوللىرىنى، شىكايەت ۋە ئۇگۈت-نەسىھەت مەزمۇنىدىكى رۇبائىيلىرىدا، بايان، شەرھىلەش ياكى مۇئەممە ئۇسۇلىنى قوللانغان. مەسىلەن:

جانىمدەكى جسم ئىكى دالىڭغا فىدا،
ئاندىن سوڭ ئەلىق تازا نىھالىڭغا فىدا؛
نۇن داغى ئەنبەرى ھىلالىڭغا فىدا،
قالغان ئىكى نۇقتە ئىكى خالىڭغا فىدا.

نەۋائىنىڭ بەزى رۇبائىيلىرىدا، تۆت مىسرا بىر-بىرىدىن مۇستەقىل كۆرۈنىدۇ-دە، كۆزلەنگەن ئوبيېكتنىڭ بىرقانچە تەرەپلىرى كۆرسىتىلىپ، بىر پۈتۈن پىكىر ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

گەر ئاشىق ئولساڭ مېھرۇ ۋەفا قىلما ھەۋەس،
دەرد ئىستەۋۇ دەردىغە دەۋا قىلما ھەۋەس.
ھىجران ۋىسال مۇتلەقا قىلما ھەۋەس،
دىلدارىڭدىن غەيرى رىزا قىلما ھەۋەس.

قىتئە

نەۋائىنىڭ قىتئەلىرى نۇقۇل ئىشق تېمىسىدىكى بايان خاراكتېرلىك بولماي، بەلكى ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى دىداكتىك خاراكتېرىدىكى قىتئەلەردۇر. نەۋائى ئۆزى ياشىغان مۇھىتتا پەيدا بولغان ئەقلىي چۈشەنچىلىرىنى پوئېتىكىلىق تەسۋىر بىلەن ئىخچام بايان قىلىشتا قىتئە ژانىرىنى ئىشلەتكەن.

نەۋائىنىڭ قىتئەلىرى كۆپىنچە ئىككى بېيىتتىن، گاھىدا پىكىر-مەزمۇن ئېھتىياجى بىلەن، ئۇچ ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق بېيىتتىن تەركىب تاپقان.

"قىسمەن"نىڭ سۆز مەنىسى "پارە" بولۇپ، غەزەل ياكى قەسىدىدىن پارچىلاپ ئېلىنغان ئىككى-ئۈچ ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق بەيىتتۇر. بۇنىڭدا، ئايرىم ئىنچىكە مەنىلەر يەنى روھىي كەچۈرمىلەر، پىكىر-مۇلاھىزىلەر ئىخچام ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ھەتتا بىر قىتئە بىر ھېكايىنىڭ مەزمۇنىنى ئاڭلىتىشىمۇ مۇمكىن.

نەۋائىي قىتئەلىرىنىڭ يەنە بىر بەلگىسى شۇكى، ھەربىر قىتئەگە ئايرىم ماۋزۇ قويۇلغان. شۇنىڭدەك، نەۋائىي قىتئەلىرىدە مۇكەممەل قاپىيە سىستېمىسى بار. نەۋائىنىڭ ھەرخىل ۋەزىندە يېزىلغان قىتئەلىرىدىن مىساللار:

ياماندىن يامانلىغنى قىلماسا ياخشىلىغچە بار
ۋە بىر ياخشىلىغ قىلسا ئون ياخشى قىلغچە

ھەر كىشىكىم تاپسا دەۋران ئىچرە جاھۇ ئېتىبار
كىم، ئانىڭ زاتىدا بېدادۇ ستەم بولغاي قىلىغ.

ياخشىلىغ گەر قىلماسا، بارى يامانلىغ قىلماسا
كىم، يامانلىغ قىلماسا، قىلغانچە باردۇر ياخشىلىغ.

نەزمىنىڭ بەيتلەرىن غەرىب مەنىلەر بىرلە غەرىبخانە
دەپتۇر يەئنى دارۇش-شىفاكى مۇجىبى شىفا بولغاي

نەزمىم ئىچرە غەرىب مەنىلەر،
غۇرەبا خەيلىدىن نىشانەدۇرۇر.

ئاندا ھەر بەيت نېچچە مەئنى ئىلە،
بەيت ئەمەسكىم غەزىبخانەدۇر.

(«ف ـــ ك»)

مەزلۇم ئاھى بەرقىدىن خەبەر بېرۇركىم، يەشىم بىلە دەفئ قىلماس بەلكى لۇتق سۈيى بىلەن ئۆچۈرمەگۈنچە دەفئ بولماس

ئەيكى، ئىستەرسەن چاقىن دەفئىغە يەشىم،
ئۆزگە تەگمەككە بېرىپ ئىمكانغا يول.

بىخەبەر مەزلۇم ئاھى بەرقىدىن
كىم، چاقىندىن داغى سوزانراقدۇر ئول.

تۇرفەراق بۇ كىم، ساڭا مەخسۇس ئېرۇر،
گەر ساڭا جانىڭ كېرەك، ئاگاھ بول.

مەنزۇرنىڭ ھۆسنى بەھارى ئالۇگۈلدىن سەپىدە قىلىپ شاپتالۇگۈلدىن گۈلگۈنە قىلغىنى

ئول بەھارى ھۆسنىنىڭ رۇخسارىنى دېھقانى سۈنئ،
ئەرغۇۋانى تون ئۈزە ئەيلەپدۇرۇر ئالۇگۈلى.
ھۆسنۇ رەئنالىق بىلەن دەستارى ئۈزرە سانچىبان،
ۋەھكى شاپتالۇ گۈلىدۇر يا ئېرۇر سالۇ گۈلى.

بارچه بىر سەردۇر، ئولكىم ئەيلابان قەددىمنى خەم،
ئەشكىم ئەتتى لەئل ئېرۇر دەكلەي ئۇزە دالۇ گۇلى.
(«ب ـــ ۋ»)

ساقينامە

كلاسسىك شېئىرىيەتتىكى مەسنەۋى شەكلىدە يېزىلىدىغان ۋە ھەربىر بەندى بىۋاستە ساقيغا مۇراجىئەت سۆيلىنىدىغان، ئاندىن شائىرنىڭ كەچۈرمىشلىرى تەسۋىرلىنىدىغان لىرىك ژانىر ـــ ساقينامەدۇر.

شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ تولىسى ساقينامىلىرىنى ھەزەج بەھرىدە يازغان. لېكىن نەۋائى ساقينامىنى رەمەل بەھرىدە، يەنى "رەمەلى مۇسەددەسى مەھبۇن" (فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلۇن) تۈرىدە يازغان.

ئادەتتە، شائىر ساقينامىنى ئۆزىنىڭ يېقىنلىرىنى (ئۆتكەن ۋە ھايات بولغان) خاتىرىلەش، شۇنىڭدەك "دەير" (دۇنيا)نىڭ بقارارلىقى، زامان ئەھلىنىڭ بۇۋاپالىقىدىن شىكايەت ئۇچۇن پېغىشلىغان.

نەۋائى ساقىينامىسىدە، ئۆزىنىڭ روھىي دۇنياسى، يەنى ئىجتىمائىي-سىياسىي مەسىلىلەر توغرىسىدىكى پىكىرلىرى، ھېس-تۇيغۇلىرى، ئەخلاقىي ۋە ئېستېتىك قاراشلىرى، ئۆزى مەلاقەتتە بولغان (شاھدىن تارتىپ پىر-ئۇستاز، ئەدەب-ئۇلەما ۋە ئۇلپەتلىرىگىچە بولغان ھەرخىل) شەخسلەرنىڭ ھايات پائالىيەتلىرىنى تەسۋىرلىگەن.

نەۋائىنىڭ «ف ـــ ك» دۇانىغا كىرگۈزۈلگەن بىر ساقينامىسى بار. بۇ 32 بەند (بەندلەرنىڭ بېيىت سانلىرى ئوخشاش ئەمەس، ھەر بەندنىڭ ھەجمى ئىپادىلىنىدىغان پىكىر-مەزمۇن ئېھتىياجىغا قاراپ بەلگىلەنگەن)،

جەمئىي 458 بېيتتىن ئىبارەت. ھەربىر بەندى ساقيغا مۇراجىئەت قىلىش بىلەن باشلانغان، ھەر بەندى قارىماققا، مەلۇم مەنىدە مۇستەقىل ئەسەردەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن روھىي مەزمۇنى ۋە ئۇسلۇبى جەھەتتىن بىر-بىرىگە باغلىنىپ، ھەممە بەندلەر بىرلىشىپ بىر پۈتۈن ئەسەرنى تەشكىل قىلغان. مەزمۇندىكى بەزى ئىپادىلەرگە قارىغاندا، بۇ «ساقىينامە» 1497-يىلىدىن ئىلگىرىرەك يېزىلغانلىقى مەلۇم. نەۋائىنىڭ «سەددى ئىسكەندەرى» داستانىدا ھەر بابنىڭ ئاخىرىدا، ساقى بىلەن مۇغەننى يانداش قىلىپ يېزىلغان ئىككىدىن بېيىت بار؛ «ھەيرەتۇل ئەبرار» داستانىدىمۇ ھەربىر ھەيرەت ۋە ماقالەتنىڭ ئاخىرىدا، «فەرھاد ۋە شىرىن» داستانىدا ھەر بابنىڭ ئاخىرىدا ۋە خاتىمىسىدە، «لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانىنىڭ بەزى بابلىرىدا، شۇنىڭدەك، بىرمۇنچە غەزەللىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياكى ئاخىرىدا ساقيغا مۇراجىئەت تەرزىدە يېزىلغان بېيىتلار بار.

نەۋائىنىڭ مەخسۇس «ساقىينامە» دەپ يازغان ئەسىرى مەزمۇن جەھەتتىن كەڭ بولۇپ، تۇرلۇك شەخسلەر بايان قىلىنغان؛ بۇنىڭدا مەلۇم كونكرېت شەخسلەر توغرىسىدىكى بايانلارمۇ ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە چېتىشلىق قىلىپ بېرىلگەن. بۇ ئەسەرنىڭ باشتىكى بەندلىرى (I — XX) ھۆسەين بايقارا ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى، جىيەنلىرى ھەم نەۋرىلىرىگە بېغىشلانغان؛ ئوتتۇرىدىكى بەندلىرىدە نەۋائى بىلەن يېقىن مالاقەتتە بولغان ئەدىبلەر (جۇملىدىن، ۋەفائى ، سۇھەيلى، تۇفەيلى، جامى، سەيىد ھەسەن، پەھلىۋان مۇھەممەد ۋە باشقىلار) توغرىسىدا ئەسلىمىلەر، ئۇنىڭدىن كېيىنكى بەندلىرى ئىشق-مۇھەببەت ۋە بۇنىڭغا باغلىق كەچۈرمىشلەر، ۋاپادارلىق ھەم زامان ئەھلى قاتارلىق ھاياتىي ھادىسىلەرگە بېغىشلانغان. 30-بەندى بولسا، ئۆزبېكنىڭ سادىق دوستلىرىغا (مۇقىمى، خوجا كامال، مىر سەدرى، بەدىئىي، مەرھۇم يارتەنبەل، سەبزەۋارىيگە) ، 31-بەندى ھايات ئەدىبلەرگە بېغىشلانغان.

ئاخىرقى 32-بەندى شاھنى مەدھىيىلەش ئارقىلىق خۇلاسە تەرزىدە يېزىلغان.

نەۋائى «ساقىينامە»دە، شاھ ۋە شاھزادىلەر توغرىسىدا بايان قىلغاندا، ئۇلارنى قۇرۇق ماختاش بىلەنلا چەكلەنمىگەن. بەلكى شاھنى ئىجتىمائىي-سىياسىي پائالىيەتلەردە، خۇددى ئۆز غايىسىدە تەسەۋۋۇر قىلغىنىدەك ئادىل ۋە دەرۋىش سۈپەت بولۇشقا، مەملىكەت ۋە پۇقرانىڭ بارلىق ئىشلىرىغا تولۇق جاۋابكار بولۇپ خىزمەت قىلىشقا تەرغىپ قىلغان. باشقا شەخسلەر توغرىسىدىمۇ بايان قىلغاندا، ئۇلارنىڭ قابىلىيەت ۋە تەجرىبىلىرى ئۇستىدە تەقرىز-باھا بەرگەن.

«ساقىينامە»نىڭ 1-بەندى، 41 بېيىتتىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلاردىن ئۇزۇندىلەر كەلتۈرۈلدى:

ساقىيا، تۇت قەدەھى شاھانە،
قەترەسى لەئل ۋەلىي يەكدانە.

لەئل كانى كېبى خۇمدىن چىقىبان،
لەئل يەكدانە ئۇزۇمدىن چىقىبان.

رەڭگى ئوتدىن قىزىغان نەئل كېبى،
تابى شاھ ئەفسەردە لەئل كېبى.

رۇھغە لەمئەسىدىن نۇرۇ سەفا،
تابىدىن ھۆرغە يوق سەترۇ خەفا...

ك-ئەي، ئۇلۇس خانى شەھى چەرخ جەناب،

خاتىرىڭ بەھرۇ كەفىڭ مىسلى سەھاب.

بىۋەفادۇر فەلەكنى بۇ قەلەمۇن،
سازۇ ئاھەڭىغە يوق بىر قانۇن.

يوق بەقا جاھ ئىلە شەۋكەتكە داغى،
يوق ۋەفا ئۆمر ئىلە سەۋلەتكە داغى...

كۆركى، ھەر شەھكى، يۈرۈپ ئالدى جەھان،
بارچە باردۇمۇ قارا يەردە نىھان...

قەنى خانلار خانى چىڭگىزخان،
ئوكداي قەنىكى ئەردى قائان.

قەنى تېمۇر — شەھى ئىسلامپەناھ،
كى جەھان ئالدى، چېكىپ خەيلى سپاھ.

جەددۇ ئابا ساڭا ئەۋلادى قەنى،
ئاغا-ئىنى ساڭا ئىھفادى قەنى.

تا فەلەك بىلدى تەئەددى فەننى،
قايسىدىن ئالمادى بەرگەننى...

مۇلكۇ كىشۋەر ئىلىگە داد ئەيلە،

ئەدل ئىلە ئىككىسىنى ئاباد ئەيلە...

بولماغىل ھېچ نەپەس غەپلەت ئىلە،
ئەدل قىل، يوق ئېسە بول ئىشرەت ئىلە...

ئەلگە سەندىنچۇ يەتكەي ئاسايىش،
تەگرىدىن ئەيلە تەمەئ بەخشايىش.

«ساقىينامە» نىڭ 29-بەندى 24 بېيىتتىن ئىبارەت بولۇپ، ساقىيغا مۇراجىئەت بېيىتى بىلەن باشلانغان. بۇنىڭدىمۇ شائىر ئۆزىنىڭ كەچۈرمىش، ھېس-تۇيغۇلىرىنى، تارتقان ئەلەملىرىنى ۋە زامان ئەھلىنىڭ ۋاپاسىزلىقىنى تەسۋىرلىگەن.

* * *

نەۋائىنىڭ لىرىك ژانىرلىرىدىن يەنە قەسىدە، تەرجىئىبەند، مۇخەممەس، مۇسەددەس، مۇسەممەن، مۇستەزاد، تۇيۇق، لۇغز (تېپىشماق)، فەرد شەكىللىرىمۇ بار.

مەسىلەن، "فەرد" مۇستەقىل بەدىئىي ژانىر، نەۋائى لىرىك ئەسەرلىرى ئىچىدە، فەرد سۈپىتىدە ئايرىم بېزىلغانلىرىمۇ ۋە قىستۇرما تەرىقىسىدە بېزىلغانلىرىمۇ بار. "فەرد"نىڭ سۆزلۈك مەنىسى "يەككە"، "يالغۇز" دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇ بىر بېيىت يەنى ئىككى مىسرادىنلا ئىبارەت. كۆپىنچە، ھېكمەتلىك ئىبارىلەر، ماقال-تەمسىل تەرزىدىكى ئافورىزىمنىڭ شېئىرىي جۇملىلەردۇر.

مۇرۇۋۆەت بارچە بەرمەكدۇر، يېمەك يوق،
فۇتۇۋۆەت بارچە قىلماقدۇر، دېمەك يوق.

يۇقار يامانلىغ ئاڭاكىم، كىرەر يامان ئەل ئارا،
كۆمۈر ئارا ئىلىك ئۇرغان قىلۇر ئىلكىنى قارا.

كىشى ئەيىبىك دېسە، دەم ئۇرماغىلكىم، ئول ئېرۇر كۆزگۈ،
چۇ كۆزگۈ تىيرە بولدى، ئۆزگە ئەيىبىك زاھىر ئەيلەرمۇ؟

قاتتىق كۆڭلۈڭدىن ئاقتى خەلق ياشى
كىم، يامغۇر بائىسسدۇر جۇدا تاشى.

ئەي فەلەك، زۇلم ئەتكەلى يوقدۇر مېنىڭدەك بىر كىشىڭ،
تۇت غەنىمەتكىم، بۇدەم تۇشمىش مېنىڭ بىرلە ئىشىڭ.

نېتەي ئەلنىڭ بەھارىنكىم، ماڭا ئاشۇبى ھىجراندۇر،
كۆزۈمدە سەرۇ ئوقدۇر، كۆڭلۈم ئىچرە غۇنچە پەيكاندۇر.

3. نەۋائىنىڭ بەدىئي سەنئەتلىرى

كلاسسىك شېئىرىيەتتە، شۇنىڭدەك ئومۇمەن نەسرىي-نەزمىي ئەسەرلەردە، «بەدايئ سەنايئ» (بەدىئي سەنئەتلەر) يەنى تەسۋىرىي ئۇسۇللار 120 خىلغا يېتىدىغانلىقى، جۇملىدىن نەۋائىنىڭ دىۋانلىرىغا كىرگۈزۈلگەن ئەسەرلەردە ئىشلىتىلگەن تەسۋىرىي ئۇسۇللار 100 خىلدىن

ئاشىدىغانلىقى مەلۇم.

نــەۋائى بىرەر ئوي-پىكرىنى ئاڭلىتىش ئۈچۈن، شۇنىڭغا مۇناسىپ كــېلىدىغان ژانىر-شەكلىنى تاللىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭدا ئىشلىتىلىدىغان بەدىئىي سەنئەتكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. نەۋائى ئىشلەتكەن بەدىئىي سەنئەتلەرنى، مەنا ئېتىبارى بىلەن ئىشلىتىلگەن ئورۇنلىرىغا قاراپ، تۆت تۈركۈمگە بۆلۈپ تەھلىل قىلىش مۇمكىن.

(1) ئىستىئارە سەنئىتى

بۇ ئادەتتە، تەسۋىرنىڭ ئىستىئارە-رەمزە ئۇسۇلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ بەدىئىي ئەدەبىياتتا چوقۇم ئىشلىتىلىدىغان ئۇسۇللاردىندۇر. بۇ تۈركۈمگە ئىستىئارە بىلەن رەمزىدىن باشقا، مەجاز، كىنايە، قىياس ئۇسۇللىرى كىرىدۇ. بۇلار مەنا جەھەتتىن بىر-بىرىگە يېقىن ۋە گاھىدا مەنداشلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ.

ئىستىئارە، ئادەتتە، ياۋروپا تىللىرىدا، مېتونىمىيە ۋە سىنېكدوخا دەپ ئاتالغان سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

رەمزە ــ ئەسلىدە "ئىما-ئىشارە" مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز، رەمزە ــ بىرەر ئوبيېكتنى بىۋاستە ئەمەس، ئىما بىلەن بايان قىلىش ئۇسۇلىدۇر.

مەجاز ــ مىتافورا دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تۈپ مەنىسى ھەقىقىي ئەمەس (ئىشقىدا)، زاھىرەن دېگەنلىك بولىدۇ؛ بىرەر سۆزنىڭ ئۆزىنىڭ تۈپ مەنىسىدە ئىشلىتىلمەي، ئوخشىتىش ئارقىلىق باشقا مەنىدە ئىشلىتىلىشىدۇر.

كىنايە ــ ۋاستە ئارقىلىق ئىپادىلەشنىڭ بىر تۈرى، "قىزىم سەن ئىشىت، كېلىنىم سەن ئاڭلا" دېگەندەك دائىمىتا يولى بىلەن ئاڭلىتىش بولۇپ، ئاللېگورىيىگە توغرا كېلىدۇ.

قىياس ـــ بۇداش، چاغلاش، خىيالەن سېلىشتۇرۇش، مۆلچەرلەپ كۆرۈش، نىسبەتلەشتۇرۇش بىلەن ئوخشىتىشتۇر.

ـــەۋائى لىرىكىلىق ئەسەرلىرىدە ئىستىئارە سەنئىتىدىن (جۈملىدىن رەمزە، كىنايە، قىياس ئۇسۇللىرىدىن) كۆپ پايدىلانغان. ئىستىئارىنى كۆپ ھاللاردا تەشبىھى بىرىكمىلەر بىلەن ئىپادىلىگەن. مەسىلەن:

ئىشق ـــ ئىشق ئوتى، مۇلكى ئىشق، ئىشق دەريا سى.
ھەجر ـــ ھەجر بەرقى، ھەجر تاشى، خەنجەرى ھىجران.
غەم ـــ غەم سىپاھى، غەم تۈنى، غەمىم خەيلى.
كۆڭۈل ـــ كۆڭۈل بوستانى، كۆڭۈل رەۋزەسى، كۆڭلۈم قۇشى.
جان ـــ جان گۈلشەنى، جان رىشتەسى، جان پەردىسى.
فىراق ـــ فىراق شامى، فىراق تاغى، تىغى فۇرقەت.

شۇنىڭدەك، نەۋائى ئەسەرلىرىدە قۇياش لالەسى، ئاي لىباسى، كۆك بايابانى، كۆك دەبىرى، ئەخزەرى گۈمبەز دېگەندەك مىسالغان ئىستىئارەۋى سۆزلەرنى ئىجاد قىلغان ۋە ئىشلەتكەن.

نـەۋائـى ۋە بـاشقا كلاسسىك شائىرلارنىڭ لىرىكىلىق ئەسەرلىرىدە "قـۇيـاش" سۆزىنى، كۆپ ھاللاردا، باشقا سۆز بىلەن بىلدۈرۈش بىر تەسۈرىي ۋاستە بولۇپ قالغان. مەسىلەن، "خوتەن خاۋەرى"، "شاھى خوتەن"، "تۈركىي خوتەن" دېگەندەك سۆزلەر ـــ قۇياشنىڭ ئىستىئارەۋى نامىدۇر.

بۇ نەۋئ ئۇيۇدۇمكم، مېنى ئويغاتقۇچى تاڭلا،
يۈز سىيمپىشانلىغ بىلە شاھى خوتەن ئەردى.

(«غ — س»)

تۇركىي خوتەن تاپتى چۇ زىبا جەمال،
مۇشك فىشان بولدى نەسىمى شامال.
(«ھ — ئە»)

شــۇنىڭدەك، گۈزەل مەھبۇبىنىمۇ "ئاھۇ خوتەن"، يارنىڭ خۇش بۇيىنى ياكى چېچىنىڭ قارىلىقىنى "مۇشكى خوتەن" دەپ، ئىستىئارەۋى ئىپادىلەش نەۋائىنىڭ ئىزچىل بەدىئىي سەنئەتلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ.

نــەۋائى لىرىكىلىق ئەسەرلىرىدە، كۆپىنچە، كىنايە، قىياس يوللىرى بىلەن ئىستىئارەۋى تەسۋىر كۈچلەندۈرۈلگەن. نەۋائى ئۆزىنىڭ ساۋاقدىشى — دوستى ھەم پادىشاھ — ھۈسەين بايقارا‌غا ھەر جەھەتتىن يارد‌ەم بەرگەن ۋە ئۇنى ھامان توغرا يولغا د‌ەۋەت قىلغان. ئەمما، ئۆز تەبىئىتىگە يارىشا، ئــۇ نــەۋائىنىڭ مەسلىھەتلىرىگە قۇلاق سالماي، بىرمۇنچە تەلۋىلىكلەرنى قــىلغان، ھەتتا پىتنەخورلارنىڭ چېقىملىرىغا ئىشىنىپ، نەۋائىنى چەتكە قاقتان، نەۋائى پادىشاھنىڭ بۇ ھەددى-ھەرىكەتلىرىگە نارازى بولغان. نەۋائى مۇنداق نارازىلىقىنى ئۆز غەزەللىرىدە كىنايە يولى بىلەن ئىپادىلىگەن.

مەتلەئ:تەختۇجاھىڭ كىشۋەرى مۇلكى سىكەندەر بولدى، تۇت،
خىزر ئۆمرى ھەم بۇ مۇلك ئۈزرە مۇيەسسەر بولدى، تۇت.

مەقتەئ:ئۆلسە دەپ ئەردىڭ نەۋائى، تىرگۈزەي ۋەسلىم بىلەن،
بۇلتۇر ئۆلگەنلەر بىلە ئانى بەرابەر بولدى، تۇت.
(«ب — ۋ»)

يەنە بىر غەزەلىدە، شاھنىڭ مەيخورلۇققا بېرىلىپ، ئەل-ئۇلۇس ئىشىنى بىر چەتكە قايرىپ قويغانلىقىغا كىنايە قىلىپ، مۇنداق يازغان:

مەتلەئ: باشقا مەي چىقىبان، بولدى ئول ستەمگەر مەست،
يوق ئەھلى ھۆسن ئارا بىر ئويلە قاتىلى سەرمەست.

مەقتەئ: نەۋائى ئۇسرۇك ئەگەر قىلسا ئەربەدە، تاك يوق
كى، شەين ئۇلۇر كىشى، مەجنۇنى گەر قىلۇرلەر مەست.
(«ب — ۋ»)

پادىشاھ ئۆزىنىڭ شانۇ شەۋكىتىگە ۋە كۆچ-قۇدرىتىگە تەمەننا قىلىپ، ئادالەتسىز ئۇرۇش قوزغىغانلىقىغا نارازى بولغان نەۋائى ئۆزىنىڭ غەزەللىرىدىن بىرنەچىسى، قىلىچ كىنايىسى بىلەن ئۆز نارازلىقىنى ئىپادىلىگەن:

چىقتى باغلاپ يەنە ئول كافىرى خۇنرىز قىلىچ،
مەست ھەر سەرى سۇرەر رەخش، چېكىپ تېز قىلىچ.

قىلىچىن كۆردۈمۇ جانىمغا تەرەب يۇزلەندى،
تۇرفەدۇر قان تۆكۈپ ئۆلمەك، تەرەب ئېنگىز قىلىچ.

قەترقانلارکى، تامار تىغىدىن، ئۇچماق گۇلىدۇر
كى، شەھىدىن قىلۇر ئول غەمزەغە خۇنرىز قىلىچ.

هەرقايان تىغ سالۇر، كۆڭلۈم ئاسىغلىغدۇر ئاڭا،
بويله قەتل ئەھلىدە كىم كۆردى دېلاۋېز قىلىچ.

لەمئەئى تىغى دېمە، بەرق جا قىلغان كېبىكىم،
گويىيا كەسكەلى ئىلكىدىن ئېتەر خېز قىلىچ.

ئىش ئارا ئەجزىنى كۆرگىلكى، ئۆلەرگە فەرھاد
خەسمى فەرتۇت تىلىن ئەيلەدى پەرۋېز قىلىچ.

شەھ نەۋائى تىلىدەك تىغ ئېلە كۆپ مۇلك ئاچتى،
تارتمىش ئاچقالى باغداد ئىلە تەبرېز قىلىچ.
(«ب ــ ۋ»)

ــەۋائى ئۆز ئىستەكلىرىنى تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ئىپادىلەشتە، بەزىدە قىياسى سەنئەتتىن ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن پايدىلانغان. مەسىلەن:

تۇشۇمگە كىردى جەننەت ئىچرە ھۆرۇ تۇبىيۇ كەۋسەر،
مەگەر كويىدا تاپقۇم ئارەزۇ، قەددى لەبىدىن بەر.

مەن ئەتتىم ئىشقى تەركىن ھەم ئول ئەتتى ۋەسلىدىن ۋەئدە،
نە ئاندىندۇر ماڭا باۋەر، نە مەندىندۇر ئاڭا باۋەر.

يۈزى كۆزگۈگە، خەتتى يۈزگە زىبىنەت بەردى كىم كۆرمىش،
قەمەرغە سۇبھىدىن رەۋنەق، قۇياشقا شامدىن زىۋەر.

يۇزىندە خەيمۇدۇر يا ماڭلايىدىن قەترە، ۋەھ، كۆرگىل
كى، گۈلدىنمۇ ئاقار شەبنەم، قۇياشدىنمۇ تامار ئەختەر؟!

لەبىدە نۇتقۇ نۇتقىدا لەتافەت كۆركى، نەياڭلىغ
سۇدۇر ياقۇت ئارا مۇدغەم، ھەيات ئول سۇ ئارا مۇزمەر.

يۇزىندە پەرتەۋۇ ئول پەرتەۋ ئىچرە لەئلىنى كۆركىم،
ئوت ئۇزرە شۆئلە كۆرگۈزدى ۋە لېكىن شۆئلەدە ئەخگەر.

خۇمارى ھەجرۇ دەردى ئىشقدىن مۇزتەرمەن، ئەي ساقى
كەرەم ئەيلەپ، ئوتۇمغا سۇ قۇي، ئەمما جانسىمە ئازەر.

زەماندىن ئەھلى يا ئەھلى زەماندىن ئىستەگەن ئېھسان،
يانار ئوتدىن تىلەركىم سۇ چىقارغاي، خاردىن گەۋھەر.

تىلەر لەيلىنى مەجنۇن، دىلبەرىن مىسكىن نەۋائى، ۋەھ،
كېرەك بۇلبۇلغا گۇل، دېۋانەغە يارى پەرى پەيكەر.
(«ب ــ ۋ»)

ئىستئارە سەنئىتىنىڭ يەنە بىر مۇھىم تەركىبى ــ رەمزە. نەۋائى لىرىك قەھرىمانىنىڭ كەچۈرمىشلىرىنى تەسۋىرلەشتە ئىشلەتكەن رەمزە ــ كۆپىنچە رەڭلەر رەمزىسىدۇر. يەنى رەڭلەر سىيمالىقى (سىمۋوللىقى) نەۋائىنىڭ مۇھىم بەدىئىي سەنئەتلىرىدىن بىرىدۇر.

«خەزاينۇل مەئانى» غا كىرگۈزۈلگەن غەزەللەر ئىچىدە، رەڭلەر رەمزىسى

ئـــشلىتىلگەن غەزەللەرنى كۆپ ئۇچرىتىمىز. نەۋائى غەزەللىرىدە قىزىل، ئەرغۇۋان (چىلان قىزىل)، بېشىل، كۆك ـــ سەبزە، بىنەفشە، سۆسۈن، ئاق، قارا ـــ مۇشك ۋە ئەنبەر، سېرىق، كۈل رەڭ-كۈمۈش رەڭ ۋە باشقا رەڭلەرنى كۆرىمىز. نەۋائى بىرەر ھالەت ياكى كەيپىياتنى گەۋدىلەندۈرۈپ تەسۋىرلەش ئۈچۈن، مەزكۇر رەڭلەرنى ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن جاي-جايىدا ئىشلەتكەن.

نـەۋائـى لىرىك قەھرىمانىنىڭ تاشقى ۋە ئىچكى گۈزەللىكلىرىنى ۋە ھـېـس-تـۇيغۇلىرىنى تەسۋىرلەشتە، كۆپىنچە، قىزىل، ئال ياكى ئۇنىڭغا مەنداش گۈل (قىزىلگۈل)، گۈلگۈن، گۈلنار رەمزلىرىنى ئىشلەتكەن.

يار گۈلگۈن تون-ئېگىنمۇ يۈزگە ئەيلەپتۇر ھىجاب،
يا ياشۇرمىشتۇر قۇياش رۇخسارىنى گۈلگۈن سەھاب،

يوقكى، ئىشق ئەھلىگە ئالەمنى قاراڭغۇ قىلغالى،
ئول شەفەقدىن ياپتى خۇرشىد ئۈزرە گۈلنارى نىقاب.

تا قىزىل تون ئىچرە بولدى جىلۋەگەر ماھىم مېنىڭ،
مېھر ئېتەر ھەر تۈن شەفەق خۇنابى ئىچرە ئىزتىراب.

قان ياشىم ئەكسىمۇ ئال ئەتمىش فەلەك مىرئاتىنى
كىم، بولۇپتۇر لەئلگۈن ئەتلەستە سايىر ئافتاب.

تون كىيىپ گۈلرەڭ، ئالەمنى گۈلىستان ئەيلەدىڭ،
بىزگە قىسم ئەيلەپ خەزانى ھەجر ئارا خارى ئەزاب.

ساقیبی گۈلچېهره، گۈلگۈن بالا بىئەندازه تۈت
كىم، بۇ گۈلشەن ئىچرەدۇر خارى مەلالەت بېهساب.

ئىككى ئالەمده نەۋائى، سۇرخرولۇغ ئىستەسەك،
هەم نەبى، هەم ئالىي هۇببىغه دۇرۇست ئەت ئىنتساب.
(«ب ـــ ۋ»)
يـار-مـەهـبـۇبـىـنـىڭ قامتى ۋه ئىگىنىنى سۆسۈن رەمزىسى ۋه
سەرۋ-شەمشاد بىلەن تەشبىه قىلىپ، سالاپەت-سۆلتىنى گەۋدىلەندۈرگەن.

سەۋسەنى تون بىرله ئۇل قەد سەۋسەنى ئازاد ئېرۇر،
يا بىنەفشه بەرگىدىن زېب ئەيلەگەن شەمشاد ئېرۇر.

ئاللاھ-ئاللاھ، بىلمان ئۇل قەدنىكى سەۋسەن بەرگىدىن،
زىبلىك شەمشاد ئېرۇر يا سەۋسەنى ئازاد ئېرۇر.

ۋه، نەسەرۋىدۇركى، تاخلىئەت كىيىپدۇر سەۋسەنى،
چاك ئولۇپ گۈل خىلئەتى، بۇلبۇل ئىشى فەرياد ئېرۇر.

سەۋسەنۇ سەرۋى ئەگەر يوقتۇر دەمىدىن باغ ئارا،
ئۆرتەنىبان سەرۋۇسەۋسەن، هۇللەسى بەرباد ئېرۇر.
(«ف ـــ ك»)

نەۋائى يارىنىڭ يۈز-كۆزىنى تەسۋىرلەشتە، قارا-نەرگىس بىلەن گۈل (قىزىل گۈل) رەمزىسىنى ئىشلەتكەن:

قارا نەرگىس كۆزۈڭ گۈل يۈز بىلە گەر سەن كېبى يوق،
بۈلبۈل مەن كېبى يوق نەغمەسەرا، ئەي قارا كۆز.

ئەمما، يەنە شۇ قارا-تىبىرە رەمزىنى نەۋائى ئۆز دەردىنى ۋە ئۆزىنىڭ ئىنتىزارلىقتا كۆزى قاراڭغۇلاشقانلىقىنى ئىپادىلەشتىمۇ ئىشلەتكەن:

بۇ كىم قارادى چۇ تەردامەن ئەردىيۇ غەمماز،
فىراق شامىدادۇر تىبىرە روزگار كۆزۈم.

نەۋائىنىڭ يار-مەھبۇبنىڭ ياكى لىرىك قەھرىمانىنىڭ قەددى-قامىتى، قىياپىتى، كىيىم-كېچىكىنى ۋە يۈرۈش-تۇرۇشلىرىنى تەسۋىرلەشتە، قىزىل بىلەن مەنداش بولغان باشقا رەڭ رەمزىلىرىنى ئىشلىتىپ، تەسۋىرنىڭ رەڭگارەڭلىكىنى ۋە جەلپكارلىق سېھرىنى ئاشۇرغان ۋە بۇنىڭدا تەكرار سەنئىتىنى قوللانغان.

ئەرغۇۋانى تونمۇدۇركىم كىيمىش ئول سەرۋى رەۋان،
يا مەگەر سەرۋى رەۋان قىلمىش لىباسىن ئەرغۇۋان.

سەرۋىنىڭ ھەر بەرگى باغرىم قاندىن سىراب ئېرۇر،
يوقسە بولماس ئەرغۇۋانى بەرگلىك سەرۋى رەۋان.

سەرۋدىن تا تاپتى زىبىنەت ئەرغۇۋان يۈز شەۋق ئىلە،
باشقا سانچار ئەرغۇۋان ھەر زاد سەرۋ نەۋ جۇۋان...

ئەرغۇۋانىي تون بىلە قەتل ئەيلەمەس ئول سەرۋكىم،
قان ئىلە قىلمىش لىباسىن ئەرغۇۋانىي بىر ئەۋان.

ئەرغۇۋانىي سەرۋدىن تا دەھر باغى زەبدۇر،
بولسۇن ئول كىم دەھر ئارا ھەم شاھ ئىرۇر ھەم پەھلەۋان.
(«غ ـــ س»)

نەۋائى گاھى غەزەللىردە مۇرەككەپ قىياپەت، ھادىسە ۋە ھېس-تۇيغۇنى تەسۋىرلەشتە، مۇرەككەپ رەگلەر رەمزىسىدىن پايدىلانغان.

خىلئەتىن تا ئەيلەمىش جانان قىزىل، سارىغ، ياشىل،
شۆئلەئى ئاھىم چىقار ھەريان قىزىل، سارىغ، ياشىل...

لەئلەگۇن مەي تۇتقىل ئالتۇن جام بىرلە سەبزەدە
كىم، بۇلاردىن ياخشى يوق ئىمكان قىزىل، سارىغ، ياشىل...

ئەي نەۋائى، ئالتىنۇ شەنگەرفۇ زەنگار ئىستىمە،
بولدى نەزمىڭ رەڭگىدە دىۋان قىزىل، سارىغ، ياشىل.
(«ف ـــ ك»)

نەۋائى مۇنداق مۇرەككەپ رەگلەر (قىزىل، سېرىق، يېشىل) ئارا ئايرىمچە كۆرۈنىدىغان قېنىق ۋە ئۇرۇن رەگلەرنى نىسبەتلەشتۇرۇپ، تەسۋىر ئوبېيېكتىنى تېخىمۇ تولۇقلاندۇرۇپ، سىيمانى ئالاھىدە چىلىقتۇرۇشنى كۆزلىگەن. مەسىلەن: سېيمىنبەر (كۈمۈش رەڭ ياكى ئۇرۇن) بىلەن

بىنەقش، سەۋسەن بىلەن ئەرغۇۋان، گۈلروي (قىزىل يۇزلۈك) بىلەن ئاقۇش بىنەقش تون ۋە باشقىلار.

(2) مۇبالىغە سەنئىتى

مۇبالىغە سەنئىتى شېئىرىيەتتىلا ئەمەس، ئومۇمەن بەدىئىي ئەدەبىياتتا شائىر ۋە ئەدىبنىڭ تىل بايلىقى ۋە ئەدەبىي تىل پاساھىتىنى تېخىمۇ گەۋدىلىك نامايان قىلىدىغان بەدىئىي سەنئەتلەرنىڭ مۇھىم بىر تۈرىكۈمىدۇر.

مۇبالىغە سەنئىتىگە تەبلىغ (ئاشۇرۇش، جۇملىدىن غۇلۇ ـــ ھەددىن ئاشۇرۇۋېتىش)، تەشبىھ (ئوخشىتىش)، مۇراجىئەت (رۇجۇئ ـــ يۇكلەش، ئۇندەش)، سوئال-جاۋاب، رېتورىكىلىق سوراق قاتارلىق تەسۋىرىي ئۇسۇللار كىرىدۇ. نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىدە بەدىئىي سەنئەتنىڭ بۇ تۈرىكۈمى جايى-جايىدا ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن روشەن ئىپادىلەنگەن.

مۇبالىغە بىلەن تەشبىھ كۆپ ھاللاردا يانمۇيان كېلىدۇ ۋە بىر-بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ ھەم تۇسلەندۇرىدۇ؛ بەدىئىي ئەسەرنىڭ غايىۋى تەسىرى ۋە بەدىئىي ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشتىكى جۇپتەك ۋاستىدۇر. تاجىك-پارس ئەدىبى سەئىد نەفسىي شۇنداق دەيدۇ: "ھەربىر شائىرنىڭ كاتتا ماھارىتى تەشبىھلەردە كۆرۈنىدۇ. تەشبىھتە قۇدرەتلىكراق بولغان ھەربىر شائىر جاھانگىررااقدۇر". نەۋائى كلاسسىك شائىرلار ئىچىدە، مۇبالىغە-تەشبىھ سەنئىتىدە ھەقىقەتەن قۇدرەتلىكراق شائىردۇر. نەۋائىنىڭ بۇ ئەپىياتلىرىنى ئوقۇپ كۆرەيلى:

يۇزۈڭ غەمىدىن ئېرۇر ئەيرى نەۋ بەھار كۆزۈم،
نە ئەيب، يەر يۇزىنى قىلسا لالەزار كۆزۈم.

(«غ — س»)

سۈپۈردۈم كۆز بىلە كويۇڭ فىزاسىن
كى، جانلار جىلۋەگاھىمدۇر بۇ ساھەت.
(«ب — ۋ»)

چىقىپ ئىشق ئوتى كۆكسۈم چاكىدىن، باشىمدىن ئاشىپدۇر،
بۇ ئەسكىرىگەن ياغاچقا ئۆز ئىچىدىن ئوت تۇتاشىپدۇر.
(«ب — ۋ»)

ئاھىم غەمىگدە گۈمبەزى ئەخزەرنى كۆيدۈردى،
ھەر ئۇچقۇنى فەلەكدە بىر ئەختەرنى كۆيدۈردى.

ئاتەشكەدە ئوتىدا سەمەندەر تاپار ھەيات،
كۆڭلۈم ئوتى ۋەلىك سەمەندەرنى كۆيدۈردى.
(«ب — ۋ»)

گەر قۇياشتىن قەدرىم ئارتۇقراقدۇر شاھ ئاللىدا،
زەررەدىن يۇز قەتلە ئۆكسۈكرەكمەن ماھ ئاللىدا.

يانىدا ئاي ئاللىدا خۇرشىد ئىرۇر ھەركىمسە كىم،
گاھ بولسا دىلبەرىنىڭ يانىدا، گاھ ئالدىدا...
(«ف — ك»)

تەشبىھ — ئوچۇق تەشبىھ (تەشبىھى جەلى)، يېپىق تەشبىھى (تەشبىھ خەفى) دەپ ئىككى خلغا بۆلۈنىدۇ. مەسلەن، يېپىق تەشبىھنى كۆرەيلى:

كۆڭلۈم قاشىڭ خەيالى بولدى تەنۇىن نۇنىدەك،
ئويله نۇنغا نۇكته بولدى، داغى پىنهان ئاقىبەت.
(«ب — ۋ»)

نەۋائى غەم-قايغۇ، فىراق-ھىجران مۇتەئەللىرىنى تەبىئەت ھادىسىلىرى ئارقىلىق تەسۋىرلەشتە تەشبىھنىڭ مۇسەلسەل تۈرىنى (زەنجىرسىمان تەسۋىرنى) ئىشلەتكەن. بۇ سەنئەتتە نەۋائىنىڭ ماھارىتى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

سۆزى بەرقى ئىچرە جىسمى زارى غەمناك ئۆرتەنۇر،
ئويلەكىم، بەرقى بەلا چاقىلسا، خاشاك ئۆرتەنۇر...

سۇبھىدەم گۈلگۇن بۇلۇت يا شام ھەم گۈلگۇن شەفەق،
يا ئول ئاي ھىجرانىدا ھالىمغا ئەفلاك ئۆرتەنۇر.
(«ف — ك»)

نەۋائى نۇرغۇن غەزەللىرىدە، يار-مەھبۇبىنى، يار-بۇرادەرلىرىنى، ھۆكۈمران-ئەربابلارنى ئەدلى-ئىنسابقا، ياخشىلىققا، ۋاپادارلىققا، ساخاۋەتكە، ھەتتا ئۆزىنىمۇ بەھۇدە خىيال ۋە ئارزۇدىن تىيەشكە ئۇندەپ، مۇراجىئەت سەنئىتىنى ئىشلەتكەن. بۇ سەنئەتتە، كۆپىنچە "ئەي" ئۇندىشىنى ۋە

پىئىلىنىڭ ئىستەك، چاقىرىق رايلىرىنى قوللانغان.

كىشىكى ئىستەسەكىم، يەتمەگەي مەلالەت ئاڭا،
كىرەكمەس ئەھلى جەھان بىرلە زەۋقۇ ھالەت ئاڭا...

يامانىنى دېمەكى، ئىزلال ئېتەر ئىكىن شەيتان،
دېگىل، فەساددا مۇندىن بېتەر زەلالەت ئاڭا...

دېمەكى، ئىلىمدە كەلمىش مەلەكدىن ئول ئەفزۇن
كى، دېۋدىن داغى ئەفزۇن ئېرۇر جەھالەت ئاڭا...
(«ف ــ ك»)

ئوتقا سالغىل سەرۋنى، ئول قەددى مەۋزۇن بولماسا،
يەلگە بەرگىل گۈلنى، ئول رۇخسارى گۈلگۈن بولماسا...

ئەي نەۋائى، تانما، گەر دەر ئول پەرى مەجنۇن سېنى،
ئاشىق ئولغايمۇ پەرىغە، ئولكى مەجنۇن بولماسا.
(«ب ــ ۋ»)

نەۋائى ئۆزىنى غەم بەلاسىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئۆزىگىمۇ ۋە مەھبۇبىغىمۇ مۇراجىئەت قىلغان.

ئايرىل، ئەي زەئى، ئەمدى ماھى ناتەۋانمىدىن مېنىڭ،
كەم قىل ئەندۇھ ئوتىنى ئازۇردە جانىمدىن مېنىڭ...

ئەي فەلەك، جىلۋەڭ ئۇچۇن ئەيلەي رەۋانمنى فىدا،
جىلۋەگەرلىك ئالماغىل سەرۋى رەۋانمدىن مېنىڭ.

جىسم ئارا ھەردەم ھەرارەت فەھم قىلساڭ، ئەي قۇياش،
غافىل ئولما جان داغى روھى رەۋانمدىن مېنىڭ.

خۇردەئى جانىم نسارىڭ، ئەي نەۋائى، گەر دېسەڭ،
سەھھەت ئايىن نۇكتە شاھى خۇردە دانمدىن مېنىڭ.
(«ب ـــ ۋ»)

نەۋائى پىكىر-مەقسەتنى زىددىيەتلەر ئارقىلىق ئىپادىلەشتە تەشبىھى مۇبالىغىنى تۇسلەندۇرۇپ، سوئال-جاۋاب ۋە رىتورىكىلىق سوراق سەنئىتىنىمۇ كۆپ ئىشلەتكەن.

نە گۈلشەندىن ئەتر دىماغىمغا يېتىشتى،
نە غۇنچەسىدىن نۇقتە قۇلاغىمغا يېتىشتى...

دېسەم ـــ نە ئۇچۇن ساغەرى مەيدىن تاپار ئەل جان؟
دەر: بەزمدە بىر قەتلە دۇداغىمغا يېتىشتى.
(«ف ـــ ك»)

بۇ سەنئەتنى تەتبىق قىلغاندا (يەنى سوئال-جاۋاب شەكلىدىكى تەسۋىر ئۇسۇلىدا)، نەۋائى كۆپىنچە "دېسەم"، "دەر" (ھەم يوقلۇق شەكلى) پېئىللىرىنى ئىشلەتكەن:

دېمه يۇزكىم، خوتەن گۈلزارىدۇر بۇ،
دېمه خەت ـــ نافەئى تاتارىدۇر بۇ...

دېسەم زۇلغۇڭمۇ كۆڭلۈم ئەيلەدى بەند،
دەر، ئەي مسكىن، ئانىڭ بىر تارىدۇر بۇ.

نەۋائىغا ـــ دېسەم، ـــ قىل، ئەي يېگىت، رەھم،
كۆلۈپ دەر، نە ھەياسىز قەرىدۇر بۇ.
(«ب ـــ ۋ»)

نەۋائى ئۆزگىگە قىلغان ۋاپادارلىقىنىڭ بەدىلىگە ئۆزگىنىڭ بىۋاپالىق قىلغانلىقىدىن، ئۇستىلەپ جاپا قىلغانلىقىدىن ھەيران بولۇپ، ئۆزىگە ئۆزى تەتۇر سوئال قويۇش تەسۋىرىنى ئىشلەتكەن:

كىمگە قىلدىم بىر ۋەفاكىم، يۇز جەفاسىن كۆرمەدىم؟!
كۆرگۈزۈپ يۇز مېھىر، مىڭ دەردۇ بەلاسىن كۆرمەدىم؟!

كىمگە باشىمنى فىدا قىلدىمكى، باشىم قەسدىغە
ھەر تەرەفدىن يۇز تۇمەن تىغى جەفاسىن كۆرمەدىم؟!

كىمگە كۆڭلۈم ئەيلەدى مېھرۇ مۇھەببەت فاشكىم،
ھەر ۋەفاغا يۇز جەفا ئانىڭ جازاسىن كۆرمەدىم؟!
(«ب ـــ ۋ»)

قەسرىنىڭ ھەر كۆنگۈرى ئۈزرە بالا تاشىمدۇر؟
يوقسە باتىل ئىشق دەئۋا قىلغان ئەل باشىمدۇر؟

غەم تۈنى، بىلمان، شەفەقدۇر يا فەلەك مىرئاتىدا،
ئەكس كىرگۈزگەن كۆزۈمنىڭ لەئلگۈن ياشىمدۇر؟...

ئىلكىدە جامۇ كۆرەر مەي ئىچرە ئالەم ھالىتى،
يارەب، ئول جەمشىد يا مەيخانە قەللاشىمدۇر؟

ئاڭلاغى كەۋسەر ئۈچۈن، دەرسەن، بۇ كۈن مەي ئىچمەگىل،
تىك تۇر، ئەي زاھىد، نەۋائى سەن كىبى ناشىمدۇر؟
(«ب ــ ۋ»)

نەۋائى بەدىئىي سەنئەتنىڭ بۇ تۈركۈمگە كىرىدىغان تەلمە (سۆز ئىشارىسى)، تەنسىقۇس-سىفات (رەتلىك سۈپەتلەش)، مۇرائاتى نەزىر (ئىككى بىسلىق ئىبارە بىلەن ئىپادىلەش)، لەففۇنەشر (ئەگىتمە سۆزلەر بىلەن كۆرسىتىش)، تەمسىل (ماقال-تەمسىللەر بىلەن ئىپادىلەش)، تەسدىر (بىرىنچى سۆز يەنى شېئىردىكى بىرىنچى مىسرانىڭ بىرىنچى سۆزىنى نۇقتا قىلىش) قاتارلىق تەسۋىرىي ئۇسۇللارنىمۇ قوللانغان.

(3) بەدىئىي قۇرۇلما سەنئىتى

بۇ سەنئەت شېئىرنىڭ سىنتاكتىكلىق-ئىستىلىستىكلىق تەسۋىرى ئۇسۇللىرىنى كۆرسىتىدۇ. شېئىرىي گرامماتىكىغا تەئەللۇق بۇ سەنئەتنىڭ

مەزمۇنى كەڭرى ۋە تۇرلىرىمۇ كۆپ. بەدىئىي سەنئەتنىڭ بۇ تۈرىگە تەرسىڭ، رەددۇل مەتلەۋ، تەشبىھۇل ئەتراف، تەكرار، تەززاد، تەجنىس-ئىيھام، تەزمىن، ئىھتىزا قاتارلىق ئۇسۇللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

لىرىكىلىق ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىلىرىنى خىلمۇ خىل قىلىپ، شېئىرىي گرامماتىكا جەھەتتىن پۇختا-مۇنتەزىم، ئىستىلىستىك تەسۋىر جەھەتتىن مۇكەممەل-پاساھەتلىك قىلىشتا، بەدىئىي قۇرۇلما سەنئىتى مۇرەككەپ رول ئويناپدۇ. بۇ سەنئەتنىمۇ نەۋائى ئەڭ بېتۇك ۋە نەمۇنە يارىتقان مۇمتاز شائىردۇر. تۆۋەندە بۇ سەنئەتنىڭ بەزى تۈرلىرىنى تونۇشتۇرىمىز.

تەرسىڭ — شېئىرداكى ئىككى مىسرانى بىر-بىرىگە ماس سۆزلەر بىلەن بېزەپ، ئاھاڭداش قىلىش سەنئىتى. بۇنىڭدا، بىرىنچى مىسرا سۆزلىرى بىلەن ئىككىنچى مىسرا سۆزلىرى ياكى بىرىنچى مىسرادىكى تۈراقلار ئۆزئارا قاپىلىداش ۋە بۇلار بىلەن ئىككىنچى مىسرادىكى تۈراق ئاھاڭداش، قاپىلىداش ھەم ۋەزنداش قىلىنىدۇ.

گۈلخان كۈلى ئىچرە نىھان، جىسمىم جۇنۇندىنىدۇر نىشان،
تا تەلبەلىك بەرقى ئەيان بولغاچ كۆيۈپتۇر خەرمانىم.

تا ئىشق ئارا ئەفسانەمەن، ئوت ئىچرەكى دېۋانەمەن،
ئول شەمئ ئۇچۇن پەرۋانەمەن كىم بولمىش ئۆرتەنمەك فەنىم.
(«غ — س»)

رەددۇل مەتلەۋ — كەمالىددىن ھۈسەين ۋائىز كاشىفىينىڭ تەبرىچە: "رەددۇل مەتلەۋ — كىيىنكى دەۋردىكىلەر بۇ ئەمەلنى سەنئەتلەر جۈملىسىدىن ھېسابلىغان ۋە ئۇ شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، شائىر مەتلەئىدىكى

مسرانىڭ قاپىيىسىنى كېيىنكى بەيتدە كەلتۈرىدۇ". ئەمما، نەۋائىنىڭ بۇ سەنئەتنى ئۆز شېئىرىيىتىدە تەتبىق قىلىشىغا ئاساسلانغاندا، مەتلەئدىكى بىرىنچى مسرانى مەقتەئنىڭ ئىككىنچى مسراسىدا تەكرارلاش سەنئىتى — رەددۇل مەتلەئ سەنئىتىدۇر. بۇ سەنئەت نەۋائى غەزەللىرىگە تەتبىق قىلىنىش داۋامىدا تەرەققىي قىلدۇرۇلغان. يەنى، غەزەلنىڭ پىكىر-مەقسىتىنى بىلدۈرىدىغان مەتلەئنىڭ بىرىنچى مسراسىنى غەزەلنىڭ يەكۈنى ھېسابلىنىدىغان مەقتەئنىڭ ئىككىنچى مسراسى قىلىش ئارقىلىق ئوي-پىكىر بىلەن يەكۈننى جىپسلاشتۇرۇش ئۇچۇن ئىشلىتىلگەن؛ رەددۇل مەتلەئنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى — تەكىتلەشتۇر.

نامەسى قوينۇمدا بەسكىم، ئىزتىراب ئەيلەر كۆڭۈل،
ئۆپكەلى چىقماقتا گويا كىم شىتاب ئەيلەر كۆڭۈل.

ئەي نەۋائى، ئاچتى كۆڭسۈمنىڭ تىكىلگەن چاكىنى،
نامەسى قوينۇمدا بەسكىم، ئىزتىراب ئەيلەر كۆڭۈل.
(«غ — س»)

ئەي مۇغەننى، چۇن نىھان رازىم بىلۇرسەن — سازتۇز،
تارتىبان مۇڭلۇغ نەۋا سازىڭ بىلە، ئاۋاز تۇز.

بەزم ئارا ئۆرتەر نەۋائىنى نىھان مۇڭلۇغ سۇرۇد،
ئەي مۇغەننى، چۇن نىھان رازىم بىلۇرسەن — ساز تۇز.
(«ب — ۋ»)

نەۋائى بەدىئىي سەنئەتنىڭ بۇ تۈرىنى جانلىق ئىشلەتكەن. بەزى غەزەللىرىدە، مەتلەئىدىكى بىرىنچى مىسرانى شېئىرىي گرامماتىكىنىڭ خەۋەر گەپلىنىڭ قۇرۇلما شەكلى بىلەن تۈزگەن بولسا، مەقتەئىدە ئازراق سۆز ئالماشتۇرۇپ، سوراق گەپ شەكلىدە "رەد" (تەكرار) قىلغان.

تەكرار — بەدىئىي سەنئەتنىڭ ئىستىلىستىكىلىق تەسۋىرى يوللىرىدىن بىرى، غەزەلدە مىسرالاردىكى ئايرىم سۆزلەرنى كېيىنكى مىسرالاردا تەكرار ئىشلىتىش يولى بىلەن مەنىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش سەنئىتى. بۇ سەنئەتمۇ نەۋائى غەزەللىرىدە راۋاجلاندۇرۇلغان.

ۋەھ، نېچە جىسمىمنى غەمدىن ناتەۋان ئەتكەي فىراق،
ناتەۋان جىسمىمغا ھەردەم قەسدى جان ئەتكەي فىراق.

جىسمىم ئەيلەپ ناتەۋان جانىمغا قەسد ئەيلەپ نىھان،
قەسد قىلغان جانىنى رەسۋايى جەھان ئەتكەي فىراق...
(«غ — س»)

جان يېتىپ ئاغزىمغا تاپمان دەردى ھىجراندىن خەلاس،
جانىنى ھىجراندىن خەلاس ئەت يا مېنى جاندىن خەلاس.
(«غ — س»)

دىلرەبالار گەر كۆڭۈل ئالماقتادۇرلەر ئەسرۇ شوخ،
لېك دىلدارىم ئېرۇر بۇ شوخلاردىن ئايرۇ شوخ.

شوخلاردىن بەتتر ئالما جانۇ بەتتر بەرسە جان،

سەن قىلۇرسەن ئىككىسىنى، ۋەھ، سەن كېبى بولغايمۇ شوخ.
(«ب ـــ ۋ»)

نـەۋائى "رەد" ۋە تەكرار سەنئەتلىرىنى تەتبىق قىلغاندا، تەشبىھى مۇسەلسەلنى قوللانغان. غەزەلنىڭ بېشىدا مۇسەلسەل تەشبىھنى قوللانغان بولسا، كېيىنكى بەيىتتا شۇ تەشبىھنىڭ يېڭى ھالقىسىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇنىڭ بىلەن تەسۋىرنىڭ كۆتۈرەڭگۈلۈكى تېخىمۇ يۇقىرى بالداقتا چىققان.

تـەشبىھۇل ئەتراف ـــ غەزەللەردە مىسرالارنىڭ بەلگىلىك بۆلۈكىنى ئىزچىل تەكرارلاش يولى بىلەن پىكىرنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرۈش سەنئىتى. تەشبىھۇل ئەترافنىڭ سۆزلۈك مەنىسى تەرەپتىن تەشبىھ قىلىشتۇر. بۇ سەنئەتتە تەشبىھ ئاساسىي ئورۇن تۇتقان بولىدۇ. نەۋائى غەزەللىرىدە، شـېـئىرىدىكى بىرىنچى مىسرانىڭ ئاخىرىدىكى سۆز ياكى ئىبارە كېيىنكى مىسرانىڭ بېشىدا ياكى ئوتتۇرىسىدا ئىشلىتىلگەن؛ ئىككىنچى بىر خىلدا بـولـسـا، بىر بەيىتنىڭ ئىككىنچى مىسراسىدا كەلگەن سۆز ياكى ئىبارە ئىككىنچى بەيىتنىڭ بىرىنچى مىسراسىغا باشلانما قىلىنغان. بۇنىڭ بىلەن تەشبىھلەر زەنجىرسىمان گىرەلىشىپ، پىكىرنىڭ چوڭقۇر مەنىسى تولۇق تەسۋىرلەر بىلەن ئېنىق يورۇتۇپ بېرىلگەن.

ياردىن ئايرۇ كۆڭۈل مۇلكىدۇرۇر ـــ سۇلتانى يوق،
مۇلۇككىم، سۇلتانى يوق، جىسمىمدۇرۇركىم ـــ جانى يوق.

جىسمىدىن جانسىز نە ھاسىل، ئەي مۇسۇلمانلاركى، ئول
بىر قارا تۇفراقدەكدۇركىم، مەھى تابانى يوق.

ئول قاراڭغۇ كېچەكىم، يوقتۇر مەھى تابان ئاڭا،
زۇلمەتىدۇركىم، ئانىڭ سەرچەشمەئى ھەيۋانى يوق.

زۇلمەتىكىم، چەشمەئى ھەيۋانى ئانىڭ بولماغاي،
دەۋزەخىدۇركىم، يانىدا رەۋزەئى رىزۋانى يوق.

دەۋزەخىكىم، رەۋزەئى رىزۋانىدىن ئولغاي ئۈمىد،
بىر خۇماريدۇركى، ئاندا مەستلىغ ئىمكانى يوق.

ئەي نەۋائى، بار ئاڭا مۇنداق ئوقۇبەتلەركى، بار
ھەجردىن دەردى ۋە لېكىن ۋەسلىدىن دەرمانى يوق.
(«ن — ش»)

تەززاد — تەززادنىڭ سۆزلۈك مەنىسى زىتلەشتۈرۈشتۇر. بۇ سەنئەتتە مەلۇم ئوبيېكتنى تەسۋىرلەشتە، شۇ ئوبيېكتنىڭ خىلمۇ خىل جەھەتلىرىنى بىر-بىرىگە سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئىپادىلەمەكچى بولغان مەقسەتنى روشەنلەشتۈرۈش كۆزلىنىدۇ. ئۇ تەئرىپ-تەۋسىپلەر مىسرالاردا ئورۇن ئالماشتۇرۇش يولى بىلەن بېكىچە تۈس ئېلىپ، ئوبيېكتنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. نەۋائى غەزەللىرىدە، ئوي-پىكىر قارىمۇقارشى ئىككى ئوبيېكتنى ئۆزلىرىنىڭ تېگىشلىك خاراكتېر-سۈپەتلىرىگە لايىق ئۆز چېغىدا بولۇشقا ئۈندەش يولى بىلەن ئاڭلىتىلغان. نەۋائى غەزەللىرىدە تەززاد سەنئىتىنىڭ ئىككى خىل تىپى ئۇچرايدۇ. بىر تىپى زىت تەرەپلەردىن بىرىگە مايىللىقنى ئىپادىلەش تىپى؛ يەنە بىر تىپى زىت تەرەپلەر ئوتتۇرىسىدا ھەر ئىككى تەرەپكە مايىل بولماي، ئۇ تەرەپلەرنى ئۆزلىرىگە

مۇناسىپ بولۇشقا رۇجۇئ (يۈكلەش، ئۇندەش) تېپى.

خەستەدۇر جانىم مېنىڭ، تا باردى جانانىم مېنىڭ،
بولماسۇن گەر بارسا جانانىم مېنىڭ، جانىم مېنىڭ.
(«ف ـــ ك»)

تا قۇلاغىڭغا زىرە سالدىڭمۇ قاشىڭغا گىرە،
خەستە كۆڭلۈمدۇرۇر يۇز گىرە، ئانداق زىرە.
(«ف ـــ ك»)

بارغالى شەھ ئايدا بىر مەي ئىچمەدىم ماھىم بىلە،
كاشكى، بىر ئايچىلىق بارغاي ئىدىم شاھىم بىلە.

شاھىمۇ ماھىمغا مەردۇد ئولسام، ئەرمەس ئەيىبكىم،
بارمادىم شاھىم بىلە، چۇن قالمادىم ماھىم بىلە.
(«ف ـــ ك»)

نەۋائىـ بەزى غەزەللىرىدە، قېرىلىق بىلەن يىگىتلىك ئىككى زىت تەرەپنى تەزاد يولى بىلەن تەسۋىرلىگەن.

قېرىدە گەرچە سەبۇك روھلۇغ فەراۋاندۇر،
ۋەلې يىگىتلەر ئارا چۇن كىرەر، گەرانجاندۇر.

شەبابنىڭ ھەۋاسىدىن ساقالنى رەڭ ئەتمە،

ئاقارسا سەبزە، كۆكەرمەك يەنە نەئىمكاندۇر.

قېرى يىگىتلەر ئىشىن چۈن قىلۇر، ئېرۇر مەبھۇت،
يىگىت قېرىلەر ئىشىن پىشە قىلسا، ناداندۇر.

ئەسا يۇرۇرگە مەدەددۇر، ۋەلې ئەسا ئەھلى
چۇ نەيزە تۇتتى، ھەمۇل يول يۇرۇرگە نۇقساندۇر.

چۇ قەد ئىگىلدى، ئەسا بىرلە داغى بولماس تۇز،
ئىشتسە تۇز ئاڭا بىر كۇنچى بەيتۇل ئەھزەندۇر...
(«ف ـــ ك»)

نەۋائىي قېرىلارنى دوراپ مۇكچىيۇالىدىغان يىگىتلەرنى تەرزاد ئۇسۇلىدىكى غەزەللىرى ئارقىلىق ساتىرە قامچىسىغا تۇتقان.

يىگىتلىگىندە قىلۇر قەدنى بېنەۋالەر كۆج،
مەگەركى فاقە يۇكىدىن بولۇر گەدالەر كۆج...

ھەۋەس قېرىلىغ ئېتىپ، گويىياكىم ئەيلەرلەر،
كۆڭۇل كەمنى ئۇچۇن قەدنى دىلرەبالەر كۆج...

ئەسا تۇتۇپ نەئىلاج ئەيلەگەي گەداكى، بولۇر
چۇ ۋەقتى يەتتى ـــ فەلەكقەدر پادشالەر كۆج...

نەۋائى ئىتتى يىگىتلىك، مەگەر ۋەفاسىزلىك
قىلدىلەر قېرىبان قەدنى بېنەۋالەر كۆچ.
(«ب ــ ۋ»)

يەنە بىر تەرەپتىن، ئانتىتېزا ئۇسلۇبىنى قوللىنىپ، ئانتونىم سۆزلەر، بىر-بىرىگە تەتۇر قويۇلىدىغان سۆزلەر ياكى شەكىللەر، تەسدىق ۋە ئىنكار شەكىللىك سۆزلەر بىلەن پىكرىنى زىددىيەتلەر ئىچىدە ئىپادىلىگەن. بۇمۇ تەزات سەنئىتىنىڭ بىر شەكلى.

تەزمىن ــ بىركىمنىڭ شېئىرىدىن ئۆزىنىڭ شېئىرىغا بېيىت، مىسرا ياكى ئىبارە كۆچۈرمە قىلىپ كىرگۈزۈش سەنئىتى، شۇنىڭدەك ئىھتىزا ــ بىرەر ئەسەرنىڭ تەرزۇ ئۇسلۇبى بويىچە ئىزدىنىپ مېڭىپ، شۇنىڭغا ئوخشاش ئەسەر يارىتىش سەنئىتى. نەۋائى پارسچە لىرىكىلىق ئەسەرلىرىدە، تەزمىن ۋە ئىھتىزا ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ، ئابدۇراھمان جامى ۋە ھافىز شىرازى غەزەللىرىدىن پايدىلانغان. يەنە، ھىجائى ھۇرۇف (ھەجۋى سۆزلەر) ۋە باشقا تەسۋىر يوللىرىنمۇ نەۋائى ئۆز ئەسەرلىرىدە كەڭ قوللانغان.

تەجنىس ــ ئوممۇنىملار (مەنىسى باشقا-باشقا شەكىلداش ، ئاھاڭداش سۆزلەر)نى كەلتۈرۈپ، جىنىسداش قىلىش ئۇسۇلىدۇر. بۇ تۈركىي شېئىرىيەتتىكى قەدىمكى بەدىئىي سەنئەتلەردىن بىرى بولۇپ، "تۈيۈق" دەپ ئاتالغان. بۇ سەنئەت ــ "تەجنىس تام"، "ئىيھام" دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. تەجنىس تام ــ تۆگەل، تولۇق تەجنىس، يەنى ئوممۇنىملارنى شېئىر قاپىيىلىرىدە ھەممە مەنىلىرىدە تولۇق ئىشلىتىلگەن تۈيۈق؛ ئىيھام ــ سۆزلۈك مەنىسى ۋەھىمگە سېلىش، شېئىرىيەتتە ئىككى مەنىلىك سۆز ئىشلىتىپ، بۇ ئىككى مەندىن كەم ئىشلىتىلىدىغىنىنى كۆزدە تۇتقان تۈيۈق؛ تەجنىس ئادەتتە تۆتلۈك بولىدۇ.

يا رەب، ئول شەھدۇ شەكەر يا لەبدۇرۇر،
يا مەگەر شەھدۇ شەكەر يالاپدۇرۇر.
جانمە پەيۋەستە ناۋەك ئانقالى،
غەمزە ئوقىن قاشىغا يالاپدۇرۇر.

*　　*　　*

نېچە دېدىم ئول سەنەمگە بارماغىن،
قىلمادى ئول تەرك ئاخىر بارماغىن.
مۇنچەكىم خۇدرايلىق كۆرگۈزدى ئول،
ئەقل ھەيرەت قىلدى، تىشلەپ بارماغىن.

نەۋائى تەجنىس سەنئىتىدە مۇستەقىل تۇيۇقلارنى يازغاندىن باشقا، غەزەللىرى ئىچىدىمۇ تەجنىس بەيىتلارنى كۆپ يازغان. مەسىلەن:

كۆڭۈل چاكىغا غەم تۇخمىن خەتىك فىكرى تولا قىلمىش،
زەخىرە، كۆركى، خەيلى مور مەسكەن ئىچرە تاشىپدۇر...

فەلەكنىك پەردەئى زەيلىن بۇكسم قىلدى شەفەق گۈلرەك،
مەگەر كىم يەر يۈزىدىن كۆز ياشىم خۇنابى تاشىپدۇر...
(«ب — ۋ»)

نەۋائى ئۆز ئەسەرلىرىدە بەدىئىي سەنئەتنىك بۇ تۈركۈمگە كىرىدىغان تەسمى (تەسمىيە — ئىسمىنى ئاتاش)، تەردىد (رەد قىلىش يولى بىلەن

پـــكـــرنـــى بـــلـدۇرۇش)، مۇتەزەلزىل (زىلزىلىگە كەلتۈرۈش)، تەۋرەش (روشەنلەشتۈرۈش)، تەرزۇ (ئىزلاش)، تەئلىق (ئاسماقچىلاش)، تەجاھىلى ئارىق (بىلىپ تۇرۇپ بىلمەسلىككە سېلىش) قاتارلىق تەسۋىرىي ئۇسۇللارنىمۇ قـــولـــلانغان. نەۋائىنىڭ بەزى غەزەللىرىدە، بەدىئىي سەنئەتنىڭ بىرقانچە ئۇسۇللىرى تەڭ ئۇچرايدۇ. نەۋائى بىر غەزەلنى بىر خىل سەنئەتتىلا يازغان دېگىلى بولمايدۇ.

(4) قاپىيە سەنئىتى

نەۋائى شېئىرىي ئەسەرلىرىدە قاپىيە سەنئىتىگە ناھايىتى ئېتىبار بەرگەن ۋە قـاپـيـبـنـى لىرىكىلىق ئەسەرگە غايىۋى ھەم ئېستېتىكىلىق ۋەزىپە ـــ فۇنـكسىيە يۈكلىگۈچى ۋاستە دەپ قارىغان. نەۋائى ئىشلەتكەن قاپىيە سەنئىتى ئىچىنات (ئوچۇق، ئۆلچەملىك)، ئىتا (رەددۇل قاپىيە، يەنى تەكرار قاپـيـيە)، ـــ ھاجىب (پەردىلەنگەن، يەنى يېپىق)، تەجنىسلىك قاپىيە (جـــنـسداش ياكى ئاھاڭداش قاپىيە)، زۇلقافىيەتەين (قوش قاپىيە)، مۇسەججەئ (سەجئ ـــ سۆز-ئىبارىلىرى تۇتاش قاپىيىلەنگەن)، تەسمىت (چۆكمە يەنى جاراڭسىز) ئۇسۇللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تۆۋەندە شېئىرىي ئەسەردە ئادەتتە كۆپ ئۇچرايدىغان قاپىيىلەرنى مۇستەسنا قىلغان ھالدا، قـاپـيـيـە سـەنئىتىدىكى نەۋائى ئۇسلۇبىنىڭ بىرقانچە خاسلىقى بىلەنلا تونۇشماقچىمىز.

ئىتا ـــ سۆز مەنىسى ئىزلاش، ئىز بېسىپ مېڭىش؛ بۇ شېئىرىيەتتە ئەڭ قەدىمكى ئۇسۇللاردىن بىرى، بۇنى "رەددۇل قاپىيە" دەپمۇ ئاتايدۇ. ئـەرەب ئەدەبىياتشۇناسلىرىدىن شەمس قەيس مۇنداق دەيدۇ: "ئالدىنقى قاپىيىنى باشقا قاپىيە ئورنىغا ئۆتكۈزسە ۋە بىر قاپىيىنى شەكىل ۋە مەنا

جەھەتتىن ئۆزگەرنمەي، باشقا قاپىيە تەرزىدە كەلتۈرسە، ئۇنى ئىتا دەيدۇ". شۇنىڭدەك، "ئىتا ـــ بىر قاپىينى ئىككىنچى مەرتىۋە قايتىلاشتۇر. ئۇ ئىككى خىل: جەلى ۋە خەفى". پارس ئەدەبىياتشۇناسلىرىدىن دائى جەۋاد مۇنداق دەيدۇ: "رەددۇل قاپىيە شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، قەسىدە ياكى غەزەلدىكى بىرىنچى مىسرانىڭ قاپىيىسى ئىككىنچى بەيتنىڭ ئاخىرىدا تەكرارلىنىدۇ".

يەنى، قاپىينىڭ ئۆزگەرمەي ئەينەن تەكرارلانغىنى ـــ ئىتائى جەلى (ئوچۇق ئىتا ـــ تەكرار) بولىدۇ. بۇنىڭدا، قاپىيە قىلىنغان سۆزنىڭ قاپىيە ياسىغۇچى قوشۇمچىسى ئەينەن تەكرارلانغان ۋە تەكرارلىنىشى ئوچۇق بىلىنمىگەن بولسا، ئۇ "ئىتائى خەفى" (يېپىق تەكرار) بولىدۇ. مەسىلەن، "ئان"، "بان"، "دان" دېگەندەك قاپىيە ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئوخشاش (تەكرار) كېلىپ، قوشۇمچە ئالدىدىكى قاپىيە قىلىنغان سۆزلەر ھەرخىل (قاپىيىسىز) كېلىۋېرىدۇ: مېھرىبان، پاسىبان، نىگاھبان، ئابادان، قەدىردان ۋە باشقىلار.

ئىتادا، گاھىدا قاپىيىلا تەكرارلىنىپ كەلمەستىن، بەلكى قاپىيىگە باغلىق پۈتۈن بىر سۆز بىرىكمىسى (سۆز ئالمىشىش بىلەن) تەكرارلىنىپمۇ كېلىدۇ. شۇڭا، بۇنداق ئۇسۇل يەنە بىر جەھەتتىن قۇرۇلما سەنئىتىگە كىرىدىغان تەكرار ئۇسۇلى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. ئەدەبىياتشۇناسلارنىڭ تەھلىلىگە قارىغاندا، تەكرار ئاساسەن ئىككى خىل بولۇپ، بىرى فرازىئولوگىيىلىك تەكرار، يەنە بىرى لېكسىكىلىق تەكرار.

فرازىئولوگىيىلىك تەكرار ـــ تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسى ۋە ماقال-تەمسىل تۇسىگە كىرگەن تۇراقلىق ئىبارىنىڭ تەكرارلىنىشى، بۇ ئۇسۇلدا كەلگەن بەزى قاپىيىلەر تەجنىس ھېسابلىنىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

تاۋۇشكىم ئۆڭي تاشىدىن كەلسە، دەرمەن باغرى تاشىمدۇر،

ئىشكدىن سايە كىرگەچ، ساغنۇركىم قۇياشمدۇر.

ئىچىندە تاغنىڭ قان، تاشدا يۈزمىڭ بەلا تاشى،
ئانىڭ تاشۇ ئىچى مۇتلەق دېگەيسەن ئىچۇ تاشمدۇر.
(«ف ـــ ك»)

ۋەھكى، ئول مۇغبەچە، ھەردەمكى چىكەر بادەئى ناب،
قوزغالۇر ئەربەدەسىدىن بۇ كۇھەن دەيرى خەراب...

چەكتىمۇ ھۇش يۈزىن كۆرمەدىم، ئاندىن سوڭرە،
تۇشمىشەم كويى خەرابات ئىچىدە مەستى خەراب.
(«ب ـــ ۋ»)

لېكسىكلىق تەكرار ـــ بۇ ئۇسۇل ئاساسەن سۆزمۇ سۆز تەكرار ۋە ئىزاپەلىك تەكرار دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ.

I فىراق دەشتىدە تۇفراق بولۇپ ئىدى باشىم،
كۆتەرمەس ئىدى تۇفراغدىن ئانى ياشىم.

باشىمنى گوي قىلىپمەن يولۇڭدا، ئەي چاپۇك،
ئاتىڭ ئاياغى قايان بولسا، ئانىدادۇر باشىم.
(«ب ـــ ۋ»)

نېچە ھىجراندىن بۇزۇغ كۆڭلۈمدە بولغاي دەم-بەدەم،

غەم ئۇزەغەم، دەرد ئۇزە دەردۇ ئەلەم ئۇزرە ئەلەم...

سەبر ئازىدىن ئەزاب، ئەندۇھ كۆپىدىن ئىزتىراب،
ئەشكىدىن سەلى بەلا، ئاھ ئوتىدىن ھەردەم ئەلەم.
(«ب ـــ ۋ»)

II ئۇن چېكەرمەن ئىشق ئارا، بىر نەرگىسى جادۇ كۆرۈپ،
باغلاغان ئىتتەككى، فەريات ئەيلەگەي، ئاھۇ كۆرۈپ.

ۋەھ، نەتىپ مەششاتەنى ئاللىدا كۆرگەيمەنكى، يار
ئەكسىدىن غەيرەت قىلۇرمەن، ئاللىدا كۆزگۇ كۆرۈپ.
(«ب ـــ ۋ»)

قايدا تاپقاي تەلبە كۆڭلۇم ئول قارا كۆزدىن خەبەر،
چۇن جۇنۇن ئىچرە قارارىپ، تاپماي ئول ئۆزدىن خەبەر.

دەير تاغى ئىچرە ئۇسرۇك بىل خەبەرسىز كافىرى،
ئەيكى بىلمەك ئىستەدىك ئول قاش ئىلە كۆزدىن خەبەر.
(«ف ـــ ك»)

نەۋائىنىك بەزى غەزەللىرىدە، مەتلەئدە فرازنئولوگىيىلىك تەكرار قاپىيە سۈپىتىدە باشقىچە مەندە ئىشلىتىلگەن بىرىكمە ئىبارە مەقتەئدە باشقىچە مەندە تەكرار كەلگەن.

ئەي لەبىك بادەسىغە رۇھۇرەۋان ئىچرە نۇقۇز،
قايسى رۇھۇرەۋان، جەۋھەرى جان ئىچرە نۇقۇز...

گەر نەۋائىغا ئىبرۇر روھۇرەۋان مەست، نەتاك
كى، مەيى ئىشق قىلۇر رۇھۇرەۋان ئىچرە نۇقۇز.
(«ب ـــ ۋ»)

شـــۇنىڭدەك، فرازئىولوگىيىلىك تەكرارداۋ، نەۋائى غەزەلدە ئىزاپەلىك سۆزلەرنى تەكرار قاپيە قىلىش يولى بىلەنمۇ مەنىلەرنى قاتمۇ قات قىلىپ، غەزەلنىڭ بەدئىيلىكىنى يۇكسەلدۇرگەن.

چەرخدىن جانىمغادۇر يۇز تىغى قاتىل ھەر زەمان،
دەۋردىن جاممدا مىڭ زەھرى ھەلاھىل ھەر زەمان...
بولسا يۇز جانىم بېرىپ ئۆلمەكنى ئالسام، مۇفت ئىبرۇر،
جانغا مۇنداقكىم يېتەر يۇز تىغى قاتىل ھەر زەمان.

زۇلـــقافىيەتەين ـــ قوش قاپىيىلەر. نەۋائى غەزەللىرىدە، رەدىفلەردىن بـــاشقا، قاپىيىلەر جۈپ-جۈپ قىلىپ قوشلاپ ئىشلىتىلگەن. بۇ شەكىل مەنىلەرنى ئاڭلىتىشتا، شېئىرنىڭ ئاھاڭدارلىقىنى ئاشۇرۇش ۋە سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىپ پاساھەت دەرىجىسىنى كۆتۈرۈش رولىنى ئويناغان. نەۋائى ھـــېچـقاچان قاپىيە قوغلىشىپ، سۆزلەرنى مەنەن باغلىنىشسىز شەكلەن قاپىيىداش قىلىشقا ئۇرۇنمىغان.
بىر رەدىفلىك قوش قاپىيە:

بىر دەم ئۇلۇس مېھنەتىدىن كام يوق،
بىر نەپەس ئەل جەۋرىدىن ئارام يوق.
(«ھ ـــ ئە»)

كۆزۈڭ نەبەلا قارا بولۇپتۇر،
كىم، جانغا قارا بەلا بولۇپتۇر.

مەجمۇئى دەۋانى دەرد قىلدى،
دەردىڭكى ماڭا دەۋا بولۇپتۇر.

قوش رەدىفلىك ئاق قاپىيە:

رۇبائىي: گەردۇن ئۇزە بەزم ئۇچۇن مەقام ئەيلەدى تۇت،
ئول بەزمدە خۇرشىدىن جام ئەيلەدى تۇت؛
ئول جام ئىلە ئىشرەتنى مەدام ئەيلەدى تۇت،
ئاخىر دەمى يەر قوينى ھەرام ئەيلەدى تۇت.

قوش رەدىفلىك قوش قاپىيە:

ياردىن ئايرىلغالى شەيدا كۆڭۈل، بېخاب كۆز،
ھەر زەمان زاھىر قىلۇر سەۋدا كۆڭۈل، خۇناب كۆز.

كۆز كۆڭلۈم بەھرۇ بەر سەير ئەتسىلەر يار ئىستەبان،
بۇ سەفەردە تاپسىلەر يەغما كۆڭۈل، غەرقاب كۆز.

(«غ — س»)

نەۋائى قاپىيە سەنئىتىدىمۇ يېتۈك شائىر. بۇ سەنئەتتە نەۋائى سۆزلەر ئارا مۇناسىپ ئاھاڭداشلىق پەيدا قىلىپ، تىلنى تەسىرلىنەرلىك، جاراڭلىق ۋە مۇزىكىلىق گۈزەللىككە ئىگە قىلىشقا، شېئىرىي ئەسەرنىڭ رېتىملىقىنى كۈچەيتىشكە، بولۇپمۇ ئىپادىلەنمەكچى بولغان مەزمۇننىڭ تەلىپىگە، تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇرنىڭ ئەركىن بايان قىلىنىشىغا مۇۋاپىق بولۇشىنى كۆزدە تۇتقان.

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ دۇنيا قارىشى، ئالدى بىلەن ئىسلام ئىلاھىيەت-چىلىكىدۇر، جۈملىدىن پەلسەپىۋى ئىدىيىسىمۇ ئىسلام ئەقىدىسىدۇر. نەۋائىنىڭ كىشىلىك قارىشى ئەنە شۇ دۇنيا قارىشى ۋە پەلسەپىۋى ئىدىيىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن. ئىككىنچىدىن، نەۋائى ياشىغان زامانىدىكى ئىجتىمائىي-ئىدىيىۋى مۇھىت ئاساسەن تەسەۋۋۇف تەرەققىي قىلىۋاتقان، ھەتتا تەسەۋۋۇفنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتى تەغىير تېپىشقا يۈزلىنىپ، مۇرشىد-مۇرىد تەبەقىلىرى شەكىللەنگەن ۋە تەسەۋۋۇف بىلەن خۇراپات-جاھالەت ئوتتۇرىسىدا كۈرەش كەسكىنلەشكەن مۇھىت ئىدى، شۇڭا، نەۋائى ھەقىقىي تەسەۋۋۇف غايىسىنى قوللاپ، خۇراپاتقا ـــ جاھالەتكە قارشى كۈرەش قىلغۇچى تەرەققىيپەرۋەرلەرنىڭ ئالدىنقى قاتارىدا تۇرغان.

قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەر ئەدەبىيات-سەنئەت ئىدىيىسى تارىخىنى، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئەسىر ئوتتۇرا ئاسىياسىدا مۇتەپەككۇر ئەدىبلەرنىڭ داڭلىق نامايەندىسى بولغان نەۋائىنىڭ دۇنيا قارىشىنى شۇ دەۋردىكى دىنىي غايىلەردىن چەتلەپ تەتقىق قىلىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، ئۇ زامانلاردا دىن بەدىئىي غايىلەرنىڭ مەنبەسى ئىدى.

نەۋائىنىڭ ئىسلام ئەقائىدلىرىغا سادىق ۋە تەقۋادار ھەم ئەھلى سۈننىي زات ئىكەنلىكىنى سۆزلەشنىڭ ھاجىتى يوق. ئەمما، نەۋائى ئەھلى

سۈننىيلەردىن بولغان تەسەۋۋۇپچىلاردىن ئىدى. نەۋائى چۈشەنچىسىدىكى تەسەۋۋۇپ 15-ئەسىردىن ئېتىبارەن زاھىدلىق — رىياكارلىققا ئايلانغان ئىشانلىق-سوفىلىقتىن پەرقلىنەتتى. نەۋائى ئۆز غەزىلىدە تەسەۋۋۇپنى مۇنداق شەرھىلىگەن:

بىراۋغا مۇسەللەم تەرىقى تەسەۋۋۇپ
كى، زاتىدا مەۋجۇد ئەمەستۇر تەخەللۇپ.

تەسەۋۋۇپ رىيا ئەھلىدىن ياخشى ئەخلاق،
ئېرۇر ئىستىلاھاتى زىبۇ تەكەللۇپ.

تەسەۋۋۇپ ئەمەس زۇھد تەقۋايۇ تائەت
كى، ئاندا رىيا يول تاپار بېتەۋەققۇپ.

ئېرۇر مەھز تەقۋايۇ لېكىن رىياسىز
ئۇبۇدىيەت سەرفۇ ئەينى تەلەتتۇپ.

نە ئەل قەۋلۇ فېئلىغە ئاندىن تەئەددى،
نە ھەق ئەمرۇ نەھىيغە ئاندىن تەسەررۇپ.

ئۆزۈن ئويلە بېشىختىيار ئاڭلابانكىم،
نە قالىب تەرەددۇد ئاڭا، نە تەئەسسۇپ،

قىلىپ ھەق ۋۇجۇددا مەھۇ ئۆز ۋۇجۇدىن،

نەۋائى، مۇنى بىل تەرىقى تەسەۋۋۇف،

(«ف ـــ ك»)

نەۋائى بۇ غەزىلىدە، "تەسەۋۋۇف ـــ ئۆز ۋۇجۇدىنى ھەق ۋۇجۇدىدا يوق قىلماقلىق"، "زاھىدلىق، تەقۋالىق، تائەت تەسەۋۋۇف ئەمەس" دەپ شەرھىلەپ، ئۆزىگە "تەسەۋۋۇف يولى شۇ ـــ بۇنى بىل" دەپ خىتاب قىلغان.

تەسەۋۋۇفنىڭ مەسلىكى ـــ ۋۇجۇدىيە، بۇنىڭ ئاساسى ۋۇجۇد (وجود) بولۇپ، تۈپ مەنىسى "بارلىق"، "بار بولماق"، "مەۋجۇد بولماق" دېگەنلىكتۇر. تەسەۋۋۇفتا، ۋۇجۇد سالىكنىڭ (سۇلۇككە ئىگە بولغۇچىنىڭ) مەۋھۇم (ھەقىقىي بولمىغان) بارلىقىدىن كېچىپ، ھەقىقىي ۋە مۇتلەق بارلىق ـــ تەكرىنىڭ بارلىقى ئىچىدە بار بولماق دەپ ئىزاھلانغان. ۋۇجۇدىيە مەسلىكى سوفىلار ئىچىدە كەڭ ئومۇملاشقان. خۇراساندا، ھىجرى 6-ئەسىر (مىلادى 12-ئەسىر) دىن باشلاپ تارقالغان بۇ مەسلەك ھىجرى 7-ئەسىردىن باشلاپ رەسمىيلىشىپ، ئىسلام تەسەۋۋۇفىدا ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن. بۇ مەسلەكنىڭ دەسلەپكى ئاساسچىلىرىدىن كۈفەلىك ئەبۇ ھاشىم ئىس-سوفى (مىلادى 767-يىلى ۋاپات بولغان) ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن سوفى ئاتالغانلارنىڭ ۋەكىلى ـــ خوراسانلىق بايەزىد بىستامى (مىلادى 875-يىلى)، مەنسۇر ھەللاج (مىلادى 921-يىلى)، بۇلاردىن كېيىن جۇنەيد باغدادى، ئاندىن ئەبۇ مۇھەممەد غەزالى (1059 ـــ 1111) ـــ بۇ مەشھۇر سوفىلارنىڭ تەشەببۇسى ۋە تەرغىبى بىلەن، ئىسلام ئالىمىدە تەرىقەتلەر شەكىللىنىشكە باشلىدى. تەرىقەت ـــ ھەقىقەتنى بىلمەك ۋە ئاللاھقا ئۇلاشماق ئۈچۈن كىرگەن مەنىۋى يول. تەسەۋۋۇفتا، بەندىنى دىنىڭ تاشقى يۈزى بولغان شەرىئەتتىن دىنىڭ ئىچكى يۈزى بولغان

ھەقىقەتكە يۈكسەلدۇرگەن يول ـــ تەرىقەتتۇر. ۋۇجۇدنىڭ زىددى "عدم" (ئەدەم ـــ يوقلۇق) دۇر. ۋۇجۇدىيە سىستېمىسىدا، "سۇدۇر" (پەيدا بولۇش، چـــۈشۈش)، "تەجەللى" (كۆرۈنۈش) نەزەرىيىسى بىلەن باغلىق ھالدا، "دەۋر" (دەۋر قـــىلىش، ئايلىنىش) چۈشەنچىسى تۇغۇلغان. سۇدۇر ۋە تەجەللى نەزەرىيىسى بويىچە، مەۋجۇد ئالەملەرنىڭ ئەڭ تۆۋەنكىسى بولغان مـــاددىي ئالەمگە چۈشكەن ھەرقانداق ۋۇجۇد (بارلىق) ئاۋۋال "جەماد" (ئورگانىزم، مەدەن، نەۋائىدا كان)، ئاندىن "نەبات" (ئۆسۈملۈك)، ئاندىن "ھەيۋان"، ئاندىن "ئىنسان" شەكلىگە تەجەللى قىلىدۇ (كۆرۈنىدۇ، زاھىر بولىدۇ). ئۇنىڭدىن كېيىن "ئىنسانىي كامىل" شەكلىگە كىرىدۇ-دە، ھەققە ئېرىشىدۇ. يەنى "ۋۇجۇدى مۇتلەق"تىن چىقىپ يەر يۈزىگە چۈشكەندىن كېيىن، يەنە ئۇ يەردىن چىقىپ ئەسلىگە قايتىدۇ. ۋۇجۇد مۇشۇنداق دەۋر قىلىپ تۇرىدۇ. نەۋائىمۇ بۇ قاراشنى ئۆز ئەسىرىدە ئىپادىلىگەن:

ئەي بارى مەۋجۇدغە سەندىن ۋۇجۇد،
بەلكى ۋۇجۇد ئەھلىغە فەيىزى جۇد...

گەر فەلەكىيات ئەناسىردۇرۇر،
بارچە سەمىن قەدەر جەۋاھىردۇرۇر.

كائىنۇ ھەيۋانى ئەگەر خۇد نەبات،
ھەربىرى بىر گەۋھەر ئالىي سىفات.

بارچەسىن گەرچە لەتىف ئەيلەدىڭ،
بارچەدىن ئىنسانىنى شەرىف ئەيلەدىڭ.

ئەمدىكى جۈنىشىغا كېلىپ بەھرجۈد،
زاھىر ئېتەرسەن چۇ ئەدەمدىن ۋۇجۇد.

(«ھ ـــ ئە»)

ـــەۋائـــــنىڭ بۇ بايانى تەسەۋۋۇف ئېتىقادىدىكى دەۋرىي ھەرىكەت چۈشەنچىسىنىڭ ئۆزىدۇر. تەسەۋۋۇف نۇقتىسىنەزەردە، بۇ دەۋرىي ھەرىكەت بىر دائىرىگە ئوخشىتىلىپ، "قەۋسى نۇزۇل" (چۈشۈش قەۋسى) ۋە "قەۋسى ئۇرۇج) (كۆككە كۆتىرىلىش قەۋسى) دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەن ۋە "ئەقلىي كۇل" (تولۇق ئەقىل) بىلەن "نەفسى كۇل" (تولۇق نەفس، يەنى روھ) نىڭ بىرلەشمىسى ـــ توققۇز ئەفلاك (توققۇز كۆك) نىڭ تەكرار قايتىلىنىشى بولغان "تۆت ئۇنسۇر" مەيدانغا كەلگەن؛ ئەفلاك (كۆكلەر) بىلەن تۆت ئۇنسۇرنىڭ قوشۇلۇشىدىنمۇ "بارلىق ئالەمى" پەيدا بولغان دەپ قارىغان. بـــۇنىڭدىن شۇنداق چۈشەنچە كېلىپ چىقىدۇ: "ۋۇجۇدى مۇتلەق"تىن ئـــايـــرىلغان "نۇرى ئىلاھى" ئۆز نۆۋىتىدە "ئەقلىي كۇل"دىن "توققۇز ئەفلاك"قا، "تەبايىئى ئەرىبەئە" (تۆت تەبىئەت) گە تاكى تۇپراققا قەدەر "تۆت ئـــۇنـــســـۇر"غا ئۆتىدۇ. بۇنى "قەۋسى نۇزۇل" ياكى "مەبدە" (چىقىش نۇقتىسى) دەپ ئاتايدۇ. ئەينى نۇر تۇپراقتىن "جەباد"قا (مەدەن ياكى كانغا)، ئۇنىڭدىن "نەبات"قا، ئاندىن "ھەيۋان"غا، ئۇنىڭدىن "ئىنسان"غا ۋە "ئىنسانىي كامىل"غا يېتىپ، تەكرار ئەسلىگە قايتىدۇ-دە، بۇ ئىككىنچى دەۋر ھېسابلىنىپ، "مەئاد" (كۆتىرىلىش) ياكى "قەۋسى ئۇرۇج" دېيىلىدۇ.

نـــەۋائىمۇ تەسەۋۋۇفنىڭ "ۋۇجۇدىيە" ئەقىدىسى بويىچە، "تەبايىئى ئەرىبەئە" ۋە "دەۋرىيە" چۈشەنچىسىنى قوبۇل قىلغان ۋە ئىنساننىڭ ئەمەل قـــىلىشىنى تەكىتلىگەن ھەم ئۆزىنىڭمۇ ئۇنىڭدىن تاشقىرى ئەمەسلىكىنى ئېنىق بىلدۈرگەن:

بۇكى سېنى خالىقى كەۋنۇ فەساد،
قىلمادى ھەيۋانۇ نەباتۇ جەباد.

(«ھ ـــ ئە»)

تۆرت ئۇنسۇر قەيدىدىن تا چىقماغايسەن، نەفئ ئەمەس
ئاسمانى تۆرت دەفتەرنى تۇتايكىم، ياد بىل.

(«غ ـــ س»)

يوقكى، بولۇپ تۆرت ئەناسر ئەدەم،
ئەقلۇھسۇدىن ئىلە ئىسلام ھەم.

(«ھ ـــ ئە»)

تەسەۋۋۇف چۈشەنچىسىدە، ئەفلاك (كۆك يەنى ئاسمان) توققۇز قات بولۇپ، ھەربىر قات بىر "قەۋس" (يا)دەك بولىدۇ دېيىلگەن. نەۋائىمۇ مەزكۇر چۈشەنچىنى قەيت قىلغان:

ۋاسىتە بۇ ئەردىكىم قىلدىك تەمام،
كۆكنى توققۇز لەۋھەئى ئائىنە فام.

توققۇز ئەفلاكنى چەكتىك رەفئ،
ھەم كۇررەئى خاكنى يايدىك ۋەسئ.

(«ھ ـــ ئە»)

قەدىمكى نوجۇم ئىلمى چۈشەنچىسىدە، يەر (دۇنيا) مەركەز قىلىنغان

هالدا، ئەتراپىدا توققۇز قات كۆك ئاسمان بار، ھەربىر كۆك كۈرە (قەۋس) شەكلىدە بولىدۇ، دەسلەپكى يەتتە كۆكتە بىردىن ئاقراق (سەيياره) تۇرىدۇ، سەككىزىنچى كۆكتە بۇرجلار جايلاشقان، توققۇزىنچى كۆكتە ھېچ نەرسە بولمايدۇ. بۇ كۆكنى "فەلەكى ئەتلەس" دەيدۇ.

نەۋائىي يەنە ئالەم چۈشەنچىسىدە، "ئون سەككىز مىڭ ئالەم" دېگەن قەدىمكى ئەقىدىگىمۇ ئىشەنگەن. شۇڭا، غەزەللىرىدىن بىرىدە: "ئون سەككىز مىڭ ئالەم ئاشۇبى ئەگەر باشنىدادۇر" (ئون سەككىز مىڭ ئالەم غەۋغاسى ئەگەر باشىدا بولسا) دەپ يازغان. ئەسلىدە بۇ "ئون سەككىز ئالەم" بولۇپ، ئالەمنىڭ چەكسىزلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن "مىڭ"نى قوشۇپ سۆزلەش ئادەتكە ئايلانغان. "ئون سەككىز ئالەم" مۇنۇلاردىن ئىبارەت بولغان: 1. ئەقلى كۈللى ـــ ئاللاھنىڭ ئاكتىپ يارىتىش قۇدرىتى؛ 2. نەپسى كۈللى ـــ ئەقلى كۈللىدىن پەيدا بولغان ئىلاھىي پاسسىپ قابىلىيەت؛ 3. توققۇز كۆك-ئاسمان ـــ بۇلار: ئاي كۆكى، ئۇتارىد كۆكى، زوھرا كۆكى، قۇياش كۆكى، مىررىخ كۆكى، مۇشتەرى كۆكى، زۇھەل كۆكى، بۇرجلار كۆكى، ئەتلەس كۆكى؛ 4. تۆت ئۇنسۇر ـــ يەل، ئوت، سۇ، تۇپراق؛ 5. ئۈچ مەۋلۇد (تۇغۇلۇش) ـــ مەدەن ياكى كان، نەبات، ھەيۋان.

نەۋائىنىڭ "توققۇز"نى ئۇلۇغلاش چۈشەنچىسى تۈركىي خەلقلەرنىڭ "تـوقـقـۇز"نى خاسىيەتلىك ۋە ناھايىتى كۆپلۈكنى بىلدۈرىدىغان سان دەيدىغان قەدىمكى ئاڭ-پىكىردىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى نەۋائىي «سەددى ئىسكەندەرى» داستانىدا، قەدىمكى شەرقىي تۈركىي خەلقلەرنىڭ "توققۇز"غا باغلىق ئادەت يوسۇنلىرىنى تەرىپلەپ يازغان. مەسلەن:

توققۇز پايەلىغ تەخت ئۈزە ئولتۇرۇپ،
توققۇز چەرخنىڭ شەۋكەتىن سىندۈرۈپ...

ئۇلارنى چۇ مۇنداق سۆيۈندۈردىلەر،
شەھ ئالىندا توققۇز يۆكۈندۈردىلەر.

نەۋائى ئۆز زامانىسىدىكى مەشھۇر تەسەۋۋۇف نامايەندىلىرىنى ئۆزىگە مەنسۇپ پىر-ئۇستاز دەپ بىلگەن. يۇقىرىدا ئېيتىلغان "مەبدە" ۋە "مەئاد"قا باغلىق دەۋرىيە چۈشەنچىسى نەۋائىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن مەشھۇر ئەدىبلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ بايان قىلىنغان، مەۋلانا جەلالىددىن رومى (13-ئەسىردە ياشاپ ئۆتكەن) نىڭ «مەسنەۋى» سىدە، مەزكۇر دەۋرىي ھەرىكەت ياخشى بايان قىلىنغان. مەزكۇر مەسنەۋى مەشھۇر سوفى-شائىر فەرىدۇددىن ئەتتارنىڭ «ئىلاھنامە» ۋە «ئەسرارنامە» دېگەن دېداكتىك ئەسەرلىرىگە تەقلىدىي يېزىلغانلىقى مەلۇم. ھەتتا ئىبن سىنانىڭ ئاتاغلىق شېئىرىي ئەسىرى «دانىشنامە» ۋە «رىسالە فى تەقسىم ئەل-مەۋجۇدات» ئەسىرىدىن باشلاپ، ئەجەملىك ۋە تۇركىي شائىرلارمۇ تەسەۋۋۇفنىڭ بۇ ئەقىدىسىنى ئۆز ئەسەرلىرىدە تەۋسىپلىگەن. بۇلاردىن كېيىن، خوراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا (مەرۋ، ھىرات، سەمەرقەنت، فەرغانە، قەشقەرغە ئوخشاش چوڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرىدە) ، سەئىدىدىن كاشغەرى، ئابدۇراھمان جامى، شەرەفىددىن ئەلى يەزدى، ئەمىر قاسىم ئەنۋەرى قاتارلىق مەشھۇر مۇتەسەۋۋۇفلار مەيدانغا كەلگەن.

نەۋائىنىڭ تەۋسىق قىلىشچە، ئابدۇراھمان جامى "... تەسەۋۋۇف مەسىلىلىرى ئاتالغۇلىرىنى مۇكەممەل قىلدىكىم، ئۆتكەن مەشايىخ ۋە ئەۋلىيا ئۇللاھ...نىڭ رىسالىلىرى ۋە كىتابلىرىدىن ياخشىراق تەسنىق قىلدى... يەنە تەرىقەت ئەدەبلىرى سۆلۈكىدە شۇنداق دەقىق رەۋىشتە (ئىنچىكىلەپ) تەرىقىلىرىنى (يوللىرىنى) تۈزدىكىم، ھەزرەتى قۇتبى تەرىقەت ۋە غەۋسى ھەقىقەت مەۋلانا سەئىدىدىن كاشغەرىكىم، نەقشەبەندىيە خوجىلىرى

سلسلەسىنىڭ ئول زەماندا كامىل ۋە مۇكەممەل مۇرشىد ۋە خەلىفەسى ئەردى...» نەۋائى ئەنە شۇ زاتلارنى ئۆزىگە پىر-ئۇستاز دەپ تونۇيتتى. «خۇسۇسەن، ئالىجەناب مەخدۇمى جامىيغا يېقىن مۇلازىمەتتە بولۇپ، ئۇ كىشىنىڭ ھۇزۇرىدا دەرۋىش ۋە سوفىيلارنىڭ كىتابلىرىنى ئوقۇش بىلەن شۇغۇللىنار ئىدى.» («مۇكارىمۇل ئەخلاق»). ھەتتا بىر ۋاقىتلاردا، ھەزرىتى ئەمىر قاسىم ئەنۋەرنىڭ جام ۋىلايىتىدە خەرجۇد يېزىسىدىكى 'مۇبارەك' مەرقەدى... ئول ئاستانە جارۇبكەشلىرىدىن...» بولغانىدى.

نەۋائىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە، بولۇپمۇ «خەمسە» سىنىڭ بىرىنچى داستانى — «ھەيرەتۇل ئەبرار»دا، ئاۋۋال ئاللاھقا مۇناجات ۋە سەنا، پەيغەمبەرگە نەئت بېغىشلىغاندىن كېيىن، ئىنسان ئۇچۇن ئەڭ زۆرۇر بولغان كۆڭۈل (قەلب) توغرىسىدا مۇلاھىزە يۇرگۈزگەن. تەسەۋۋۇف نۇقتىسىنەزەرىچە، ئىمان تۇرىدىغان يەر بولغان كۆڭۈل — نۇرانى بىر جەۋھەردۇر. ئىنسانلىق قەلب (كۆڭۈل) بىلەن رىئاللىققا ئايلىنىدۇ: كۆڭۈل تەڭرىنىڭ تەجەللى قىلغان پېرى بولغانلىقىدىن مۇقەددەستۇر: شۇنداقلا، كۆڭۈل — ئاللاھ ئۇچۇن قىبلەگاھدۇر. بۇ ھەقتە نەۋائى شۇنداق يازغان:

سەنكى كۆڭۈل دەرسەن، ئېرۇر بۇ يۇرەك،
ئىسىم كۆڭۈل بىرلە ئاتا مۇشتەرەك...

سالىك ئانى ئەرشى مۇئەللا دەر،
سوفى ئانى ئالەمى كۇبر ادەر...

تەختى سەفا بولدى ئانىڭ مەسكەنى،
سوفىئى ساھىبدىل ئانى بىل، ئانى.

مەزكۇر ئەسەرنىڭ «ئەۋۋەلقى ھەيرەت» دېگەن بابىغا "كۆڭۈلنىڭ ئەدەم تۇنىدىن قۇتۇلۇپ، ۋۇجۇد سۈبھىگە ھەمنەفەس بولغىنى..." دەپ ماۋزۇ قويغان ۋە:

"سىررى ھەققەتتىن ئۇلۇپ بەھرەۋەر،
ئەيلە بەسرەت كۆزى بىرلە نەزەر"

دەپ، ھەقىقەت-ھەق سىردىن بەھرىمەن بولۇش كۆڭۈلگە باغلىق ئىكەنلىكىنى قەيت قىلغان.

نەۋائى بۇ ئەسىردە تەھلىل-تەتبىق يولى بىلەن، ئىسلام تەسەۋۋۇف ئىدىيىسىنى شەرھلىگەن ۋە مەشھۇر مۇتەسەۋۋۇف خوجا بەھائىددىن نەقشبەند ۋە خوجا ئۇبەيدۇللا ئەھرارنى ئالاھىدە مەدھىيىلىگەن:

خاجەكى نەققاشى سپېھرى بەلەند،
بولغاي يەر سەفھەسغە نەقشبەند،

بۇنچە ئەجەب نەقش بىلە ئەرجۇمەند،
كىمسە ئەمەس غەير شەھى نەقشبەند.

ئولكى بۇ ئافاق ئىچىدە تاق ئىرۇر،
تاق نەكىم مۇرشىدى ئافاق ئىرۇر...

مۇنچە سۇلۇك ئەھلىگە رەھبەر بولۇپ،
يول ئىلىگە تىيرەتۇن ئەختەر بولۇپ.

هممەتىدىن بىرنى ھەم ئەتسۇن خۇداي،
فەقر يولىدا غەنى، ئىمانغا باي.

بۇ بېيىتلارنىڭ مەزمۇنىدىن شۇ نەرسە ئايدىڭلىشىدۇكى، نەۋائى ئەنە شۇ مەشھۇر مۇتەسەۋۋۇف نامايەندىلىرىنى ئۆزىنگە غايىبانە پىر-ئۇستاز دەپ بىلگەن؛ ئۇلارنىڭ ھممىتىدىن "فەقر يولىدا غەنى، ئىمانغا باي" بولۇشنى خۇدادىن تىلىگەن؛ ھەمدە فەقر يولىغا كىرىشنى رەۋا كۆرگەن. "ھالەتى سەيد ھەسەن ئەردەشىر"دە: "... بۇ فەقرنى فەقر تەرىقىغە دەلالەت ۋە ئىرشاد قىلۇرلەر ئەردى..."دەپ يازغان.

فەقر تەرىقى — فەقرلىق يولى، تەسەۋۋۇف چۈشەنچىسىدە فەقر (يوقسۇل) مەۋھۇم بارلىقتىن ئۆزىنى تارتىپ، "فەنا فىللاھقا مەزھەر" بولماق (ئاللاھنىڭ زات ۋە سۈپەتلىرى ئىچىدە ئۆز زاتى ۋە سۈپىتىنى يوقاتماق). تەسەۋۋۇفتا، فەقرنى تەكتىلەشتە "ئەل فەقرۇ فەخرى" (فەقر — ئىپتىخارىمدۇر) دېگەن ھەدىسنى ئاساس قىلغان. نەۋائىمۇ تەسەۋۋۇفنىڭ مەزكۇر فەقر تەشەببۇسىنى قوبۇل قىلغىنى ئۈچۈن، غەزەللىرىدە "فەقر — فەنا" توغرىسىدا كۆپ يازغان:

تەبىئىغە فەقر نۇقتەسى گەر زادە بولماسا،
بولغان نەدۇر خەلقىنى دەۋران ساڭا خەلەق...

بەھرى فەنادا غۇتە سەدەفلەر ئۇرماساڭ،
سەندىن بېتىشمەگەي دۇرى مەقسۇد ھەر تەرەف.
(«ب — ۋ»)

خىرقەئى فەقر كېرەك سىرىى نىھان كەسىبغەكىم،
پەردەئى راز ئانىڭ زەيلىغە كەلدى مەئنۇف.

ئەيلەگىل نەقدى ھەياتىڭنى فەنا ئەھلىغە ۋەقف،
لوقمەئى ۋەقف بېمەكنى ۋەلې ئەتكىل مەۋقۇف.
(«ف ـــ ك»)

نەۋائى تەسەۋۋۇفنىڭ "سۇدۇر" ۋە "تەجەللى" بىلەن ئىپادىلەنگەن "دەۋرىيە" نەزەرىيىسى بويىچە شەكىللەنگەن "كامىل ئىنسان" دېگەن بۇ غايىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ ۋاستىلىرىنى رېئال ھاياتتىن ئىزدىگەن. شۇڭا، نەۋائى "كامىل ئىنسان"دا بولۇشقا تېگىشلىك شەرت ۋە سۈپەتلەرنى ئۆز ئەسەرلىرىدە تولۇق ئىپادىلىگەن. نەۋائىنىڭ پىكرىچە، كامىل ئىنسان ـــ ھەقىقىي پاك ئىنساندۇر؛ پاك ئىنسان دەرۋىشدۇر، يەنى قەلبىدە فەقر نۇرى پارلىغان ئادەمدۇر؛ دەرۋىشلىك ـــ روھىي ئىلاھى مەرتىپەت تەرەپكە پەرۋاز قىلىش ۋە دۇنيا مەشغۇلاتىدىن ئۆزىنى تېيىش. مەزكۇر كۆز قارىشى بويىچە، نەۋائى شاھ بىلەن دەرۋىشنى سېلىشتۇرۇپ، "فەقر-فەنا" يولىغا كىرگەن دەرۋىشكە شاھنى تەڭ قىلماي، دەرۋىشنى تەۋسىيلىگەن:

ھەر گەداكىم بوربايى فەقر ئېرۇر كىسۋەت ئاڭا،
سەلتەنەت زەربەفتىدىن ھاجەت ئەمەس خىلئەت ئاڭا.

كىم فەنا تۇفراغىغا تاپىپ قويار تاش ئۇزرە باش،
تەخت ئۇزە ئەرمەس مەزھەپ مۇتتەكا ھاجەت ئاڭا.

شەھ يۇرۇپ ئالەم ئاچار، دەرۋىش ئالەمدىن قاچار،
كۆر، نەھممەتدۇر مۇڭا، نە نەۋىڭ ئېرۇر ھالەت ئاڭا.

فەقر كويى تۇفراغىن شەھ مۇلكىغە بەرمەس فەقر،
مۇلك كۆركىم تەڭ ئەمەس تۇفراق ئىلە قىممەت ئاڭا.

شاھلار دەرۋىشدۇر دەرۋىشلەر شاھكى بار،
شاھلىغ سۆزەت ئاڭا، دەرۋىشلىك سىيرەت ئاڭا.
(«نەۋائى»، چاپ نۇسخا)

كامىل ئىنسان ـــ ئىلاھىيەت نۇرىدىن بەھرىمەن بولغان، شەرىئەت ئەھكامىنى سۆزسىز ئورۇندىغان، ئىمانى پۈتۈن، ۋاپالىق، سادىق، سېخىي، قانائەتچان، ھەلىم-مۇلايىم، خۇش ئەدەبلىك، ھىممەتلىك، قەلبى ئىلمۇ ئىرپانغا كان بولغان كىشىدۇر. شۇنداقلا، بۇنداق ئىنساندا "ئىلاھى جەزبە" كۈچلۈك بولىدۇ، يەنى كۆڭلىدە ئىشق ئىزتىرابى بارغانچە كۈچەيىپ، ئۇنىڭ نەزەرىدە دۇنيا ئىشلىرى ئەرزىمەس نەرسە ھېسابلىنىدۇ. نەۋائى كامىل ئىنسانىنىڭ تەسەۋۋۇفچە بۇ سۈپەتلىرىنى رىئال ھايانقا تەتبىق قىلىپ، كونكرېتلاشتۇرغان.

نەۋائىنىڭ كۆز قارىشىچە، كامىل ئىنساندا بولۇشقا تېگىشلىك پەزىلەتلەر ـــ ئەدەب-تەۋەززۇ، سېخىيلىق، قانائەت، ۋاپا، ئىشق، ئىنساب، راستلىق، ئىلىم-مەرىپەت، ئەدلۇ ئادالەت، ھىممەت، خەلقپەرۋەرلىكتۇر.

نەۋائىنىڭ ئېتىقادىچە، ئەدەب، ئەخلاقىي پەزىلەت بولمىغان ئادەم ئادەتتىكى ئىنسان قاتارىغىمۇ كىرەلمەيدۇ. شۇنىڭدەك، ئەدەب، ئەخلاقىي پەزىلەت بولمىغان جايدا، ئىلمۇدانىش نەشئۇنەما تاپمايدۇ، ئەلگە پايدا

يەتمەيدۇ، ئەدەبلىك ئىنسان ئۆزىنى ئەلگە بېغىشلايدۇ، ئەل كۈلسە كۈلىدۇ، يىغلىسا يىغلايدۇ، ئەل يۈكىنى كۆتۈرۈشنى شەرەپ دەپ بىلىدۇ.

نــەۋائى كامىل ئىنسان بولۇش ئۈچۈن، ئۇ ئەدەبنىڭ نېمىلىكىنى ئوبدان چۈشىنىپ، بۇ پەزىلەتنى ئۆزىنىڭ بارچە سۆز-ھەرىكىتىدە ئىپادىلەش كېرەك دېگەن. بۇ ھەقتە نەۋائى مۇنداق مۇلاھىزە قىلغان:

ئەل يولىدا گەر ئولۇبان دەرد ئىلە،
كىبر كۆزنى كور ئېتىپ ئول گەرد ئىلە...

سىدق ئىلە ھەر گەرم نەفەسكى ئۇرۇپ،
رىۋۇ رىيا خىرمەنىنى كۆيدۈرۈپ...

ئەلگە شەرەف بولمادى جاھۇ نەسەب،
لېك شەرەف كەلدى ھەياۋۇ ئەدەب...

گەرچە ئەدەب شەرتى بەغايەت كېرەك،
ھەر كىشى تەۋرىدە رىئايەت كېرەك...

ۋەزنى تەۋازۇئدا ۋەفا ئەيلەمەك،
دەئبى ئەدەب بىرلە ھەيا ئەيلەمەك.

(«ھ ـــ ئە»)

نەۋائى يەنە «ن ـــ ش» دىۋانىدىكى «ھۆكۈما قەۋلىنىڭ تەرجىمىسى ئىنسانىيەت بابىدا» دەپ ماۋزۇ قويغان بىر قىتئەسىدە مۇنداق يازغان:

تەۋەززۇدۇ ياخشى، ئەمما ياخشىراقدۇر
ئەگەر دەبدە ئەتسە ئانى ئەھلى دەۋلەت.

ئىرۇر ھەم ئەفۇ خوبۇ خوبراق
كى، زاھىر بولغاي ئەل تاپقاندا قۇدرەت.

ئەتا ھەم تۇرفە ئىشدۇر، تۇرفەراق بىل،
ئەگەر يوقدۇر ئانىڭ ياندا مىننەت.

ھەكىم ئىنسانىي كامىل دەپدۇر ئانى
كى، بولغاي زاتىدا بۇ نەچچە خىسلەت.

نەۋائىنىڭ بۇ قىتئەسىدە ئالغا سۈرۈلگەن پىكىر شۇكى، "ئەھلى دەۋلەت" (مال-مۇلۇك ئىگىلىرى، شاھ - ئەمىرلەر — ھېچ نەرسىگە موھتاجلىقى يوق كىشىلەر)، يەنى ماددىي بايلىقى مول ۋە تۇرمۇش-مەئىشىتى توق — بۇ جەھەتتىن كامىل بولغان مۇنداق كىشىلەر ھېچقاچان كامىل ئىنسان ھېسابلانمايدۇ. ئۇلار ئەدەپلىك، ئەلپەرۋەر، ھىممەتلىك، ساخاۋەتلىك، ئىنسابلىق بولالىسا، مىننەتسىز ياخشىلىق ۋە خالىسانە ياردەم كۆرسىتەلىسە، كامىل ئىنسان مەرتىۋىسىگە يېقىنلىشالايدۇ.

نەۋائى بۇ كۆز قارىشىنى دەللىلەپ، كەرەم-ساخاۋەتنى تەشەببۇس قىلىدۇ. كەرەم — ياخشىلىق، ئالىيجانابلىق، ئېھسان (بېغىشلاش) دېمەكچۇر، «ھەيرەتۇل ئەبرار» نىڭ «بەشىنچى مەقالەت، كەرەم ۋەسىدە كىم...» دېگەن بابىدا، كەرەم-ساخاۋەت ئىگىسىنى تەۋسىپلىگەن:

باشىڭ ئۇزە جۇدۇ سەخا ئەفسەرى،
ئەفسەرىڭ ئۇستىدە كەرەم گەۋھەرى.

گەۋھەرى زاتىڭ تاپىپ ئانچە شەرەف
كىم، يەتتى كۆك ھۇققەسىن ئەيلەپ سەدەف.

باشىڭ ئۇزە ئەختەرى دەۋلەت تراز،
فەرق ئۇزە "فا" نۇقتەسىدەك جلۋەساز.

فەرقى شەرەفكگە لۇايى كەرەم،
باش ئۇزە ئانداغكى "ئەلىف"دىن ئەلەم...

ھەر نەكى ھەق بەرسە قەنائەت قىلۇر،
ھەر نەكى ئەمر ئەتمىش ئىتائەت قىلۇر...

تەركى تەمەئ قىلكى سەخا ئول ئىمىش،
بەزىدە سەرف ئەتكى ئەتا ئول ئىمىش.

(«ھ ـــ ئە»)

نەۋائى ساخاۋەتسىز كىشى توغرىسىدا ئاجايىپ تەشبىھلىرى بىلەن مۇنداق ئىبارىلەرنى يازغان:

ساخاۋەتسىز كىشى ـــ "ياغىنسىز ئەبرى بەھار... مېۋەسىز يىغاچ ھامانۇ ئوتۇن ھامان ۋە ياغسىز بۇلۇت ھامانۇ تۇتۇن ھامان. سەخاسىز كىشى بىرلە گەۋھەرسىز سەدەفنىڭ بىر ھۆكمى بار".

نەۋائى ساخاۋەت بىلەن ھىممەت بىر-بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ، ئەگەر ياردەم بەردىم دەپ مىننەت قىلسا، ئۇ سېخىي سانالمايدۇ. شۇڭا، ھىممەتمۇ كامىل ئىنسانىنى ئۆلچەيدىغان مىزانلاردىن بىرى دەپ قارىغان. نەۋائىنىڭ تەكتلىشىچە، ھىممەتنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى تۇرمۇشنى باشقىلارنىڭ ئېھسانى-ياردىمى ئاساسىدا ئەمەس، بەلكى ئۆزىنىڭ ھالال ئەمگىكى زېمىنىدە قۇرۇش، نەپسى كۆزلەپ باشقىلارغا قارام بولماسلىقتىن ئىبارەت. ئىنسانىنىڭ قانچىلىك ھىممەتلىك ئىكەنلىكىنى مەنسەپكە ۋە بايلىققا تۇتقان مۇناسىۋىتىدىنمۇ بىلگىلى بولىدۇ. ئارزۇق نەپ بەرگىنىگە مىننەت قىلسا، ئۇ ھەرگىز ھىممەت سانالمايدۇ. ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ مۇناسىۋىتى ئۆزئارا ياردەم ۋە غەمخورلۇق مۇناسىۋىتى بولۇش كېرەك. نەۋائىمۇ ئۆزىنى ھىممەت ئىگىسى بولۇشقا ئۇندىگەن.

ھىممەت ئەگەر بولسا نەۋائى ساڭا،
بەندەدۇرۇر ھاتەم تايى ساڭا.

نەۋائى كامىل ئىنسان بولۇش ئۈچۈن، قانائەت پەزىلىتىگە ئىگە بولۇشى كېرەكلىكىنى، تەمەخور بولماسلىقىنى، ئىنسان ئۆزىنىڭ قەدرى قىممىتىنى مال-مۈلكى بىلەن ئۆلچىمەي، قانائەت مۈلكى (بايلىقى) بىلەن ئۆلچەشنىڭ لازىملىقىنى، قانائەتچان ئىنسان قۇدرەتلىك ۋە تەڭرى ھەم خەلق ئالدىدا مەزۇر بولىدىغانلىقىنى تەرغىپ قىلغان.

تىنچ كۆڭۈل بىرلە قانىقسۇ ئۇماچ،

بهكى براۋ مننەتى برله كۆلاچ...

ئەيكى خۇش ئول ئايىن فەنا كۆزلەگەن،
مۇلكى قەنائەتدە سەرا كۆزلەگەن...

نەۋائىنىڭ تەشەببۇسچە، كامىل ئىنسان ئۇچۇن زۆرۇر بولغان پەزىلەتلەردىن يەنە بىرى — ۋاپادۇر. نەۋائى ۋاپاغا ئېرىشمەك خۇددى "سۇ يۇزىدە يۈگۈرمەك ۋە قارا يەردە كېمە سۈرمەك"تەك ناھايىتى تەس؛ قاچانكى ئىنسان ۋاپانى بىلسە ۋە ئۆز سۆزىگە ۋاپا قىلسا، ئۇ كامىل ئىنسان دەرىجىسگە يېتىدۇ دەپ قارىغان.

سۈرسە ئاتىن ئەھلى سەفا جەۋھەرى،
ئاھ چېكىپ دەيكى ۋەفا گەۋھەرى.

بۇ دۇررى ناياب ۋەفامۇ ئىكىن،
گەر ئول ئەمەس مېھرۇگيامۇ ئىكىن...

ھەر نېچەكىم، بۇ گەۋھەرىدۇر شەرىف،
خاسىيەتدۇر ئاڭا بەھەد كەسىف...

ھەر كىشى ھەم قىلسا ۋەفا جامى نۇش،
كۆڭلى مۇھەببەت مەيىدىن ئۇرسا جۇش...

كىم، ئاڭاكىم قىلسا جەھانىن فىدا،

ئەتسە ئانىڭ مېھرىدە جانىن فىدا.

چەكسە يۈكىن ئانچەكى توققۇز سېپىر،
ئول داغى بىر زەررەچە كۆرگۈزسە مېھر.

دېسۇن ئانى گەۋھەرى كانى ۋەفا،
كانى ۋەفا يوقكى جەھانى ۋەفا...

ئەيلەسەلەر ئىككى تەرەفدىن ۋەفا،
يەتكەي ئۇلار ھالىغا ئانچە سەفا.

(«ھ ـــ ئە»)

ـــەۋائى كامىل ئىنسان بولۇش ئۈچۈن، ھەققىي ئاشىق بولۇشى كېرەك، ئىشق ئوتى بار بولغان ئادەم ھەققىي كامىل ئىنسان دەرىجىسىگە يېـــتىش ئۈچۈن ھەمىشە چېلىشىدۇ دەپ قارايدۇ؛ «ھەيرەتۇل ئەبرار» داستانىنىڭ «توققۇزىنچى مەقالەتى» دە ئىشق توغرىسىدا، ئىشقسىز ئادەم، ھەتتا ئىنسانىيەت دۇنياسىدا مەۋجۇد بولۇپ تۇرالمايدۇ دەيدۇ. (دەرۋەقە، ـــەۋائى لىرىك ئەسەرلىرىنىڭ تولىسى ئىشق تېمىسىدا يېزىلغان بولۇپ، «مەھبۇبۇل قۇلۇب» نىڭ ئىككىنچى قىسىم 10-بابىدا ئىشق توغرىسىدىكى پىكىرلىرىنى خۇلاسىلىغانىدى).

بولماسا ئىشق ئىككى جەھان بولماسۇن،
ئىككى جەھان دېمەكى جان بولماسۇن.

ئىشقسىز ئول تەنكى ئانىڭ جانى يوق،
ھۆسنىنى نەتسۇن كىشكىم قانى يوق.

ئىشق ئېرۇر دۇر، كۆڭۈل دۇرج ئاڭا،
بەلكى قۇياش ئىشق، كۆڭۈل بۇرج ئاڭا.

نەۋائى ئىشقنىڭ قۇدرىتىنى ناھايىتى يۇقىرى باھالاپ، ئۇ ھەرقانداق ئادەمگە (ئۇ ئادەمىي بولسىلا) ئۆز تەسىرىنى ئۆتكۈزىدۇ دەپ قارىغان، گويا كى:

ئىشق ئېرىتۇر ئەقل سىتەمكارنى،
شۆئلە نېچۈككىم سۇ قىلۇر خارنى.

تەسەۋۋۇف بويىچە، ئىشق-ھەقنىڭ تەجەللىسى، ئەنە شۇ تەجەللى (زاھىر بولماق) شاراپىتىدىن پەيدا بولغىنى ئۈچۈن نەفسى رەھمانى ئىشق دەپ ئاتالغان. بەزى سوفىلار ئىشقنى ھەققىي ۋە مەجازى دەپ ئىككىگە بۆلگەن. ھەققىي ئىشق تەڭرىگە نىسبەتەن بولىدۇ؛ مەجازى ئىشق گۈزەل ئىنسانىي تۇيغۇدۇر؛ تەسەۋۋۇف مەجازى ئىشقنى ھەققىي ئىشققا ۋاسىتە دەپ ھېسابلاپ، قوبۇل كۆرىدۇ. نەۋائىنىڭ قارىشىمۇ شۇنداق. نەۋائى بىر قىتئەسىدە مۇنداق يازغان:

مەجازدىن ماڭا مەقسۇد ئېرۇر ھەققىي ئىشق،
نەدىنكى، ئەھلى ھەققەتقە بۇ تەرىقەت ئېرۇر.

مەجازدىن چۇ ھەقىقەتقە يول تاپار ئاشىق،
قىلۇر مەجازنى نەغمى ئولكى، بېھەقىقەت ئېرۇر.
(«ف ـــ ك»)

ئۇ ئىشقىنىڭ بائىسى ۋە ئاشىقلىقنىڭ شەرتى توغرىسىدا بايان قىلغىنىدا، ئاشىقنىڭ كۆڭلى، كۆزى پاك بولۇشى، ئاشىق ئۆزىنى نەپسانىيەتتىن، مەنلىكتىن خالاس قىلىشى كېرەك دېگەن:

ئاشىق ئۆنى بىلكى ئېرۇر دەردناك،
ھەم تىلىيۇ ھەم كۆزىيۇ ھەم كۆڭلى پاك.

ئۆزلۈكىدىن ئىشق ئانى پاك ئېتىپ،
بەلكى فەنا ئوتىغا خاشاك ئېتىپ.

غەيرى خىيالنى چىقارىپ جانىدىن،
مەملۇ ئېتىپ جاننى جانانىدىن.

كۆزدە كۆرۈپ يار يۈزى ھەيرەتى،
كۆيدۈرۈبان كۆڭلىنى كۆز غەيرەتى.

جۈملىدىن نەۋائى "مەن ئاشىق" دەپ، جۈل-جۈل جەندە كىيىپ، چاچ-ساقاللىرىنى ئۆستۈرۈپ، ئۆزىنى گويا كى ئىشق يولىدا ھەممىدىن ۋاز كەچكەن قىلىپ كۆرسىتىدىغان تەركى دۇنياچى "قەلەندەر سۈپەتلەر"نى ساتىرا تىلى بىلەن قاتتىق تەنقىدلىگەن.

ئاندا نه ئەقل ئەلگه نه تەقۋا بولۇر،
تەقۋا ئىله ئەقل دېگەن نه بولۇر.

نەۋائىنىڭ كۆز قارىشچه، زاهىدلىق باشقا، ئاشقىلىق باشقا، زاهىدلىق ـــ قانداقتۇر دۇنيا ئىشلىرىدىن ئىلكىنى تارتىپ، ئىتتىكىنى يىغىپ، ئۆزىنى خاس ئىبادەتكىلا ئاتىغان رىياكارلىقدۇر. مۇنداق شەيخ-سوفىلار گويا كى زۇهد (زاهىدلىق)نى ئاخىرەت راهىتى ئۈچۈن بۇ دۇنيا راهىتىنى تەرك ئەتمەك دەپ چۈشەندۇرىدۇ. نەۋائى زاهىد بولۇش ئۈچۈن ئىشقىنى تەرك ئېتىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، ئىشقسىز هاياتنىڭ مەنىسى بولمايدۇ دەپ قارىغان. شۇنىڭدەك ئاللاه هاياتلىق ئۈچۈن بەرگەن تۇرلۇك نېمەتلەردىن ئوبدان پايدىلىنىش تائەت-ئىبادەتكه دەخل يەتكۈزمەيدۇ، دەپ قەيت قىلغان.

زاهىد ئولدۇم دەپ، نەۋائى ئىشقىنى تەرك ئەتمەكىم،
بولماسا ئول شور تۇرسىز لوقمادۇر زۇهدى فەقەت.
(«غ ـــ س»)

زۇهد تائەت شەهدىنى ئەهلى زەمان كۆرمەس لەزىز،
هەرنه نافىئدۇر مەرىز ناتەۋان كۆرمەس لەزىز...

ئار ئېتەر شىبنەدىن ئويله تىلەر زەر رىشتەنى
كىم، ئېشەك هەلۋانى ئانداغكىم سامان كۆرمەس لەزىز.

يۇتمايىن خۇنابه تاپماس ۋەسل ئانىڭ ئەهل ئىشق،
تاپسا كەۋسەر شەربەتى ئانداغكى جان كۆرمەس لەزىز.

هەرنە ئەلدىن قۇتقارۇر لەززەتلىغ ئولدۇركىم فەقر،
مېھر قۇرسىن ئويلە كىم بىر پارچە نان كۆرمەس لەزىز.
(«نەۋائى»، چاپ نۇسخە)

نەۋائى يەنە شاھلار، ئالىي مەنسەپ ئىگىلىرى ئاشقىلىقىنىڭ دەردىنى چۈشەنمەيدۇ، ئۇلار قولىنى سۇنغان نەرسىگە ھەرباب بىلەن ئېرىشەلىگەچكە، ئىشق ئۇچۇن غەم تارتمايدۇ دەيدۇ:

ئولكى سالغاي شۆئلە ئەئزاسىغا ئوتلۇغ ئاھلار،
قايدا بىلگەي كۆيمەكنى زەربافت كىيگەن شاھلار.

باغرىدىن قان تامغۇچە ئۇششاق زەخمىن بىلمەگەي،
تىغىدىن قان تامغۇچە بىرەھم ئالىي جاھلار...

شىددەتىن فەرھاد قىلغاي فەھم، يوق فەرۋىزكىم،
دەردىنى خاكسلار ئاگلار، يوق فەلەك دەرگاھلار...
(«ب ــ ۋ»)

تەرىقەت ئەھلى ئومۇمەن بۇ دۇنيا بايلىقىنى ئىنكار قىلىشنى، ئىنسانىي تەلەپلەردىن ئۆزۈنى تېيىپ، نەفسىنى ئۆلتۇرۇپ، پۈتۈنلەي ئىلاھىيەت يولىغا كىرىش غايىسىنى تەرغىپ قىلىشقان. نەۋائى مۇنداق تەركى دۇنيالىقنى پاسسىپ ھەرىكەت دەپ قارىغان. نەۋائى بولسا، شەرىئەت، تەرىقەت، ھەقىقەت ــ ئۇچىلىسىگە ئەمەل قىلغان. شەرىئەتنى دەپ تەرىقەتنى ئىنكار قىلمىغان ھەم ھەقىقەتنى نىشان قىلغان.

ئەۋائىمۇ نەفسنى تېبىش-تىزگىنلەش، نەپسانىيەتلىك قىلماسلىق — كامىل ئىنسان بولۇشتىكى زۆرۈر پەزىلەتلەر ئىكەنلىكىنى تەكىتلىگەن. نەفس — سۆزلۈك مەنىسى روھ، ئۆز، ئۆزلۈك: تەسەۋۋۇپنىڭ قارىشىچە، نەفس سۆزى بىلەن بەندىنىڭ يامان خۇي-پەيلى بىر نەرسىدىن ئىبارەت؛ نەفسى يامانلىق دۇنيا نېمەتلىرىگە يۆزلەنگەن مەنىۋىيەتدۇر؛ نەفس ئىنسانىنى بۇ دۇنيالىققا باغلاپ قويىدۇ، ھەقتىن يىراقلاشتۇرىدۇ؛ شۇڭا نەفسكە ھۆكۈمران بولۇش كېرەك، ئۇنى يەڭمەك بىر جىھاد-كۈرەشتۇر. نەۋائى ئەسەرلىرىدىمۇ نەفس-ئۆزلۈكنى يېڭىش، ئىنسان ئۆزىنى نەفس ھاۋاسىدىن ساقلاش تەرغىپ قىلىنغان. ئەمما بۇ، ئاللاھ بەرگەن بۇ دۇنيا نېمەتلىرىدىن ۋاز كېچىش دېگەنلىك ئەمەس دەپ ئىزاھلىنغان.

دېمە نەسۇد ئېرۇر ئولماق فەنا ھەرنىمغە خاس،
يەنە نەسۇد كېرەك ئۆزلۈكۈڭدىن ئەتسە خەلاس.

ئەۋامدىن دېمەكىم، ئۆزنى قۇتقاراي، ئەر ئېسەڭ
ئۆزۈڭدىن ئۆزنى قۇتۇلماقنا جەھد قىلغىل خاس.
(«غ — س»)

نەفس توغرىسىدا نەۋائىنىڭ قارىشى شۇنداقكى، نەفس-ھەيۋانى ھېرىسلىك، بۇ ھېرىسلىكنى ئۆز ئىرادىسىگە بويسۇندۇرالمغان ئىنسانلا كامالەتكە ئېرىشەلەيدۇ. نەۋائى ئورماندىكى شىرنى يېڭىش تەس ئەمەس، ئىنسان ۋۇجۇدىدىكى ھەمىشە كۈشكۈرتىدىغان ۋەھشىي كۈچ — نەفس ئىنى يەڭمەك تەس دېگەن تەمسىل بىلەن نەفسكە ياھا بەرگەن. بۇنىڭ بىلەن قۇتۇۋۇۋەت (يېگىتلىك-مەردلىك) كېرەك؛ پەقەت نەفس ئۈستىدىن

ھـۆكۈمرانلىق قىلالىغان ئادەمنىلا مەدانە دەپ ھېسابلىغان. جۈملىدىن، نـەۋائـى نـەفس بىلەن ۋاپاسىزلىقنى بىر-بىرىگە ئالاقىدار دەپ قارىغان. نەۋائىنىڭ پىكرىچە، ئىنسانىنىڭ ئەڭ كۈچلۈك دۈشمنى ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا يـوشۇرۇنغان نەفس بولسا، ئىنسانىنىڭ خاراكتېرىدىكى ئەڭ پەسكەشلىك ۋاپـاسـىزلـىقتۇر؛ نەفسنىڭ كەينىگە كىرگەن ئادەم ۋاپاسىز بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن:

"مۇرۇۋۋەت بارچە بەرمەكدۇر، يېمەك يوق،
فۇتۇۋۋەت بارچە قىلماقدۇر، دېمەك يوق".

دېگەن مەدانىلىق شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

نەۋائىنىڭ كىشىلىك قارىشىنىڭ يەنە بىر مەزمۇنى راستلىقدۇر. بۇنى نەۋائى كامىل ئىنسان مەرتىۋىسىگە يېتىشنىڭ بىر شەرتى دەپ ھېسابلىغان. كـلاسـسـىك ئەدەبىياتتا، جۈملىدىن نەۋائى ئەسەرلىرىدە، راستلىق — توغرىلىق، چىنلىق، دۇرۇسلۇق: "راست يۈرمەك" — توغرا يولدا يۈرمەك، ھەق يولدا ماڭماق، "راستقا قايتماق" — توغرا يولغا كىرمەك دېگەن مەنىلەردە ئىشلىتىلگەن. سۆز-ھەرىكەتتە، نىيەتتە، ئادەملەر ئارا مۇناسىۋەتتە راستچىل بولۇشنى نەۋائى ھەققىي ئادەملىكنىڭ زۆرۈر شەرتى، ھەرقانداق شەيئى، جۈملىدىن ئادەم ئۆز خۇسۇسىيىتىگە بېقىپ، تۈز-رۇست بولۇشى كېرەك دەپ قارىغان.

ئوقكى تۈز ئولدى تەيرانى ئانىڭ،
بولسا يەر ئەگرى نە زىبانى ئانىڭ.

نەي تۇز ئۇچۇن ئىستەر ئەھلى ھال،
چەك تۇز ئەمەس كۆرەر گوشمال.

نەۋائىنىڭ تەلىمچە، ئادەم راستچىل بولسا ئۇ توغرا سۆزلەيدۇ، توغرا ھەرىكەت قىلىدۇ؛ قولى ئەگرى بولسا، ئەل ئۇنى ئوغرى دەيدۇ، سۆزى ئەگرى بولسا ئۇنى يالغانچى دەيدۇ.

راستدۇر ئولكىم نەزەرى توغرىدۇر،
كىم ئىلكى ئەگرىدۇر ئول ئوغرىدۇر...

ھەر كىشى ئىستەسە تۇزلۇككە غەۋر،
ئاڭلاغىل ئانىكى ئېرۇر ئىككى تەۋر.

بىرى بۇكى، تۇز بولسا كىشىنىڭ سۆزى،
يوق سۆزنىكىم ھەم سۆزى ھەم ئۆزى.

بىرى بۇكى، يالغانغا تەئەسسۇف بىلە،
توغرى دېگەي سۆزنى تەكەللۇف بىلە.

كىمكى بۇ دەۋراندا قىلۇر راستلىغ،
يوقتۇر ئىشى غەير كەمۇكاستلىغ.

نەۋائىي بۇ توغرىدا نۇرغۇن تەمسىللەرنى كەلتۈرۈپ، راستلىقنىڭ خاسىيىتىنى دەللىلەپ كۆرسىتىپ، پىكرىنى مۇنداق خۇلاسىلىغان:

ئەگىرىبۇ تۇز ۋەسفى مۇھەققەقدۇرۇر،
باتىل ئېرۇر ئەگىرىبۇ تۇز ھەقدۇرۇر.

نەۋائىي كىشىلىك تۇرمۇشىدا ئىلىم-مەرىپەتنىڭ زۆرۈرلۈكىنى، جاھالەتنىڭ زەرەرلىكىنى ئادەملەرگە تونۇتۇش ئۈچۈن، قەلەم كۈچىنى كۆپ سەرپ قىلغان. ئىلىم سۆزىنى تەشكىل قىلغان ھەرپلەرگە (ئەرەبچە ئىملاسى ــ ع ل م) "ع" (ئەين) قۇياشدىن، "ل" (لام) ئايدىن، "م" (مىم) كۈندۈزدىن نىشانە ئېيتىدۇ دەپ تەبىر بەرگەن. بۇ ماۋزۇدا، ئالىمنىڭ كۆك قۇياشىدەك يۇكسەكلىكى، جاھىلنىڭ توپىغا كۆمۈلگەندەك پەسلىكىنى تۇرلۈك ئىپادىلەر بىلەن تەسۋىرلىگەن؛ ئالىمنىڭ پەزىلىتى پاساھەت بىلەن، جاھىلنىڭ پەيلى قاباھەت بىلەن، دەپ سۆزلەپ بەرگەن. يەنە:

مەسكەنىڭ ئىستە، نەۋائى، نەسىبە جەننەت ئەھلى زۇھۇر،
مۇنچە ئوق بولۇر تەفاۋۇت ئالىمۇ جاھىل ئارا.

دەپ، ئالىم بىلەن جاھىلنىڭ پەرقىنى روشەن ئىپادىلىگەن.
نەۋائىمۇ ئۆزىگە سەن ئىلمىنى مەقسەت قىل، ئىلىمگە ئەمەل قىل دەپ خىتاب قىلغان:

ئىلىم، نەۋائى، ساڭا مەقسۇد بىل،
ئەمدىكى ئىلىم ئولدى ئەمەل ئەيلەگىل.

نەۋائى مەرىپەتنى ــ بىلىمەك، چۈشەنمەك، يەنى بىر نەرسىنىڭ ئۆزىنى ۋە سۈپەتلىرىنى، ئەسلىنى، ئاساسىنى بىلمەك، ئىدراك قىلماق دەپ

شەرھەلگەن، تەسەۋۋۇفتا، مەرىپەت ــ ئىنسان ئۆزىنى ۋە تەڭرىسىنى بىلمەكلىكدۇر؛ مەرىپەت ئەقىل بىلەن ئەمەس، زەۋق بىلەن ھاسىل بولىدۇ دەپ قارايدۇ. نەۋائى رىياكار شەيخ-سوفىلارنىڭ مەرىپەت دېگەنلىرى كىشىنى ئالدايدىغان بىھۇدە گەپدانلىق، كۆرۈنۈشتە كىشىنى ھەق يولغا دەۋەت قىلمىز دەپ، ئەمەلدە كىشىنى ھەق يولدىن تايدۇرۇپ، تۈيۈق يولغا كىرگۈزىدىغان ئالدامچىلىق دەپ ئۇلاردىن نەپرەتلەنگەن. بۇنىڭغا نەۋائىنىڭ «سادده شەيخ» دېگەن غەزىلى تىپىك مىسال بولىدۇ:

مېنى ئىشقىدىن مەنئ ئېتەر سادده شەيخ،
دېمە سادده شەيخ ئىت كىبى لادە شەيخ.

مەي ئۈستىدەكى خەسچە كۆرمان ھېساب،
ئەگەر سۇ ئۈزە سالسا سەججادە شەيخ.

يارۇغلۇق ئەمەس مۇمكىن ئاندىنكى بار،
جەھالەت تەرىقىدە ئەفتادە شەيخ.

رىيا بەھرى ئىچرە تەمەئ زەۋرەقىن،
سالىپدۇر ئەسادىن تۈتۈپ خادە شەيخ.

ياياز دامى تەزۋىر ئەل سەيدىغە،
قىلىپ سۇبھەدىن دانە ئامادە شەيخ...

كىرەر ئادەمى سانىغا قىلسە نۇش،

فەنا دەيرىدە بىر قەدەھ بادە شەيخ.

غەزەبدە سەبۇدۇ شەھۆەت ئىچرە بەھىم،
ئەگەرچە ئىبرۇر ئادەمزادە شەيخ...

(«نەۋائى»، چاپ نۇسخا)

نەۋائى زاھىد-سوفىلارغا، سىلەر رىياكارلىق ئۇستىدە ئورۇن تۇتۇپ يېتىۋېرىڭلار، سىلەرنىڭ مەرپىتىڭلاردىن ماڭا فەقرۇفەنا تۇرۇۋاكرەك دەپ تەنبىھ بەرگەن:

زاھىد، سەن بول رىيا ئەۋجى ئۇزە مەسنەدنىشىن
كىم، نەۋائىغا ئىبرۇر فەقرۇفەنا تۇفراغى خوب.

(«ب ــ ۋ»)

نەۋائىنىڭ كىشىلىك قارىشىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى ئەدلۇ ئادالەتدۇر. دىنىي ئەقىدە بويىچە، ئادالەت ــ ئاللاھنىڭ بۇيرۇقلىرىنى ئۆز ئېنىچە ــ قانداق بۇيرۇغان بولسا شۇ پېتىچە ــ كەم-كۇتسز ئورۇنداش دېگەنلىكتۇر. نەۋائى ئادەملەرنى ھەددى ھەربىكەتتە، خالىس ۋە ئادىل بولۇشقا، بولۇپمۇ "ئەھلى دەۋلەت" يەنى سەلتەنەت ۋە مال-دەۋلەت ئىگىلىرىنى ھەممە ئىشنى ئادالەت مىزانى بىلەن ئۆلچەشكە، ئەل-ئۇلۇس مەنپەئەتىنى ئۆز مەنپەئەتىدىن ئۇستۇن قويۇشقا تەرغىپ قىلغان. نەۋائىنىڭ كۆز قارىشىچە، ھەر ئادەم باشقىلارنى ئۆزى بىلەن تەڭ كۆرگەندىلا ئادەمى ھېسابلىنىدۇ: ئەل غېمىنى ئۇنتۇپ، ئۆز غېمىنى يەيدىغان نەپسانىيەتچىلەر ھېچقاچان ئادالەتنى چۈشەنمەيدۇ: ئۆزىنى ئۆزگىدىن ئۇستۇن چاغلىغان مەنمەنچىلەر

ئـادالەتنى سۆزلەش تۆگۈل ئويلاپمۇ قويمايدۇ؛ ئەگەر ئادەملەر، بولۇپمۇ ھـاكىمىيەت تۆپسىدىكىلەر ئادىل بولمسا، ئەل-ئۇلۇس خاراب بولىدۇ. قىتئە:

قۇياشدەك شەھ ئەدالەت پىشە قىلسا،
جەھان مۇلكىنى بىردەمدە يارۇتغاي.

ئەگەر زۇلۇم ئەتسە ئاقشام زۇلمەتتىدەك،
ھەمۇل دەم تىيرەلىك ئالەمنى تۇتغاي.

نـەۋائـى پـادىـشـاھـنـى ۋە ئـۇنـىڭ ئەمەلدارلىرىنى ھەر ئىشنى ئـىـنـسـاپ-ئـادىـلـلىق بىلەن قىلىشقا دەۋەت قىلغاندىن باشقا، ئۆزىمۇ پادىشاھلىقنى ئادالەت بىلەن ئاۋات قىلىشقا تىرىشقان:

شەھ ئەدل ئۆيىنى ئەيلەيىن دەپ مەئمۇر،
سەئىي ئەيلەدىم ئول قەدەركىم، ئەردى مەقدۇر...

زالىم تېرەسىن سويۇپ كۆزۈم قىلدىم كور،
مەزلۇمغە ئەمىنبەتتىن ئولدى مەسرۇر.

(«ۋەقفىيە»)

خـەلـقـپەرۋەرلىك — نەۋائى تەرغىپ قىلغان ۋە ئۆز ئەمەلىيىتىدە كۆزلـىـگـەن ھـەقـىـقـىي ئىنسانىي ئەمەلدۇر. نەۋائى ئۆز ئەسەرلىرىدە خەلقپەرۋەرلىك غايىسىنى گەۋدىلەندۇرۇشتە، كۆپىنچە ئەل بىلەن ھۆكۈمدارنى

(يەنى شاھ بىلەن گادايى ۋە پەقىر، مەنسەپ ئەھلى بىلەن پۇقرا-ئامما، شائىر بىلەن شاھنى) بىر-بىرىگە قارشى قويۇش تەرزىدە ئىپادىلىگەن. شۇڭا، نەۋائى ئەسەرلىرىدىكى لىرىك قەھرىمان ــ ئەل-ئۇلۇستۇر (نەۋائىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە).

نەۋائىنىڭ تەسۋىرلىشىچە، ئادەتتە ھۆكۈمرانلار ــ سارايى كاتتىباشلىرى، ئەمرلەر خەلقتە كۆپ ۋەدىلەرنى بېرىشىدۇ، لېكىن ئۆز ۋەدىلىرىدە تۇرۇشمايدۇ. خەلق تەلەپلىرىنى قاندۇرمايدۇ. ئۇلار جاھ (مەنسەپ) نى ھەممىدىن ئەلا بىلىدۇ. نەۋائى سەيىد ھەسەن ئەردەشىرنىڭ مەنسەپ ۋە بايلىق توغرىسىدىكى پىكىرلىرىنى ماقۇللاپ، ئۇنىڭدىن مۇنداق مىسال كەلتۈرگەن: "چاغىر مەستلىكى ئىچكەن كۈنىدۇر، ئەمما جاھ مەستلىكى، ئەگەر ساھىبى جاھ (مەنسەپ ئىگىسى) يىللار جاھ ئۈستىدە دۇركىم، مەستدۇر." شۇنىڭ ئۈچۈن، مۇنداق كىشىلەر ئاددىي پۇقرا ئەھۋالىنى تەسەۋۋۇر قىلالمايدۇ، ھەتتا سەخاۋەت-ھىممەت، مەرىپەت-مەدەنىيەتنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتىنى چۈشەنمەيدۇ: ئەل-ئۇلۇسنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدۇ، لېكىن ھالىغا يەتمەيدۇ. نەۋائى ھۆكۈمدارىدىن تەمە قىلغۇنچە، ئۆز مەنپەتىدىن ئۈمىد كۈتۈپ، تاقەتچان بولۇشنى تەۋسىيە قىلغان. بۇ توغرىدا خۇسرەۋ دېھلەۋىنىڭ «دەريايى ئەبرار»دىن نەقىل قىلىپ مۇنۇ تەمسىلنى كەلتۈرگەن:

"پادىشاھ ناغرىسىنىڭ ئىچى بوش، ئەمما شاۋقۇن-سۈرىنى باش ئاغرىقىدۇر، كىمكى ھۆل-قۇرۇقتا قەنائەت قىلسا، ئۇ يەر يۈزى ۋە دېڭىز پادىشاھىدۇر".

(«م ــ ق»)

نەۋائىنىڭ پىكرىچە، ھاكىم بىلەن مەھكۇمنىڭ ئورنى مۇتلەق ئۆزگەرمەس ئەبەدىيلىك ئەمەس، بۇمۇ "دەۋرىيە" چۈشەنچىسى بويىچە چۆرگىلەپ تۇرىدۇ: نەۋائى مەزكۇر چۈشەنچىسىنى مۇنۇ بېيىتىدە ئوچۇق

ئىپادىلىگەن:

شاھلارغا گەدا ئانداغكىم كەلدى بۇ كۈن مۇھتاج،
تاڭلا بولۇبان شاھلار ئېھسانىڭغا ھاجەتمەند.

يەنە: ھەركىمكى ئۆزىنى ھەممىگە قادىر چاغلاپ، ئۆزگىنى خار ئەيلىسە، ئاخىر پەلەكنىڭ، زامانىنىڭ جازاسىغا ئۇچرايدۇ. بۇ خۇددى ئاسمانغا تاش ئاتقانغا ئوخشايدۇ:

كىمكى فەلەك ساری ئاتار تاشنى،
تاش ئىلە ئازۇردە قىلۇر باشنى.

شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۆزىنى ھەققىي ئىنسان سانىغۇچى ئەل-ئۇلۇسنى نىيىتىدە، سۆزىدە، ئەمەلىيىتىدە ھامان قەدىرلەپ، رەنجۇ مېھنەتتىن خالاس قىلىشى كېرەك.

ئەلنى ئۆزۈڭ جانىبىدىن ئىمىن تۇت،
ئۆزنى تەرەب مەسكەنىدە ساكىن تۇت.

قىلما ئۇلۇس ئەھلۇ ئەيالىغا قەسد،
ئەيلەمەگىل ئەل جانىبۇ مالىغا قەسد.

نەۋائى ئەگەر سەن خەلققە نەپ يەتكۈزسەڭ، ئەمەلىيەتتە، ئۆزۈڭگە كۆپرەك نەپ يەتكۈزگەن بولسەن دەيدۇ:

نەقىنىڭ ئەگەر خەلقتە بېشەك ئېرۇر،
بەلكى بۇ نەقىڭ ئۆزۈڭگە كۆپرەك ئېرۇر.

نەۋائى ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە خەلقپەرۋەرلىك غايىلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، مۇنداق شوئارنى چاقىرغان:

ئادەمى ئەرسەڭ دېمەگىل ئادەمى ــــ
ئانىكى، يوق خەلق غەمىدىن غەمى!

نەۋائىنىڭ كۆز قارىشىچە، جاھاندا ئادەم تولا، ئۇلارنىڭ ياخشىسىمۇ بــار، يــامىنىمۇ بار، لېكىن ياخشىسىدىن يامىنى تولا دەيدۇ. نەۋائىنىڭ چۈشەنچىسىدىكى ياخشى ــــ كامىل ئىنساندۇر.

ياخشى يامانىدىن بەرى ئەرمەس جەھان،
لېك يامان زاھىر، ياخشى نىھان.

چۈنكى يامان كۆپرەك ئېرۇر ياخشى ئاز،
جەزمكى ئاز ئولغۇسدۇر ياخشى راز.

مەزكۇر نۇقتىنىنەزەرى بويىچە، نەۋائى بارلىق ئىنسۇجان ئىچىدە، ئەڭ يېتۈك ۋە كامىل زات ــــ "مەزھەرى كامىل" (مۇكەممەل بولۇپ زاھىر بولغۇچى) دۇر دەپ قارايدۇ:

ئانى بەشەر خەيلىنىڭ ئىنسانى بىل،

ئادەملەر ئادەمسى ئانى بىل.

نەۋائى ئۇمىدۋارلىقنى ئالغا سۈرگەن ئوپتومىست ئەدىب، ئۇ دۇنيا ۋە ئەھلى دۇنيانىڭ بىقەرارلىقى، بەقاسىزلىقى ۋە ۋاپاسىزلىقىدىن ئۇمىدسىزلەنمەسلىك كېرەك دەيدۇ ۋە ئۆزىنىمۇ ئۇمىدۋار بولۇشقا چاقىرىدۇ:

شاد ئانى بىل دەھردەكىم غەم يېمەس،
دەھر ئىشى چۈن غەم يېگىلى ئەرزىمەس.

بولسا غەمنىڭ جانىگە سالما ئەلەم،
بىر غەم ئېرۇر بەس يېمەگىل ئىككى غەم.

رەنجىنىڭ ئۇچۇن جىسمىگە سالدى شىكەنج،
ئەيلەمە بىر رەنجىگنى سەن ئىككى رەنج.

داغ كۆرۈپ كۆڭسۈڭە ئىستە فەراغ،
قويسا مەلامەت بىلەن داغ ئۇزرە داغ.

نەۋائى، تۇنۇگۇن ۋە ئەتە سەن ئۇچۇن يوق، چۈنكى سەن تۇنۇگۇننى كۆرمىگەن ۋە ئەتىنى بىلمەيسەن، شۇڭا سەن ئۇچۇن بۈگۈن خاس، مۇشۇ دەمنى قولدىن بەرمە دېگەن كۆز قاراشنى تەكىتلىگەن:

تاڭلا بىلە چۈن تۇنەكۈندۈر ئەدەم،
بىل ساڭا قالدى بۇ كۈنۇ بىل بۇدەم.

ئەمما نەۋائى بۇگۈن ۋە بۇ دەمنىمۇ ھەمىشە ئۈمىد بىلەن ئۆتكۈزۈشنى تەشەببۇس قىلغان. چۈنكى دۇنيادىكى نەرسىلەر بىرى بىرىنىڭ ئورنىنى بېسىپ تۇرىدۇ، دەپ مۇنداق يازغان:

يىقىلسا ھۇجرا، بولسۇن قەسر ئاباد،
قۇرۇسا سەبزە بولسۇن سەرۋ ئازاد.

نەۋائى ۋەتەنپەرۋەرلىك غايىسىنى ئىنسان ياشاش ئۈچۈن ئۇلۇغلاشقا تېگىشلىك دەپ ئالغا سۈرگەن. نەۋائى ئادەملەرنىڭ ئۆز يۇرتىغا، ۋەتىنىگە مۇھەببەت باغلىشىنىڭ زۆرۈرلىكىنى، ۋەتىنىنى كەمستەسلىكىنى تەكىتلىگەن ۋە ئۆزىگە "ۋەتەن تەركىنى بىر نەپەس ئەيلەمە، يەنە زەنجۇ غۇربەت ھەۋەس ئەيلەمە" دەپ نەسىھەت قىلغان. ئەسەرلىرىدە، ۋەتەن مېھرىنى ھېچ نېمىگە تەڭ قىلغىلى بولمايدۇ دەپ تەسۋىرلىگەن.

گەر ۋەتەنىڭ شامدۇرۇر گەر ھىرى،
شام، ھىرى فىكرىكى قىلماس كەرى.
(«ھ — ئە»)

نەۋايىيا چۇ ئەمەس تەشبىھ نەقد بىرلە تەڭ،
بەھشەت، ۋائىزا، بەس كوچەئى ھىرات ماڭا.
(«ن — ش»)

نەۋائى ئەمگەك سۆيەرلىك ۋە ئېغىزدا دېگەننى ئەمەلدە قىلىش يەنى ئەمەلىيەتچىلىكنى تەشەببۇس قىلغان. ئەقەللىسى، ئەمگەك — تىرىكلىك

ئۇچۇن رۆزۇر ۋاستە ئىكەنلىكىنى ھەربىر ئىنسان بىلىشى كېرەك. جۇملىدىن ھەربىر ئىنسان ئۆز ئىشى ئۈچۇن كۆڭۈل قويۇشى كېرەك دەپ تەكىتلىگەن.

باقماسا دېھقان چەمەنىن تۇنۇكۇن،
نەقل تەرىن ئاڭلا قۇرۇغان ئوتۇن.

ئىش ئېرۇر ئولكىم، ئۆزى ئانى قىلۇر،
ھېكمەت ئولكىم، ھەم ئۆزى ئانى بىلۇر.

نەۋائىنىڭ «فەرھاد ۋە شىرىن» داستانى ـــ ئىشق باببدا مۇھەببەتنامە؛ لېكىن مەقسەت باببدا ئەمگەكنامە؛ بۇ داستاندا ئەمگەكنىڭ شاراپىتى تەسۋىرلەنگەن.

نەۋائىنىڭ چۇشەنچىسىدە، تۇركىي قەۋملەرنىڭ، جۇملىدىن چىنى ماچىن ئېلىنىڭ بەزى ئادەتلىرىنىڭ سارقىتى ئەكس ئەتكەنلىكىنى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. چۇنكى شەرقىي قەۋملەرنىڭ ئىسلام قەبۇلىدىن ئىلگىرى، بىرەر ئىش توغرىسىدا ئىرم ياكى شەرتنى ئادا قىلىش ئۈچۇن، مەيدىن تۇپراققا چېچىش يوسۇنى بار ئىدى. نەۋائىدىمۇ مەزكۇر ئادەتنىڭ تەسىرى ساقلانغانلىقى مەلۇم.

بويلەكىم لەئلىڭ مەيىنىڭ شەۋقىدىن مەست ئولمىشەم،
بادەدەك قانىم تۆك ئەتسەم لالەئى ھەمرانى ياد...

چۇنكى تۇفراق ئولدى يادىڭدىن نەۋائى سەن داغى،
ئىتتى قۇيساڭ جۇرئەئى تۇفراقغا ئەپلەپ ئانى ياد.

(«غ — س»)

ئـاخـىردا، نەۋائى ئۆزىنىڭ ئىنسانلىق هالىتى ئۈستىدە، خۇلاسە تەرىقىسىدە مۇنداق بەيىتلارنى يازغان:

زاهىرى هالىمدا بەشەر سۈرەتى،
سۈرەتى جىسمىمدا كىشى هەيئەتى.

مەئنى ئىچىندە كىشىلىكتىن يىراق،
بەلكى ئاراملىقدا مىڭ ئىلىك فىراق...

ئولچەكى مەن-مەن دېمەسەم ياخشىراق،
ياخشىلار بولسۇن بۇ ياماندىن يىراق...

كىم مېنى ئەل، ئەهلى يەقىن ئاڭلاغاي،
تەقۋايۇ تائەتغە قەرىن ئاڭلاغاي.

ئاشقى غەمناك دېگەيلەر بارى،
كۆڭلى-كۆزى پاك دېگەيلەر بارى...

بارچە ئىشىم خامە قارا ئەيلەمەك،
نەۋگى بىلە نامە قارا ئەيلەمەك.

ئەمدى نەۋائى مەيى شۇكرانە ئىچ،

هەر نەچچە بولسا تولا پەيمانە ئىچ.

(«ھ ـــ ئە»)

نەۋائى يۇقىرىقى بېيىتلىرى بىلەن، ئۆزىنىڭ كەمتەرلىكىنى ئىپادىلەپ، كىشىلىكى توغرىسىدا بايان قىلغان بولسىمۇ، لېكىن نەۋائى ئۆزى تەرىپلىگەن ۋە ئادەملەرنى شۇنداق بولۇشقا ئۇندىگەن يېتۈك-كامىل ئىنسانىنىڭ نامايەندىسى ئىدى. ئۇنىڭ ھاياتىدىكى بارچە سۆز-ئەپئاللىرى بۇنى تولۇق ئىسپاتلىدى.

1998-يىلى 20-دېكابىر.

ئاساسلانغان ۋە پايدىلانغان مەنبەلەر

فىلىك جىياشبىگلار تۇزگەن «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللاردىن قىسقىچە تەسنىپ»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1958-يىل، خەنزۇچە نەشرى.

لىيۇ يىتاك: «ئۇيغۇر ھەققىدە تەتقىقات» تەيىيبي جېڭجۇك شۇجۇي نەشرىياتى نەشرى، [مەزكۇر كىتابتىكى نەقىل بويىچە، لىيۇ چى (يۇەن دەۋرىدە ياشىغان) تۇزگەن «قەدەمجايغا قايتىش تەزكىراتى» نىك 13-جىلدىگە قوشۇمچە قىلىنغان (ئۇغۇر) سۇن جۇگدۇەننىك «شىمالغا ئەلچىلىك خاتىرىسى»، يەنە شۇ كىتابتىكى نەقىل بويىچە، لى زىچاك يازغان «چاگچۇن جېڭرىن سايلاھەتنامىسى»]

«ئۇيغۇرلارنىك قىسقىچە تارىخى»، قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنستىتوتى تۇزگەن (رۇسچە) "غىلىم" نەشرى، ئالمۇتا، 1991.

ب. ئەخمەدوف تۇزگەن: «نەۋائى زامانداشلىرى خاتىرىسىدە» غەفۇر غۇلام نامىدىكى ئەدەبىيات ۋە سەنئەت نەشرىياتى، تاشكەنت، 1986-يىل. [بۇ تۇپلام بويىچە: ئابدۇراھمان جامى: «ھەفتەپەيكەر» خاتىمىسى؛ دەۋلەتشاھ سەمەرقەندى: «تەزكىرەتۇش شۇئەرا»؛ مىرخاند: «رەۋزەتۇس سەفا»؛ خاندە مىر: «خۇلاسەتۇل ئەخبار»، «مۇكارىمۇل ئەخلاق»، ز. م. بابۇر: «مۇختەسەر»؛ زەينۇددىن ۋاسىفى: «بەدايىئۇل ۋەقايە»]

مىرزا ھەيدەر دوغلات: «تارىخىي رەشىدى» (پارسچە)، لوندون كىتابخانىسىدا ساقلانغان قولىيازما فاكسىملى، 2-دەپتەر، 254-بەت.

ئەبۇلغازى: «شەجەرەئى تۇرك»، «چولپان» نەشرى، تاشكەنت، 1992.

«ئۆكتۇلمىش ئوغلى جانى بەگنىك بېشىغا كېلىپ ئوزغانلار»، ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىنىك (بېرلىن كۇتۇبخانىسىدا ساقلانغان)

فرانسۇزچە تەرجىمىسىدىن «ئاي»نىڭ قازان تىلىغا تەرجىمىسى. («شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1910-يىللىق 10-سانى)

ئــەلائۇددىن جۇۋەينى: «تارىخي جەھانكۇشاي» ھوللاند، لەيدىن 1911.

ز. م. بابۇر: «بابۇرنامە»، «يۇلتۇزچە» نەشرى، تاشكەنت، 1989.

زەكى ۋەلىدى توغان: «ئومۇمي تۈرك تارىخى» (تۈركچە)، ئەنقەرە، 1979.

م. فۇئادكۆپرۈلۈ: «تۈرك ئەدەبىياتى تارىخى»، «ئۆتۈكىن» نەشرى، ئىستانبۇل، 1981 (3-نەشرى).

ئــەخــمــەد جەۋدەت ئوغلۇ: «تۈرك تىلى تارىخى» ئەندەرۇن نەشرى، ئىستانبۇل، 1984 (3-نەشرى).

زەكى ۋەلىدى توغان: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ھەققىدە دەرسلەر»، ئىستانبۇل.

زەكى ۋەلىدى توغان: «بۇگۈنكى تۈركىلى ۋە ياقىن تارىخى»، I جىلد. "ئەكس سەدا" مەتبەئەسى، ئىستانبۇل. 1981.

ئــەھــمــەد يۈكنەكى: «ئەتەبەتۈل ھەقايىق»، مىللەتلەر نەشرىياتى، پېيجىڭ، 1980-يىل نەشرى.

«قىسسەئى رابغۇزى» I، «يازۇچى» نەشرى، تاشكەنت، 1990.

«بۇخارا يــاكــى مــاۋەرائۇننەھر تارىخى»، ئەدەبىيات ۋە سەنئەت نەشرىياتى، تاشكەنت، 1990.

ئــا. ن. كــوروپــاتكىن: «قەشقەريە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 1984-يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى.

«قــەدىــمــكــى ئــۇيــغۇرچە ۋەسىقىلەرگە دائىر تەتقىقاتلار»، ياۋروپا تۈركولوگلىرىدىن ۋ. بانگ، ئا. فون گابائىن، ف. ۋ، مۇللېر ھەم ر. ر. ئاراتلار ئەسەرلىرى، بېرلىن نەشرى، 1922، 1930، 1932.

ئا. ك. بوروۋكوف: «XIII—XII ئەسىرلەر ئوتتۇرا ئاسىيا تەفسىرى لېكسىكىسى»، موسكۋا، 1963.

س. ي. مالوف، 3KB.B: «رابغۇزى، پەيغەمبەرلەر توغرىسىدىكى مۇسۇلمانچە قىسسە»، موسكۋا.

J.Eckmann: «Eastern Turkic Translations of the Kor'an, Studia Turcica», Budapest, 1971.

[بۇ ماقالىنى ئەكرەم ئۇرال تۈركىيە تۈركچىسىگە «قۇرئاندىن دوغۇر تۈركچەسىنە تەرجۈمەلەرى» دەپ تەرجىمە قىلغان. تۈركىيات مەجمۇئەسى، XVIII جىلد]

ۋ. ۋ. بارتولد: «تۈركستاننىڭ مەدەنىي تۇرمۇش تارىخى»، لېنىنگراد، 1927.

В. В. Бартолд: «Новая Рукопис Уйгурском шрифтом в Британском музее», ДАН—Б, 1924.

Н. Н. Поппе: «Монгольский словар Мукаддимат ал—Адеб», Ленинград, 1938.

П. Мелиоранский: «Араб. Хилолог о Тюркском языке», Петрбург, 1900.

Никитский: «Емир Низамиддин в государственном и литературном его значений», СПб, 1856.

ئالىم ئىمانى: «بەدايى ئەل لۇغەت»، ئا. ك. بوروۋكوف نەشرگە تەييارلىغان، شەرق ئەدەبىياتى نەشرى، موسكۋا، 1961.

«جۇڭگو تارىخى ئاتلىسى» 6-دەپتەر. (1982)، 7-دەپتەر (1975)، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ مەسئۇل تەھرىرلىكىدە تۇرۇلگەن، جۇڭگو خەرىتەشۇناسلىق نەشرىياتى، شاڭخەي.

ئە. جەفەر ئوغلۇ: «قەدىمكى ئۇيغۇر تۈركچىسى سۆزلۈكى»، ئەدەبىيات

فاكۇلتەسى نەشرى، ئىستانبۇل، 1968.
«ئەتتۇھفەتۇززەكىيە فىل لۇغاتىت تۈركىيە»، نەشرگە تەييارلىغۇچى س. م. مۇتەللىپوف، «بىرنەچچە سۆز»، "فەن" نەشرىياتى، تاشكەنت، 1968.
ئوسمان ف. سېرتقايا: «خارەزمنىڭ مۇھەببەتنامەسىنىڭ ئىككى يېڭى يازما نۇسخەسى ھەققىدە»، تۈركىيات مەجمۇئەسى، XVII.
ئۇلۇغ تۇرسۇنۇف، بازارباي ئۇرىنبايېف: «ئۆزبېك ئەدەبىي تىلى تارىخى»، «ئوقىتۇۋچى» نەشرى، تاشكەنت، 1982.
م. مەللايېف: «ئۆزبېك ئەدەبىياتى تارىخى»، دەۋلەت ئوقۇۋپىد نەشرىياتى، تاشكەنت، 1953.
قازاقباي مەھمۇدوف: «XII—XIV ئەسىر يازما ئابىدىلەر تىلىنىڭ فونېتىك سىستېمىسى»، «فەن» نەشرىياتى، تاشكەنت، 1990.
ۋ. ۋ. رېشېتوف، ش. شائەبدۇرەخمانوف: «ئۆزبېك دىئالېكتولوگىيىسى»، تاشكەنت، 1962.
«ئەلىشىر نەۋائى تىلىنىڭ فونېتىك مورفولوگىك خۇسۇسىيەتلىرى»، ئا. رۇستەموفنىڭ دوكتورلۇق ياقلاش ماقالىسى، رۇسچە، 1961.
نۇرىللا ئەخمەدوف: «نەۋائى ھەياتىغە ئائىت بەزى تەفسىلاتلار»، «ئەدەبىي مىراس» (43) 1. تاشكەنت.
سەمەخان ئەشرەپېف: «نەۋائىنىڭ نەسرىي ئەسەرلىرىدىكى ئىزاھ ۋە كىرىتمە گەپلەرنىڭ سىنتاكتىك خۇسۇسىيەتلىرى»، «ئۆزبېك تىلى ۋە ئەدەبىياتى» 6-سان، 1990.

ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرى ۋە ئەسەرلەرنىڭ مەزكۇر كىتابتىكى قىسقارتىلما ئاتىلىشى:

«غەرايىبۇس سىغەرى» ← «غ — س»
«نەۋادىرۇش شەباب» ← «ن — ش»
«بەدايىئۇل ۋەسىئەت» ← «ب — ۋ»
«فەۋائىدۇل كىبەر» ← «ف — ك»
«مەھبۇبۇل قۇلۇب» ← «م — ق»
«مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين» ← «م — ل»
«ھەيرەتۇل ئەبرار» ← «ھ — ئە»
«لەيلى ۋە مەجنۇن» ← «ل — م»
«فەرھاد ۋە شىرىن» ← «ف — ش»
«سەبئەئى سەييارە» ← «س — س»
«سەددى ئىسكەندەرى» ← «س — ئى»
«مەجالىسۇن نەفائىس» ← «م — ن»
«مىزانۇل ئەۋزان» ← «م — ئە»
«ۋەقفىيە» ۋە «ئەمىرنواى» غەزلەر (چاپ نۇسخە)، ۋە باشقىلار.

مەسئۇل مۇھەررىرى: قەيسەر قۇربان
مەسئۇل كورېكتورى: ياقۇپ مۇھەممەتروزى
كىتاب ئىسمىنى يازغۇچى: ياسىن مۇھەممەت

ئىمىن تۇرسۇن

نەۋائى ھەققىدە

نەشر قىلغۇچى ۋە تارقاتقۇچى: مىللەتلەر نەشرىياتى
نەشرىياتنىڭ ئادرېسى: پېيجىڭ شەھرى خېيگلى شىمالىي كوچا 14-قورۇ
پوچتا نومۇرى:100013 تېلېفون نومۇرى:64228007 — 010
تىزغۇچى: «بوغرا» كومپيۇتېرى
باسقۇچى: دىشىن باسما زاۋۇتى
ساتقۇچى: جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
نەشرى: 2000-يىل 1-ئاي 1-نەشرى
بېسىلىشى: 2000-يىل 1-ئاي پېيجىڭدا 1-قېتىم
ئۆلچىمى: 850×1168مم 32 كەسلەم
باسما تاۋىقى: 11
سانى: 0001 — 5000
باھاسى: 15.00يۈەن

责任编辑：凯赛尔·库尔班
责任校对：牙库甫

图书在版编目(CIP)数据

论纳瓦依：维吾尔文/伊明·吐尔逊著.—北京：民族出版社，1999.7

ISBN 7—105—03545—5

Ⅰ.论… Ⅱ.①伊… ②… Ⅲ.纳瓦依—人物研究—维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.K825.6

中国版本图书馆 CIP 数据核字(1999)第 29929 号

民族出版社出版发行
(北京市和平里北街 14 号　邮编 100013)
博海电脑照排　　迪鑫印刷厂印刷
各地新华书店经销
2000 年 1 月第 1 版　2000 年 1 月北京第 1 次印刷
开本：850×1168 毫米　1/32　印张：11
印数：0001— 5000 册　　定价：15.00 元